

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ**

BAKİ QIZLAR UNİVERSİTETİ

***ELMİ ƏSƏRLƏR
НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
SCIENTIFIC WORKS***

“Elmi əsərlər” jurnalı Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 06 yanvar 2010-cu il tarixdə qeydiyyatla alınmış (№10/M-4850) və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin 06 iyul 2012-ci il (protokol №10-R) tarixli qərarı ilə aşağıda göstərilən elm sahələri üzrə dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir:

Filologiya, pedaqogika, psixologiya elmləri.

(jurnal ildə 4 dəfə nəşr olunur)

Cild 21 №4 2024 (60)

Vol. 21 №4 2024 (60)

Tom 21 №4 2024 (60)

BAKİ - 2024

Təsisçi

Bakı Qızlar Universiteti

Baş redaktor

pedaqogika elmləri doktoru, professor Ağarəhim Rəhimov

Baş redaktor müavini

pedaqogika elmləri doktoru, professor Akif Abbasov

Məsul katib

Aygün Yaşar qızı Cəfərova

REDAKSİYA HEYƏTİ

filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımov
filologiya elmləri doktoru, professor Məhərrəm Qasımlı
pedaqogika elmləri doktoru, professor Lyudmila Verbitskaya (Rusiya)
filologiya elmləri doktoru, professor Nizaməddin Şəmsizadə
filologiya elmləri doktoru, professor Əlizadə Əsgərli
fizika-riyaziyyat elmlər doktoru, professor Aqil Xanməmmədov
pedaqogika elmləri doktoru, professor Zbignev Kvetsinskiy (Polşa)
tarix elmləri doktoru, professor Tarix Dostiyev
tarix elmləri doktoru, professor Nərgiz Quliyeva
tarix elmləri doktoru, professor Anar İsgəndərov
tarix elmləri doktoru, professor Aytən Can (Türkiyə)
idarəetmə üzrə fəlsəfə doktoru, professor Jukova (Zhukova) İrina Vitalyevna
(Ukrayna)
fəlsəfə elmləri doktoru, professor Əlikram Tağıyev
pedaqogika elmləri doktoru, professor İntiqam Cəbrayilov
pedaqogika elmləri doktoru, professor Anastasiya Vançova (Slovakiya)
pedaqogika elmləri doktoru, professor Nikolay Dmitriyeviç Nikandrov (Rusiya)
pedaqogika elmləri doktoru, professor Fərrux Rüstəmov
filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl Kazımov
pedaqogika elmləri doktoru, professor Hümeyir Əhmədov
filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Məmmədov
filologiya elmləri doktoru, professor Çingiz Qaraşarlı
pedaqogika elmləri doktoru, professor Aygül Bulatbayeva (Qazaxıstan)
psixologiya elmləri doktoru, professor Ramiz Əliyev

Bakı Qızlar Universiteti Elmi Şurasının 14 dekabr 2024-cü il tarixli iclasının

(protokol №3) qərarı ilə nəşr edilir.

**BAŞ REDAKTORDAN
ОТ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
FROM THE EDITOR IN CHIEF**

**İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN BİBLİOQRAFİK TƏSVİRİ
БИБЛИОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
BIBLIOGRAPHIC DESCRIPTION OF USED LITERATURE**

Jurnalımızın son səhifələrində azərbaycanca, rusca və ingilis dilində “Təqdim olunan məqalələrə tələblər”i əks etdirmişik. Müəlliflər həmin tələbləri ciddi şəkildə nəzərə aldıkları halda bəzi müəlliflər mövcud qaydaları gözləmədən redaksiyaya məqalə gətirir, yaxud elektron poçtla göndərirlər. Bu isə, o deməkdir ki, təqdim olunan məqalə işlənmək üçün geri qaytarılmalı, yaxud da redaksiya tərəfindən redaktə edilməlidir. Belə məqalələr, adətən zəif olur, özündə elmi ideya əks etdirmir, təsviri xarakter daşıyır, məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı da necə gəldi formalaşdırılır.

2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının yeni Əsasnaməsi təsdiq olunmuş, dissertasiyaların, avtoreferatların, ədəbiyyat siyahısının tərtibinə yeni tələblər verilmişdir. Ölkəmizdə dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərdə öz məqalələrini görmək istəyən alimlər, gənc tədqiqatçılar – doktorantlar və dissertantlar “İstifadə edilmiş ədəbiyyatın biblioqrafik təsviri və nümunələr”i ilə tanış olmalı, həm dissertasiyalarında, həm məqalələrində, həm də konfrans materiallarında mövcud tələbləri nəzərə almalıdırlar.

“İstifadə edilmiş ədəbiyyatın biblioqrafik təsviri və nümunələr”i aşağıdakı bölmələrə ayrılır: nəşrin növü; biblioqrafik təsvirin forması; nümunələr. Tələblərə diqqət yetirək:

Çoxcildli nəşrlər belə yazılır:

1. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə] / H. Əliyev. – Bakı: Azərənəşr, – c. 45. – 2013. – 384 s.

2. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası / Red. hey. sədri İ.H. Əliyev. – Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzi, – c. 8: Enollar – Fedin. – 2018. – 598 s.

Müəllifi göstərilməyən nəşrlər:

Azərbaycan bayatıları / tərt. ed. B.Abdulla – Bakı: XXI – Yeni nəşrlər evi, –2004. –304 s.

Müəllifi dörd nəfərədək olan nəşrlər, o cümlədən bir müəllifi nəşrlər:

Əlizadə, Ə.Ə. Qadın psixologiyası: Fəlsəfi-psixoloji esselər / Ə.Ə. Əlizadə. – Bakı: Təhsil, – 2015. – 416 s.

İki və üç müəllifi nəşrlər:

Abbasov, A.N. Pedaqogika: Müntəxəbat. Dərs vəsaiti. / A.N. Abbasov, R.R. Məmmədşadə, L.A. Məmmədli. – Bakı: Mütərcim, – 2021. – 608 s.

Müəllifi dörd və daha çox olan nəşrlər. Dörd və beş müəllifi nəşrlər:

Pedaqogika: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti / Y.R. Talıbov, Ə.Ə. Ağayev, A.İ. Eminov [və b.] – Bakı: Adiloğlu, – 2003. – s. 48.

Beşdən çox müəllifi nəşrlər:

Kurikulum bələdçisi: İzahlar və təbiiqlər / Ə.M. Abbasov [və b.] – Bakı: Elm və təhsil, –

2019. – 320 s.

Jurnal məqalələri:

Məmmədli L.A. Şagirdlərin milli qəhrəmanların nümunəsində tərbiyə olunması // – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, – 2020. №6, – s. 59-62.

Müəllifi üçdən çox olan jurnal məqalələri:

Rüstəmov, Q.Ə. Vibrasiyalı kəsmə prosesində müqavimət momenti dəyişməsinin tədqiqi / Q.Ə. Rüstəmov, İ.A. Yolçuyev, Ə.T. Həzərhanov [və b.] // Milli Aviasiya Akademiyasının Elmi Əsərləri, – Bakı: – 2005. №1, – s. 80-86.

Konfrans materialları:

Аббасов, А.Н. Подготовка подростков и молодежи к семейной жизни // Материалы 66-й Международной научно-практической конференции на тему: «Актуальные вопросы науки», Москва: Спутник: -10 августа 2020, с. 33-37

Dissertasiyalar:

Əmirəliyeva, İ.B. Ali məktəb tələbələrində tolerantlığın formalaşdırılması: / pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası) / – Bakı, 2013. – 147 s.

Dissertasiyanın avtoreferatı:

Əliyev, R.S. Yeniyetmələrin yenidəntərbiyəsi üzrə işin sistemi: / pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı) / - Bakı, 2003. - 29 s.

Elektron resurslar:

Меликов, А. Легенда о любви [Звукозапись] / – Баку, 1994. – CD-ROM. Azərbaycan etnik musiqisi: [Elektron resurs] / tərt. ed. T.Məmmədov və b.; Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. – Bakı, 2006. – DVD+; 13 sm

Normativ-hüquqi sənədlər:

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmişdir (24 avqust 2002-ci il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). – Bakı: Qanun, – 2002, – 48 s.

Qəzet məqalələri:

Abbasov, A.N. Pedaqoji internatura // Azərbaycan müəllimi. -2020, 22 avqust. – s. 6.

Arxiv materialları:

Xarici İşlər naziri Məhəmməd Həsən Hacınskinin məruzəsi (Gəncə: 15 iyul 1918-ci il) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond № 1061, siyahı №1, iş № 95, vərəq – 1.

Bakı Qızlar Universitetinin “Elmi əsərlər”inə pedaqogikanın, təhsil, təlim və tərbiyənin, didaktikanın, təhsilin idarə olunmasının müxtəlif məsələləri ilə bağlı məqalə yazan alimlərə, gənc tədqiqatçılara xahişimiz budur ki, istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısını hazırlayarkən yuxarıda göstərilən qaydalara əməl etsinlər.

PEDAQOJİ ELMLƏR
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES

ÜMUMPEDAQOJİ PROBLEMLƏR
ОБЩЕПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
GENERAL PROBLEMS of PEDAGOGY

UOT 37.0

**TƏDQIQAT ZAMANI TƏLƏBƏLƏRDƏ MƏLUMATIN TOPLANILMASI,
MƏNBƏLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ BACARIQLARININ İNKİŞAF
ETİRİLMƏSİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ**

Səbinə Vaqif qızı Rüstəmovə

Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi

ORCID: 0000-0002-5392-4384

E-mail: sabina.rustemova.87@inbox.ru

***Açar sözlər:** məlumatların toplanılması, ali məktəb tələbələri, tədqiqat işi, tədqiqat bacarıqları, bacarıqların formalaşdırılması, mənbənin seçilməsi, akedemik nailiyyətlər.*

***Ключевые слова:** сбор данных, студенты университетов, исследовательская работа, исследовательские навыки, развитие навыков, выбор источника, академические достижения.*

***Key words:** data collection, university students, research work, research skills, skill development, source selection, academic achievements.*

Bu gün tədqiqatçılıq mədəniyyəti, əslində, bir dəyəryönlü səriştədir. Qeyd edək ki, ənənəvi yanaşmaya görə mədəniyyət dedikdə, insanların həyatda əldə etdikləri maddi və mənəvi nailiyyətlərin məcmusu başa düşülür. (1, s. 62)

Tədqiqat bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi akademik həyatın əsas komponentlərindən biri olmaqla tələbələrin elmi-peşəkar inkişafında önəmli rol oynayır. Bu işin uğurlu şəkildə həyata keçirilməsi üçün tələbələrin məlumatın düzgün şəkildə toplanması və topladıqları məlumatların mənbələrini düzgün qiymətləndirməsi vacibdir. Tədqiqatın hər bir mərhələsində bu bacarıqların inkişafı, tələbələrin analitik düşüncə və tədqiqat yanaşmalarını gücləndirir, həmçinin məlumatın düzgün təhlil edilməsi və etibarlılığının təmin edilməsi üçün əsaslı bir baza yaradır.

Tədqiqatın keyfiyyəti, məlumatın toplanma üsulunun düzgünlüyündən asılıdır. (3, s. 36 s.)

Tədqiqatın uğurlu nəticəsi, məlumatların necə toplandığı ilə birbaşa əlaqəlidir. Məlumatın toplanması tələbənin tədqiqatın məqsədinə uyğun düzgün və zəngin məlumatları əldə etməsi üçün əsasdır. Bu bacarıq tələbələrə həmçinin müxtəlif məlumat mənbələrini və metodlarını seçməyi, əldə edilən məlumatların keyfiyyətini dəyərləndirməyi və məlumatın təhlili üçün uyğun alətləri istifadə etməyi öyrədir.

Tələbələrə məlumat toplama mərhələsində müxtəlif mənbələrdən istifadə etməyi öyrətmək vacibdir. Kitablar, akademik məqalələr, onlayn resurslar, təcrübələr və statistik məlumatlar müxtəlif məlumat mənbələridir. Həmçinin, bir neçə mənbənin birləşdirilməsi daha zəngin və dolğun məlumat təmin edir. Tələbələrə müxtəlif resurslardan istifadə edərək, bu məlumatları

tədqiqatın məqsədinə uyğun necə analiz etmək və sintez etmək öyrədilməlidir.

Tələbələrə müxtəlif məlumat toplama metodlarını (keyfiyyət və kəmiyyət metodları, anketlər, müsahibələr, müşahidələr və statistik məlumatlar) düzgün tətbiq etməyi öyrətmək vacibdir. Hər bir metod, tədqiqatın növünə və məqsədinə uyğun seçilməli və bu metodların tətbiqi düzgün nəticələrə gətirib çıxarmalıdır. Müasir dövrdə texnologiya məlumat toplama prosesini sürətləndirir. Tələbələrə onlayn verilənlər bazaları, elmi jurnallar, rəqəmsal arxivlər və digər alətlərdən necə istifadə edəcəyini öyrətmək lazımdır. Bu alətlər vasitəsilə daha çox məlumat əldə etmək, tədqiqatın genişlənməsinə və keyfiyyətli nəticələrə gətirib çıxarır. Tədqiqatın etibarlılığı, topladığınız məlumatların keyfiyyətindən asılıdır. Düzgün məlumat toplama, tədqiqatın nəticələrinin dəqiq və əsaslı olmasını təmin edir. Tələbələrə, məlumatların keyfiyyətini dəyərləndirərək yalnız etibarlı və mötəbər mənbələrdən istifadə etməyi öyrətmək vacibdir.

Məlumatın toplanması yalnız məlumat əldə etmək deyil, eyni zamanda bu məlumatların tədqiqatın məqsədinə uyğun olmasını təmin etmək deməkdir. Tələbələrə məlumatları necə strukturlaşdırmaq, onları tədqiqatın problem və məqsədinə uyğun şəkildə təşkil etmək öyrədilməlidir.

Toplanan məlumatların mənbələri də tədqiqatın etibarlılığını və nəticələrin doğru olmasını müəyyənləşdirən əsas amillərdəndir. Mənbələrin qiymətləndirilməsi, tələbənin mənbənin etibarlılığını, obyektivliyini və akademik səviyyəsini düzgün təhlil etməsini təmin edir. Bu bacarıq tələbələrə yalnız məlumat toplamaqla kifayətlənməməyi, həm də topladıqları məlumatların mənbələrini qiymətləndirərək məlumatın doğruluğunu təhlil etməyi öyrədir.

Tələbələrə, məlumatın müəllifini təhlil etməyi və müəllifin bu sahədəki ixtisasını araşdırmağı öyrətmək vacibdir. Tədqiqatçı, mənbənin müəllifinin etibarlılığını və sahə üzrə təcrübəsini qiymətləndirərək məlumatın keyfiyyətini müəyyən edə bilər.

Tədqiqatçı, istifadə etdiyi mənbələrin nə qədər aktual olduğunu və zamanla dəyişən elmi nəticələrə necə uyğun gəldiyini qiymətləndirməlidir. Bu, məlumatın doğruluğu və tədqiqatın mövcud vəziyyətə uyğunluğunu təmin edəcək.

Mənbələrin məqsədini və hansı auditoriyaya yönəldiyini təhlil etmək tələbələrə məlumatın obyektivliyini qiymətləndirməyə kömək edir. Hər hansı bir məqsədli təhrif və ya qərəzli yanaşma, tədqiqatın nəticələrinə mənfi təsir edə bilər.

Etibarlı mənbələrdən istifadə, tədqiqatın düzgün və akademik olaraq etibarlı olmasına zəmanət verir. Tələbələrə etibarlı və elmi mənbələrdən istifadə etməyi öyrətmək, tədqiqatın daha müvafiq və qiymətli olmasını təmin edəcək.

Bəzən mənbələrdə yanlış məlumatlar və ya qərəzli yanaşmalar ola bilər. Mənbələrin düzgün qiymətləndirilməsi, bu cür məlumatların aşkar edilərək tədqiqatdan kənarlaşdırılmasına kömək edir.

Məlumat toplama metodunun düzgün seçilməsi, tədqiqatın məqsədinə çatmaqda ən mühüm amildir. (4)

Məlumatın düzgün toplanması və mənbələrin qiymətləndirilməsi bacarıqları, tədqiqatın bütün mərhələlərində mühüm rol oynayır. Bu bacarıqlar tələbələrə məlumatları necə düzgün şəkildə əldə etməyi, bu məlumatları necə qiymətləndirəcəyini və nəticələri necə düzgün təhlil edəcəyini öyrədir. Nəticə etibarilə, bu bacarıqlar tələbələrin tədqiqatın hər mərhələsində müvafiq qərarlar qəbul etməsinə kömək edir və onların ümumi tədqiqat keyfiyyətini artırır.

Tədqiqatçı yalnız məlumatları toplamaqla kifayətlənməməli, həm də onları səmərəli istifadə

etməlidir. (2, s.3)

Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi zamanı məlumatın toplanması və mənbələrin qiymətləndirilməsi bacarıqları tələbələrin analitik düşüncə qabiliyyətini və tədqiqat işlərinin keyfiyyətini artırır. Tələbələrə bu bacarıqları inkişaf etdirməklə, onların düzgün məlumat toplama və qiymətləndirmə qabiliyyətlərini artırmaq, həmçinin elmi və akademik nailiyyətlər əldə etmələrini təmin etmək mümkündür. Bu bacarıqlar, yalnız akademik uğur üçün deyil, həm də peşəkar həyatlarında effektiv qərarlar qəbul etməyə kömək edəcək.

Problemin aktuallığı. Tələbələrdə məlumatın toplanması və mənbələrin qiymətləndirilməsi bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, həm tədqiqatın müvəffəqiyyətini təmin edir, həm də tələbələrin gələcək elmi və peşəkar inkişafına güclü təməl qoyur. Bu bacarıqlar yalnız elmi tədqiqatlarda deyil, müxtəlif sahələrdə mütəxəssislərin uğurlu fəaliyyətinə də dəstək olur. Həmçinin, elmi metodologiyaların inkişafına və müasir tədqiqat yanaşmalarına uyğunlaşmaya kömək edir. Bu səbəbdən, tələbələrdə bu bacarıqların inkişaf etdirilməsi, müasir təhsil sisteminin və elmi tədqiqatların effektivliyini artırmaq baxımından yüksək aktuallığa malikdir.

Problemin elmi yeniliyi. Ali məktəb tələbələrində məlumat toplama və mənbənin dəyərləndirilməsi bacarıqlarının formalaşdırılması məsələləri araşdırılmış və bacarıqların formalaşdırılması üçün yollar göstərilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. İntiqam Cəbrayilov, Tədqiqatçılıq mədəniyyəti səriştə əsaslı təhsilin yeni məzmununun mühüm komponenti kimi // Azərbaycan məktəbi, 2021. №1, 60-68.
2. David S. "Beginning Research". Interpreting Qualitative Data. Methods for Analysing Talk, Text and Interaction. Londres: Sage Publications. 1993. p. 15.
3. John W. Creswell, J. David Creswell . Research Design. Copyright © 2018 by SAGE Publications, p. 438.
- 4.https://iwansuharyanto.wordpress.com/wp-content/uploads/2013/04/robert_k-_yin_case_study_research_design_and_mebookfi-org.pdf
- 5.<https://ithreads.pbworks.com/f/howstudentsEvaluate.pdf>
- 6.<https://wac.colostate.edu/books/infolit/chapter9.pdf>
- 7.<https://core.ac.uk/download/pdf/212719083.pdf>
- 8.<https://journal.iaimnumetrolampung.ac.id/index.php/ji/article/download/1405/761/6718>

S.V. Rüstamova**Развитие и значение у студентов навыков сбора информации и оценки источников при выполнении исследовательской работы****Резюме**

Развитие исследовательских навыков является одной из основных составляющих академической жизни и играет важную роль в научном и профессиональном развитии студентов. Для успешного выполнения этой работы студентам важно правильно собирать информацию и правильно оценивать источники собираемой ими информации. Развитие у студентов навыков сбора информации и оценки источников обеспечивает успех исследования и закладывает прочный фундамент. Для дальнейшего научного и профессионального развития студентов. Эти навыки поддерживают успешную деятельность специалистов в различных областях, не только в научных исследованиях. Кроме того, это помогает разрабатывать научные методологии и адаптироваться к современным исследовательским подходам. По этой причине развитие этих навыков у студентов весьма актуально с точки зрения повышения эффективности современной системы образования и научных исследований.

S.V. Rustamova**The importance and ways of developing students' skills in collecting information and evaluating sources during conducting research****Summary**

The development of research skills is one of the main components of academic life and plays an important role in the scientific and professional development of students. For the successful implementation of this work, it is important for students to collect information correctly and correctly evaluate the sources of the information they collect. Developing the skills of collecting information and evaluating sources in students ensures the success of research and lays a strong foundation for the future scientific and professional development of students. These skills support the successful activities of specialists in various fields, not only in scientific research. They also help develop scientific methodologies and adapt to modern research approaches. Therefore, the development of these skills in students is highly relevant in terms of increasing the effectiveness of the modern education system and scientific research.

Redaksiyaya daxil olub: 27.11.2024

UOT 37.0

**ŞAGİRDŁƏRDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ
ƏSASLARI****Nigar Xanməhəmməd qızı Kazımzadə***Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı***ORCID:** 0009-0003-3006-5200**E-mail:** nigarkazimzade2001@gmail.com*Açar sözlər: nitq mədəniyyəti, mühit, müəllim faktoru, pedaqoji-psixoloji əsaslar**Ключевые слова: культура речи, среда, фактор учителя, педагогические и психологические основы**Key words: speech culture, environment, the teacher factor, pedagogical and psychological foundations*

Müasir dövrdə mədəniyyət sözünə tez-tez rast gəlirik. Bu anlayış bir çox mənalarda işlənir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu söz 3 mənada verilmişdir:

1. İnsan cəmiyyətinin istehsalatda, ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusu;

2. Xalqın və ya siniflərin müəyyən dövrdə əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusu, belə nailiyyətlərin səviyyəsi, təsərrüfat və ya zehni fəaliyyətin inkişaf səviyyəsi;

3. Savadlılıq, elmlilik, mədəni adamın tələblərinə uyğun gələn həyat şəraitinin məcmusu, yaşayış mədəniyyəti (3, s.317).

Azərbaycan dilində mədəniyyət sözünün bir termin kimi işlənməsi tarixi çox da qədim deyil. Sovet hakimiyyətinin ilk onilliklərində bu söz ərəb mənşəli olduğu üçün onu “kultura” sözü ilə əvəz etmişdilər. Bu söz latın mənşəli olub, cultura sözündəndir. Mənası tərbiyə, təhsil, inkişaf, hörmət deməkdir.

Nitq mədəniyyəti dilçiliyin praktik sahəsi olub, dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə qaydalarını öyrənir. Nitq mədəniyyətinə yaxşı yiyələnmək üçün dilin fonetik (orfoepik və orfoqrafik), leksik və qrammatik normaları bilmək və nitq zamanı onlara əməl etmək zəruridir.

Nitq mədəniyyətində dilçiliyin nəzəri ideyaları praktik şəkildə həyata keçirilir. Buna görə də nitq mədəniyyəti dilçiliyin nəzəri yox, praktik sahəsi sayılır. Nitq mədəniyyətində ayrı-ayrı dil faktları və ya hadisələri yox, dilçiliyin qayda-qanunları sistemi öyrədilir. Ümumiyyətlə, nitq mədəniyyətinin konkret predmeti yoxdur.

Hər hansı bir xalqın milli mədəniyyətinin göstəricilərindən biri də gözəl nitqdır. Gözəl nitq üçün əsas 2 şərt tələb olunur:

1. Dilin özünün ifadə imkanlarının genişliyi, yəni hər hansı bir fikri ifadə etmək imkanının olması.

2. Bu dildə danışanın yüksək hazırlığı, yəni dilin ifadə imkanlarından düzgün şəkildə istifadə etməsi.

Azərbaycan dili fonetik, leksik və qrammatik quruluşuna görə dünyanın inkişaf etmiş və zəngin dillərindən biri sayılır. Bu dil özünəməxsus musiqili ahəngi, səlisliyi və axıcılığı ilə diqqəti cəlb edir. Çox-çox qədim zamanlarda dilimizdə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, sonralar

isə yazılı ədəbiyyat yaranmışdır. İstər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatımız xalqımızın gözəl və zəngin nitq mədəniyyətinin olduğunu sübut edir.

Araşdırmalar və təcrübə göstərir ki, milli mədəniyyətinin, o cümlədən də nitq mədəniyyətinin qoruyucusu, daşıyıcısı bütövlükdə xalqdır. Xalqın hər bir nümayəndəsi nitq mədəniyyətinə dərinlən yiyələnmalı və onu layiqli şəkildə qorumalıdır. Bu mədəniyyəti inkişaf etdirməkdə, yaymaqda söz ustalarının böyük xidmətləri olmuşdur.

Müasir dövrdə ünsiyyət ən mühüm amillərdən biridir. Çünki insanın sosiallaşması, insan fəaliyyətinin səmərəliliyi məhz bundan asılıdır. Əsasən kiçik yaşlı məktəblilər özlərinə həm tanış olan, həm də tanış olmayan mühitdə müxtəlif fəaliyyətlərlə qarşılaşır və onlara maraqlı göstərilir.

Uşaqların ünsiyyəti yalnız böyüklərin təlimatlarından deyil, həmyaşıdları ilə qarşılıqlı əlaqələrindən də formalaşır. Ünsiyyət onların düşüncə və sosial bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır.

Təhsil aldıkları müddət ərzində kiçik yaşlı şagirdlərin inkişafında ən mühüm nailiyyətləri xarakterizə edən, sonrakı yaş mərhələsində onların inkişafını təmin edən və bu inkişafın təməlinə dayanan psixoloji keyfiyyətlər formalaşır. Psixoloq alimlər Ə.S. Bayramov və Ə.Ə. Əlizadə qeyd edirlər ki, ibtidai məktəb yaşında “uşağın insanlarla münasibətlərinin yenidən qurulması baş verir, çünki təhsil fəaliyyətinin başlanğıcı uşağın böyüklər və həmyaşıdları ilə münasibətlərini yeni şəkildə müəyyən edir. Reallıqda sosial münasibətlərin iki sferası var: “uşaq-böyük” və “uşaq-uşaqlar”. Bu sferalar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir (4, s. 60).

Məlumdur ki, məktəb nitq inkişafı ilə bağlı şagird qarşısında yeni tələblər qoyur. Məsələn, şagird dərstdə suallara cavab verərkən onun nitqi savadlı, ifadəli, fikri isə aydın və yığcam olmalıdır. Uşaq məhz məktəbdə bu və ya digər situasiyalarda nitq etiketlərindən istifadə edir, müəllim və digər şagirdlərlə münasibət yaratmaq üçün nitqini düzgün şəkildə qurmağa çalışır. Belə ki, onlar ünsiyyət qurmağı, empatiya göstərməyi bilir, davranışlarını müəyyən dərəcədə idarə etməyi bacarır, etik davranışın əsas qaydalarına əməl edir, gündəlik həyatda, oyunda və dərstdə qarşılıqlı əlaqədə olurlar.

İbtidai sinifdə təhsil alan şagirdin nitq inkişafına onun müəllimləri, həmyaşıdları və ailəsi təsir edir. Məktəbə daxil olan uşaq tamamilə yeni bir mühitə düşür, artıq onun daimi vəzifələri olur. Belə ki, müəllimləri, ailəsi, qohumları, hətta yad insanlar uşaq bu istiqamətdə ünsiyyət qurmağa başlayırlar. İbtidai məktəb yaşlı şagirdlərin ünsiyyət bacarıqları və vərdisləri yeni sosial şəraitdə - böyüklər tərəfindən xüsusi olaraq təşkil edilən təhsil mühitində inkişaf edir. Ona görə də bu mühitin düzgün, səmərəli qurulması vacib şərtlərdəndir.

Müstəqil Azərbaycan vətəndaşlarının nitq qabiliyyətinin inkişafında təbii ki, müəllimlərin, pedaqoqların böyük rolu vardır. Çünki hər kəs ana dilində aydın, təmiz danışmaq bacarığını müəllimlərdən öyrənir. Şagirdlər müəllimdən və onun nitqindən faydalandıqları üçün müəllimlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Hər bir sözün əsas, ilkin mənası olduğu kimi sonradan törəmə müxtəlif məna çalarları da vardır. Müəllim öz nitqində bunlardan əsas məqsədini bildirmək üçün yerli-yerində, ustalıqla istifadə etməyi bacarmalıdır. Deməli, müəllimin nitqinə verilən əsas tələblərdən biri də onun sözdən istifadə etmək bacarığıdır.

Müəllimin nitqində diqqəti cəlb edən və nitq mədəniyyətinin əsas şərtlərindən sayılan nitqin aydınlığı və dəqiqliyidir. O, biliklərin nə qədər düzgün şərh etsə də, fikrin ifadəsi üçün daha

dəqiq olan söz və ya ifadə seçməli, şagirdlərin bu və digər məsələni aydın şəkildə başa düşməsinə nail olmalıdır.

Nitqin ifadəliliyi də müəllimlik sənətinin başlıca əlamətlərindən sayıla bilər. Dil və ədəbiyyat müəllimi quru, cansız cümlələrlə danışa bilməz, onun vurğu və intonasiyadan yerli-yerində istifadəsi nitqi canlandırır, şagirdlərin qəlbində dərin izlər buraxır. Kəskin, qətiyyətli, orijinal ifadəli nitq dinləyicilərin hisslərinə təsir edir, onların marağını artırır, diqqətini cəlb edir, söylənən fikrə onlarda maraq oyadır. Müəllimin nitqinin ifadəliliyi şagirdlərdə gələcəyə inam hissini gücləndirir, onlarda emosional-obrazlı qavramanın yaranmasına səbəb olur.

“Orta məktəb həyat üçün elə adamlar hazırlamalıdır ki, onlar öz müşahidələrini və ya istədikləri fikir və ya hissləri düzgün ifadə etməyi bacara bilsinlər; buna görə də məktəbin əsas vəzifələrindən biri də şagirdlərdə müxtəlif növ təəssürat və daxili həyəcanları ifadə edə biləcək münasib söz və ifadələr tapmaq bacarığı yaratmaqdır” (4, s. 69-70).

Təhsil dövründə şifahi mühitin təşkili şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşmasının əsas aspektidir. Şifahi mühit zehni inkişafın əsasını təşkil edir. Şifahi qarşılıqlı əlaqə tənqidi düşüncəni stimullaşdırır və anlama bacarıqlarını artırır. Müzakirələrdə, debatlarda və təqdimatlarda iştirak etmək şagirdlərə məlumatı emal etməyə, fikirlərini ifadə etməyə və düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə imkan verir. Bu fəaliyyətlər şagirdlərdə bilikləri sintez etməyi, müxtəlif baxışları təhlil etməyi və ardıcıl arqumentlər qurmağı tələb edir, bununla da onların mövzunu daha dərinləndirən qavramasını təmin edir. Bundan əlavə, şifahi fəaliyyətlərdə fəal iştirak dilin inkişafına kömək edir, şagirdlərin lüğətini genişləndirir, qrammatika və sintaksisini təkmilləşdirir. Bu koqnitiv inkişaf bütün fənlər üzrə akademik uğur üçün vacibdir, çünki güclü dil bacarıqları öyrənmə və bilik əldə etmək üçün əsasdır.

Tədqiqatlar və təcrübə göstərir ki, söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşmasında təməl daşı hesab edilir. Lüğət ünsiyyətin bünövrəsi rolunu oynayır, şagirdlərin ifadə edə bildiklərinin genişliyinə və dərinliyinə deyil, həm də onların qarşılıqlı əlaqələrinin aydınlığına və effektivliyinə təsir göstərir. Zəngin söz ehtiyatı şagirdlərin mürəkkəb fikirləri çatdırmaq, mənalı müzakirələrdə iştirak etmək, akademik və peşəkar şəraitdə fəal iştirak etmək bacarığını artırır (1, 2, 5).

Söz ehtiyatı dil biliyi və ünsiyyət bacarıqları üçün əsasdır. Yaxşı inkişaf etmiş lüğət şagirdlərə fikirlərini dəqiq ifadə etməyə, müxtəlif kontekstlərə uyğun sözlər seçməyə və dilin nüanslarını başa düşməyə imkan verir. Bu, onların mürəkkəb mətnləri oxumaq və dərk etmək, akademik diskussiyalarda iştirak etmək və müxtəlif peşəkar mühitlərdə uğur qazanmaq bacarıqlarını artırır.

Söz ehtiyatının zənginliyi idrak inkişafına da təsir edir. Sözlər düşünmək üçün vasitədir, onlar şagirdlərə təcrübələri təsnif etməyə, anlayışlar arasında əlaqə yaratmağa və tənqidi düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Güclü lüğət məlumatın daha yaxşı qavranılmasını və saxlanılmasını dəstəkləyir, şagirdlərə məzmunla dərinləndirən məşğul olmağa və ömür boyu öyrənməyə məhəbbət bəsləməyə imkan verir.

Nitqin rəhbərliyi müəllimin natiqlik qabiliyyətinin əsas yekunu sayıla bilər. Məntiqilik, ardıcılıq, sistemlilik, hər bir nitq sahibinin, xüsusilə müəllimin danışığında özünə möhkəm yer tutmalıdır. Müəllim öz sözünə necə başlayacağını, deyəcəyi fikirləri nə cür əlaqələndirəcəyini əvvəldən müəyyənləşdirməlidir. Mövzunun qarşı tərəfə hansı yolla çatdırılacağı və ona vuru-

lacaq yekunun söylənilən fikirlə məntiqi cəhətdən necə başlanacağını müəllim özü üçün aydınlaşdırmalıdır. Nitq prosesi ayrı-ayrı hissələrdən, detallardan ibarətdir. Bu detalların hər birinin müəllim nitqində tutduğu yer aydın olmalıdır.

Araşdırmalar göstərdi ki, qeyd edilən cəhətlərə müəllimin xüsusi diqqət yetirməsi və şagirdlərə bu məsələlərin öyrədilməsi onlarda nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Problemin aktuallığı. Şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşması problem bütün dövrlər üçün aktuallığını qoruyub saxlayacaqdır. Bu mövzunun öyrənilməsi təkcə nəzəri deyil, həm də praktiki əhəmiyyət daşıyır. Nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması istiqamətində aparılan elmi tədqiqatlar və tətbiq edilən metodlar şagirdlərin şəxsi və ictimai həyatlarında uğurlu inkişafına zəmin yaradır. Bu səbəbdən mövzu pedaqogika, dilçilik və psixologiya sahələrində daim aktuallığını qoruyur.

Problemin elmi yeniliyi. Şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşmasında mühit amili aparıcı faktorlardan biridir. Şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması mövzusunda yeni yanaşmalar pedaqoji, psixoloji və social aspektlərin inteqrasiyasını nəzərdə tutur. İnteraktiv metodlar və rəqəmsal resursların tətbiqi nitq bacarıqlarının effektiv inkişafına şərait yaradır. Milli dəyərlərin qorunması ilə yanaşı, qlobal kommunikasiya standartlarının öyrədilməsi yeni tədris modellərinin əsasını təşkil edir. Tənqidi və yaradıcı düşünmə bacarıqlarının nitq mədəniyyəti ilə əlaqələndirilməsi mövzunun elmi yeniliyini artırır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşması bütün yaş dövrlərini əhatə edə bilər. Nitq mədəniyyətinin inkişafında mühit, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, müəllim amillərinin rolu çox böyükdür.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013.
2. Abdullayev N., Məmmədov Z. Müəllimin nitq mədəniyyəti. Bakı, 2001.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 3-cü cild, Bakı, 2006.
4. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., Psixologiya dərslisi, Bakı, 2002.
5. Əliyev K. Natiqlik sənəti. Bakı, 1994.

Н.Х. Казимзаде

Теоретические основы формирования речевой культуры студентов Резюме

В наше время формирование речевой культуры у студентов является одним из главных вопросов. Вопрос овладения речью детей необходимо начинать с раннего возраста. Также важно учитывать роль педагогов и факторов окружающей среды в развитии у детей навыков правильной, беглой и выразительной речи.

N.X.Kazimzade

**Theoretical foundations of the formation of students' speech culture
Summary**

In modern times, the formation of speech culture in students is one of the main issues. The issue of children's speech acquisition should be started from an early age. Also, it is necessary to take into account the role of teachers and environmental factors during the development of correct, fluent and expressive speech skills in children.

**TƏRBİYƏ TEXNOLOGİYALARI
ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ
UPBRINGING TECHNOLOGIES**

UOT 37.0

**ŞAGİRD LƏRİ FƏAL HƏYATA HAZIRLAMAQDA İNTİZAM TƏRBİYƏSİNİN
ROLU****Şəms Vüqar qızı Fətəliyeva***Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı***ORCID:** 0009-0002-0287-8426**E-mail:** sems.feteliyev1999@gmail.com

Açar sözlər: intizam, intizam tərbiyəsi, şagirdlərin intizam tərbiyəsi, şagird özünüidarəsi, qiymətləndirmə

Ключевые слова: дисциплина, дисциплинарное образование, дисциплинарное воспитание студентов, студенческое самоуправление, оценка

Key words: discipline, discipline education, discipline of education, student self-government, evaluation

İntizam nə deməkdir? Tarixən onun hansı növ və formaları vardır, digər intizamlardan hansı xüsusiyyətlərinə görə seçilir? İntizam dinclik və bolluğa görə hər kəsin tərifiyəsidir və ya müvafiq əsasnamə, proqram kimi əsas sənədlərdə əks olunaraq aydın edilmiş qaydalardan kollektiv üzvlərinin asılılığıdır. Bu qaydalar insanın kollektivlə, ictimai işlə, cəmiyyətlə, əmək eyni zamanda dövlətlə bağlılığıdır. Tarixən meydana gələn intizam formaları mövzusunda gəldikdə demək olar ki, intizam cəmiyyətin ictimai münasibətlə bağlı olduğuna görə cəmiyyətin dəyişməsi intizamın da dəyişməsidir.

Uşaq tərbiyə kollektivi cəmiyyətin əsas komponenti olub, gənclərin təkmilləşməsində, həmçinin vətəndaş kimi yetişməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Kollektiv şagirdlərdə liderlik, icraedicilik, işgüzarlıq, yaradıcılıq kimi cəhdləri əmələ gətirir. Kollektivdə icra edilən təlim, ictimai-faydalı, mədəni-kütləvi, idman, eyni zamanda başqa tədbirlər kollektiv tərkibinin müfəssəl formada təkmilləşən şəxsiyyət kimi yetişməsinə çalışmaq ilə yanaşı onun fərdi-iradi, şəxsi-əxlaqi xüsusiyyətləri cəmiyyətin əlverişli şəraitdə yaradılmasında müfəssəldir. Qeyd olunmuş vəzifələrin həyata keçirilməsində şagird özünüidarəsinin rolu əvəzsizdir. Şagird özünüidarəsi yəni şagird komitəsi 60-70-ci illərdə tam fəaliyyət göstərməyib. O cümlədən məktəblərimizin əksəriyyətində şagird komitəsi var. Hal-hazırda bu məsələyə daha çox əhəmiyyət verilsə də, bəzi məktəblərdə şagird özünüidarəsinin yaradılmasında qeyri-ciddilik, elmsizlik özünü bürüzə verir. Uşaq kollektivinin, onun həyatının elmi-pedaqoji, metodik səbəblərdən yaradılması yerinə kor-koranə, perspektivsiz tək cə təlim-tədris quruluşuna əsasən kollektiv “yaratmaqdan” inkişaf etməyən məktəblər yenə mövcuddur. Şagird özünüidarəsi məktəbin inkişafı nəticəsində təzə vəzifələrin həlli ilə məşğul olmuş, mükəmməlləşmişdir. V.M. Korotov. 1960-cı illərdən şagird özünüidarəsi üzrə tədqiqat aparmış, tədqiqatdan əldə etdiyi nəticələri bir çox monoqrafiyada əks etdirmişdir. O kollektivdə özünüidarəşkilin metodlarından bəhs edərkən bildirib ki, məktəblilərin özünüidarəsi elə vasitədir ki, bununla pedaqoqların tələbləri kollektivin

tələblərinə çevrilir. V.M. Korotovun fikrincə, özünüidarə kollektivin təşkilinin əsas metodlarından biridir. 1978-ci ildə “Ümumtəhsil məktəbində şagird komitələri haqqında Əsasnamə” öz təsdiqini tapmışdır. Həmin əsasnamədə şagird komitəsinin təşkili, fəaliyyət sahələri, həyata keçirdiyi tərbiyəvi məqsəd və vəzifə aydın göstərilmişdir. Şagird özünüidarəsinin-şagird komitəsinin faydalı şəkildə işlədiyi məktəblərdə güclü kollektivin meydana gəlməsi, şagirdlərin hər birində aktivlik, ciddilik, tədbirlilik kimi müsbət xüsusiyyətlərin tərbiyə olunması aparılan araşdırmalar və praktik iş sayəsində sübut edilmişdir. Şagird komitəsinin birinci keçirilmiş iclasında komitənin sədri və müavini, katibi seçilir. Sədr komsomol komitəsinin tərkibindən seçilir. Məktəb şagird komitəsinin 8 komissiyası aktivdir: təlim komissiyası, intizam və qayda-qanun komissiyası, təsərrüfat-əmək komissiyası, kitabxana komissiyası, estetika komissiyası, idman komissiyası, mədəni-kütləvi işlər komissiyası, eyni zamanda şagird komitəsinin redaksiya heyəti. Təcrübələrdən aydın olur ki, yalnız özünüidarə qüvvəsini tətbiq etməklə məktəbdə nümunəvi kollektiv yaratmaq mümkündür. Bu kollektivin köməyi ilə yerinə yetirilən tədbirlər-qiyabi səyahətlər, qarşılaşmalar, diskussiyalar və s. şagirdlərin vətəndaş kimi yetişməsində rol əvəzsizdir. Şagird özünüidarəsi məktəblilərin hər birinin ictimai işində xüsusi cavabdehliyi gücləndirir, yaxın kollektivin əldə etdiyi nailiyyətlərə fərəhlənmək hissini yüksəldir. Beləliklə uşaqlar üçün kollektivin mənfəəti xüsusi mənfəətdən daha çox önəmlidir. Kollektiv meylinin hamısına düzgün qayğı göstərməklə şagirdlərin kollektivin ayrı üzvləri ilə münasibətində qarşıya hədəf qoymaq, özünün və digərlərinin üzərində məsuliyyət hiss etmək kimi xüsusiyyətlər yetişir. Şagird özünüidarəsi gənclərdə A.S. Makarenkonun fikrinə əsaslanmaqla bildirmək olar ki, həyatı və mübarizə şəraitindən asılı olaraq nəzakətli, sərt, xeyirxah və amansız olmaq keyfiyyəti formalaşdırılmalıdır: onlar fəal təşkilatçı, inadkar və möhkəm olmalı, özlərini idarə etməyi və başqalarına təsir göstərməyi bacarmalıdır; kollektiv gənci cəzalandırırsa, o, kollektivə və verilmiş cəzaya hörmət etməlidir. Özünüidarədə göstərilən birlik həm şagirdlərin təşəbbüskarlığını, həm də kollektivin yeni məlumatlarla təmin olunması qabiliyyətini təkmilləşdirir.

Təşəbbüskarlıq-bütünlükdə məktəbin həyatı və işlərini yüngülləşdirmək sahəsində kollektivin hər bir üzvünün şəxsi xidmətidir. Bu iş kollektivin əbədi olaraq fəal həyat mövqeyi əldə edilməsi ilə aşkar olunur. Şagird özünüidarəsi dəqiq inkişaf dövründə yaranır, həqiqi tərbiyə kollektivinə, təşkilatı orqana çevrilir. Özünüidarənin tərəqqisi kollektiv orqanlarının yaradılması ilə bağlıdır. Bunların hər biri-şagird kollektivi, həm növbətçi sinif, sanitariya komissiyası, həm də başqa orqan kollektivdəki aktivliyin dəqiq növünə ümumi liderlik funksiyasını icra edir. N.K. Krupskaya “Məktəb özünüidarəsi və əməyin təşkili” məqaləsində qeyd edir ki, məktəb özünüidarəsinin ən mühüm funksiyalarından biri uşaqlarda təşkilatçılıq bacarığını inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Özünüidarə kollektivdə pedaqoji səmtdən məqsədyönlü asılılıq və tabeçilik əlaqələrini yaratmaqla onu tamamlayır. Həmin istiqamət özünüidarə işində vacibliyin həqiqiliyini əks etdirir. A.S. Makarenko diqqətini bu səmtə istiqamətləndirməklə bildirmişdir: “Kollektivin təşkilatı olan yerdə kollektiv orqanları da olmalıdır, demək, yoldaşın yoldaşa münasibəti məsələsi dostluq, məhəbbət, qonşuluq məsələsi deyil, məsul bir asılılıq məsələsidir. Uşaq kollektivində bərabər durmaq deyil, tabelilik əlaqəsi yaratmaq böyük məharət tələb edir, həm də çətinlik törədir. Bizim pedaqoqların hər şeydən artıq qorxduqları cəhət də budur. Bir yoldaş digər bir yoldaşa tabe olmalıdır, lakin o yalnız sadəcə olaraq tabe olmaq deyil, tabe olmağı bacarmalıdır. Bir yoldaş digər bir yoldaşa əmr etməyi, yəni ona tapşırmağı və ondan müəyyən vəzifə və məsuliyyət tələb etməyi də bacarmalıdır”. Qarşılıqlı asılılıq və tabeçilik əlaqəsinin

kollektivi tam güclü və bütöv etdiyi araşdırmalardan aydın olmuşdur. Kollektivin tərəqqisinin ikinci mərhələsində kollektivin yaradılmasında daxili maraq zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Uşaq kollektivindəki özünüidarənin bu cür daxili yaradıcı gücü vardır. Uşaq özünüidarəsinin inkişafı məktəb fəaliyyətində sərfəli olmaqla bərabər tərbiyə prosesinin əbədi mükəmməlliyinə görə münasib vəziyyət qurur. Məktəblərdə uşaq özünüidarəsi problemi ilə maraqlanan tədqiqatçılar bunlardır: S.N.Belousov, V.M. Korotov, V.N.Nikolayev, N.İ. İzosimov, Y.M. Knoxinov, Y.P. Sokolnikov, P.T. Frolov və s. Onlar uşaq özünüidarəsindəki yüksəlişin zəruri səbəbləri, konkret tərəfləri və ənənələri barəsində məlumat vermişlər. Bu haqda dəqiq mülahizə verilmişdir: “Kollektivlik və həqiqi demokratiya məktəbimizdə bütün özünüidarə sistemini təyin edir”. Özünüidarə orqanlarının qurulmasının zəruri səbəbi uşaq kollektivi həyatının mahiyyəti, eyni zamanda kollektivin bu və başqa iş növünün tərəqqisi ilə bağlıdır. Şagird özünüidarəsinin başqa üsullarından biri kimi qısa müddət ərzində bölünmüş müvəkkillərə müstəqil tapşırıqların yönləndirilməsini qeyd etmək olar. A.S. Makarenkonun fikrincə, ayrı-ayrı tapşırıqlar sistemi həqiqi təşkilatçılar hazırlanması, o cümlədən daimi fəallar üçün yaxşı məktəb ola bilər. Şagird özünüidarəsinin tərəqqisi onu düzgün yönləndirməkdən asılıdır.

Qiymətləndirmə pedaqoji prosesdə xüsusi yer tutan və həmişə mübahisə doğuran məsələlərdən olmuşdur. Şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinə diqqət yetirmək, araşdırmaq eyni zamanda qiymətləndirmək barədə çoxlu qeydlər edilmiş, rəy bildirilmiş, həmçinin yoxlama işləri aparılmışdır. Ancaq şagird davranışlarının qiymətləndirməsi ilə bağlı dəqiq araşdırmalar aparılmamışdır. Bunun əsası şagird təhsilinin taleyinin adi halda onun təlim nailiyyətinin meyarıdır. Son zamanlar şagird davranışının qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Bu işə insanların hər birinin, hətta məktəblilərin ətraf aləmlə, onun hərtərəfli fəaliyyəti, əlaqə inkişafı ilə bağlıdır. Davranış bu cür əlaqələri aşkar edir. Hər insanın libası, səliqə-sahmanı, düzgünlüyü, özündən böyük və kiçiklərlə əlaqəsi, təşəbbüskarlığı, ictimai fəaliyyəti, zərifliyi və s. onun davranışdır. Böyüyən gənc nəslin güclü davranışa sahib olmaqla, cəmiyyətə faydası hərtərəfli olacaq. Davranışa görə qiymətləndirmə şagirdin mövcud qaydalara əmələmə dərəcəsini müəyyənləşdirmək deməkdir. Bütün qiymətləndirmələr, habelə davranışa görə qiymətləndirmə güclü tərbiyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Şagirdə verilən qiymətləndirmə ilə o, nə cür insan olduğunu anlamağa, davranışını analiz etməyə, davranışındakı mənfi cəhətləri yox etməyə səy göstərir. Şagirdin davranışa görə qiymətləndirilməsi tərbiyəçilərin, müəllimlərin zəhməti ilə bağlı olmaqla yanaşı onu büruzə verir. Qiymətləndirmə sosial, mədəni-mənəvi səmtdən səciyyəvidir. Qiymətləndirməyə heç kim istənilən cür həyata keçirə bilməz. Qiymətləndirmə dövlət mahiyyəti kəsb etməklə müəyyən olunmuş təlimat üzrə icra edilir. 1985-1986-cı illərin başladığı vaxtdan etibarən respublika Maarif Nazirliyinin əmri əsasında 1985-ci ilin avqustunda öz əksini tapmış yeni qaydalar hər zaman qüvvədədir. “Ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinin davranışının və təlimə, ictimai-faydalı əməyə səyinin qiymətləndirilməsinə dair təlimat” ilə şagirdlərin davranış, təlim, əməyinə təhsil, iş, ictimai intizamın davamlılığına, birgəlik, işgüzarlıq və sərbəst çalışma hissəsinin artırılmasına olunan tələbi gücləndirmək niyyəti vasitəsilə şagirdlərin davranışına, təlimə, həmçinin ictimai-faydalı əməyə çalışmasında qiymətləndirmənin yeni qaydaları həyata keçirilir. Məktəb direktorları, onların müavinləri, sinif rəhbərləri yeni qaydaların mahiyyətini dərk etməklə ciddi formada öyrənməli, onun həyata keçirilmə üsullarını tamamilə yerinə yetirməlidir. Qiymətləndirmə düzgün, obyektiv, ədalətli aparılmalıdır. Əgər belə olmazsa qiymətlərin

tərbiyəedici mənası olmaz. Əks halda şagirdlərin davranışında hər zaman bəyənilməyən xüsusyyətlərlə rastlaşmalı olarıq. Təlimata əsaslanmaqla şagirdləri 2 qrupa ayırmaq olar:

1. Yalnız davranışa görə;
2. Təlimə, ictimai-faydalı əməyə səyinə görə.

Davranışı qiymətləndirməyin zəruri dəyəri kimi şagirdlərə tətbiq edilən Qaydaları təlimatda göstərmək olar. Bu Qaydalarla şagirdlərlə bərabər müəllimlər, sinif rəhbərləri bilməlidir. Son Qaydalar keçən ilin avqustunda təsdiq edilmişdir. Qaydalar 10 maddə ilə verilmişdir. Həmin qaydalar 3 mərhələyə ayrılır: I-IV, V-IX, X-XI sinif şagirdlərinə görə münasib tələblər irəli sürülür. Qaydaları həyata keçirmək şablon mənə olmamalıdır. Şagirdlərin şüurlu davranışına daha çox əhəmiyyət daşmalıdır. Qaydaları əzbərləməkdən üstün olan ona əməl etməkdir. “Əsas məsələ uşaqların davranışlarının Qaydalara müvafiq gəlməsidir. Buna görə də birinci növbədə “yaxşı nədir, pis nədir” uşağa izah etmək, uşaqda yaxşı və pis hərəkətlərə şüurlu münasibət yaratmaq lazımdır... Uşaqlarda daha artıq mədəni vərdişlər qazanılması üçün onları düzgün davranış qaydaları əsasında təmrin etdirmək lazımdır”. Əfsus ki, məktəblərdə qaydalarda eyni səviyyədə verilmiş tələblərə deyil, nəzərə alınmış tələblər-şagirdin təhsili, səyi, ictimai işlərdə iştirakı, bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olması, böyüklərə hörmət və ehtiram göstərməsi əmək işlərində iştirakı ilə bağlıdır. Şagird davranışının formalaşdırılması və qiymətləndirilməsi zamanı şablon göstərişlərə əməl edilməməli, pedaqoji qabiliyyət, habelə ustalıqla lazımi qaydada həyata keçirmək lazımdır. Buna uyğun misallar da gətirmək olar. İndi şagird davranışı 4 balla qiymətləndirilir: “Nümunəvi”, “yaxşı”, “kafi”, “qeyri-kafi”. Təcrübə göstərir ki, məktəblərin bəzilərində qiymətləndirmə apararkən qüsurlara yol verilir. Məsələn, sinifdəki bütün şagirdlərə bəzi məktəblərdə ucdantutma “kafi”, bəzilərində isə “nümunəvi” qiymət yazılır. Hər iki vəziyyət düzgün deyil. Təlimatı diqqətlə oxuyub, öyrənmək lazımdır. Hər bir şagirdə fərdi yanaşılmalı, hər kəsin davranışı şagirdlər üçün qaydalara əməl etmək səviyyəsinə görə dəqiq qiymətləndirilməlidir. Təlimatda göstərilir ki, “nümunəvi” qiymət məhz o şagirdə verilir ki, onun davranışı başqaları üçün nümunəvi olsun. “Nümunəvi” qiymət öz vəzifəsinə daha şüurlu, daha məsuliyyətlə yanaşan, şagirdlər üçün Qaydaları nümunəvi və hərtərəfli yerinə yetirən şagirdlərə verilir. “Kafi” qiymət isə şagirdlər üçün Qaydaları məktəb və ailənin daimi nəzarəti ilə yerinə yetirən məktəblilərə verilir. “Kafi” qiymət bildirir ki, şagirdin müəllim və valideynlərin, şagird kollektivi və ictimaiyyətin güclü diqqətinə ehtiyacı vardır. Bu o demək deyil ki, həmin şagird qüsurludur. Sadəcə olaraq onunla diqqətlə məşğul olmaq lazımdır. “Yaxşı” qiymət isə “kafi” ilə “nümunəvi” arasında dayanan səviyyəsini əks etdirir. Ona görə də, təbii ki, şagirdlərin böyük əksəriyyəti bu qiymətin tələblərinə cavab verə bilər. “Yaxşı” qiymət o şagirdə verilir ki, qaydaları, əsasən, yerinə yetirir, davranış mədəniyyəti ilə kollektivdə yaxşı tanınır. “Qeyri-kafi” qiymət hər hansı bir şagirdin davranışı açıq-aşkar məktəbin əxlaq normalarına və ictimai qaydalara zidd olanda yazılır. Deməli, şagirdlərə davranış qiyməti verilməyəndən hər kəsin öz keyfiyyəti nəzərə alınmalı, 4 ballı hər birindən istifadə edilməlidir. Müəllim şagird davranışının qiymətləndirilməsinə verilən tələblərə əməl etməlidir. Həmin tələblər aşağıdakılardır:

1. Kollektivdə hər bir şagirdə fərdi yanaşılmalı, onun davranışı yalnız hərəkətlərinə görə qiymətləndirilməlidir;
2. Qiymətləndirmə rüblük və illik aparılmalı, verilən davranış qiyməti şagirdə bildirilməli və izah edilməlidir;

3. Şagirdin davranış qiyməti hər hansı bir mülahizəyə görə yox, yalnız təlimatda müəyyən-ləşdirilmiş meyarla-şagirdlər üçün Qaydaların yerinə yetirilməsi səviyyəsinə görə verilməsidir;

4. Qiymətləndirmə düzgün, obyektiv və ədalətli olmalıdır;

5. Şagirdin davranışına verilmiş qiymətlər müvafiq sənədlərdə əks etdirilməli və dövlət əhəmiyyətli məsələ hesab edilməlidir.

Qiymətləndirmə yoxlamaya əsasən aparılır. Burada yoxlama üsullarından istifadə olunur və bunlardır:

1. Müşahidə. Sınıf rəhbəri müşahidə dəftəri və orada hər bir şagirdin davranışına aid qeydlər aparmaq üçün xüsusi yer ayırır. Müşahidə şagirdlərin yaş səviyyəsinə və fərdi-iradi keyfiyyətlərinə görə nəzərdə tutulur;

2. Şagirdlər üçün Qaydaların maddə-maddə izahının soruşulması;

3. Şagirdə icra üçün tapşırılmış ictimai işin, tədbirin, hərəkətin icra keyfiyyətinin və nəti-cəsinin yoxlanması;

4. Şagirdin, ümumiyyətlə, davranış mədəniyyətinin fəallığının nəzərə alınması;

5. Şagirdin davranışı ilə əlaqədar olaraq valideynlərinin, müəllimlərin, pioner və komsomol təşkilatlarının, şagird komitəsinin, şagirdin əlaqə saxladığı digər müəssisə nümayəndəsinin rə-yinin öyrənilməsi və s.

Hər bir sınıf rəhbəri valideynlərlə, ictimaiyyətlə münasibəti məqsədli olmaqla, cəhdləri va-hid məqsədlə birləşdirməklə işi müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək olar. Şagird davranışının qi-y-mətləndirilməsində tam obyektivliyin təmin olunmasına eyni zamanda şagirdin bütöv inkişaf-ındakı köməyə çalışmalıdır.

Tərbiyə metodları müəyyən tərbiyə vəzifələrini yerinə yetirmək üçün müəllim və tərbiyə-çilərin, kollektivin qarşılıqlı fəaliyyət prosesində istifadə etdiyi yollar toplusudur. “Metod” yu-nan sözü olub, yol, üsul, vasitə deməkdir. Tərbiyə metodlarının psixoloji və fizioloji əsasları mövcuddur. Tərbiyə metodunun psixoloji əsaslarında şüur böyük əhəmiyyətə malikdir. Şagird-lər yalnız şüurun köməyiylə bilik və təcrübə qazanır, zahiri aləmini insanlarla əlaqəsinin məz-mununu anlayırlar. Tərbiyə metodlarının özünəməxsus tarixçəsi vardır. Tərbiyə metodları mə-sələsində N.İ. Boldirevin, V.Y. Qmurmanın, E.İ. Monozsonun, M.Ə. Muradxanovun mühüm rolu vardır. Tərbiyə metodları aşağıdakı sistemlə verilib:

1. İnandırma metodu və onun vasitələri. Tərbiyə işini şagirdlərə aşılamaqda inandırmaq özü-nəməxsusluğu ilə seçilir. İnandırma metoduna siyasi məlumat, söhbət və mühazirələr, məruzələr, etik söhbətlər, nümunə, disputlar, kinofilmlərin və bədii əsərlərin müzakirəsi və s. aiddir.

2. Alışdırma metodu. Şəxsiyyət ilk öncə cürbəcür iş sahəsində təkmilləşir və yaranır. Dahi pedaqoq A.S. Makarenko özünün çoxillik və zəngin təcrübəsini ümumiləşdirərək bu nəticəyə gəlmişdi ki, yalnız kollektiv. Əməkdə iştirak etmək sayəsində insan hər bir zəhmətkeşi öz doğ-ma və yaxın adamı kimi sevir, onunla dost olur. Alışdırma metoduna rejim, ictimai-faydalı əmək, idman, oyun, çalışmalar, təmrin və tapşırıqlar aiddir. Görkəmli pedaqoq V.A. Suxom-linski uşağın oyun fəaliyyətini belə xarakterizə edir: oyunda uşaqların qarşısında dünya açılır, şəxsiyyətin yaradıcı qabiliyyətləri üzə çıxır. Oyunsuz dolğun, məzmunlu əqli inkişafı yoxdur və ola da bilməz. Oyun çox böyük işıqlı pəncərədir. Həmin pəncərədən uşağın mənəvi aləminə ətraf aləm haqqında təsəvvürlərin, anlayışların həyatverici axını daxil olur. Oyun hər şeylə ma-raqqlanmaq, biliyə səy göstərmək, odunu yandıran qığılcımdır.

3. Rəğbətləndirmə və cəza metodları. Dahi rus pedaqoqu K.D. Uşinski deyirdi ki, rəğbətləndirmə və cəza artıq, xəstəliyin qabağını alan və onu düzgün normal həyat və fəaliyyətlə müalicə edən zərərsiz səhiyyə vasitələri deyil, bəlkə, orqanizmdən xəstəliyi başqa xəstəlik vasitəsilə sıxışdırıb çıxardan dərmandır. V.A. Suxomlinski bütün dünyaya məktəbin humanist mahiyyətini praktik olaraq sübut etmişdir. Mərhum professor M.Ə. Muradxanov rəğbətləndirmə və cəzalandırma ilə bağlı fikir irəli sürmüşdür: “Uşaq əxlaqlı hərəkət edərkən onu tərifləyirlər; o, bundan həzz alır. Bu zaman təriflənməklə yaxşı hərəkət arasında assosiativ əlaqə yaranır. Uşaq həmin həzz hissini bir də yaşamaq üçün yenə əxlaqlı hərəkət edir, eləcə də pis hərəkət cəza ilə nəticələnir. Uşaq isə cəzadan kədərlənir, iztirab çəkir. Bu iztirab hissi ilə pis hərəkət arasında assosiativ əlaqə yaranır. Uşaq bir daha həmin iztirab hissini yaşamamaq üçün o hərəkətdən daşınır. Yaxşı hərəkət üçün rəğbətləndirmə və pis hərəkətlər üçün cəzalandırmanın əlaqə təsirinin mexanizmi belədir”.

Problemin aktuallığı. İndiki dövrdə intizam tərbiyəsinin tətbiqində şagird komitəsi, şagird davranışının qiymətləndirilməsi, tərbiyə metodları, intizamlılıq, şüurlu intizam tərbiyəsi özünəməxsusluqları ilə seçilir. Son zamanlar həyata keçirilən şagird davranışının qiymətləndirilməsi insanlar hər birinin, hətta məktəblilərin ətraf ələmlə, onun hərtərəfli fəaliyyəti, əlaqə inkişafı ilə bağlıdır. Şagird özünüidarəsinin-şagird komitəsinin faydalı şəkildə işlədiyi məktəblərdə güclü kollektivin meydana gəlməsi, şagirdlərin hər birində aktivlik, ciddilik, tədbirlilik kimi müsbət xüsusiyyətlərin tərbiyə olunması aparılan araşdırmalar və praktik iş sayəsində sübut edilmişdir. Şagirdlərin şüurlu intizamını düzgün təşkil etmədən təlim-tərbiyə məsələsində uğur əldə etmək, şagirdlərin daxili aləmini bilmək olmaz. İntizamlılıq şəxsiyyətin əsas xüsusiyyəti, ləyaqəti və əlaməti, əxlaqi keyfiyyəti olmaqla şəxsiyyətin şüurlu işgüzarlığının, rəftarlarının, o cümlədən ümumi qaydaların nə cür yerinə yetirilməsində əks olunmuşdur.

Problemin elmi yeniliyi. Hal-hazırda bəzi məktəblərdə şagird özünüidarəsinin yaradılmasında qeyri-ciddilik, elmsizlik özünü biruzə verir. Son zamanlarda özünüidarədə göstərilən birlik həm şagirdlərin təşəbbüskarlığını, həm də kollektivin yeni məlumatlarla təmin olunması qabiliyyətini təkmilləşdirir. Müasir dövrdə məktəblilərdə yaranmış güclü intizam nailiyyət qazanmış təlimdə mühüm yer tutmaqla yanaşı mənəvi və əxlaqi tərbiyədə qarşıya qoyulmuş hədəfdir. Son zamanlar şüurlu intizam tərbiyəsində bir çox tədbirlər tətbiq edilmişdir; bütün müttəfiq respublikalarda “Şagirdlər üçün qaydalar” təsdiq və tətbiq edilmişdir, şagirdlərin davranışlarını qiymətləndirməyin yeni, daha mükəmməl sistemə keçid təmin edilmişdir, şagirdlərin təlimdə müvəffəqiyyətə, nümünəvi davranışa və ictimai-faydalı işdə fəal iştirakına görə təltif edilməsinin dəqiq qaydası müəyyən edilmişdir. Müasir dövrdə valideynlərin, müəllimlərin, həmçinin təcrübəçilərin başlıca vəzifəsi intizamlılıq barəsində bilik və təcrübəsi olmayan şagirdlərə bu keyfiyyətləri aşılamaqdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Bu geniş məqalədən məktəb müəllimləri, tələbələr və magistrantlar geniş surətdə yararlanırlar.

Ədəbiyyat

1. Zeynalov S.M. Şagirdlərin şüurlu intizam tərbiyəsi. Bakı: Maarif, 1980.
2. Həşimov Ə.H. Məktəblilərin şüurlu intizam tərbiyəsi. Bakı 1978.

3. Ağayev Ə. Seçilmiş əsərləri. IV cild, Bakı: Mütərcim, 2015.

4. Kazımov N. Məktəb pedaqogikası. VI nəşr, Bakı, 2011.

Ш.В.Фаталиева

Роль дисциплинарного воспитания в подготовке студентов к активной жизни

Резюме

Дисциплина — это похвала всем за мир и изобилие, или зависимость членов коллектива от правил, выясненных соответствующими уставами, программами и т. д. Когда дело доходит до дисциплины, велико господство детских чувств, вкусов, темперамента, воли и характера. Сознательное дисциплинарное воспитание — это понимание учащимися своего патриотического долга перед Родиной и народом, сознательное отношение к выполнению установленных законов, правил поведения и норм, заданий и задач, а также «Правил для учащихся», всех требований школьного режима, правил социалистического общежития и детских общественных организаций. Это значит понимать, как хорошо читать без дисциплины, овладевать тайнами наук, выполнять свои обязанности без слов и сознательно. Дисциплина — это основной метод нравственного воспитания, который существует в современной ситуации, сознательное отношение к законам и установкам, выработанным народом. Дисциплина была создана через понятие дисциплины. Дисциплинированность студентов или ее антоним отражается в их отношении к труду и общественно полезным делам.

Sh.V. Fataliyeva

The role of disciplinary education in preparing students for active life

Summary

Discipline is the praise of everyone for peace and abundance, or the dependence of collective members on the rules clarified by the relevant statutes, programs, etc. When it comes to discipline, the rule of children's feelings, tastes, temperament, will and character is great. Conscious discipline education is the understanding by students of their patriotic duties to the Motherland and the people, a conscious attitude to the fulfillment of established laws, rules of conduct and norms, tasks and tasks, as well as the "Rules for Students", all the requirements of the school regime, the rules of socialist coexistence and children's social organizations. It means to understand how to read well without discipline, to master the secrets of sciences, to perform one's duties without words and consciously. Discipline is the main method of moral education that exists in the current situation, the conscious attitude shown to the laws and attitudes drawn up by the people. Discipline was created through the concept of discipline. Discipline of students or its antonym is reflected in their attitude towards work and socially useful works.

Redaksiyaya daxil olub: 09.10.2024

UOT 37.1

MƏKTƏBLƏRDƏ EKOLOJİ TƏRBIYƏNİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ**Pərizad Zərdabi qızı Rzadə***Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı***ORCID:** 0009-0008-7980-0575**E-mail:** perizad.rzazade26@gmail.com*Açar sözlər:* ekologiya, tərbiyə, ekoloji düşüncə, təbiət, ətraf mühit*Ключевые слова:* экология, образование, экологическое мышление, природа, окружающая среда*Key words:* ecology, education, ecological thinking, nature, environment

“Ekologiya” yunan sözü olub, eko (*oiko* ev, yurd, məkan, *loqos*-təlim, elm) deməkdir. “Ekologiya” canlı və cansız təbiətin qarşılıqlı münasibətini öyrənən bir elm kimi, həmçinin bioloji elmlər sisteminə daxil olmaqla, flora və faunanın daxili əlaqə və münasibətlərini və insanlarla təbiət arasında olan qarşılıqlı təsirin qanunauyğunluqlarını öyrənir. Təbiəti insansız insanı təbiətsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Bəşəriyyətin müasir yaşayışını ekologiyasız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Yazmağı, oxumağı, saymağı bilmədən yaşamaq nə qədər çətindirsə, ekologiyanın əsaslarını öyrənmədən də yaşamaq bir o qədər çətinləşir. Təbiət insanlar üçün dərkətmə və estetik münasibətlərin obyektidir. Təbiət hadisələri estetik cəhətdən insana zövq verir. Həmçinin elmi dünyagörüşün formalaşmasına hərtərəfli təsir göstərir. Ekoloji cəhətdən savadlı insan dərk etməlidir ki, təbiət də onun özü kimi canlıdır. Təbiət güclüdür, ancaq bu güc tükənməz deyil.

Bu baxımdan təhsil ocaqlarında ekoloji təhsilin gücləndirilməsinin tərəfdarları hesab edirlər ki, uşağa kiçik yaşlarından təbiətə qayğı ilə yanaşmanı aşılamaqla biz onun şəxsiyyətinin formalaşmasına ciddi təkan vermiş oluruq. Başqa sözlə, yeni nəsildə vətəndaş şüurunun formalaşdırılmasının əsas istiqamətlərindən biri də məhz ekoloji təhsil və tərbiyə olmalıdır. Bu yolla gəncləri doğma torpağı və təbiəti sevməyi, ətraf mühitə biganəlikdən qaçmamağı aşılaya bilərik. Ekoloji problemlərə laqeyd yanaşmaq insan övladının sağlam mühitdən təcridi deməkdir. Bunun qarşısını almaq üçün təhsil müəssisələrində ekoloji tərbiyə verilməlidir. Ekoloji tərbiyə planlı, mütəşəkkil şəkildə həyata keçirilərsə, uşaqlara kiçik yaşlarından ekoloji tərbiyə verilsə, onlar gələcəkdə ekoloji problemlərin yaranmasının qarşısını alacaqlar. Bu gün təhsil müəssisələrində xüsusilə də məktəblərdə ekoloji tərbiyənin verilməsi əsas məsələlərdən biri hesab olunur. Bir növ ekoloji tərbiyə vərdiş halına gətirilməlidir. Bu vərdiş uşaqlarda təbiətə qarşı insani duyğular formalaşdıracaqdır. Ekoloji tərbiyədə o zaman müvəffəqiyyət əldə etmək olar ki, məktəblilərdə ekoloji dünyagörüş formalaşdırılsın. Ekoloji dünyagörüşü dedikdə, gənc nəslin təbiətə, onun sərvətlərinə məhəbbət, qayğı göstərmək, qorumaq, çoxaldılması istiqamətində fəaliyyət göstərmək, ekoloji şüura və əqidəyə malik olmaq nəzərdə tutulur. Ekoloji tərbiyənin əsasında ibtidai siniflərdən başlayaraq uşaqları təbiətə məftunluq, gözəlliyini dərk etdirməklə yanaşı, ətraf mühiti - torpağı, suyu, atmosferi, flora və faunanı mühafizə etmək istiqamətində formalaşdırmaq durur. Ekoloji tərbiyə prosesində məktəblilər doğma torpaq, doğma yurd, vətən haqqında, onun təbiəti haqqında geniş məlumat alır, onun qorunmasında üzərlərinə çoxsaylı

vəzifələrin düşdüyünü dərk edirlər. Məktəblilərin ekoloji tərbiyəsində ekoloji tarazlığın mahiyyəti haqqında məlumatın verilməsi vacib məsələlərdən biridir. Şagirdlərin dünyagörüşünün əsas tərkib hissəsi olan ekoloji düşüncə ekoloji tərbiyə prosesində formalaşır.

Ekoloji tərbiyənin bir sıra vəzifələri vardır ki, bunlar aşağıdakılardır:

1. Böyüyən nəsildə ekoloji şüuru formalaşdırmaq;
2. Uşaq və gənclərdə doğma təbiətə, ətraf mühitə məhəbbət və qayğılı münasibət, onun korlanmasına qarşı barışmazlıq hissləri aşılamaq;
3. Təbiəti mühafizə üzrə zəruri bacarıq və vərdislər formalaşdırmaq, gənc nəslə fəal ekoloji fəaliyyətə hazırlamaq.

Tərbiyə məqsədyönlü həyata keçirildiyinə görə ekoloji tərbiyədə məqsədyönlü təlim prosesində həyata keçilir. Yəni, şagirdlər müxtəlif fənləri öyrənməklə ekoloji biliklərə yiyələnirlər. Xüsusilə də ekoloji bilik və mədəniyyətin formalaşmasında biologiya, coğrafiya, fizika, kimya dərslərinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Bununla yanaşı, I-IV siniflərdə ana dili, riyaziyyat, həyat bilgisi, musiqi, təsviri incəsənət kimi fənlər tədris olunur. Bu fənlərə diqqət yetirsək ekoloji tərbiyəvi fikirlərə rast gələ bilərik. Məsələn, ana dili fənninin tədrisi zamanı diyarşünaslıq aspektindən yanaşaraq ölkə ərazisində olan çaylar, göllər, dağlar, təbii sərvətlər və s. barədə məlumatlar, şeirlər əks olunur. Bu tip məlumatlar şagirdlərin biliyini artırmaqla bərabər ölkəmiz haqqında daha geniş məlumata sahib olmasını təmin edir. S.Vurğunun “El bilir ki sən mənimsən” şeirinə nəzər yetirsək bunun şahidi ola bilərik. Respublikanın 4 bir yanı şeirdə əks olunmuşdur. Bu tip şeirləri əzbərləyən zaman təhsiləndə qürur hissi, vətən sevgisi daha da artır.

*Bir tərəfin bəhri-Xəzər,
Yaşılbaş sonalar gəzər.
Xəyalım dolaşar gəzər,
Gah Muğanı, gah Eldarı.
Mənzil uzaq, ömür yarı!*

Təsviri incəsənət fənninin tədrisinin ekoloji tərbiyənin formalaşmasında rolu danılmazdır. Müşahidə etmək, hadisələri qavramaq, ətraf aləmin gözəlliyi duyaraq təbiətə olan sevgiləri daha da artır. Ekologiyaya pis təsir edən amillər vardır. Müəllim təhsiləndə eyni zamanda ətraf mühitdə olan mənfi məqamları qələmə almağı tapşırırsa, təhsiləndə birbaşa müşahidəyə yönələnəcəkdir. Təbii ki, bu hal onu təsirləndirib, düşünməyə sövq edəcəkdir. Çirkləndirən ətraf mühit, zavodların üstüsünün əksi, küçələrə tullanmış tullantılar ekoloji tarazlığın pozur, nəticə isə təhsiləndə bunu anlayacaq ekoloji tarazlığın qorunması üçün addımlar atacaqdır. Həyat bilgisi fənni canlı, cansız obyektlərin təhsiləndə beynində inikasını yaradır. Birbaşa ətraf aləmdə baş verən hadisələri müşahidə edərək dərk etməyə çalışırlar sonda isə nəticə çıxarırlar. Ekoloji tərbiyə işində müxtəlif yollardan, forma və metodlardan istifadə edilir. Ekoloji tərbiyə hələ kiçik yaşlardan, ailə və uşaq bağçasından başlanmalıdır. Şagirdlər ilk növbədə uşaq vaxtında ailədə tərbiyə alırlar. Ona görə də, erkən yaşlardan uşaqlarda təbiət hadisələrinə düzgün baxışlar yaratmaq, onlara təbiəti, canlıları sevdirmək, uşaq qəlbində xeyirxahlıq hissləri oyatmaq lazımdır. Məsələn, əsasən valideynlərin övladlarına söylədikləri küçədə zibil atmamaq, heyvan öldürməmək, bitki yığmamaqla və s. kimi nümunələr ekoloji tərbiyənin ilk pillələridir. Deməli, təbiətə qayğılı münasibətdə valideynlərin şəxsi nümunəsi əvəzəndir. Kiçik yaşlardan buna diqqət

yetirilməzsə, uşaqda təbiətə, heyvan və quşlara qarşı laqeydlik, hətta qəddarlıq, rəhmsizlik hissələri baş qaldıra bilər. Təbiətə qarşı qəddarlıq təbiət gözəlliklərinə laqeydlikdən, ətraf aləmə qeyri-həssas münasibətdən, bir sözlə, uşaq qəlbində xeyirxahlıq hissələrinin kütləşməsindən başlanır. Ailədə və uşaq bağçasında aparılan ekoloji tərbiyə işləri məktəbdə daha da inkişaf etdirilir və sistemli şəkildə alır. Təlim prosesi ekoloji tərbiyənin çox mühüm yoludur. Ayrı-ayrı fənlərin tədrisində ekoloji təhsil və tərbiyə üçün böyük imkanlar vardır. İbtidai siniflərdə şagirdlər təbiətşünaslıq və ətraf aləmlə tanışlıq dərslərində təbiət və onun mühafizəsi haqqında ilkin təsəvvürlərə yiyələnir, onlarda təbiətə məhəbbət, onu qorumağın vacibliyi fikri aşılanır. Orta və yuxarı siniflərdə ekoloji təhsil və tərbiyə işləri genişləndirilir. Kimya dərslərində torpağın münbitliyini saxlamaq üçün kimyəvi gübrələrdən istifadə edilməsi, sənaye və məişət tullantılarının emalı, ekoloji cəhətdən təmiz ərzaq məhsullarının istehsalı və s. barədə təsəvvürlər aşılanır. Bunlar isə şagirdlərin ekoloji təfəkkürünün inkişafına güclü təsir göstərir. Ekologiya və təbiəti mühafizə sahəsində digər fənlərdə - biologiya, zoologiya, botanika, coğrafiya dərslərində daha ətraflı biliklər verilir və onların təbii aspektləri nəzərdən keçirilir. Uşaqlarda ekoloji tərbiyənin formalaşmasında estetik elmlərin xüsusi rolu var. Ekoloji tərbiyə xalqın fikirlərində də özünü göstərir. Ulu əcdadlarımızdan bizə günümüzdə gəlib çatmış atalar sözləri, məsəllər, bəyatılar və s. kimi qiymətli nümunələrə nəzər salsaq görərik ki, burada ekoloji şərait insan düşüncəsi ilə müqayisə edilir. Məsələn, “Təmiz hava girməyən evə həkim girər”, “Bağa baxarsan bağ olar, baxmazsan dağ olar” və s. kimi. Bütün bunlar insanları təmizliyə, səliqəli olmağa, ətraf mühiti qorumağa yönəldən qiymətli fikirlərdir. Bunlarla yanaşı ulu öndər Heydər Əliyevin təbiətlə bağlı öz qiymətli fikirlərində də ətraf mühiti, təbiəti, vətəni sevmək və ona qayğı ilə yanaşmaq lazım olduğunu bildirmişdir. “*Mən dəfələrlə demişəm ,bir də deyirəm, kim hansı bir sağlam ağacı kəsirsə hesab edirəm ki, o, mənim qolumu, barmaqlarımı kəsir. İnsan qurmalıdır, yaratmalıdır... Mən istəyirəm ki, hamınız təbiəti qoruyanlar olasınız. Təbiətə zərər vuranlar, təbiəti çirkəndirənlər, korlayanlar cəmiyyətimizin, hamımızın düşmənidir*”. (H. Əliyev)

“*Təbiətin ölkəmizə bəxş etdiyi zəngin sərvətlərə xüsusi qayğı ilə yanaşmaq, belə misilsiz xəzinələri bəşəriyyətin gələcəyi naminə qorumaq üzərində düşən başlıca vəzifələrdəndir*”. (H. Əliyev)

Ekoloji tərbiyə sahəsində dərslərdə aparılan iş sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlər yolu ilə daha da dərinləşdirilir. Pedaqoqlar məktəbdəki və fənn kabinetindəki bitkilərə qulluq etməyi, şagirdlərin ekologiya ilə bağlı aksiyalarda iştirakını təşkil etməlidir.

Yerli şəraitdən asılı olaraq təbiəti mühafizə işinin müxtəlif formalarından istifadə olunur: məktəb meşəçiliyi, gənc təbiətçi dərnək və klubları, məktəb qoruqları, meyvə bağları, ekologiya üzrə olimpiada və viktorinalar, məktəb ekologiya cəmiyyəti, ekologiya ayları, ekologiya reydləri və s. belə maraqlı formalarındadır. Məktəblərdə və yaşayış yerlərində yaşıllıq iməciliklərinin keçirilməsi, mavi və yaşıl keşikçi dəstələrinin yaradılması, ilk çiçək bayramlarının, meşə və quş günlərinin, təbiət dostları və gənc bağbanların müsabiqələrinin təşkili kimi tədbirləri məktəblərdə ənənə şəklində salmaq lazımdır. Şagirdlərdə ekoloji tərbiyənin inkişafında uşaq ədəbiyyatı, televiziya və radionun da rolu böyükdür. Televiziya və radiolarda vaxtaşırı verilən verilişlər mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ekoloji mədəniyyət təkcə təbiətə müəyyən baxışlar, onun sisteminin işlənilməsi, hazırlanması demək deyildir. O, həm də konkret insan fəaliyyəti ilə əlaqədardır.

Cəmiyyətdə ekoloji mədəniyyət səviyyəsinin yüksəlməsi gələcək nəslin ekoloji tərbiyəsinə

dən və ekoloji biliklərə necə yiyələnməsindən asılıdır. Bu isə bütün insanlarda bəşəri mədəniyyəti təcəssüm etdirən mədəniyyətin sivil inkişaf forması və təhsil mühitinin formalaşmasını, eyni zamanda, bütün xalqlardan mədəni inkişafın əsas istiqaməti kimi ekoloji təhsilin fasiləsiz inkişaf strategiyasını, konsepsiyasını, proqramını hazırlamağı və həyata keçirməyini tələb edir. Ekoloji təhsilin ardıcıl və sistemli olması üçün bu prosesə şəxsiyyətin formalaşmasının ilk anlarından, uşaqlıqdan başlamaq lazımdır ki, onun da təməli məhz ailədə, məktəbəqədər tərbiyə ocaqlarında, ibtidai siniflərdə qoyulmalı, orta, orta ixtisas və ali məktəblərdə isə tamamilə formalaşmalıdır. Məktəblilərdə ekoloji düşüncənin formalaşdırılmasında onların təbiəti qorumaq xarakterli faydalı əməkdə iştirak etmələri mühüm rol oynayır. Şagirdlər yaşıllaşdırma işlərində, meşə zolaqlarının salınmasında, təbiətlə bağlı sərğilərdə iştirak etmələri ekoloji tərbiyənin inkişafında mühüm rol oynayır. Bildiyimiz kimi ətraf mühitdə tez-tez müxtəlif dəyişikliklər baş verir. Müəllimlər isə bu dəyişikliklərin insana necə təsir etdiyi barədə diskussiya keçirə bilirlər. Bu zaman şagirdlərdən ekoloji pozulmaların qarşısını almaq üçün keçirilən tədbirlər barədə fikirlər almaq vacibdir. Ekoloji tərbiyə dövrümüzdə ən aktual tərbiyə növlərindən biri sayılır.

Problemin aktuallığı. Məktəbdə təlim və tərbiyə proseslərinin təşkilində şagirdlərdə ekoloji tərbiyə, ekoloji düşüncə və ekoloji dünyagörüşün formalaşdırmaq və inkişaf etdirilməsidir. Erkən yaşlardan başlayaraq şagirdlərə ətraf mühitin qorunması, təbiətin dəyəri və dayanıqlı inkişaf prinsipləri öyrədilməlidir. Məktəblər bu sahədə mühüm rol oynayır, çünki bu yaşda formalaşan ekoloji bilik və davranışlar fərdlərin gələcək həyat tərzinə və dünyaya yanaşmasına təsir edir.

Problemin elmi yeniliyi. Ənənəvi ekoloji tədris metodlarından fərqli olaraq, integrativ yanaşmalar, təbiətlə praktik əlaqə qurmağa yönəlmiş dərslər və layihə əsaslı öyrənmə ekoloji şüurun formalaşdırılmasında daha effektivdir. Elmi yenilik, təhsildə ekoloji tərbiyənin daha səmərəli yollarını tapmaq və şagirdlərdə təbiətə olan münasibəti aktiv şəkildə dəyişdirmək üçün yeni texnologiyaların və multidissiplinar yanaşmaların tətbiqindədir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən Pedaqoqlar, ali məktəb müəllimləri, tələbələr və magistrantlar istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim. 2010.
2. İbrahimov F., Hüseynzadə R. Pedaqogika. 2 cildə. I cild. Bakı: Mütərcim. 2012.
3. Qasımova L.N., Mahmudova R.M.. Pedaqogika. Dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2012.
4. <https://muallim.edu.az/news.php?id=7790>
5. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=17421>
6. <https://kayzen.az/blog/pedaqoq/2338/estetik,-fiziki,-h%C3%BCquq-v%C9%99-ekoloji-t%C9%99rbiy%C9%99.html>

П.З. Рзазаде

**Меняющиеся парадигмы высшего образования
Резюме**

В данной статье подробно рассматриваются роль и значение экологического воспитания в школе, а также пути формирования экологического воспитания учащихся. Используя современные методы и методы, можно формировать и развивать экологическое мышление, экологическое воспитание и экологическое мировоззрение у школьников.

P.Z.Rzazada

**Changing paradigms of higher education
Summary**

This article examines in detail the role and importance of environmental education in school, as well as the ways of forming environmental education for students. Using modern methods and methods, it is possible to form and develop ecological thinking, ecological education and ecological outlook in students.

Redaksiyaya daxil olub: 07.10.2024

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL VƏ TƏRBIYƏ
ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ
PRESCHOOL EDUCATION AND UPBRINGING

UOT 373.2

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA HƏYATİ BİLİK VƏ BACARIQLARIN
INKİŞAFINDA İSTİFADƏ EDİLƏN METODİK PRİYOM VƏ ÜSULLAR

Qönçə Mahmud qızı Rəhimova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi, doktorantı,

ORCID: 0009-0003-3836-2824

E-mail: qm.rahimova@adpu.edu.az

***Açar sözlər:** məktəbəqədər dövr, metodik prinsiplər və metodlar, təlim, tərbiyə, həyati biliklər, bacarıqlar, intellektual tərbiyə.*

***Ключевые слова:** дошкольный период, методические принципы и методы, обучение, воспитание, жизненно важные знания, умения, интеллектуальное воспитание.*

***Key words:** school period, methodological approaches and methods, training, upbringing, life knowledge, skills, intellectual upbringing.*

Məktəbəqədər dövrdə uşaqlar həyati bilikləri haqqında ilkin təsəvvürlərə yiyələnmə prosesində onların əqli inkişafı sürətlənir, nitqi inkişaf edir, onlarda ətrafdakılara düzgün münasibət yaranır. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində tərbiyəçilər məşğələ və məşğələdən kənar vaxtlarda istifadə edəcəyi metodik priyom və üsulların seçiminə ciddi surətdə yanaşmalıdır.

Tədris prosesində tətbiq olunan metodlar bəzən metodik priyomlarla əvəz olunur. Lakin metodla priyom arasında kəskin fərq yoxdur. Bəzi pedaqoqlara görə metodik priyom hər hansı metodun elementi olub, əsas metodun didaktik imkanlarını gücləndirmək məqsədilə tətbiq olunur. Bir məşğələdə bir neçə təlim metodundan istifadə etmək olar, lakin metodik priyomlar sistem təşkil edir.

Metodlar əsasən üç qrupa - şifahi, əyani və praktik metodlara bölünür. Əyani metodlara müşahidə, əşyaların nümayişi, şəkil və illüstrasiyaların nümayişi, nümunənin nümayişi, fəaliyyət üsullarının nümayişi, kinofilmlərdən, cizgi filmləri, videofilmlərdən istifadə, didaktik vəsaitlər. Şifahi metodlara izah, şərh, müsahibə və s. aiddir. Praktik metodlara tapşırıq, oyun, elementar təcrübə və s. aiddir.

Metodik priyomlar üsullar həmişə metodlarla birlikdə tətbiq olunur. Lakin çox halda tətbiq olunan üsul metoda, metod isə üsula çevrilir. Ümumiyyətlə, tədris metodları özündə bir neçə iş üsulları əxz edir. Bu üsullara metodun elementləri, hissələri kimi baxılır. Üsullar yardımçı əhəmiyyətə malikdir. Onlar bir və ya bir sıra müxtəlif metodların bir hissəsi ola bilər. Məsələn: Ətraf aləmlə tanışlıq məşğələlərində tərbiyəçi çox zaman söhbət yaxud müsahibə, praktik iş və müşahidələr zamanı müqayisə etmək üsulundan istifadə edir.

Elə etmək lazımdır ki, istifadə olunan hər bir üsuldan uşaqlarda həyati bilikləri inkişaf etdirilməsində səmərəli istifadə olunsun. Ümumiyyətlə, təlim metodu dedikdə uşaqlara tərbiyəçi

tərəfindən bilik və bacarıqların verilməsi, onların idrak qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, dünyagörüşlərini formalaşdırmaq, həyata hazırlamaq üsulları başa düşülür. Bir tərəfdən bu və ya digər metod tərbiyəçinin şərh etdiyi hazır biliklərin uşaqlar tərəfindən formalaşdırılmasına kömək edir, digər tərəfdən tərbiyəçinin nəzarəti altında uşaqlar müstəqil surətdə işləməyi öyrənirlər.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların təbiətə humanist münasibətlərinin formalaşdırılmasında ətraf aləmlə tanışlıq məşğələsi böyük rol oynayır. Onların bu bilikləri orta məktəbdə təbiət fənlərinin coğrafiya, botanika, zoologiya, anatomiya öyrənilməsi üçün mənbə təşkil edir. Bu fənlərin öyrədilməsi prosesində uşaqlar ətraf mühitin tamlığı və müxtəlifliyi, onun qorunması haqqında elementar biliklər əldə edir. Vətənimizin gözəllikləri və insan orqanizmi haqqında məlumatlar əldə edirlər. Uşaqlarda həyati bilik və bacarıqların inkişafı etdirməyin vəzifəsi canlı və cansız aləmin komponentləri arasında əlaqə yaratmaqdır. Bu ideyanın reallaşdırılmasında seçilən metod və üsulların rolu böyükdür. Bu üsul və metodlar uşaqlarda dostluq, şəxsi məsuliyyət, xeyirxahlıq, ədalətlik kimi xüsusiyyətlərinin tərbiyə edilməsinə imkan yaratmalıdır. Bütün bunlar uşaqlarda məntiqi təfəkkürün inkişafına təkan verir. Məntiqi təfəkkürün inkişafı özünü ümumiləşdirmə aparmaq bacarığının formalaşmasında biruzə verir. İlk ümumiləşdirilmələrə hissi qavrayışla nail olunur ki, bu da tərbiyəçi tərəfindən inkişaf etdirilir. Müasir məşğələnin əsas məqsədi mövzunun formalaşdırılmasında uşaqların diqqətini cəlb etməkdən, uşaqların qarşısında problem qoymaqdan və bu məsələlərin həlli yollarını tapmaqdan ibarətdir.

Məşğələnin tədrisində bir çox təlim üsullarından istifadə edilir. L.Lerner və M.Skatkin aşağıdakı metodları təklif etmişlər.

1. İzahedici - illüstrativ və ya reproduktiv üsul. Bu üsul o vaxt tətbiq olunur ki, uşaqlar tərbiyəçidən hazır şəkildə əldə edirlər. Bu üsul bu və ya digər mövzunun öyrənilməsinin başlanğıcında tətbiq olunur.

2. Problemlə metodun tətbiqində uşaqlar qarşısında problem qoyulur. Bu üsula problemlə situasiya da deyilir. Tərbiyəçinin köməyi ilə uşaqlar onun həlli yollarını tapmağa çalışırlar.

3. Axtarış metodu o zaman tətbiq olunur ki, uşaqlar materialla özləri tanış olur, müstəqil olaraq nəticələr əldə edirlər.

4. Tədqiqat metodu uşaqlar tədqiqat aparır və problemin həllini formalaşdırırlar.

5. Nümayiş metodları. Əyanilik prinsipini reallaşdırır, uşaqların duyğu və qavrama proseslərinin fəallaşdırır ki, bu da təlim materialının qavranılmasını asanlaşdırır (cədvəl, maket, model, diaqram, didaktik kartlar).

6. Praktik metodlar. Biliklərin bacarığa çevrilməsi, praktika ilə əlaqədar işlərin yerinə yetirilməsi.

7. Şifahi söz metodları. Söhbət, mühazirə, hekayə-təlim prosesində əlaqədar işlərin, tapşırıqların işlərinin yerinə yetirilməsi.

8. Modelləşdirilmə metodu. Model-əyanilik vasitəsidir.

9. Müşahidə metodu. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda həyati bilik və bacarıqların inkişafında istifadə edilən əsas üsuldur. Məqsədyönlü müşahidə və praktiki fəaliyyətlə (toxum, yarpaq yığılı və s.) uşaqların təbiətə qovuşması prosesidir.

10. Ümumelmi metodlar: analiz, sintez, müqayisə, təsnifləşdirmə.

Fəal təlimin təşkili üsulları. Fəal təlimə görə 4 iş forması vardır: kollektiv, qruplarla, cüt-lərlə fərdi. Başqa məşğələlərdə olduğu kimi “Ətraf aləmlə tanışlıq” məşğələlərində də həmin iş

formalarından istifadə olunur. Qeyd olunan təlim formalarının tətbiqi verilən mövzular üçün reallaşan standartlardan, müəyyən olunmuş təlim məqsədlərindən asılıdır.

Kollektiv iş. Bu iş formasında uşaqlar kollektivdə işləmə və ünsiyyət bacarıqlarına yiyələnirlər.

Qruplarla iş. Uşaqlar hər hansı bir problemi həll etmək və ya müəyyən praktiki işi yerinə yetirmək üçün qrup daxilində işləyirlər. Bu zaman onlarda əməkdaşlıq, hər hansı tapşırıq üzərində işlədikdə qarşılıqlı dinləmə, ümumi fikir mübadiləsi formalaşır ki, bununla da mövcud problemin həlli daha da asanlaşır.

Cütlərlə iş. Uşaqlar verilən tapşırıqları iki-iki olaraq birgə yerinə yetirirlər. Bu təlim forması onlara daha yaxın ünsiyyət qurmağa imkan verir və onlar hər hansı problemin həllində qarşılıqlı razılışmaya gəlirlər.

Fərdi iş. Qrupda hər bir uşağın sərbəst fikir söyləməsinə, yaradıcı tətbiq etmə bacarıqlarının, fəaliyyətinin və nailiyyətinin izlənməsinə və onların potensial imkanlarını müəyyən etməyə imkan verir.

Fəal təlim üsulları: Təlim prosesinin daha da səmərəli təşkili müasir dövrdə çox geniş tətbiq olunan fəal təlim üsulları ilə işləməkdir. Fəal təlim üsullarından istifadə etmək hər bir tərbiyəçidən xüsusi bacarıq, şəxsi keyfiyyət və məsuliyyət tələb edir. Tərbiyəçi təlim üsullarını məşğələnin təlim formasına və təlim məqsədlərinə görə seçməlidir. Hər bir fənn tərbiyəçisinin təlim prosesini daha səmərəli həyata keçirməsi üçün özünəməxsus üsulları ola bilər.

Fəal-interaktiv təlimin bir neçə üsullarının mahiyyətini və qısa məzmunu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Müsaibə üsulu. Tərbiyəçi yeni bilikləri inkişaf etdirmək işinə uşaqların özlərini cəlb edirsə, yeni mövzu öyrəniləndə uşaqlara bildikləri bir şeyi xatırlatmaq, müşahidə etmək kimi sual - tapşırıqlar verirsə, bu cür təlim üsuluna evristik müsaibə deyilir. Burada uşaq müstəqilliyi üstünlük təşkil edir.

Müzakirə. (diskussiya): Uşaqlarda məlumat və ideyalarının təşkil olunması, fərqli və oxşar cəhətlərin müqayisə edilməsi, anlayış və ideyalarının aydınlaşdırılması, yoxlanılması, problemlərin həlli yollarına dair alternativ fikirlərin əsaslandırılması, proqnozların verilməsi, informasiyanın həyati əhəmiyyətinin üzə çıxarılması, təklif və tətbiq edilməsi imkanlarının araşdırılması və s. məqsədi ilə həyata keçirilən fikir mübadiləsi müzakirə üsulunun tərkib hissəsidir.

Əqli hücum - Uşaqların fəallığını artırmaq üçün tətbiq olunan səmərəli metodlardan biridir. Uşaqların hər hansı konkret problemin həlli və ya suala cavab tapmaq üçün yaradıcı təfəkkürünü üzə çıxarmağa təkan verir, onların müxtəlif vəziyyətlərdən çıxış yolu tapmaq, qərar qəbul etmək səviyyəsini və eləcə də fikirlərini konkret ifadələrlə söyləmək bacarığını üzə çıxarır. "Əqli hücum"un uşaqlar arasındakı ünsiyyətin yaranmasında da rolu böyükdür. Lakin bu metodun tətbiq edilməsində əsas məqsəd verilən problemin həlli yollarını müəyyən etməkdir,

BİBÖ (Bilirəm, istəyirəm biləm, öyrəndim). Hər hansı mövzunun öyrənilməsində uşaqların həmin mövzuya aid sərbəst biliklərinin səviyyəsini müəyyən etmək çox əhəmiyyətlidir. Bu, müəllimə şagirdlərdə keçmiş və yeni biliklər arasında əlaqə yaratmağa imkan verir. BİBÖ metodu uşaqların məşğələ boyu fəallığını təmin edir, birgə öyrənmənin yüksək mərhələsini yaradır.

Klaster (şaxələndirmə) - Hər hansı mövzuya dair uşaqları açıq və müstəqil düşüncəyə is-

tiqamətləndirən metoddur. Şaxələndirmə əsasən fərdi, cütlər və kiçik qruplar formasında aparılmalıdır. Mövzunun öyrənilməsindən əvvəl uşaq təfəkkürünə təkan vermək onu düşünməyə cəlb etmək, onlarda mövzuya dair maraq yaratmaq, digər məşğələlər və ya uşaqların dünyagörüşünün hüdudlarını üzə çıxarmaq, biliklər arasında əlaqə yaratmaq və s. fəaliyyətlərə xidmət edir. Şaxələndirmə metodunun köməyi ilə uşaq təfəkkürünü də inkişaf etdirmək mümkündür.

Venn diaqramı - Hər hansı iki mövzunun (informasiyanın, anlayışın, obyektin və s.) müqayisəli səciyyəsinə əks etdirən “Venn diaqramı”nın tətbiq edilməsi tədris baxımından çox maraqlıdır. İki mövzunun oxşar və fərqli cəhətlərinin üzə çıxarılmasına həsr olunan bu metod uşaqları alternativ düşüncəyə cəlb edir, onlarda qoyulmuş məsələnin daha çoxcəhətli müzakirəsini tələb edir.

Karusel - Dərstdən əvvəl iri ağ kağızlarda (vatman) mövzuya aid suallar yazılır. Müəllim qruplara müxtəlif sual yazılmış bir kağız verir. Qrup üzvləri sualı oxuyur və bir cavab yazır. Kağızlar saat əqrəbi istiqamətində müəllimin köməkliyi ilə qruplara ötürülür. “Karusel” kimi kağızlar bütün digər qruplardan keçərək axırda öz qrupuna qayıdır, Müəllim bu kağızları yazı lövhəsinə yapışdırır və bütün sinif cavabları müzakirə edir.

Rollu oyunlar - hər hansı bir problemə müxtəlif nöqteyi-nəzərdən yanaşmağı tələb edir. Bu üsul uşaqlara hadisələrin iştirakçısı olmaq və mövcud vəziyyətə başqalarının gözü ilə baxmaq imkanı verir.

Beləliklə, məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün bəzi əsas metodik priyom və üsullardan xüsusilə oyun metodu, aktiv öyrənmə, əl işləri və yaradıcılıq, nəqletmə və mühazirələr yolu ilə öyrənmə, təcrübə metodu, dəstək və müşahidə metodları, qrup fəaliyyəti və əməkdaşlıq, bədii fəaliyyət və musiqi, məşğələlər vasitəsilə ətraf aləmi öyrətmək, valideynlər və icma ilə əməkdaşlıq kimi istifadə oluna bilər. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda həyati bilik və bacarıqların inkişafı yolları üzrə işdə tərbiyəçilər metodik priyom və üsullardan mütəmadi pedaqoji ustalıqla istifadə etməlidir ki, təlimdə müvəffəqiyyət əldə etsin. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda həyati bilik və bacarıqların inkişafı üçün müxtəlif metodik üsulların birləşdirilməsi vacibdir. Hər bir uşaq fərdi xüsusiyyətlərinə görə fərqli yanaşma tələb edə bilər, buna görə də tədris metodları uşağın ehtiyaclarına və inkişaf mərhələlərinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda təlim prosesində həyati bilik və bacarıqların inkişafında istifadə edilən metodik priyom və üsulları daim dəyişir, inkişaf edir. Bu problemin pedaqoji aspektdən öyrənilməsi günümüzün aktual problemidir.

Problemin elmi yeniliyi. Son dövrlərdə məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda həyati bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməsində istifadə edilən metodik priyom və üsulların əhatə dairəsi genişləndirilmiş, bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübənin əsaslanmış metod və üsullarından istifadə üzrə iş milli zəmin üzərində qurulsay daha məqsədəuyğun olar. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda həyati bilikləri inkişaf etdirmək üçün ilk növbədə uşaqların bu istiqamətdə məlumat dairəsini öyrənilən metodik priyom və üsullardan istifadə etmək lazımdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqaləni ali məktəb müəllimləri, uşaq bağçası metodistləri və tərbiyəçiləri, tələbələr o cümlədən magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Məqalənin əsas tədqiqat obyekti məktəbəqədər yaşlı uşaqların həyati bilik və bacarıqların inkişafı prosesidir. Tədqiqatın predmeti məktəbəqədər yaş dövründə həyati bilik və bacarıqların inkişafı yollarının pedaqoji əsaslarını müəyyənləşdirmək nəzərdə tutulmuşdur.

Məqaləni yazmaqda məqsədimiz məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların həyati bilik və bacarıqların inkişafında istifadə edilən metodik priyom və üsulları üzə çıxarmaq, uşaqların həyati bilik və bacarıqların inkişaf etdirməklə tərbiyənin bütün növlərini inkişaf etdirmək, onları gələcəkdə məktəb təliminə hazırlamaq və pedaqoji əsaslarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Məqalədə əldə olunmuş elmi nəticələrdən məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda həyati bilik və bacarıqların inkişafı yolları üzrə işin mahiyyətini göstərməklə, bu istiqamətdə üzrə işdə istifadə edilən didaktik oyunlar barədə tövsiyələr tərbiyəçilərə səmərəli yollar göstərəcək, ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrinin müvafiq fakültə və şöbələrində dərs deyən müəllimlər, uşaq bağçası metodistləri və tərbiyəçilərin daha yaxşı hazırlanmalarına istiqamət verəcək, proqram və ətraf aləm haqqında məcmuələrin hazırlanması üzrə işi səmərəli qura biləcəklər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin yeniləşdirilməsi Proqramı. Bakı şəhəri, 12 aprel 2007-ci il.
2. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin proqramı (kurikulumu) (3-6 yaş). Bakı, 2022.
3. Mursaqulova R., Əliyeva Ş. Bağça yaşlı uşaqların təbiətlə tanış edilməsi metodikası. Bakı, 2008.
4. Kərimov Y.Ş. Uşaq məktəbə gedir. Bakı, 2002.
5. Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təlim proqramı. Bakı, 1998.
6. Məmmədova A.M. Uşaq bağçasında beşyaşlıların məktəbə hazırlanması. Bakı: ADPU, 2007.

<https://nsportal.ru/detskiy-sad/raznoe/2020/09/09/rol-hudozhestvennoy-literatury-vo-vsestoronnem-vospitanii-detey>

Г.М. Рагимова

Методические принципы и методы, используемые при развитии жизненно важных знаний и умений у детей дошкольного возраста **Резюме**

Основным объектом исследования статьи является процесс развития жизненно важных знаний и умений у детей дошкольного возраста. Предметом исследования является определение педагогической основы способов развития жизненно важных знаний и умений в дошкольном возрасте.

Нашей целью при написании статьи является раскрытие методических принципов и методов, используемых при развитии жизненных знаний и умений детей в дошкольном возрасте, развитие всех видов обучения путем развития жизненных знаний и умений детей, подготовка их к школьному обучению в школе. Будущее, и определить свои педагогические основы.

На основе полученных в статье научных результатов, показывающих суть работы над

способами развития жизненных знаний и умений у детей дошкольного возраста, рекомендации по дидактическим играм, используемым в работе в этом направлении, покажут воспитателям, педагогам эффективные пути которые преподают на соответствующих факультетах и кафедрах высших и средних учебных заведений, детских садах, будут способствовать лучшей подготовке методистов и воспитателей, смогут эффективно выстроить работу по подготовке программ и сборников об окружающей среде.

G.M. Rahimova

**Methodological approaches and techniques used in the development of life skills
and knowledge in preschool children
Summary**

The main object of research of the article is the process of development of vital knowledge and skills of preschool children. The subject of the research is intended to determine the pedagogical foundations of the ways of development of vital knowledge and skills in preschool age.

Our goal in writing the article is to reveal the methodological approaches and methods used in the development of vital knowledge and skills of children in preschool age, to develop all types of upbringing by developing children's vital knowledge and skills, to prepare them for future school education and to determine their pedagogical foundations.

By showing the essence of the work on the ways of development of vital knowledge and skills in preschool children from the scientific results obtained in the article, recommendations on didactic games used in this direction will show educators effective ways, will guide teachers, kindergarten methodologists and educators teaching in the relevant faculties and departments of higher and secondary specialized educational institutions, will be able to effectively organize work on the preparation of collections about the program and the surrounding world.

Redaksiyaya daxil olub: 03.12.2024

UOT 373.2

**MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ QRUPLARDA
İDARƏETMƏNİN MÜXTƏLİF METODLARI**

Məryam Çingiz qızı Mirzəyeva
SABAH qrupları, Azərbaycan Dövlət
Pedaqoji Universitetinin magistrantı
ORCID: 0009-0000-6529-3981
E-mail: meriammirzeli2@gmail.com

Açar sözlər: Məktəbəqədər təhsil, qruplar, inkişaf, idarəetmə, sosial bacarıqlar, emosional sağlamlıq.

Ключевые слова: дошкольное образование, группы, развитие, управление, социальные навыки, эмоциональное здоровье.

Key words: preschool education, groups, development, management, social skills, emotional health.

Məktəbəqədər təhsil, uşaqların ilkin sosial, emosional, intellektual və motor bacarıqlarını inkişaf etdirdiyi əsas bir mərhələdir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində institusional nəzarətin və təlimin səmərəliliyini artırmaq üçün bir çox metodlardan istifadə edilir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində elmi cəhətdən yaxşı işlənmiş korporativ nəzarət sistemi uşaqların tam inkişafını təmin etmək üçün əsas hesab edilir. Bu metodlar uşaqların sosial bacarıqlarını, xarakterik və yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq təşkilati, zehni və təlimat strategiyalarını özündə birləşdirir.

Uşaqların fiziki, intellektual, emosional və sosial inkişafı nəzarətin əsas məqsədidir. Bunu həyata keçirmək üçün valideynlər və müəllimlər əməkdaşlıq edir və uşaqların birgə əməkdaşlığını təşviq edən balanslaşdırılmış idarəetmə metodlarından istifadə edilir. Bu müddət ərzində tətbiq edilən idarəetmə metodları təhsil prosedurlarının düzgün həyata keçirilməsinə və gələcəkdə uşaqların inkişafına müsbət təsir göstərir. Həmçinin, bu metodlar müəllimlərin uşaqlarla necə münasibət qurmasına, onların davranışlarına və necə öyrənmələrinə təsir göstərir.

Metodların təsnifatı: İdarəetmə metodlarını təsnif etmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Həm nəzəri, həm də praktik olaraq bu üsullar məktəbəqədər təhsilin effektivliyinin artırılmasına kömək edir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində istifadə olunan əsas metodların təsnifatı aşağıda verilmişdir.

Təşviq metodu - şagirdləri yaxşı davranmağa və motivasiyalarını artırmağa təşviq etmək üçün mükafatlardan istifadə edən bir üsuldür. Uşaqların davranışını yaxşılaşdırmaq və müsbət davranış göstərməyə həvəsləndirmə texnikasını yerinə yetirir. Məsələn, yaxşı davranış sərgiləyən uşaqlar müəllim tərəfindən tərif və ya kiçik hədiyyələr ala bilərlər. Müəllim və tələbələr arasında dinamik əlaqə tədris texnikasının təmin etmək bu metodun əsas məqsədidir.

Modelləşdirmə metodu - uşaqların sosial davranışlarına təsir etmək və inkişaf etdirmək üçün mühüm bir üsuldür. Bu metoddan istifadə edən müəllimlər və digər pedaqoqlar əxlaq və davranış baxımından şagirdlərə yaxşı nümunə olmalıdırlar. Uşaqlar böyüklərin hərəkətlərinə şahid olduqdan sonra onları təqlid edirlər.

Metodlar müəyyənləşərkən hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətlərini, tələblərini və emosional vəziyyətlərini nəzərə alınmalıdır. Bu metodlar uşaqların məntiqi təfəkkürünü və problem həll etmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə kömək edir. Uşağın gələcək firavanlığı və rifahı bu metodlardan istifadə etməklə möhkəm şəkildə qurulur. Bu öyrənmə mühitinin təməl daşı kimi xidmət edən digər metodlar bunlardır:

1. Əməkdaşlıq metodu: Əməkdaşlığın əsas məqsədi bütün şagirdlər və təlim prosesində iştirak edənlər arasında əlaqələri yaxşılaşdırmaqdır. Əməkdaşlıq bu vəziyyətdə müəllimlər, valideynlər və uşaqlar arasında ünsiyyəti təşviq edən bir metoddur. Bu metod təhsil prosesində iştirak edən bütün tərəflərin fəal iştirakına zəmanət verir. Uşaqlar fikirlərini bölüşür, söhbətlərdə iştirak edir və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir. Uşaqlar bu cür söhbətlər vasitəsilə dinləmək, rəğbət bəsləmək və fikirlərini bölüşmək qabiliyyətinə malik olurlar. Qrupdaxili fikir mübadilələrində fəal iştirak edir, öz fikirlərini dəqiqləşdirirlər və empatiya, dinləmə və alternativ düşüncə qabiliyyətlərini inkişaf etdirirlər. Bununla yanaşı, araşdırmalara görə, uşaqların akademik performansını valideynlərin fəal iştirakı ilə müsbət təsir göstərir.

2. Oyun əsaslı metod: Bu yanaşmanın məqsədi uşaqları oyun vasitəsilə öyrətməkdir ki, bu da öyrənməni daha əyləncəli və maraqlı proses edir. Bu metodun bir çox faydaları vardır. Məsələn: Uşaqların həvəslənməsi: Oyun oynamaq uşaqların emosional inkişafına kömək edir və onların öyrənməyə həvəsini artırır. Oyun vasitəsilə uşaqlar yeni şeylər öyrənir və avtonom düşüncə qabiliyyətini inkişaf etdirirlər. Oyunlar insanların yaradıcı, analitik və qərar qəbul etmə qabiliyyətlərini də inkişaf etdirməyə kömək edir.

3. Fərdi metod - Hər bir uşağın özünəməxsus tələblərini və inkişaf mərhələsini nəzərə alaraq idarəetməyə zəmanət verən metoddur. Bu metodda uşaqların fərdiliyi və müxtəlifliyi qiymətləndirilir və qəbul edilir. Fərdi metod uşaqlara özləri haqqında daha yaxşı hiss etməyə kömək edir və onların özünə hörmətini artırır. Bəzi çatışmazlıqlar vardır hansı ki, uşaqların ehtiyaclarının qeyri-bərabər olması nəticəsində yaranan münaqişələr pedaqoqlar üçün çətinliklər yarada bilər. Bundan əlavə, fərdi yanaşma uşaqlar arasında tez-tez münaqişələrə səbəb ola bilər ki, bu da onları qrup daxilində işləmələrinə mane ola bilər.

4. Problem həlli metodu - Bu metodun əsas məqsədi uşaqlara real həyatda qarşılaşacaqları problemlər haqqında danışaraq problemlərin həllini öyrənməyə kömək etməkdir. Bu üsulla tənqidi təfəkkür və aktiv iştirak təşviq edilir. Bu metodla uşaqların analitik təfəkkürü təşviq edilir. Onların Uşaqların praktiki həyat bacarıqları real dünya problemlərini həll etməklə təkmilləşdirilir. Problem həll etmə və qərar vermə bacarıqları müzakirələr vasitəsilə gücləndirilir.

Metodların tətbiqi - Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində idarəetmə metodlarından istifadə edərkən şagirdlərin müxtəlif inkişaf mərhələlərini nəzərə almaq vacibdir. İdarəetmə metodları hər bir uşağın özünəməxsus xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq seçilməli və tətbiq edilməlidir. Müəllimlər idarəetmə üsullarından istifadə edərkən hər bir uşağın tələblərini nəzərə almalıdır.

Metodların səmərəliliyi - Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində istifadə olunan metodların səmərəliliyi uşaqların inkişafı və təhsil prosesinin uğuruna birbaşa təsir göstərir. Müsbət idarəetmə üsulları uşaqlara özlərinə daha əmin olmağa, sosial bacarıqlarını təkmilləşdirməyə və müvafiq davranış normalarını öyrənməyə kömək edir.

Nəticə etibarilə, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində qrupların təsirli idarə edilməsi uşaqların təhsili və təlimi, həmçinin onların sosial bacarıqlarının, psixi sağlamlığının və şəxsi inkişafının artırılması üçün vacibdir. Buna görə də, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində qrupların idarə edilməsi təhsil prosesinin ən vacib elementlərindən biridir.

Problemin aktuallığı. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində qrupların idarə edilməsi, metodlardan istifadə, uşaqların inkişafına təsir edən əsas amillərdən biridir. Bu, məktəbəqədər təhsilin əhəmiyyətinin artması və valideynlərin gözləntilərinin dəyişməsi ilə əlaqədar aktuallaşır.

Problemin elmi yeniliyi. Son dövrlərdə məktəbəqədər təhsil sahəsində yeni idarəetmə metodlarının tətbiqi, uşaqların emosional və sosial inkişafını daha yaxşı dəstəkləməyə yönəlib. Məsələn, müasir yanaşmalar arasında əməkdaşlıq, oyun əsasında öyrənmə və fərdi yanaşma metodları xüsusi yer tutur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Bu idarəetmə metodları, müəllimlər tərəfindən dərhal tətbiq edilə biləcək praktik strategiyalar təklif edir. Uşaqların inkişafına və sosial bacarıqlarına müsbət təsir etmək üçün aydın vərdişlərin yaradılması və valideynlərin təhsildə iştirakı önəmlidir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov, A. Məktəbəqədər təhsilin idarəedilməsi. Bakı: Təhsil Nazirliyi. 2018.
2. Quliyeva, S. Məktəbəqədər təhsil metodları. Bakı: Nurlar. 2017.
3. Забрамная, С.Д. Методика дошкольного образования: принципы и подходы. Москва: Педагогика. 2020.
4. Wood, E., & Attfield, J. Play, Learning and the Early Childhood Curriculum. London: SAGE Publications. 2013.
5. Давыдова, Е. Игра как метод обучения в дошкольном образовании. Санкт-Петербург: Речь. 2019.
6. Həsənova, N. Uşaq Psixologiyası. Bakı: Elm və Təhsil. 2021.
7. Tomlinson, C. A. How to Differentiate Instruction in Mixed-Ability Classrooms. Alexandria, VA: ASCD. 2014.
8. Khalilova, M. Məktəbəqədər yaşda uşaqların sosial bacarıqları. Bakı: Elm və Təhsil. 2018.
9. UNESCO. Məktəbəqədər təhsil və sosial bacarıqların inkişafı üzrə hesabat. 2010.
10. <https://www.edutopia.org/article/proactive-classroom-management-preschool>
11. <https://www.childcareed.com>
12. <https://www.childcarequarterly.com>

М.Ч. Мирзаева**Методы управления группами в учреждениях дошкольного образования
Резюме**

В дошкольных учреждениях управление группой играет ключевую роль в интеллектуальном, социальном и эмоциональном развитии детей. Использование различных техник позволяет адаптировать подходы в зависимости от уникальных потребностей детей. Учителям следует выбирать методы в зависимости от особенностей своих групп, так как у каждого метода есть свои плюсы и минусы. Участие родителей и профессиональное развитие учителей напрямую связано с эффективностью методов управления. Целью является удовлетворение потребностей детей и помощь им в достижении их полного потенциала. Педагоги должны применять подход, ориентированный на ребенка, для создания соответствующей атмосферы. Обсуждение проблем также оказывает положительное влияние. В результате развитие детей в дошкольных учреждениях становится более успешным.

M.Ch. Mirzayev**Various methods of group management in preschool education institutions
Summary**

In preschool settings, group management is critical to children's intellectual, social, and emotional growth. The utilization of diverse techniques enables customization to meet the unique requirements of kids. Teachers should choose their methods based on the peculiarities of their groups because each has pros and cons. Parent participation and teacher professional development are directly related to how well management techniques work. The objective is to fulfill children's needs and help them reach their full potential. A child-centered approach should be used by educators to establish an atmosphere. Talking about issues also has a positive effect. As a result, children's development in preschool settings is more successful.

Redaksiyaya daxil olub: 02.12.2024

UOT 373.2

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİLİN İNKİŞAF ASPEKTLƏRİ**Əminə Ayxan qızı Tağıyeva**

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0003-4915-6188**E-mail:** amina.ayxan01@gmail.com

Açar sözlər: məktəbəqədər təhsil, inkişaf aspektləri, təhsil keyfiyyəti, məktəbəqədər yaş dövrü, tərbiyəçi-müəllimin peşəkarlığı

Ключевые слова: дошкольное образование, аспекты развития, качество образования, раннее детство, профессионализм педагога

Key words: preschool education, developmental aspects, quality of education, early childhood, teacher professionalism

Məktəbəqədər təhsil uşağın inkişafının ilk və ən əhəmiyyətli mərhələlərindən biridir. Bu dövr yalnız uşaqların akademik biliklərlə tanış olduğu bir mərhələ deyil, eyni zamanda onların psixoloji, emosional, sosial və fiziki inkişaflarının təməlini qoyan bir dövr olaraq xüsusilə əhəmiyyətlidir. Uşaqların əqli inkişafı, sosial münasibətlər, dil və motor bacarıqları, şəxsiyyət kimi formalaşması məhz bu dövrdə sürətli və köklü şəkildə baş verir. Məktəbəqədər təhsilin düzgün təşkili uşaqların gələcəkdə uğurlu bir həyat keçirmələrinə və cəmiyyətə müsbət şəkildə inteqrasiya olmalarının əsasını qoyur.

Erkən yaşda verilən təhsil uşaqlara yalnız biliklər qazandırmır, həm də həyat üçün vacib olan bacarıqları öyrədir. Uşaqların sosial çevrədəki münasibətlərini formalaşdırmaq, ətraf aləmə olan maraqlarını artırmaq, özünü ifadə etmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək, problemi həll etmə bacarıqlarını gücləndirmək və müstəqil düşünməyi öyrətmək məktəbəqədər təhsilin əsas məqsədlərindən biridir. Tədqiqatlar göstərir ki, uşaqların erkən yaşda keyfiyyətli təhsil almaları onların gələcəkdəki akademik və sosial uğurlarına birbaşa təsir edir [6, s. 32].

Son illərdə məktəbəqədər təhsil sahəsində çoxsaylı islahatlar həyata keçirilmiş, təhsil proqramları, metodologiyalar və tərbiyəçilərin peşəkar inkişafı məsələləri üzərində daha çox dayanılmışdır. Bu islahatlar uşaqların təhsil alması üçün əlverişli şərait yaratmaq və onların inkişafını dəstəkləmək məqsədi daşıyır. Bununla yanaşı, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində tədrisin keyfiyyəti, təlim metodlarının təkmilləşdirilməsi, müasir texnologiyaların tətbiqi və valideynlərin təhsilə cəlb edilməsi kimi məsələlər gündəmə gəlmişdir.

“Məktəbəqədər təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda deyilir: “Məktəbəqədər təhsil vasitəsilə uşaqların erkən yaş dövrlərində əqli, fiziki, yaradıcı potensialının və mədəni səviyyəsinin inkişafının, psixoloji dayanıqlığının, estetik tərbiyəsinin, sadə əmək vərdişlərinə yiyələnməsinin, ətraf aləmə, şəxsi sağlamlığın qorunmasına həssas və şüurlu münasibətinin, zəruri həyati bacarıqlara yiyələnməsinin, şəxsiyyətinin formalaşdırılmasının əsası qoyulur” [4].

“Məktəbəqədər təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda qeyd olunan müddəa məktəbəqədər təhsilin uşaqların inkişafında mühüm rol oynadığını və onun bir çox istiqamət üzrə əhəmiyyətini vurğulayır. Bu qanunun məqsədi məktəbəqədər təhsilin uşaqların

hərtərəfli inkişafında nə qədər əhəmiyyətli olduğunu vurğulamaqdır. Erkən yaş dövründə təhsilin düzgün təşkili onların gələcək təhsil nailiyyətlərinə, şəxsi və peşəkar uğurlarına, eyni zamanda cəmiyyətin ümumi rifahına birbaşa təsir edir.

Bundan əlavə, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində idarəetmənin də əhəmiyyətli olması “Məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı və proqramı”nda da ətraflı vurğulanıb: “Məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin idarə olunmasında demokratikliyi, kollegiallığı və şəffaflığı təmin etmək məqsədilə müəssisədə ictimai əsaslarla özünüidarə orqanları (ümumi yığıncaq, pedaqoji şura, himayəçilər və ya qəyyumlar şurası, valideyn şurası) yaradılır” [1].

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin idarə olunmasında demokratik, kollegial və şəffaf yanaşma müasir təhsil sisteminin vacib tələblərindən biridir. “Məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı və proqramı”nda qeyd olunan bu prinsiplər təhsil müəssisələrinin səmərəli fəaliyyətini təmin etməyə, valideynlər, müəllimlər və digər maraqlı tərəflərin idarəetmədə aktiv iştirakını təşviq etməyə yönəlib.

Demokratik yanaşma bütün iştirakçıların – rəhbərlik, müəllimlər və valideynlərin qərar qəbul etmə prosesinə cəlb olunmasını təmin edir. Kollegiallıq prinsipi kollektiv qərarların qəbul olunması ilə təhsil müəssisəsində balanslı və daha effektiv idarəetməyə imkan yaradır. Şəffaflıq isə idarəetmədə açıqlıq, hesabatlılıq və ictimai nəzarətin təmin olunmasını əhatə edir. Bu prinsipləri həyata keçirmək məqsədilə müəssisələrdə ümumi yığıncaq, pedaqoji şura, valideyn şurası, həmçinin himayəçilər və ya qəyyumlar şurası kimi ictimai əsaslarla özünüidarə orqanlarının yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu strukturlar vasitəsilə idarəetmə prosesi daha inklüziv və şəffaf həyata keçirilir, müəssisənin tədris-tərbiyə fəaliyyətinin keyfiyyəti artırılır.

Nəticədə, bu yanaşma məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin inkişafına, uşaqlar üçün daha yaxşı təhsil və tərbiyə mühitinin yaradılmasına, eyni zamanda cəmiyyətin bu prosesdə iştirakının təmin edilməsinə xidmət edir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqlara müxtəlif mövzular üzrə biliklər təqdim edilir. Bu biliklər onların maraq dairəsini genişləndirir və təfəkkür qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. İntellektual inkişaf prosesində əsasən oyunlar, tapmacalar, yaradıcı fəaliyyətlər və müxtəlif interaktiv metodlar istifadə olunur. Erkən yaşda öyrənilən biliklər uşağın tədrisə marağını artırır, onun əqli fəaliyyətini stimullaşdırır və gələcək təhsil həyatında uğurlarının əsasını qoyur.

Bu mərhələdə uşaqlar həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmağı, əməkdaşlıq etməyi, paylaşmağı və komanda şəklində işləməyi öyrənirlər. Sosial bacarıqların inkişafı onların cəmiyyətə daha yaxşı inteqrasiyasına və emosional uyğunlaşmasına kömək edir.

Uşaqların emosional zəkanın formalaşdırılması məktəbəqədər təhsilin ən mühüm aspektlərindən biridir. Uşaqların öz hisslərini anlamağı, onları idarə etməyi və başqalarının hisslərinə hörmət etməyi öyrənməsi, onların gələcəkdə daha anlayışlı fərdlər kimi formalaşmasına kömək edir.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların hərəkət qabiliyyətləri sürətlə inkişaf edir. Onların həm böyük motor bacarıqları (qaçmaq, tullamaq, oynamaq), həm də kiçik motor bacarıqları (yazmaq, şəkil çəkmək, kiçik əşyalarla işləmək) bu dövrdə təkmilləşir. Fiziki fəaliyyətlər və oyunlar vasitəsilə uşaqların sağlamlığına müsbət təsir edilir, onların balanslı, koordinasiyası, gücü inkişaf etdirilir.

Dil bacarıqlarının formalaşması məktəbəqədər təhsilin əsas məqsədlərindən biridir. Uşaqlara yeni sözlər öyrədilir, danışıq qabiliyyətləri inkişaf etdirilir və dinləmə bacarıqları aşılanır.

Dil inkişafı həm də uşaqların düşüncə tərzinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Onlara nağıl, şeir və hekayələr vasitəsilə yeni anlayışlar qazandırılır.

Rəqəmsal texnologiyaların təhsilə inteqrasiyası uşaqların müasir dövrün tələblərinə uyğun bacarıqlar əldə etməsinə şərait yaradır. İnteraktiv lövhələr, təhsil proqramları və rəqəmsal resurslar uşaqların tədris prosesini daha maraqlı və səmərəli edir.

Məktəbəqədər təhsil prosesində valideynlərin rolu əvəzedilməzdir, çünki erkən yaş dövründə uşaqların əsas tərbiyəçiləri məhz valideynlərdir. Uşağın evdə aldığı tərbiyə, dəstək və diqqət, məktəbəqədər təhsil müəssisəsində öyrəndiklərini möhkəmləndirir və harmonik inkişafını təmin edir. Bu səbəbdən valideynlərin təhsil prosesinə aktiv şəkildə cəlb edilməsi məktəbəqədər təhsilin inkişafında mühüm yer tutur.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələri ilə valideynlər arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq uşağın inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu əməkdaşlıq bir neçə istiqamətdə həyata keçirilir:

— Tərbiyəçi-müəllimlər valideynləri uşağın inkişaf mərhələləri, tədris proqramı və məktəbəqədər təhsilin əhəmiyyəti barədə məlumatlandırmalıdır. Bu, valideynlərin təhsil prosesinin mahiyyətini daha yaxşı anlamasına kömək edir.

— Valideynlərin məktəbəqədər müəssisələrdə keçirilən tədbirlərdə, məşğələlərdə iştirakı uşaqların həm valideynlərindən, həm də tərbiyəçilərdən eyni dəstəyi almasını təmin edir.

— Tərbiyəçilərlə valideynlər arasında mütəmadi məsləhətləşmələr uşaqların fərdi inkişafı və davranışı barədə müsbət dəyişikliklərin həyata keçirilməsini təmin edir.

Evdəki mühit uşağın məktəbəqədər təhsil dövründəki inkişafına ciddi təsir göstərir. Aşağıdakı faktorlar bu təsiri artırır:

1. Valideynlər uşaqlarına evdə təlim keçərkən məktəbəqədər müəssisələrdə istifadə edilən tədris metodlarına uyğun fəaliyyətlər təşkil edə bilirlər. Məsələn, oyunlar vasitəsilə riyaziyyat, oxuma və danışmaq bacarıqlarını inkişaf etdirmək mümkündür.

2. Valideynlərin uşaqlarına nağıllar oxuması və ya hekayələr danışması onların dil inkişafına, təsəvvür gücünə və oxuma vərdişlərinə müsbət təsir edir.

3. Valideynlər uşaqlarını mütəmadi olaraq tərifləməli, onlara diqqət göstərməli və hər hansı bir problemi birlikdə həll etməyə çalışmalıdırlar. Bu, uşağın özünə inamını artırır və təlimə olan marağını gücləndirir [5, s. 216].

Məktəbəqədər təhsil sisteminin uğurlu və səmərəli fəaliyyəti üçün iki əsas amil vacibdir: infrastrukturun inkişafı və müəllimlərin peşəkarlığının artırılması. Bu iki amil məktəbəqədər təhsilin keyfiyyətini yüksəldir, uşaqların inkişafı üçün daha yaxşı imkanlar yaradır və ümumilikdə cəmiyyətin təhsil səviyyəsinin artırılmasına xidmət edir.

Müəllimlərin peşəkarlığı məktəbəqədər təhsilin keyfiyyətini müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Peşəkar müəllim uşaqların həm akademik, həm də sosial inkişafında həlledici rol oynayır.

İnfrastrukturun inkişafı və müəllimlərin peşəkarlığının artırılması bir-birini tamamlayan elementlərdir. Müasir infrastruktur müəllimlərin daha effektiv çalışmasına şərait yaradır, peşəkar müəllimlər isə bu infrastrukturu məqsədəuyğun şəkildə istifadə edərək uşaqların inkişafını təmin edir.

Məktəbəqədər təhsilin inkişafı uşaqların şəxsiyyətinin formalaşması, sosial bacarıqlarının inkişafı və gələcəkdə uğurlu həyat təməlinin qoyulması üçün əhəmiyyətlidir. Bu sahədə infrastrukturun müasirləşdirilməsi, müəllimlərin peşəkarlığının artırılması, valideynlərin rolunun

gücləndirilməsi və idarəetmə prosesində şəffaflıq və demokratik yanaşmanın təmin edilməsi əsas inkişaf istiqamətləri olaraq çıxış edir.

Müasir yanaşmalar göstərir ki, məktəbəqədər yaşda təhsil təkə uşaqların intellektual və fiziki inkişafını deyil, həm də onların sosial və emosional sabitliyini təmin edir. Bu baxımdan, məktəbəqədər təhsil sistemi təkə tədris prosesinin təşkilində deyil, həm də cəmiyyətin ümumi inkişafına və milli dəyərlərin qorunub saxlanmasına xidmət edən mühüm sahədir.

Beləliklə, məktəbəqədər təhsilin inkişafına yönəlmiş dövlət proqramlarının uğurla həyata keçirilməsi, bu sahədə innovativ yanaşmaların tətbiqi və bütün iştirakçıların – valideynlər, müəllimlər, idarəetmə orqanlarının birgə əməkdaşlığı sayəsində uşaqların hərtərəfli inkişafı təmin edilə bilər. Bu isə, öz növbəsində, cəmiyyətin rifahına, iqtisadi və mədəni yüksəlişinə töhfə verəcəkdir.

Problemin aktuallığı. Məktəbəqədər təhsilin inkişafı müasir dövrdə aktual bir məsələdir, çünki bu təhsil mərhələsi uşaqların psixoloji, fiziki və intellektual inkişafında həlledici rol oynayır. Məktəbəqədər yaş dövründə qazanılan bilik və bacarıqlar uşaqların sonrakı həyatlarında uğurlu təhsil və sosial inteqrasiyası üçün möhkəm baza yaradır. Buna görə də məktəbəqədər təhsilin keyfiyyətinin artırılması və bu sahədə müasir yanaşmaların tətbiqi yalnız fərdi inkişaf baxımından deyil, həm də cəmiyyətin ümumi inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Təhsilin məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların əqli, fiziki və sosial inkişafının inteqrasiyasına xüsusi diqqət yetirilməsidir. Məqalədə müasir təlim metodlarının və valideynlərin təhsil prosesində fəal iştirakının əhəmiyyətini vurğulamaqla yanaşı, məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin idarə edilməsində demokratik və şəffaf yanaşmaların tətbiqinin vacibliyi ortaya qoyulub. Bu yanaşmalar təhsilin keyfiyyətini artırmağa və uşaqların inkişafına müsbət təsir etməyə yönəlib.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Araşdırma nəticəsində əldə olunan məlumatlar məktəbəqədər təhsil sahəsində çalışan tərbiyəçi-müəllimlər, valideynlər və bu sahədə təhsil alan tələbələr üçün dəyərli mənbə ola bilər. Bu nəticələr, təlim metodlarının təkmilləşdirilməsi, valideynlərə təhsil dəstəyi və tələbələrə praktik biliklərin aşılınması baxımından praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı: [Elektron resurs] /– Bakı şəhəri, 8 avqust, № 351, 2019. <http://eqanun.az/framework/43192>
2. Həsənov A.M. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı: “Nasir”, 2000
3. “Məktəbəqədər təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu: [Elektron resurs] / Bakı, 14 aprel, 2017. <http://www.e-qanun.az/framework/35821>
4. Zeynalova N.E. Şəxsiyyətyönümlü təlimdə şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 463 s.
5. Гамидова Х.А. Принципы системы управления направленные на результативность в дошкольных образовательных учреждениях 31 Азербайджанской Республики // Международный научный форум «наука и инновации-современные концепции», Москва, 26 июль, 2019, с. 32-37

A.A. Тагиева**Аспекты развития дошкольного образования
Резюме**

В данной статье, написанной об аспектах развития дошкольного образования, подчеркивается важность развития сферы дошкольного образования в соответствии с современными требованиями. Также в данной статье было упомянуто, что обеспечение умственного, физического, социального и эмоционального развития детей в раннем возрасте является основным приоритетом образования. Подробно проанализированы вопросы повышения качества образования, применения современных методов обучения, роли родителей и педагогов, а также управления дошкольными образовательными учреждениями. В конце статьи было подчеркнуто, что дошкольное образование окажет положительное влияние на социально-экономическое развитие общества и образование будущих поколений. Усиление дошкольного образования также было оценено как важный шаг для обеспечения успешных результатов других реформ в сфере образования.

A.A. Taghiyeva**Developmental aspects of preschool education
Summary**

In this article, written on the development aspects of preschool education, the importance of the development of the field of preschool education in accordance with modern requirements is emphasized. Also, in this article, it was mentioned that ensuring the mental, physical, social and emotional development of children at an early age is the main priority of education. The issues of improving the quality of education, applying modern teaching methods, the role of parents and teachers, as well as the management of pre-school educational institutions were analyzed in detail. At the end of the article, it was emphasized that preschool education will have a positive effect on the socio-economic development of society and the education of future generations. Strengthening of pre-school education has also been assessed as an important step to ensure the successful results of other reforms in the field of education.

Redaksiyaya daxil olub: 21.11.2024

**İBTİDAI SİNİFLƏRDƏ TƏHSİL VƏ TƏRBIYƏ
ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ
EDUCATION AND UPBRINGING IN PRIMARY CLASSES**

UOT 372.3/4

**İBTİDAI SİNİF ŞAĞİRDƏLƏRİNİN XARAKTERİNİN FORMALAŞMASINA
MƏKTƏB MÜHİTİNİN TƏSİRİ**

Məsmə Çingiz qızı Əsgərova
Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı,
ORCID: 0009-0009-7314-368X
E-mail: askerovruslan978@gmail.com

Açar sözlər: ailə, məktəb, davranış, mühit, şəxsiyyətin formalaşması, fərd, cəmiyyət, kollektiv.

Ключевые слова: семья, школа, поведение, среда, формирование личности, индивид, общество, коллектив

Key words: family, school, behavior, environment, personality development individual, society, collective

Təhsil, həm fərdi, həm də milli və dövlət səviyyəsində bir-birindən ayrıla bilməyən mühüm bir prosesdir. Fərdin, millətin və dövlətin keyfiyyəti birbaşa ümumi təhsil prosesinin keyfiyyəti ilə müəyyən olunur. Təhsil insanları mövcud vəziyyətlərindən olması lazım olan səviyyəyə çatdıran, onların potensialını, qabiliyyətlərini və xarakter xüsusiyyətlərini formalaşdıran bir prosesdir. Bu proses uşaqların yaradıcılıq, zövq, təşəbbüs və əməksevərlik kimi dəyərlərə əsaslanan davranış dəyişiklikləri ilə müşayiət olunur.

Qloballaşma dövründə uşaqların davranışlarında baş verən neqativ dəyişikliklər, əxlaq normalalarının bulanıqlaşması və məktəb yaşlı uşaqlar arasında cinayət hallarının artması təhsil prosesində xarakter tərbiyəsinin zəruriliyini ön plana çıxarır. Belə bir mühitdə şagird xarakterinin formalaşması üçün həm formal təhsil, həm də dərsləndən fəaliyyətlər sistemli və şüurlu şəkildə tərtib olunmalıdır. Bu yanaşma təlim prosesində yalnız akademik biliklərin deyil, həm də yaxşı davranış və münasibətlərin inkişafını təmin edir [1].

Xarakter təhsili məktəbdaxili və məktəbdən kənar fəaliyyətlər vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Məktəblər, tədris və tərbiyə prosesinin baş verdiyi əsas məkan olmaqla yanaşı, uşaqlarda davamlı şəkildə müsbət vərdişlərin və davranışların formalaşmasında mühüm rol oynayır. Formal təhsilin tərkibindəki bu müsbət vərdişlər şagirdlərin xarakterini və potensialını inkişaf etdirir, onları əxlaqlı, yaradıcı, müstəqil, demokratik və məsuliyyətli vətəndaşlar kimi formalaşdırır [2]. Təhsilin keyfiyyətinin artırılması, bu prosesdə iştirak edən bütün tərəflərin, xüsusilə də ibtidai təhsil səviyyəsində çalışan müəllimlərin əsas vəzifəsidir. İbtidai sinif müəllimləri, keyfiyyətli insan resurslarının yaradılmasında strateji bir rol oynayır. Onlar, şagirdlərin qloballaşma dövründə sürətlə inkişaf edən texnologiyalarla ayaqlaşma bilməsi və beynəlxalq arenada rəqabət apara bilməsi üçün mühüm baza formalaşdırırlar.

İbtidai məktəb dövrü, insan həyatında 6-7 yaşdan 10-11 yaşa qədər olan və fərdi sosiallaş-

manın keyfiyyətcə yeni mərhələsini təmsil edən mühüm inkişaf mərhələsidir. Bu dövr məktəb-qədər təhsildən fərqli olaraq, şagirdin sosial sistemin aktiv iştirakçısına çevrildiyi və ailə nəzarətindən tədricən uzaqlaşdığı bir keçid mərhələsi ilə xarakterizə olunur. Məhz bu mərhələdə fərd, gələcək həyatına dərin təsir göstərə biləcək sosial rolları mənimsəməyə başlayır. Şagirdin bu rollara uyğunlaşması, zəruri sosial vəzifələrin öhdəsindən gəlməsi və ətraf mühitin sosial gözləntilərinə cavab verməsi isə birmənalı olaraq yüksək qiymətləndirilmir [3].

Birinci sinif, yalnız şagirdin intellektual bacarıqlarını deyil, eyni zamanda şəxsiyyət xüsusiyyətlərini də formalaşdıran kompleks bir mərhələdir. Bu yaş aralığında fərddə məcburi gündəlik rejimə uyğunlaşma, məsələn, erkən oyanmaq, dərslərə hazırlıq və ev tapşırıqlarını yerinə yetirmək kimi yeni vərdişlər yaranır. Bu dəyişikliklər onların davranışlarını strukturlaşdırmaqla yanaşı, xarakterlərində sabitlik və məsuliyyət hisslərinin təməlini qoyur. Əslində, təhsil fəaliyyətləri bu mərhələdə uşağın psixi inkişafının əsas meyarını təşkil edir. Bu fəaliyyətlər çərçivəsində şagirdlərdə koqnitiv və emosional inkişafın mühüm aspektləri, eləcə də gələcəkdə formalaşacaq şəxsiyyət nüvəsi üçün baza rolunu oynayan yeni formasiyalar meydana çıxır [4]. Bu mərhələdə sosial münasibətlərin xarakteri tədricən mürəkkəbləşir və daha çox sistematik xüsusiyyət qazanır. Uşağın ailə üzvləri və dostları ilə qarşılıqlı əlaqələri, həmçinin müəllimlər və sinif yoldaşları ilə münasibətləri şəxsiyyət inkişafına mühüm təsir göstərir. İbtidai məktəb dövrünün fərqli xüsusiyyətləri aşağıdakı yeni formalaşmalarla xarakterizə olunur:

- Davranışların və fəaliyyətlərin sərbəst tənzimlənməsinə əsaslanan yüksək səviyyəli intellektual və iradi keyfiyyətlərin inkişafı;
- Düşüncə proseslərinin təkmilləşdirilməsi, daxili fəaliyyətin sistematik planlaşdırılması və reflektiv təhlilin formalaşması;
- Dünyaya fərqli, analitik və məqsədyönlü baxışın inkişaf etdirilməsi;
- Həmyaşlı qrupları ilə sosial oriyentasiya və adaptasiya bacarıqlarının əldə edilməsi [5].

Şagirdlər üçün əsas sosial qaydalar və vəzifələr hələ də böyüklər, xüsusən də valideynlər və müəllimlər tərəfindən müəyyən edilir. Onlar uşaqlara nəyin, nə zaman və necə edilməli olduğunu izah edən davranış modellərini təqdim edirlər. Bununla belə, sinif daxilində yaranan şəxsi münasibətlər tədricən özünəməxsus sistem halını alır. Əvvəlcə rəğbət, dostluq və qarşılıqlı yardımla başlayan bu münasibətlər, sonradan müstəqillik və özünəinam kimi daha mürəkkəb xüsusiyyətlər qazanır. Emosional əlaqələrin dominantlığı isə uşaqların sosial adaptasiyasını daha çevik və məqsədyönlü edir [5].

Eyni zamanda, məktəb mühiti şagirdin şəxsiyyətinin əsas inkişaf mərkəzi kimi çıxış edir. Şagirdlər bu mühitdə həm akademik, həm də sosial fəaliyyətlər vasitəsilə özlərinə olan tələbləri təkmilləşdirir, həmyaşlıları ilə uzunmüddətli münasibətlərin konturlarını formalaşdırır və sosial baxımdan vacib dəyərləri mənimsəyirlər. Uzun müddət davam edən bu proses (9-11 il) şagirdlərin həm intellektual, həm də emosional cəhətdən möhkəmlənməsini təmin edir. Belə bir mühitdə, şagirdlər özlərini həm müəllimlər, həm də sinif yoldaşları tərəfindən qəbul olunmuş və nümunəvi şəxsiyyət kimi təsdiq etmək istəyirlər. Bu, onları daha yaxşı nəticələr əldə etməyə, uğursuzluqları cəsarətlə qarşılamağa və sosial normaları mənimsəməyə sövq edir [6].

Beləliklə, ibtidai məktəb dövrü fərdin sosial və intellektual inkişafının ilkin mərhələsini təşkil edir. Məktəb mühitində əldə edilən təcrübələr, sosial bacarıqlar və intellektual qabiliyyətlər, şagirdin gələcəkdə formalaşacaq şəxsiyyətinin baza elementlərini təşkil edir və onun cəmiyyətin funksional üzvünə çevrilməsini təmin edir.

İbtidai sinif şagirdlərində şəxsiyyətin formalaşmasının izahı.

İbtidai təhsil mərhələsində şagirdlərin şəxsiyyətinin formalaşmasında həmyaşıdları ilə ünsiyyət, böyüklərlə münasibət və sosial mühitin təsiri mühüm rol oynayır. Bu yaş dövründə şagirdlərin əksəriyyəti həmyaşıdları ilə ünsiyyətə daha çox önəm verirlər. Lakin, valideynlər və müəllimlər şagirdlər üçün hələ də mühüm sosial dəstək mənbəyi olaraq qalır; onlar çətin vəziyyətlərdə yardım edən, şübhələri aradan qaldıran və emosional təhlükəsizlik təmin edən əsas şəxsiyyətlərdir [7].

Bu mərhələdə şagirdlərin davranış və xarakterlərində nəzərəcarpacaq dəyişikliklər baş verir. Onlarda bəhanə gətirmə, iddialılıq və şıltaqlıq kimi davranışlar müşahidə oluna bilər. Həmyaşıdları ilə qarşılıqlı əlaqə ibtidai sinif şagirdlərinin mənəvi tərbiyəsinin ən mühüm aspektlərindən biridir. Bu qarşılıqlı əlaqə onların öz imkanlarını və digər insanların dəyərlərini qiymətləndirmə bacarığını inkişaf etdirir. Əvvəlcə şagirdlər həmyaşıdlarını xarici görünüşlərinə görə qiymətləndirənlər də (məsələn, gözəl geyim), daha sonra onların mənəvi keyfiyyətlərini və bilik bacarıqlarını dərk etməyə başlayırlar. Bu proses zamanı yaranan dostluq münasibətləri şagirdlərə başqalarını anlamağı və sevməyi öyrədir, qarşılıqlı yardım, qayğı və həssaslıq kimi vacib xüsusiyyətlərin inkişafına şərait yaradır [8].

Məktəb mühitinin şagirdin xarakter formalaşmasına təsiri xüsusi diqqətə layiqdir, məktəblər təkcə bilik ötürən qurumlar deyil, eyni zamanda şagirdlərin davranışlarını inkişaf etdirən mühüm sosial mühitdir. Məktəb mədəniyyəti, sağlam ətraf mühit, gündəlik davranış nümunələri və mənəvi dəyərlərin aşılınması kimi amillər şagirdlərin xarakter inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Tədqiqatlar göstərir ki, məktəb mühiti şagirdlərin yalnız akademik inkişafına deyil, həm də onların şəxsiyyətlərinin formalaşmasına təsir edir. Buna görə də təhsilin təşkili elə bir səviyyədə olmalıdır ki, həm şagirdlərin inkişafını təmin etsin, həm də onların gələcək həyatlarında müsbət davranış nümunələrini davam etdirə biləcək yaxşı xarakterli fərdlər kimi formalaşmasına töhfə versin.

Bu prosesdə valideynlərin və müəllimlərin rolu mühüm əhəmiyyət daşıyır. Onlar fərdlərin hərtərəfli inkişafını təmin etməli, yalnız bilik və bacarıqlarla deyil, eyni zamanda mühitə uyğun davranış nümunələri ilə də təmin etməlidirlər. Yaxşı xarakterin aşılınması isə, şagirdlərin şəxsi inkişaflarında və cəmiyyət qarşısında məsuliyyətli vətəndaşlar kimi formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır [9].

Şagirdlər və valideynlər arasında tədqiqatın aparılması.

Tədqiqat 8 şagird və 12 valideyn arasında aparılmışdır.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi uşaqlar və valideynlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin psixoloji və emosional aspektlərini araşdırmaq, valideynlərin uşaqların xarakterinin formalaşmasında oynadığı rolun əhəmiyyətini müəyyən etməkdir. Valideyn-uşaq münasibətlərinin incəliklərini öyrənmək, onların emosional rifahı və şəxsiyyət inkişafı baxımından valideyn təsirinin xüsusi xüsusiyyətlərini anlamağa imkan yaradır.

Tədqiqat problemlərini həll etdiyimiz üsulları nəzərdən keçirək:

1. Uşaqların ailə mühitindəki emosional və psixoloji vəziyyətlərini qiymətləndirmək üçün kompleks tədqiqat metodları tətbiq edilmişdir. Əsas metodlardan biri "Ailə rəsmi" testi olmuşdur. Bu texnika şagirdlərin valideynləri ilə şəxsiyyətlərarası münasibətlərini, ailə daxilindəki emosional iqlimi və ailə üzvləri arasındakı dinamikaları təhlil etməyə imkan verir.

• Təsəvvür edin ki, bütün ailə ziyarətə gedir, amma sizdən biriniz xəstədir və kimsə onunla evdə qalmalıdır. Sizcə kim qalacaq?

— Bu sual ailə üzvləri arasında emosional yaxınlıq və ailə içindəki dəstək sistemini təhlil etmək üçün vacibdir. Uşaqların cavabı ailədəki rolu və digər ailə üzvlərinə münasibətini əks etdirir.

• Əgər kinoya iki biletiniz varsa, kiminlə getmək istərdiniz?

— Uşaqların bu suala verdiyi cavab, onun ailədə ən yaxın gördüyü insanı və həmin şəxslə qurduğu emosional əlaqənin dərinliyini göstərir.

• Təsəvvür edin ki, kimsəsiz adaya getmək imkanınız var. Kimi özünüzlə aparardınız?

— Uşaqların seçimləri emosional yaxınlıq və ailə üzvləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin prioritetlərini üzə çıxarır.

Valideynlərin uşaqlarla münasibətləri psixoloji, davranış və emosional aspektlər üzrə təhlil edilmişdir. Bu münasibətlər valideynlərin uşaqlarına qarşı göstərdiyi dəstək, sevgi, qayğı və intizamla bağlı müxtəlif səviyyələri əhatə edir. Sorğu-anketlər vasitəsilə valideynlərin uşaqlara münasibətləri sistemli şəkildə qiymətləndirilmişdir

Tədqiqat zamanı uşaqlarla “Ailə Rəsmi” testi keçirilmiş, onlara rəsmi çəkilməsi üçün əsas göstərişlər verildikdən sonra böyük həvəslə işləməyə başlamışlar. Test icra edilərkən uşaqların istifadə etdiyi rənglər, kompozisiya və ailə üzvlərinin rəsmdə yerləşdirilməsi kimi elementlər, onların ailədaxili münasibətləri və emosional vəziyyətlərini əks etdirmişdir. Test zamanı uşaqların verdiyi suallar, onların seçimlərindəki tərəddüdləri və ailə üzvlərinə olan bağlılığını ortaya qoymuşdur.

Məsələn, “Hansı rənglərdən istifadə edə bilərəm?” və “Qələm və ya flomasterlə çəkmək daha yaxşıdır?” kimi suallar onların şəxsi qərar qəbul etmə prosesləri və emosional vəziyyətləri haqqında əlavə məlumat əldə etməyə imkan yaratmışdır.

Test tamamlandıqdan sonra uşaqlara verilən əlavə sualların cavablarının təhlili nəticəsində aşağıdakı statistik məlumatlar əldə edilmişdir:

- Analar: 32,0%
- Atalar: 23%
- Bacılar və qardaşlar: 19%
- Nənə və babalar: 8%
- Dayılar: 1,2%

Nəticələr göstərmişdir ki, uşaqlar adətən evdə ən çox qarşılıqlı əlaqədə olduqları və müsbət emosional dəstək aldıkları ailə üzvlərini seçirlər. Anaların ən yüksək göstərici ilə (32,0%) seçilməsi, onların uşaqlar üçün əsas emosional dəstək və qayğı mənbəyi olduğunu təsdiqləyir. Bu, anaların uşaqların həyatında mərkəzi və əvəzolunmaz rol oynadığını nümayiş etdirir.

Ataların seçilmə göstəricisinin (23%) yüksək olması, onların da ailə daxilində əhəmiyyətli yer tutduğunu, lakin emosional dəstək baxımından analara nisbətən ikinci dərəcədə olduğunu göstərir.

Bacılar və qardaşların (19%) seçilməsi, uşaqların həmyaşıdları ilə əlaqələrinin güclü olduğunu və bu münasibətlərin onların emosional və sosial inkişafında mühüm yer tutduğunu göstərir.

Nənə və babaların (8%) seçilməsi, onların ailənin sabitliyinə, ənənəvi dəyərlərin ötürülməsinə və xüsusi vəziyyətlərdə emosional dəstək göstərmələrinə dəlalət edir. Bununla belə, onların

uşaqların gündəlik həyatında daha az iştirak etdikləri müəyyən edilmişdir.

Dayıların ən aşağı göstərici ilə (1,2%) seçilməsi, onların uşaqların emosional həyatında daha kənar və köməkçi rol oynadıklarını göstərir.

Bu nəticələr ailə üzvlərinin emosional rifahı və xarakter formalaşmasında müxtəlif dərəcədə təsirə malik olduğunu ortaya qoymuşdur. Tədqiqat, xüsusilə anaların və ataların uşaqların həyatında əsas emosional dəstək mənbəyi olaraq mühüm rol oynadıklarını vurğulamışdır.

Uşaqların verdiyi cavabların analizi göstərir ki, onların seçimi əsasən ailə üzvləri ilə emosional bağlılığından və bu əlaqələrin gücündən asılıdır. Bu nəticələr ailədaxili münasibətlərin uşaqların psixoloji inkişafına necə təsir etdiyini və xarakterlərinin formalaşmasında hansı ailə üzvlərinin daha çox rol oynadığını üzə çıxarır. Bu nəticələr həmçinin tədqiqatın aktuallığını və praktiki əhəmiyyətini artırır, çünki onlar gələcəkdə uşaqların psixoloji və emosional rifahını yaxşılaşdırmaq üçün konkret addımlar atmağa imkan verir.

Problemin aktuallığı. Uşaqların valideynləri və məktəb mühiti ilə münasibətləri onların emosional və psixoloji inkişafı üçün çox əhəmiyyətlidir. Bu tədqiqat, ailədaxili münasibətlərin və məktəbin uşaqların xarakterinin formalaşmasında oynadığı rolu müəyyənləşdirmək məqsədini daşıyır.

Problemin elmi yeniliyi. Aparılan bu araşdırmanın yeniliyi, məktəb mühitində xarakterlərin formalaşma prosesinin spesifik və ətraflı izahında, həmçinin əldə olunan nəticələrin xarakter formalaşmasında iştirakçıların – müəllimlərin, valideynlərin və həmyaşıdların – rolunu müəyyənləşdirməkdə özünü göstərir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Bu əldə olunan biliklər, gələcəkdə təhsilin inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün tədqiqatçılar, müəllimlər və məktəb rəhbərliyi üçün istinad kimi faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Nəsrullayev M.Ə. Məktəblilərin fiziki tərbiyəsi: Dərs vəsaiti. Bakı, 2013, s. 62.
2. Nərimanov B.Ə., Əliyeva S.Ə., Nərimanov E.Ə. İdman gimnastikası. Bakı, "Müəllim" nəşriyyatı, 2014, s.112.
3. Qəhrəmanov A. "Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə" təlim materialı. Bakı, 2012, s. 54.
4. Mehrafov A.O. Müasir təhsilin metodoloji problemləri. Bakı: Mütərcim, 2012.
5. Məmmədov F.M., İmamverdiyeva N.B., Şıxəliyeva İ.V. Pedaqogika. 2 cildə Nəzəri, əyləncəli pedaqogika. Bakı: Sabah, 2015.
6. Allahverdiyeva F.M., Tağıyeva S.S. Pedaqogika: Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 408 s.
7. Zamanova M., Təhsildə keyfiyyətin sistemli idarə edilməsi. Bakı: Elm və təhsil. 2017.
8. Джафаров С.Н., Социальные педагогические и психологические возможности образования в формировании системы отношений. Актуальные Научные Исследования в современном мире. Выпуск 3 (23), Часть 1, 2017.
9. Richard E. Mayer, Patricia A. Alexander, Routledge, "The School Environment and Student Behavior", 2014, 320 p.

М.Ч. Аскерова

**Влияние школьной среды на формирование характера
у учеников начальных классов
Резюме**

В этой статье рассматривается роль школьной среды в формировании характера учеников начальных классов. Подчеркивается, что наряду с семейным воспитанием, школьная среда играет важную роль в развитии характера. Это исследование создает основу для будущих работ, направленных на более глубокое изучение влияния школьной среды на учеников.

M.Ch. Askerova

**The impact of the school environment on the formation of character in primary
school students
Summary**

This article explores the role of the school environment in shaping the character of primary school students. It emphasizes that, alongside family upbringing, the school environment plays a crucial role in character development. This research lays the foundation for future studies to delve deeper into the impact of the school environment on students.

Redaksiyaya daxil olub: 28.10.2024

UOT 372.3/4

**KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN-
MOTİVASİYASININ ARTIRILMASI VƏ DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ YOLLARI****Aysel Musa qızı Əmirova***Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı***ORCID:** 0009-0003-4928-1894**E-mail:** ayselamirova10@gmail.com***Açar sözlər:** motivasiya, dəyərləndirmə, pedaqoji texnologiyalar, fərdi yanaşma, təhsil keyfiyyəti****Ключевые слова:** мотивация, оценка, педагогические технологии, индивидуальный подход, качество образования****Key words:** motivation, assessment, pedagogical technologies, individual approach, quality of education*

İnsan fəaliyyətinin mürəkkəb fəaliyyət növlərindən biri təlimdir. O, şagirdlərin biliklər sistemini mənimsəmələrinə və qazanılmış bilikləri təcrübəyə tətbiq etmək üçün lazım olan bilikləri təcrübəyə tətbiq etmək üçün lazım olan bacarıq və vərdislərə məqsədyönlü yanaşmaqla ifadə olunur. Təlim məqsədə yönəlmiş prosesdir. İnsanın öyrənmə mərhələsi məhz buradan başlayır. Təlim prosesi məqsədyönlü, mütəşəkkil və planlı öyrənmə ilə bağlıdır. Təlim prosesində iki tərəf iştirak edir. Öyrədən-müəllim və öyrənən-müəllim olur. Müəllim və şagirdin qarşılıqlı fəallıqlarının təsiri altında şagirdlər bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnirlər. Müəllim isə bu prosesi idarə edir. Təlim fəaliyyətini təşkili və həyata keçirilməsi üçün öyrənmənin quruluşunu nəzərə almaq vacibdir. Öyrənmənin əsasında idrak, təlim motivləri, məqsədləri və tədris məsələləri durur. Təlim davamlı inkişaf edən prosesdir. Bu inkişaf onun məzmunun, metodlarının yeniləşməsində, şagirdlərin isə zehni fəallığını artmasında özünü göstərir. Təlimin hərəkətverici qüvvəsi onun daxili ziddiyyətləridir. Təlimdə əsas ziddiyyət hesab olunur. Yeni təlim vasitələrini seçmə yolu ilə müəllim bu ziddiyyətləri həll etmək imkanı tapır. Bu ziddiyyətlərin həll olunması sayəsində də şagirdlərin inkişafı, onların tələbatlarına uyğun biliklər qazanılması imkanlarını əldə edir. Təlim prosesində şagirdlər sadəcə öyrənmir, öyrənə-öyrənə inkişaf edir. Pedaqoji ədəbiyyatlarda şagirdin öyrənmə prosesini onun fəaliyyəti ilə bağlayırlar. Pedaqoq öyrənin fəallaşması üçün lazımı şərait yaradır, onu istiqamətləndirir, daha doğrusu, onun işinə nəzarət edir, ona lazımı məlumat və vasitələr təqdim edir. Təlim şagirdlərin fəal idraki-təlim fəaliyyətinin təşkili və stimullaşdırılmasının məqsədyönlü pedaqoji prosesidir ki, burada elmi-bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsi, yaradıcı bacarıqların, dünyagörüşü və mənəvi-estetik baxışların inkişafı özünü göstərir. Əgər pedaqoq öz şagirdlərində biliklərin əldə edilməsində lazımı dərəcədə fəallıq oyada bilmirsə, o zaman, o təlim stimullaşdırır. Yəni təlim baş tutmur, şagird isə yalnız formal şəkildə dərslərdə iştirak edir. Buna görə də təlim prosesində bir sıra vəzifələri həyata keçirmək zəruridir: öyrənənlərin idrak-təlim fəallığını stimullaşdırılması; elmi bilik və bacarıqları əldə etmək üçün idrak fəaliyyətinin təşkili; təfəkkürün, yaddaşın yaradıcı bacarıqların inkişafı; tədris bacarıq və vərdislərin təkmilləşdirilməsi;

elmi dünyagörüşünün və mənəvi-estetik mədəniyyətinin işlənilib hazırlanması. Qeyd etmək lazımdır ki, təlim prosesinin səmərəli nəticə alması üçün öyrədən və öyrənin birgə səyinə ehtiyac vardır. Müəllim hər zaman çalışmalıdır ki, təlimin təşkilini öyrənənin marağına dair təşkil etsin. Bu ona əsas verir ki, təşkil edilən təlim şagirdin marağ dairəsinə uyğundursa, o zaman, şagirdin dərslə motivasiyasının artmasına təkan verir. Yaşadığımız dövrə nəzər keçirsək bütün fəaliyyət növlərində texnologiyanın rolunun əsas olduğunu görmək mümkündür. Eyni şəkildə təlimin inkişafı və yaxşı nəticə verməsi üçün, şagirdlərin təlimə qarşı marağının oyatmaq və onlarda təlim fəaliyyətinə qarşı motivasiyasını yüksəldilməsi və digər səbəblərə əsasən təlimdə texnologiyaların istifadəsinə geniş yer verilməsi məsləhət olunur. Bu səbəbdən müasir təlim, müasir dərslər problemi aktualıq baxımından meydana gəlir, elmə tələbat artır, keyfiyyətli bilik tələb olunur. Təlimin bu xüsusiyyətləri tarix boyu nəzərə alınmış və pedaqoji prosesin qanunlarında dəqiq müəyyən olunmuşdur. Yəni pedaqoji prosesin ictimai-mənəvi, mədəni, elmi-texniki həyatla əlaqələndirilməsi qanunu əsasında həyata keçirilməsidir. Bunsuz təlim müasir dövrün tələblərini ödəyə bilməz (internetdən, kompüterdə, distant təhsil, elektron kitablar, analitik praktik təhlil, şüurluluq fəaliyyətinin maksimum həyata keçirilməsi və s.). Pedaqoji texnologiya pedaqoji məsələlərin həllinə yönəldilmiş fəaliyyətin əvvəlcədən layihələşdirilərək planlı və ardıcıl həyata keçirilməsidir. Müstəqil respublikanın davamlı inkişafı insan potensialının inkişafından, keyfiyyətli təhsil sistemindən, təhsil sisteminin inkişafı isə bu sistemdə çalışanların pedaqoji ustalığından asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, keyfiyyətli təhsilin aspektləri kifayət qədər genişdir və bunların yerinə yetirilməsi təhsil işçilərinin pedaqoji ustalığının artırılmasından asılıdır.

Zaman keçdikcə köhnəliklə yeniliyin təcəssümü olan təhsil ənənələrinin mübarizəsi nəticə etibarilə təhsil sisteminin inkişafını şərtləndirən amillərdən birinə çevrilir. Hərçənd ki, təhsilimizin tərəqqisinə, dünya təcürübəsi əsasında qarşılıqlı zənginləşməsinə əngəllər törədən mənfi təmayüllü ənənələr də mövcud olmuşdur. Bununla belə, Azərbaycan təhsili ötən əsrin 20-ci illərindən başlayaraq 70 il ərzində kommunist ideologiyasının mənəşəsində olsa da, ölkəmizin ümumi təhsilində qədim xalq pedaqogikasından, maarifçilik hərəkətlərindən, milli xüsusiyyətlərimizdən qaynaqlanan və əsasən də insanın mənəvi dünyasının formalaşmasına yönəlmiş təlim-tərbiyə ənənələri bütün məqamlarda özünün saflığını və yüksək dəyərini bu günədək qoruyub saxlamış və getdikcə daha da möhkəmlənməkdədir. İnkişaf etmiş dünya dövlətlərinin timsalında da açıq-aydın görünür ki, təhsil sisteminin tərəqqi yolunu tutması, özəllikləri ilə seçilməsi, beynəlxalq təcürübənin öyrənilməsinə, qarşılıqlı zənginləşməyə giriş hüququ qazanması ölkənin milli müstəqilliyi ilə birbaşa bağlıdır. Vaxtilə Azərbaycanda bütün təhsil fəaliyyətlərinin mərkəzin ideologiyası, siyasi-sosial sifarişi əsasında həyata keçirildiyi, tədris proqramları və dərsləklərin böyük əksəriyyətinin də mərkəzləşdirilmiş qaydada hazırlanması, insanları milli zəmindən, soykökündən uzaqlaşdıran ümumiləşdirilmiş “sovet vətəndaşı” məfhumunun yaradılması bu gün yaxın keçmişin hamıya məlum olan real faktlardır. Düşündürücülükdən çox hafizəyə əsaslanan əzbərçilik, şagirdyönlülük və şəxsiyyətyönlülükdən çox fənyönlülük, müstəqillik və azadfikirliliyə qarşı dözümsüzlük, yaradıcılıq və təşəbbüskarlıq meyllərinin lazımcına qiymətləndirilməməsi, şagirdlərə təhsil prosesinin bərabərhüquqlu üzvü kimi deyil, “obyekt” kimi yanaşılması, ateist ideyaların təbliği və s. sovet təhsil sistemində kök salmış ənənələr idi. Hazırda dövlət müstəqilliyimizin ideoloji təsiri ilə təhsil leksikonumuza

daxil olmuş “yeni pedaqoji təfəkkür” anlayışı pedaqoji-psixoloji tədqiqatlarda geniş işlənməkdədir və artıq müasir dövrün təhsil ənənəsinin rəmzinə çevrilmişdir. Əlbəttə, təhsildə müasirlik təkcə zamanla deyil, zamanın nəbzini tutan dünyagörüşlə, təfəkkür tərzilə, yeniliklərə münasibətlə ölçülür ki, bütün bunlar da “yeni pedaqoji təfəkkür” müstəvisində meydana çıxır. Təhsilin humanistləşdirilməsi, diferensiaslaşdırılması, fərdiləşdirilməsi, demokratikləşdirilməsi ideyalarının təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri olaraq təsbit edilməsi; ümumi təhsilin məzmununun dövlət standartları üzrə nəticəyönlülük, şəxsiyyətyönlülük, şagirdyönlülük, integrativlik kimi didaktik prinsiplər zəminində müəyyənləşdirilməsi, “Kurikulum” təhsil formatının ərsəyə gətirilməsi; bütövlükdə ümumi təhsilin, habelə tədris fənlərinin məqsəd və vəzifələrinə, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi siyasətinə qarşı yeni baxış və yanaşmaların təşəkkülü; “müəllim-şagird”, “məktəb-valideyn” əlaqələrinin pedaqoji-psixoloji cəhətdən əsaslandırılmış əməkdaşlığa çevrilməsi məhz yeni pedaqoji təfəkkürün təzahürüdür. Kiçik yaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinin motivasiyalaşdırılması təhsil prosesinin ən vacib aspektlərindən biridir. Şagirdlərin marağını cəlb etmək və onların təlim prosesində fəal iştirakını təmin etmək üçün motivasiya əsas rol oynayır. Motivasiyanın təmin edilməsi isə müxtəlif metod və texnikaların istifadəsi ilə mümkündür. Kiçik yaşlı şagirdlərin diqqətini cəlb etmək və onların təlim prosesinə marağını artırmaq üçün müəllimlər təlim materiallarını əyləncəli və maraqlı formada təqdim etməlidirlər. Bu məqsədlə, interaktiv tədris metodlarına, oyun əsaslı öyrənmə yanaşmalarına və texnologiyanın istifadəsinə geniş yer verilir. Motivasiyanı artırmaq üçün istifadə edilə bilən digər bir üsul isə şagirdlərin nailiyyətlərinin dəyərləndirilməsi və onların tədris prosesində irəliləyişlərinin müsbət şəkildə vurğulanmasıdır. Müəllimlərin şagirdlərin hər kiçik uğurunu belə qeyd etməsi onların özlərinə inamını artırır və daha yaxşı nəticələr əldə etmək üçün həvəsləndirir. Dəyərləndirmə prosesində şagirdlərin nailiyyətlərinə fərdi yanaşma tətbiq edilməlidir, yəni hər bir şagirdin potensialı nəzərə alınaraq, onun inkişafı fərdi olaraq qiymətləndirilməlidir. Davamlı və düzgün dəyərləndirmə şagirdlərin tədris prosesinə müsbət münasibət formalaşdırmasına kömək edir. Təlim prosesinin məqsədi yalnız biliklərin ötürülməsi deyil, həm də şagirdlərin öz təhsil prosesini aktiv şəkildə idarə etməsi, öyrənməyə maraq göstərməsi və biliklərə yaradıcı şəkildə yanaşmasıdır. Dəyərləndirmə təlim prosesinin ən vacib elementlərindən biridir və onun əsas məqsədi şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətini qiymətləndirmək, onların inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirmək və tədris prosesinin effektivliyini artırmaqdır. Dəyərləndirmə yalnız şagirdlərin biliklərini yoxlamaq və nəticələrini ölçmək məqsədi daşımır, həm də təlimin keyfiyyətini yüksəltmək, şagirdləri motivasiya etmək və onların tədris fəaliyyətinə aktiv iştirakını təmin etmək məqsədi daşıyır.

Dəyərləndirmə çoxşaxəli və davamlı bir prosesdir. O, şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin inkişafını izləmək və onların tədris prosesində hansı irəliləyişlər əldə etdiklərini müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Eyni zamanda, dəyərləndirmə müəllimlərə şagirdlərin zəif və güclü tərəflərini daha yaxşı anlamağa, təlim prosesini buna uyğun tənzipləməyə imkan verir. Bu, müəllimin öz pedaqoji fəaliyyətini təkmilləşdirməsinə və tədris prosesini daha effektiv şəkildə təşkil etməsinə kömək edir.

Dəyərləndirmənin bir neçə əsas məqsədi var:

Öyrənmə prosesinin monitorinqi: Dəyərləndirmə şagirdlərin təlim prosesində hansı səviyyədə olduğunu göstərir. Müəllimlər bu məlumat əsasında tədris metodlarını tənzipləməyə bilərlər. Həmçinin, bu proses şagirdlərin hansı bilik və bacarıqlarını möhkəmləndirmək və hansı

sahələrdə əlavə köməyə ehtiyac duyduqlarını göstərir.

İrəliləyişin izlənilməsi: Dəyərləndirmə şagirdlərin zamanla hansı irəliləyişlər əldə etdiyini izləməyə imkan verir. Bu, həm şagirdlərin təlim prosesindəki inkişafını qiymətləndirmək, həm də onların nailiyyətlərini qeyd etmək üçün vacibdir. Şagirdlər öz uğurlarını gördükcə, təlimə qarşı motivasiyaları artır və bu, onların daha da yaxşı nəticələr əldə etməsinə səbəb olur.

Şagirdlərin motivasiyasının artırılması: Düzgün və davamlı dəyərləndirmə şagirdləri həvəsləndirir. Şagirdlərin əldə etdikləri nailiyyətlər onların motivasiyasını artırır və daha çox öyrənməyə həvəs yaradır. Müsbət geridönüş və uğurların qeyd edilməsi şagirdlərin təlim prosesinə daha fəal yanaşmasına səbəb olur.

Şagirdlərin özünəinamının inkişafı: Dəyərləndirmə prosesi vasitəsilə şagirdlər öz nailiyyətlərini görəndə və müəllimlər tərəfindən müsbət qiymətləndirildikdə, onların özünəinamı artır. Şagirdlər öz potensiallarını daha yaxşı dərk edir və təlim prosesində daha fəal olurlar. Onların özünəinamı artdıqca, yeni biliklər əldə etmək və problemləri həll etmək üçün daha çox həvəs göstərilir.

Gələcək təlim fəaliyyətinin planlaşdırılması: Dəyərləndirmə şagirdlərin tədris prosesində hansı nöqtədə olduqlarını və gələcək təlim fəaliyyətləri üçün nə kimi dəyişikliklərin lazım olduğunu göstərir. Müəllimlər bu məlumatlardan istifadə edərək şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına uyğun dərslər hazırlaya bilərlər. Bu, hər bir şagirdin tədris prosesində daha yaxşı iştirak etməsinə və onlara uyğun tədris metodlarının seçilməsinə imkan yaradır.

Dəyərləndirmənin müxtəlif növləri mövcuddur və hər biri tədris prosesinin müxtəlif mərhələlərində istifadə olunur:

Formativ dəyərləndirmə: Formativ dəyərləndirmə tədris prosesinin gedişində həyata keçirilən davamlı qiymətləndirmədir. Bu növ dəyərləndirmə müəllimə və şagirdə hansı sahələrdə inkişaf lazım olduğunu göstərir və dərhal müdaxilə etməyə imkan verir. Formativ dəyərləndirmə sayəsində şagirdlərin zəif tərəfləri vaxtında aşkar edilir və onlar möhkəmləndirilir. Bu proses nəticəsində şagirdlərin özləri də tədris prosesinə daha çox cəlb olunur və onların inkişafına real zamanlı nəzarət edilir.

Summativ dəyərləndirmə: Summativ dəyərləndirmə müəyyən tədris dövrünün sonunda aparılır və şagirdlərin ümumi bilik səviyyəsini qiymətləndirir. İmtahanlar, yarımillik və illik qiymətləndirmələr summativ dəyərləndirmənin tipik nümunələridir. Bu növ dəyərləndirmə şagirdlərin tədris dövrü ərzində hansı nəticələri əldə etdiklərini və təlim məqsədlərinə çatıb-çatmadıqlarını ölçmək üçün istifadə olunur.

Diaqnostik dəyərləndirmə: Diaqnostik dəyərləndirmə tədris prosesinin əvvəlində və ya yeni bir mövzuya başlamazdan əvvəl şagirdlərin ilkin bilik səviyyəsini müəyyən etmək üçün istifadə edilir. Bu dəyərləndirmə müəllimə şagirdlərin hansı səviyyədə başlayaraq öyrənməyə davam etməli olduğunu göstərir. Beləliklə, təlim prosesi şagirdlərin bilik səviyyəsinə uyğun tənzimlənir və onların ehtiyaclarına uyğun dərslər hazırlanır.

Özünü dəyərləndirmə: Özünü dəyərləndirmə şagirdlərin öz fəaliyyətlərini qiymətləndirmələrinə imkan verən bir prosesdir. Bu, şagirdlərin öz öyrənmə prosesinə daha çox məsuliyyət daşmasına və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə kömək edir. Özünü dəyərləndirmə vasitəsilə şagirdlər hansı sahələrdə daha çox çalışmalı olduqlarını müəyyən edir və öz tədris prosesini idarə edə bilirlər.

Rəy və geridönüş: Müəllimlər tərəfindən verilən geridönüş və rəy şagirdlərin dəyərləndirilməsində çox mühüm rol oynayır. Geribildirim şagirdlərə harada səhv etdiklərini, nəyi düzəltməli olduqlarını və necə daha yaxşı nəticələr əldə edə biləcəklərini göstərir. Eyni zamanda, müsbət geribildirim onların motivasiyasını artırır və özünəinamını gücləndirir.

Dəyərləndirmənin texnologiyalar vasitəsilə həyata keçirilməsi: Müasir təhsil sisteminə texnologiyalar dəyərləndirmə prosesinin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir. Elektron testlər, onlayn imtahanlar, rəqəmsal qiymətləndirmə platformaları vasitəsilə dəyərləndirmə daha sürətli, şəffaf və obyektiv olur. Texnologiyaların tətbiqi müəllimlərə şagirdlərin nəticələrini daha asan şəkildə izləmək və onlara real zamanlı geridönüş vermək imkanı yaradır. Bu isə tədris prosesinin daha təsirli və şagirdyönlü olmasına şərait yaradır. Nəticə olaraq dəyərləndirmə təlim prosesinin ən vacib komponentlərindən biridir və şagirdlərin bilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi ilə yanaşı, onların tədris prosesinə aktiv cəlb edilməsini, motivasiya edilməsini və irəliləyişlərinin izlənməsini təmin edir. Düzgün və obyektiv dəyərləndirmə şagirdlərə öz potensiallarını kəşf etməkdə və özlərinə inam hissi yaratmaqda yardımçı olur. Bu proses təlimin keyfiyyətini yüksəldir və müəllimlərə şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına uyğun tədris metodlarını tətbiq etmək imkanı verir.

Problemin aktuallığı. Məktəblilərin təlim fəaliyyətinin motivasiyalaşdırılması və dəyərləndirilməsi probleminin aktuallığı, şagirdlərin təhsilə marağının azalması, obyektiv dəyərləndirmə sistemlərinin çatışmazlığı və fərdi yanaşmanın zəifliyindən qaynaqlanır. Bu amillər təhsilin keyfiyyətini aşağı salır və müasir təhsil tələblərinə cavab verməkdə çətinlik yaradır.

Problemin elmi yeniliyi. Şagirdlərin motivasiyasını artırmaq və daha obyektiv dəyərləndirmək üçün yeni pedaqoji texnologiyaların və fərdi yanaşmaların tətbiqindədir. Bu yanaşmalar motivasiyanın psixoloji aspektlərini və fərdi öyrənmə üslublarını nəzərə alır.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Şagirdlərin təlimə marağını artırmaq və öyrənmə nəticələrini düzgün qiymətləndirmək üçün yeni metod və texnologiyaların tətbiqidir. Bu, təhsil prosesini daha effektiv və fərdi ehtiyaclara uyğun hala gətirərək təhsilin keyfiyyətini artırır.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə H. Ə., Abbasov A. N. Pedaqogika. Bakı: Renesans, 2000.
2. Əliyev A. Təlim metodları və onlarda istifadə problemi // Azərbaycan məktəbi, 2005, №2.
3. Əhmədov H.M. Azərbaycan məktəbi və pedaqoji fikir tarixi. Bakı, Elm, 2002.
4. Əliyev A. Ümumi təhsilin müasir kurikulumları və yeni Pedaqoji texnologiyalar // "Kurikulum". Bakı, 2008, № 2.
5. Kazımov N.M., Həşimov Ə.Ş. Pedaqogika. Bakı: Maarif, 1996.
6. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. Bakı: Çarşıoğlu, 2002.
7. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları. Bakı, 2007.
8. <https://www.scribd.com/document/651026784/4-Muhazir%C9%99-ATM-4-Yeni-2023>
9. <https://prezi.com/23bv1utenhb7/drs-tlimin-sas-tskili-formas-kimi/>
10. https://www.muallim.edu.az/news.php?id=4304&fbclid=IwAR26bGVyeag_CzkhKcnq

IWHZkqUq67c4MtCiFXRP3XsJZQ1cfjYUzoD_Ro&sa=X&ved=2ahUKEwiXrYmfrKLnAh
UFyKYKHWePDNMQFjAIegQIABAB

A.M. Амирова

**Меняющиеся парадигмы высшего образования
Резюме**

В статье рассматривается применение новых педагогических технологий и индивидуальных подходов, позволяющих сделать мотивацию удержания и оценку более объективной. Вне зависимости от систем, где невозможно исследовать проблемы. В статье представлены практические решения данных проблем и направлены на повышение качества образования.

A.M. Amirova

**Changing paradigms of higher education
Summary**

The article discusses the application of new pedagogical technology and individual approaches to make retention motivation and assessment more objective. Regardless of systems where it is impossible to investigate problems. The article presents practical solutions to these issues and aims to improve the quality of education.

Redaksiyaya daxil olub: 18.10.2024

UOT 37.01

**İBTİDAI SİNİF ŞAĞIRDLƏRİNDƏ İNTELLEKTUAL QABİLİYYƏTİN İNKİŞAF
ETDİRİLMƏSİNDƏ STANDART RİYAZİ TAPŞIRIQLARIN ROLU****Aydan Ramiz qızı Həsənli***Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı***ORCID:** 0009-0002-7935-2481**E-mail:** hasanleeaydan@mail.ru*Açar sözlər: müşahidə, təcrübə, ölçmə, induksiya, deduksiya**Ключевые слова: наблюдение, эксперимент, измерение, индукция, дедукция**Key words: observation, experiment, measurement, induction, deduction*

Müasir dövrdə kompüter texnologiyalarının sürətli inkişafı Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin qarşısında bir çox tədrisə aid məsələlərin icrasını qoymuşdur. Bu vəzifələrə əsasən müstəqil və tənqidi şəkildə düşünməyi bacaran, baxılan faktları müqayisə etməklə müstəqil riyazi təhlillər aparmağı bacaran, riyazi məsələlərin müxtəlif həll variantlarını axtaran və onların içərisindən ən əlverişlisini seçməyi bacaran, azad düşüncəli şəxsiyyətlər yetişdirmək daxildir. Elə buna görə də, müasir dövrdə ümumtəhsil məktəblərinin inkişafı şagirdlərin müxtəlif biliklərə yiyələnməsi ilə yanaşı, onun şəxsiyyətinin inkişafına yönəlməli, onların yaradıcı və idrak imkanlarını formalaşdırmalıdır. Bu tələblərin meydana çıxması riyaziyyat fəninin dərinədən öyrənilməsinə gətirib çıxarır.

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq ölkəmizdə “kurikulum” termini geniş istifadə olunmağa başladı. Əvvəllər “təhsil planı” mənasında işlənsə də, sonrakı araşdırmalarda kurikulum kimi işlənmiş və bu qaydada saxlanılmışdır. Təhsil sistemimizdə bu, yeni bir anlayışdır, təhsillə bağlı bütün fəaliyyətləri təşkil edən, həyata keçirən dövlət sənədidir.

Hazırkı dövrdə dərslər məzmun xətləri üzrə müəyyənləşdirilmiş və bu məzmun xətlərinə uyğun standartlar əsasında aparılır. İbtidai siniflərdə riyaziyyat dərsləri bu məzmun xətləri üzrə aparılır:

1. Ədədlər və əməllər;
2. Cəbr və funksiyalar;
3. Həndəsə;
4. Ölçmələr;
5. Statistika və ehtimal.

Hər bir məzmun xətti üzrə təlim nəticələri müəyyən olunmuş və uyğun standartlar əsasında həyata keçirilir. İbtidai siniflərdə riyaziyyat dərslərinin tətbiqində müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq bu metodların həyata keçirilməsində müəllim sadəcə istiqamət verir. İstifadə edilən təlim metodlarının uğurlu olması üçün bir sıra tələblər əhəmiyyət daşıyır. Bunlara aiddir:

- Məqsədin aydın olması. Hər hansı bir mövzunun nə üçün öyrədildiyi və nəticədə şagirdlərin hansı bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməli olduqları müəyyən edilməlidir;
- Dərslərin məzmununun müəyyən edilməsi. Müəllim öyrədilən materialın strukturunu,

məzmununu və keçirilən mövzuların müvafiq dərsliklərdəki şərhini dərindən mənimsəməlidir;

• Təlim obyektinin aydınlaşdırılması. Öyrədən şagirdlərin təfəkkür dərəcəsini bilməli, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini öyrənməlidir.

Riyaziyyat təlimində istifadə olunan metodlar bunlardır:

1. Müşahidə, təcrübə və ölçmə;
2. Müqayisə və ölçmə;
3. Ümumiləşdirmə, mücərrədləşdirmə, konkretləşdirmə;
4. İnduksiya və deduksiya;
5. Problemlə təlim metodu;
6. Evristik metod;
7. Şagirdlərin müstəqil işləri və s.

Kiçikyaşlı məktəblilərlə riyaziyyatın müasir üsullarla təşkilində fəal təlimin aşağıdakı üsullarından geniş şəkildə istifadə olunur:

Beyin həmləsi, BİBÖ, auksion, klaster (şaxələndirmə), anlayışın çıxarılması, venn diaqramı, akvarium, ziq-zaq, layihələrin hazırlanması, kublaşdırma və s.

Fəal təlim metodlarının tətbiqi şagirdlərin riyazi biliklərini möhkəmləndirməklə yanaşı, onların psixoloji xüsusiyyətlərini də inkişaf etdirərək formalaşdırır. Belə ki, bu metodların köməyi ilə şagirdlərin hafizəsi möhkəmlənir, təfəkkür, təxəyyül, qavrayış və iradələri inkişaf edir. Bunlarla yanaşı, bu metodlar şagirdlərdə intellekt qabiliyyətinin formalaşmasını və inkişafını sürətləndirir.

Ümumtəhsil müəssisələrində, əsasən, ibtidai siniflərdə riyaziyyatın məzmununun müasirləşdirilməsinin əsas yolu nəzəri biliklərin məsələ həllinin köməyi ilə möhkəmləndirilməsidir. Həmin yol riyaziyyat proqramına əhəmiyyətli bölmələrin daxil edilməsi ilə yanaşı, təlimin məsələ həlli vasitəsilə həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Məsələ həlli vasitəsilə təlim materialı ilə seçilməlidir ki, şagirdlərin məntiqi və intellektual savadının inkişafına nail olmaq mümkün olsun. Məsələ həlli prosesi zamanı müəllim işini elə qurmalıdır ki, öyrədilən nəzəri biliklər həyat və şagirdlərin şəxsi təcrübələri ilə əlaqəli olsun.

Şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında, onların intellektual fəallıqlarının artmasında məktəb kollektivi ilə yanaşı, valideynlərin də rolu böyükdür. Müəllim-şagird-valideyn üçlüyünün qurulması və qarşılıqlı münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi şagirdlərin təhsil müəssisələri qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

İbtidai sinif şagirdlərin intellektual qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsində yaradıcı üsullardan geniş istifadə olunur. Yaradıcı üsullardan istifadə edərkən bu tələblərə əməl etmək lazımdır:

- Şagirdlər məsələni dəqiq başa düşməlidir;
- Verilmiş məsələnin modeli qurulmalıdır;
- Qarşıya çıxan ziddiyyətləri aradan qaldırmaq üçün həll üsulu tapılmalıdır;
- Məsələ müxtəlif üsullarla həll edilməlidir;
- Sonda alınan nəticə və hələdəki ziddiyyətlər nəzərə alınmalıdır;
- Məsələ təhlil edilərək həll olunmalıdır. Biz bu məsələni niyə həll edirik? Hansı yollardan istifadə olunmalıdır? Məsələ həlli bizə nə öyrətdi? və s.

Məsələnin qurulması, müxtəlif həll yollarının axtarılması, məsələnin məzmunundakı ele-

mentlərin xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa kömək edir. Məsələnin həll edilmə prosesində elementlər arasında yaranan bəzi münasibətlər və problemlər şagirdlərin intellektual qabiliyyətinin inkişafına və məsələlərə müxtəlif aspektdən baxmağa kömək edir.

Uşaq və yeniyetmələrin həyatının mühüm cəhətlərindən biri qabiliyyətdir. Qabiliyyətlər kiçik yaşlardan formalaşmağa başlayır və inkişaf edərək yeni keyfiyyətlər formalaşdırır. Qabiliyyətlərin formalaşmasının doğru təhlili üçün şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bütün yaş dövrlərində intellektual qabiliyyətlər iki formada inkişaf edir:

1. intellektual qabiliyyətlərin hər hansı bir yaş dövründə qarşılıqlı əlaqədə inkişafı makroinkişafdır.

2. Mikro inkişaf isə ayrı-ayrı intellektual qabiliyyətlərin bütövlükdə inkişaf prosesidir.

İnsan həyatında mühüm rol oynayan amillərdən digəri intellektdir. İntellekt insanların hər hansı bir məsələyə şəxsi münasibətlərini, daha onun dünya görüşü səviyyəsi ilə ölçülür.

İntellekt (intellectus) latın sözü olub, müxtəlif dillərdə anlama, başadüşmə, dərk etmə, ağıl, dərrakə mənalarında işlənir. Bu termin, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində geniş yayılmış, mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. XX əsrdə elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı olaraq insanların idrak fəaliyyətinə yüksək tələb verildiyindən intellekt termin kimi bir çox elm sahələrinin tədqiqat sahəsinə çevrilmişdir [29].

İntellekt anlayışı elmə XIX əsrdə F.Holton tərəfindən daxil edilib. C.Darvinin təkamül nəzəriyyəsi ilə ilhamlanan F.Holton intellektual qabiliyyətlərin təzahürünü irsiyyət amili ilə şərtləndirmişdir. O, bu zaman təlim-təربiyə və inkişafın rolunu arxa planda tutmağa üstünlük vermişdir.

XX əsrin 70-ci illərində intellekt anlayışına yeni baxışlar meydana gəldi. Psixoloq Q. Qardner belə hesab edirdi ki, intellekt kompüter mexanizmi şəklində qurulmuş bir sistemdir və intellekt irsi (genetik) cəhətdən proqramlaşmışdır. Daha sonra isə fransız psixoloqları A.Bine və T.Simson tərəfindən əqli qabiliyyətlərin səviyyəsini yoxlamaq üçün xüsusi testlər təklif edildi. Onlar belə düşündülər ki, intellektin inkişafı üçün mədəni təsirlərdən uzaq olan irsi (anadangəlmə) strukturun olması vacibdir. Qeyd edilən struktur əməli-əyani məsələlərlə yanaşı, nitqdə həyata keçən nəzəri məsələlərin həllində də özünü göstərir. Bu halların hər birində intellektual fəaliyyətin bütün növləri bir sıra mərhələlərdən keçir və bu mərhələlər əqli fəaliyyətin təkmilləşməsində özünəməxsus yer tutur.

İntellektin strukturunun müəyyənləşməsində C.Gilford mühüm rol oynamışdır. O, intellektin strukturunda 120 fikri qabiliyyət ayırmışdır. C.Gilforda görə, fikri qabiliyyətlər bir-birindən aşağıdakı 3 əlamətə görə fərqlənirlər:

1. Fikri əməliyyatların xarakteri;
2. Fikri proseslərin məzmunu;
3. Fikri fəaliyyətin məhsulları.

C. Gilford fikri əməliyyatları xarakterinə görə idrak, hafizə, divergent təfəkkür, konvergent təfəkkür və qiymətləndirici təfəkkürü fərqləndirmişdir.

Fikri proseslərin məzmununa daxildir:

- Fiqurativ əyani (obrazlı informasiya);
- Simvolik (rəqəmlər, kodlar, notlarla verilən informasiya);
- Semantik (verbal ideya və anlayışlar);
- Davranış məzmunu (insanların hiss, arzu və istəkləri, qarşılıqlı münasibətləri).

Sonuncu vacib məsələ isə fikri fəaliyyətin məhsulu ilə əlaqədardır. C.Gilford bu məhsullardan birini transformasiya adlandırmışdır. Yəni, şagird müəyyən bir binanın görünüşünü çevrilmiş formada təsvürünə gətirir. İntellektin struktur modelində fikri fəaliyyətin vacib məhsullarından biri də mühakimədir. Məsələn, şagirdlər əvvəlcədən bilən bilərlər ki, qırmızı, göy və qara rəngləri qarışdırdıqda hansı rəng alınar.

intellektual qabiliyyətin əsas xarakterik xüsusiyyətlərinə bunlar daxildir:

- Təlimə qabillik. Yəni, intellekt səviyyəsi yüksək olan adam, digərlərinə nisbətən, daha yaxşı oxuyur;

- Mücərrəd anlayışlarla əməliyyat aparmaq, vacib əlaqələri dərk etmək və qazandığı təcrübənin köməyi ilə adekvat cavab vermək qabiliyyəti;

- Yaranmış vəziyyətə uyğunlaşmaq qabiliyyəti.

Bu xüsusiyyətlər bir-biriləri ilə sıx surətdə əlaqədardır.

Şagirdlərin intellektual qabiliyyətini yoxlamaq üçün müxtəlif üsullar vardır. Bunlardan ən çox istifadə ediləni test üsuludur. Hal-hazırda ölkəmizdə də testlər toplusundan geniş şəkildə istifadə olunur. Bu testlər müxtəlif sahələrdə, əsasən, ali məktəblərə tələbə qəbulu işində də geniş yayılmışdır. Testlərin istifadəsi zamanı uşaqların elmi cəhətdən hərtərəfli olmasına, testlərin uşaqların yaş və psixoloji vəziyyətlərinə uyğun olmasına çalışmaq lazımdır.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə yeni təhsil qanununun qəbulu, təhsil sisteminin beynəlxalq təhsil sisteminə inteqrasiyasının sürətli inkişafı təhsil sahəsində əsaslı dəyişikliklərin və islahatların aparılmasını zəruri edir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, XXI əsrdə ən vacib məsələ insanların və cəmiyyətin inkişaf etməsi üçün yaradıcı, müstəqil düşünən və inkişaf edən şəxsiyyət formalaşdırmaqdır. Orta məktəbin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri və ən önəmlisi şagirdlərin intellektual qabiliyyətlərini ibtidai siniflərdəki dövrdə daha da inkişaf etdirməyin təmin edilməsidir.

Problemin elmi yeniliyi. İbtidai məktəbin III sinif şagirdlərinin intellektual qabiliyyətlərinin inkişafında standart və qeyri-standard məsələlərin rolunun düzgün müəyyən edilməsi.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə alınan nəticələrdən orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, magistrələr və tələbələr istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov N. R., Məmmədov Z.Z., Nəbiyev O.Q. Riyaziyyat-4. Müəllim üçün vəsait. Bakı: ADPU, 2009, 366 s.

2. Ağayev Ş., Xəlilov Ş. İbtidai siniflərdə riyaziyyatdan praktik və əyləncəli məsələlər. Bakı: Hərbi nəşriyyatı, 2000, 52 s.

A.P. Гасанлы

Роль стандартных математических задач в развитии интеллектуальных способностей учащихся младших классов

Резюме

Помимо требования решения примера, проблемы и задач, включенных в представленную исследовательскую работу, она открывает путь к четкому пониманию важных задач и всестороннему развитию мышления студента. Все вышеперечисленное сыграло важную роль в развитии интеллектуальных способностей учащихся I-IV классов и привело к таким результатам.

A.R. Hasanli

The role of standard mathematical problems in the development of intellectual abilities of primary school students

Summary

Apart from requiring the solution of the example, problem and problems included in the submitted research paper, it opens the way to a clear understanding of important problems and comprehensive development of the student's thinking. All of the above played an important role in the development of the intellectual abilities of students in grades I-IV and led to such results.

Redaksiyaya daxil olub: 18.10.2024

UOT 372.3/4

**KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ YARADICI FƏALLIĞIN İNKİŞAF
ETDİRİLMƏSİ ÜZRƏ İŞİN MAHİYYƏTİ, MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ****Gülçin Xudaverdi qızı Xəlilova***Bakı Qızlar Universitetinin magistranı***ORCID:** 0009-0007-4008-2812**E-mail:** gulcinxelilova@icloud.com

Açar sözlər: *yaradıcı fəallıq, şagirdlər, inkişaf, ibtidai sinif, yaradıcı təxəyyül, təlim prosesi, yaradıcılıq*

Ключевые слова: *творческая деятельность, учащиеся, развитие, начальная школа, творческое воображение, процесс обучения, творчество*

Key words: *creative activity, students, development, elementary school, creative imagination, learning process, creativity*

Müasir dövrdə cəmiyyətdə baş verən dinamik proseslər təhsil sistemi qarşısında yeni tələblər qoyur. Bu tələblər təhsil məzmununda yaradıcı insanların inkişafına yönəlmiş dəyişikliklərin edilməsini zəruri edir. Məktəbin bu istiqamətdəki səmərəliliyi, təlim prosesində hər bir şagirdin yaradıcı təxəyyülünün inkişafını təmin etməsi, şagirdin yaradıcı şəxsiyyətini formalaşdırması və onu yaradıcı idrak fəaliyyətinə hazırlaması ilə müəyyən edilir. Bir çox texniki yeniliklər və külli miqdarda informasiya, məktəblərin pedaqoji praktikasında uşaqların yaradıcılıq potensialının inkişaf etdirilməsi problemi aktuallaşdırır. Bu baxımdan şagirdlərin yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi problemi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi məsələsi həm məktəbəqədər, həm də ibtidai təhsil pedaqogikasının əsas problemlərindən biridir. Belə ki, “uşaqların yaradıcılıq fenomeni” və ibtidai sinifdən olan uşağın yaradıcılıq qabiliyyətləri ilə bağlı məsələlər hələ tam öyrənilməyib. Bu göstəricinin formalaşması üçün ən əlverişli dövr ibtidai məktəb yaşdır. Məhz bu yaş dövründə uşaqlarda yaradıcılıqla işləmək bacarığını inkişaf etdirmək vacib sayılır. [2, s.125] Kiçikyaşlı məktəblilərdə yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi, onların gələcəkdə müstəqil və yaradıcı fərdlər olmalarına əsaslı bir zəmin yaradır. Müəllimlər, valideynlər və cəmiyyətin birgə əməkdaşlığı ilə uşaqların yaradıcılıq potensialı genişləndirilə bilər.

Uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi, onların yalnız məktəb mühitində deyil, həyatın hər sahəsində uğur qazanmaqlarına kömək edəcəkdir. Müasir praktikada ən mühüm ideyalardan biri uşaqlarla işləməkdə müxtəlif incəsənət növlərindən kompleks şəkildə istifadənin inkişaf etdirilməsidir. Çünki məhz sintez, şagirdlərin yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişafı üçün optimal imkanlar yaradır. Pedaqoji praktikada yaradıcı fəaliyyətin inkişafı problemi ənənəvi olaraq düşüncə tərzinin fəallaşdırılması üsullarına və yollarına endirilir. Psixologiya sahəsində o, yaradıcı fəaliyyətin səmərəliyinin artırılmasına yönəlmiş elmi inkişaf arasında indiki mərhələdə xüsusi yer tutur. Lakin bu problem pedaqoji nöqtəyi-nəzərdən çox az öyrənilib. Bu problem böyük ölçüdə kiçikyaşlı məktəblilərin yaradıcılıq fəaliyyətinin məzmununun müəyyən

edilməsi və estetik tərbiyə prosesində ümumi orta təhsilin 1-ci mərhələsində şagirdlərin yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişafı üçün təşkilati-pedaqoji şəraitin yaradılması yolu ilə həll oluna bilər. Kiçikyaşlı məktəblilərin yaradıcılıq fəaliyyəti bizlər tərəfindən insanın yaradıcı fəaliyyətə motivasiya olunmuş hazırlığı kimi qəbul edilir. Bu, ona daxil olma sürəti, yaradıcılıq işinin səmərəliliyi və yaradıcılıq prosesində uşağın şəxsi özünü təkmilləşdirmə arzusu ilə müəyyən edilir.

Estetik tərbiyə prosesində gənc məktəblilərin yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişafı incəsənətin sintezindən istifadə əsasında bədii yaradıcılıq fəaliyyətində səmərəli şəkildə həyata keçirilir. Musiqi və səhnə performansı və onun rəngarəngliyi - uşaq operası ibtidai sinif şagirdlərinin yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinin ən səmərəli formalarıdır. [4] Belə ki, onlar incəsənətin sintezinin təhsil imkanlarını optimal şəkildə reallaşdırmağa və belə *xüsusyyətlərini* inkişaf etdirmək imkanı verir:

- intellektual və estetik təcrübə;
- rəssamlıq və yaradıcılıq qabiliyyəti;
- müstəqillik və təşəbbüskarlıq;
- təxəyyül və fantaziya;
- emosional həssaslıq;
- özünü təkmilləşdirməyə motivasiyanın olması.

Kiçikyaşlı şagirdlərin yaradıcılıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması üçün əsas təşkilati və pedaqoji şərtlər aşağıdakılardır:

- məktəblilərin özünü yaradıcı cəhətdən ifadə etmək üçün mövzu və fəaliyyət vasitələri seçmək azadlığı ilə təmin edilməsi;
- təxəyyülün və təşəbbüskarlığının, habelə motor, koqnitiv və yaradıcı fəaliyyətin təzahürünü təşviq etmək;
- bədii yaradıcılıq fəaliyyətinə daxil olmaq üçün müsbət motivasiyanın formalaşması;

Kiçikyaşlı məktəblilərdə onların yaradıcı fəallığının inkişaf etdirilməsi üzrə *işin əsas məhiyyəti* budur ki, yaradıcılıq, uşaqlarda özünü ifadə etmə, yeni fikirlər yaratma və fərqli yanaşmalarla problemləri həll etmə qabiliyyəti ilə bağlıdır. Kiçikyaşlı məktəblilərdə yaradıcılıq fəaliyyətləri, onların düşüncə sistemini genişləndirir, özünə inamı artırır və sosial bacarıqları inkişaf etdirir. Bu yaş dövründə uşaqların oyun vasitəsilə yaradıcılıqlarını inkişaf etdirmək, onlara böyük fayda verə bilər. Yaradıcılıq fəaliyyətlərinin təşkili üçün müəllimlərin və valideynlərin aktiv rolu vacibdir. Uşaqların yaradıcılıq potensialını ortaya çıxarmaq üçün aşağıdakı metodlardan istifadə edilə bilər:

— Oyunlar və rəsm: Rəsm çəkmək, plastilinlə oynamaq və müxtəlif sənət fəaliyyətləri uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Oyun vasitəsilə uşaqların fantaziyalarını və emosiyalarını ifadə etmələri asanlaşır.

— Müxtəlif materiallardan istifadə: Uşaqlara müxtəlif materiallarla (karton, dəzgah, təbii materiallar) yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq imkanı verilməlidir. Bu, onların təxəyyülərini genişləndirmək və yeni şeylər kəşf etmək imkanı tanıyır.

— Qrup fəaliyyətləri: Uşaqların birgə çalışaraq yeni ideyalar yaratmaları üçün qrup şəklində fəaliyyətlər təşkil edilməlidir. Bu, həm də uşaqlara komanda işi və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə kömək edir. [3]

Yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün uşaqların yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişafının aşağıdakı formalarından da istifadə etmək çox vacibdir:

1. Təəssüratları haqqında hekayənin ardınca təbiətə ekskursiyaya getmək.
2. Nağıl mətnləri ilə iş: oxumaq, təkrar danışmaq, süjetin yaradıcı işlənməsi.
3. Teatr oyunları və uşaq tamaşaları.
4. Ədəbi oyunlar. [1, s. 223]

Kiçikyaşlı məktəblilərdə onların yaradıcı fəallığının inkişaf etdirilməsi üzrə *işin əsas məqsədləri* isə bunlardır:

— Yaradıcı düşünmə qabiliyyətinin artırılması: Uşaqların fərqli və innovativ fikirlər irəli sürmələri üçün mühitin yaradılması.

— Təxəyyülün genişləndirilməsi: Uşaqların öz ideyalarını, düşüncələrini və hisslərini ifadə etmələri üçün yaradıcılıq fəaliyyətlərinin təşviq edilməsi.

— Müxtəlif yaradıcılıq metodlarının tətbiqi: İncəsənət, musiqi, teatr və digər yaradıcılıq sahələrində fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi.

— Emosional inkişafın dəstəklənməsi: Uşaqların öz emosiyalarını tanımaları və ifadə etmələri üçün yaradıcılıq fəaliyyətlərindən istifadə.

Kiçikyaşlı məktəblilərdə onların yaradıcı fəallığının inkişaf etdirilməsi üzrə *işin əsas vəzifələri* bunlardır:

Yaradıcı fəaliyyətlər üçün mühitin yaradılması:

— Məktəblərdə yaradıcılığı stimullaşdıran mühitin yaradılması üçün fiziki və sosial şəraitin təmin edilməsi.

— Müxtəlif materiallardan istifadə etməklə uşaqların yaradıcı fəaliyyətlərini dəstəkləyən iş mühitinin hazırlanması.

Təlim-tərbiyə prosesinin dəyişdirilməsi:

— Müəllimlərin yaradıcı düşüncə metodları ilə tanış edilməsi və onların bu metodları sınıfta tətbiq etmələri.

— Uşaqları daha aktiv iştirak etməyə yönəldən təlim strategiyalarının tətbiqi.

Uşaqların özünü ifadə etmələrinin təşviqi:

— Uşaqların öz fikirlərini sərbəst ifadə etmələrini dəstəkləyən mühitin yaradılması.

— Yaradıcılıq fəaliyyətlərinin təqdimatı üçün və təqdimat şəraitlərinin təşkil edilməsi.

Valideynlərin rolu:

— Valideynlərin uşaqlarının yaradıcılıq fəaliyyətlərinə dəstək olmasına yönəldilməsi.

— Valideynlər üçün yaradıcılıq fəaliyyətlərinin önəmi barədə seminarların təşkil edilməsi.

Problemin aktuallığı. İbtidai sinif dövrü kiçikyaşlı məktəblilərdə yaradıcı fəallığın inkişafında mühüm mərhələdir. Məhz bu dövrdə uşağın yaradıcı potensialını inkişaf etdirmək lazımdır, çünki gələcəkdə bunu etmək daha çətin olacaq. Məqalədə təxəyyülün inkişafı və formalaşması sahəsində məktəb təcrübəsində istifadə oluna bilən sistemli yanaşmanın formalaşdırılması yolları göstərilir.

Problemin elmi yeniliyi. Kiçikyaşlı məktəblilərin yaradıcı fəallığının artırılmasının mahiyyəti və məzmunu araşdırılmış, onların yaradıcı fəaliyyətinin yolları müəyyənləşdirilmişdir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqaləni orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə Ə. Ə. Şagirdlərdə təxəyyülün inkişafı və tərbiyə edilməsi. Bakı: Maarif, 1965, 125 s.
2. Craft, A. (2021). *Creativity and the Development of Young Children*. Routledge.
3. Torrance, E. P. Cause for Concern, Chapter / Guiding Creative Talant, PrenticeHall, 1962.
4. Bəylərov E.B. Uşaqlarda istedadın müəyyənləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi. İstedadın işçi konsepsiyası. Bakı: Təhsil, 2008, 223 s.

Г.Х. Халилова

Характер, цели и обязанности работы по развитию творческой активности у младших школьников
Резюме

Творческая деятельность играет важную роль в развитии детей. Для младших школьников важны такие аспекты, как творческое мышление, навыки решения проблем, самовыражение и индивидуальный подход. Развитие творческих способностей детей важно не только для их академических успехов, но и для их социального и эмоционального развития.

G.K. Khalilova

Character, goals and obligations of work on the development of creative activity in junior schoolchildren
Summary

Creative activity plays an important role in children's development. Aspects such as creative thinking, problem-solving skills, self-expression and individual approach are important for young schoolchildren. Developing children's creative abilities is important not only for their academic success, but also for their social and emotional development.

Redaksiyaya daxil olub: 10.10.2024

UOT 372.3/4

SİNİF ŞAĞIRDLƏRİNİN TƏLİM FƏALLIĞINDA MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL STANDARTLARININ TƏSİRİ**Türkan Bəxtiyar qızı Əliyeva***SABAH* qrupları, Azərbaycan Dövlət

Pedaqoji Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0007-2516-6196**E-mail:** eliyevaturkan942@gmail.com*Açar sözlər:* kurikulum, şagird, məktəbhazırlıq qrupu, ibtidai sinif, standart, təlim nəticəsi.*Ключевые слова:* учебный план, студент, подготовительная группа к школе, начальная школа, стандартный, результат обучения*Key words:* curriculum, student, school preparatory, elementary school, standard, learning outcome

Uşaqların məktəbəqədər dövrlərində öyrənmə vərdişləri qazanması, onların akademik, sosial və emosional inkişafında mühüm rol oynayır. Məktəbhazırlıq dövrü uşaqların təhsil həyatına daxil olmasının ilk mərhələsi olduğu üçün sonrakı təhsil dövrlərində də uğurlu olmaları üçün vacib zəmin yaradır. Məktəbhazırlıq kurikulumunda olan standartlar həyata keçirildiyi zaman uşaqlarda hərtərəfli inkişafı təmin etməklə yanaşı ünsiyyət bacarıqlarını, özünəinam hissinin inkişaf etdirməkdə kömək edir, eyni zamanda öyrənmə prosesinə həvəs yaradır. Kurikulumdakı əsas hədəflərdən biri uşaqları məktəb dövrünə psixoloji adaptasiyasını təmin etməkdir. Uşaqlar məktəbəqədər dövrdən sonra ilk dəfə sosial mühitə daxil olurlar və nizam-intizam qaydaları ilə tanış olurlar. Bu mərhələdə dostluq qurmaq, əməkdaşlıq etmək, paylaşmaq, problemləri həll etmək kimi bacarıqlar formalaşır ki, bu bacarıqlar da uşaqların gələcək akademik və sosial həyatında çox vacib bir rola malikdir. Uşaqlar özyaşadları ilə birlikdə fəaliyyətə cəlb olunur, bu da onların kollektiv mühitə daha tez uyğunlaşmasına şərait yaradır. Məktəbhazırlıq mərhələsində uşaqlar rəqəmlərlə, formalarla tanış olur və müxtəlif koqnitiv fəaliyyətlərdə iştirak edir. Bu təməllərin qoyulması ibtidai sinif tədrisində daha mürəkkəb biliklərin mənimsənilməsi üçün vacibdir. İlk mərhələdə öyrənilən sadə biliklər yəni, sadə həndəsi formalar, rəqəmlər və hərflər uşaqların növbəti təhsil mərhələlərində dil və riyazi bacarıqlarını asanlıqla qavramasına imkan yaradır. Oyunlar, yaradıcı fəaliyyətlər, qrupa əsaslanan tapşırıqlar kimi interaktiv təlim metodlarından istifadə etmək uşaqlarda məntiqi düşünmə və problemi həll etmə kimi bacarıqları inkişaf etdirir. Bu metodlardan istifadə etməklə uşaq təlim materiallarını mənimsəməklə yanaşı, öyrənmə prosesində aktiv iştirak edir. Məktəbhazırlıq prosesindən uğurla keçən uşaqlar ibtidai sinifdə təhsil aldıkları zaman müəyyən bacarıqlara artıq yiyələnmiş olurlar. Onların həm təlim prosesində, həm də sosial həyatlarında əldə etdiyi nəticələr kurikulumun uğuruna bir işarədir. Məktəbhazırlıq mərhələsindən sonra ibtidai təhsildə uşaqlar dərslər materiallarına daha tez uyğunlaşırlar və buna görə də öyrəndiklərini daha yaxşı və asan mənimsəyirlər. Uşaqların rəqəmləri, hərfləri, sadə formaları tanıdıqları üçün yazı və ifadə bacarıqlarında da irəliləyiş göstərir. Təməl biliklərə malik olmaq onlara daha mürəkkəb tapşırıqların

öhdəsindən asanlıqla gəlməyə imkan verir. Məktəbəhazırlıq mərhələsində sosial-emosional bacarıqlarının formalaşdırılması uşaqların özünəgüvən hissini artırır. Özlərini asanlıqla ifadə etmək, sinif yoldaşları ilə ünsiyyət qurmaq və əməkdaşlıq etmək onların sinif mühitində özlərini daha rahat hiss etmələrinə şərait yaradır. Artıq uşaqlar psixoloji baxımdan məktəbə hazır olduqları üçün öyrənmə prosesinə olan maraqları güclənir. Məktəbəhazırlıq kurikulumu uşaqlarda yaradıcı düşünmənin formalaşmasına təkan göstərir. Onlar dərslər prosesində yalnız müəllimin dediyini təkrarlamaqla qalmır, həm də öz fikirlərini ifadə edir, problemə həll yolları tapır və bu da uşaqları düşünməyə sövq edir. Məhz bu mərhələdə formalaşan həll etmə və yaradıcı düşünmə bacarığı uşaqların həm təhsil həyatlarında, həm də gündəlik həyatlarında üzləşdikləri problemləri daha asan həll etmələrinə kömək edir. İnteraktiv təhsildə obyekt-subyekt münasibəti yox, subyekt-subyekt münasibəti olur. Buna görə uşaqlar təlim prosesində fikirlərini daha asanlıqla ifadə edə bilirlər. Bu onların nitq qabiliyyətlərini formalaşdırmaqla yanaşı özünəinam hissini də inkişaf etdirir.

Oyun əsaslı təlim metodları uşaqlara dərslər prosesinə daha maraqla yanaşmasına şərait yaradır. Oyunlar uşaqlara təlim prosesini daha əyləncəli və maraqlı formada təqdim edir və onların prosesə olan marağını artırır. Bu metodlar həm də uşaqları sosiallaşmağa sövq edir.

Fərdiləşdirilmiş təlim metodlarında uşaqların öz potensiallarına uyğun tədris metodları təqdim edilir və uşaqların fərdi bacarıqları nəzərə alınır. Bildiyimiz kimi, hər bir uşağın fərqli öyrənmə tipi var və bu metodların istifadəsi uşaqların fərdi bacarıqlarını maksimum dərəcədə inkişaf etdirir.

Komanda bacarıqlarına əsaslanan təlim prosesi uşaqların qrupla işləmə bacarıq və vərdişlərini artırır. Uşaqlar bir-birinə dəstək verərək komanda işində birlikdə çalışırlar, həmyaşıdları ilə ünsiyyətdə olurlar və birlikdə fəaliyyət göstərməyi öyrənirlər.

Məktəbəhazırlıq kurikulumu, uşaqların ibtidai təhsil mərhələsində uğur qazanmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu mərhələdə öyrənilən əsas bacarıq və vərdişlər uşaqların öyrənmə prosesinə aktiv şəkildə qoşulmasını təmin edir. Kurikulum uşaqların əqli, fiziki və sosial-emosional inkişafını dəstəkləyir. Uşaqların özünəinam hissi artır və təhsil prosesində fəal iştirak etmələrinə sövq edir. Məktəbəhazırlıq mərhələsində öyrənilən bilik və bacarıqlar onların gələcək təhsil həyatında uğur qazanması üçün əhəmiyyətli təməl rolunu oynayır.

Problemin aktuallığı. Məktəbəhazırlıq dövrü uşaqların təhsil həyatında ilkin addımlarının atdığı mərhələdir. Son dövrlərdə təhsil sistemində məktəbəqədər təhsilin vacibliyi daha çox artmışdır və bu mərhələdə həyata keçirilən təhsil standartlarının uşaqların ibtidai təhsil dövründəki uğurlarına təsir etməsi aktual məsələlərdən biridir.

Problemin elmi yeniliyi. Bu tədqiqatın elmi yeniliyi məktəbəqədər təhsil standartlarının ibtidai sinif şagirdlərinin təlim fəallığına olan təsirinin uşaqların hərtərəfli inkişafına necə təsir etdiyini göstərir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Bu tədqiqat işinin nəticələri həm məktəbəqədər təhsil sahəsində çalışan, həm də ibtidai təhsil sahəsində çalışan müəllimlər üçün faydalı ola bilər, çünki onlar məktəbəqədər təhsil standartlarını təlim prosesində daha effektiv tətbiq etməklə, uşaqların məktəbə adaptasiya prosesini asanlaşdırmağa bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulum), 2022.
2. Hüseynov, A. İbtidai siniflərdə tədris metodları və məktəbəqədər hazırlığın əhəmiyyəti // Müasir təhsil, 2018, № 3, s. 67-74
3. Səfərova, E. “Uşaqların sosial-emosional inkişafında məktəbəhazırlıq proqramlarının təsiri // Təhsildə innovasiyalar, 2017, № 2, s. 15-22
4. Quliyev, R. Məktəbəhazırlıq proqramlarının effektivliyi // Təhsil və inkişaf, 2019, № 5, s.89-95
5. Barnett, W.S. “Preschool Education and Its Lasting Effects: Research and Policy Implications”, 2008.
6. “School Readiness and Later Achievement”. Duncan, G. J., & Magnuson, K. (2011).
7. Heckman, J.J., Pinto, R., & Savelyev, P.A. “Understanding the Mechanisms through Which an Influential Early Childhood Program Boosted Adult Outcomes”, 2013.

Т.Б. Алиева

Влияние стандартов дошкольного образования на учебную деятельность первоклассников

Резюме

Основная цель данной статьи – исследовать влияние дошкольной программы на академическую успеваемость детей в начальной школе. В дошкольный период подготовительный этап является важной стадией, когда дети адаптируются к будущей образовательной среде и развивают интерес к обучению, а также приобретение учебных навыков. Данное исследование также анализирует факторы, влияющие на когнитивное, физическое, социально-эмоциональное и эстетическое развитие детей, изучая, как дошкольная программа способствует достижению более эффективных образовательных результатов на уровне начального образования.

Т.В. Aliyeva

The effect of preschool education standards on the learning activity of first grade students

Summary

The main purpose of this article is to examine the influence of the preschool curriculum on the academic success of children in primary school. During the preschool period, the preparatory phase is a crucial stage where children adapt to the future educational environment and develop an interest in learning, as well as learning skills. This research also analyzes the factors affecting children's cognitive, physical, social-emotional, and aesthetic development, exploring how the preschool curriculum helps achieve more effective educational outcomes at the primary education level.

Redaksiyaya daxil olub: 06.11.2024

RIYAZIYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ
METHODS OF TEACHING MATHEMATICS

UOT 372.851

CƏBRİN BİR ELM KİMİ YARANMA TARİXİ VƏ İNKİŞAF MEYLLƏRİ
HAQQINDA

Xumar Tofiq qızı Novruzova

Bakı Slayyan Universitetinin dosenti

ORCID: 0009-0007-1415-8457

E-mail: novruzovaxumar@gmail.com

Açar sözlər: cəbr, ali məktəb, cəbri sistem, tədris, tələbə

Ключевые слова: алгебра, высшая школа, алгебраическая система, образование, студент

Key words: algebra, high school, algebraic system, education, student

Ali məktəblərdə tədris olunan riyazi fənlər arasında cəbr xüsusi yer tutur. Əslində bu fənlə tələbələr artıq orta məktəbdən tanış olurlar. Tənliklərin və bərabərsizliklərin həlli, dəyişən kəmiyyətlərin hərfilərlə işarə edilməsi kimi məsələlərdən orta məktəb riyaziyyat kursunda istifadə edilir. N. Lobaçevskinin “Ciddi riyazi təlim cəbrdən başlayır” sözləri cəbrin rolu və əhəmiyyətini düzgün əks etdirir. Cəbr kursunda matris və determinantlar, xətti cəbri tənliklər sistemi, çoxhədlilər cəbri, qruplar nəzəriyyəsi, vektorlar cəbri, xətti fəzalar, kompleks ədədlər meydana gələn bir sıra məsələlərə baxılır. Son dövrlərdə cəbrin sürətli inkişafı baxılan məsələlər sisteminin dairəsini xeyli genişləndirmişdir.

Cəbrin bir elm kimi əsasını Məhəmməd Əl-Xarəzmi (780-850) qoymuşdur. IX əsrdə yazdığı cəbrə həsr olunmuş “Bərpaetmə və müqayisəetmə” kitabında çıxılan tənliyin bir tərəfindən digər tərəfinə keçirməyə “bərpaetmə”, məchulları tənliyin bir tərəfinə, məlumları isə o biri tərəfinə keçirməyə “müqayisəetmə” adı vermişdir. “Bərpaetmə” elə ərəbcə “əl-cəbr” deməkdir. Hərfi mənada cəbr sözü ərəbcədən tərcümədə məcburi, zorla icra olunan, əziyyət mənasını verir (1, s.5; 2, s.156; 3, s.15).

Qədim misirlilər cəbr haqqında biliklərini ədədi formada ifadə edirdilər. Bizə gəlib çatan papiruslarda praktik məzmunlu məsələlər həll edilirdi: torpaq sahələri, taxılın miqdarı, gəmilərin həcmlərinin hesablanması və s. məsələlərin həlləri misirlilərin iki papirusunda – Qolenişev və Rhind papiruslarında birinci dərəcəli tənliklər vasitəsilə verilmişdi. Həllin tapılmasında misirlilər əsasən seçmə üsulundan istifadə edirdilər. Sonralar həmin üsullardan XV və XVI əsrlərdə hind alimləri, islam dünyası riyaziyyatçıları da istifadə etmişdilər. Həmçinin XVI əsrdə italyan riyaziyyatçıları N.Tartalya, F.Çalandri, ispan riyaziyyatçısı Toskanın da bu üsullardan istifadə etdiyi məlumdur (4, s.11).

Qədim Babilistanda cəbrin inkişafında əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edilmişdi. Orada birinci, ikinci və hətta üçüncü dərəcəli tənliklər həll edilirdi. Xüsusi tənliklərin həlli üsulları babil-

lilərin birinci və ikinci dərəcəli tənliklərin həllinin tapılmasının ümumi qaydalarını da bildiklərini deməyə əsas verir. Babillilərin $x+y=b$ və $xy=c$ (b, c sabitlərdir) şəklində olan tənlikləri də həndəsi üsullarla həll etdiyi faktları var. Bütün tənliklər və onların həlli yolları sözlərlə ifadə edilirdi (4, s.12).

Cəbrin bir elm kimi yaranması tənliklərin həlli ilə bağlı olsa da, sonradan bu elmin inkişafı elə bir mərhələyə çatdı ki, cəbr bütün riyazi fənlərdə və hətta, bütün elmlərdə istifadə olunan metodları özündə cəmləşdirdi. Əsası IX əsrdə Əl-Xarəzmi tərəfindən qoyulan və P.Ferma, Ş.Laqrənq, K.Qauss, C.Kardano, E.Qalua, N.Abel, A.Keli və başqaları tərəfindən inkişaf etdirilən cəbr elminin inkişaf tarixinin araşdırılması və cəbr dərslərində bu faktlardan istifadə edilməsi tələbələrə maraq və motivasiya yarada bilər.

Qaluanın “Kökaltı ifadə daxil olan tənliklərin həllinin varlığı şərtləri haqqında memuar” adlı elmi məqaləsinin əsasında belə bir ideya dururdu: beşinci dərəcədən başlayaraq ixtiyari əmsallı tənliklərin həllinin varlığı tənliyin köklərinin əvəzləmələr qrupu ilə əlaqəlidir. Bununla da, cəbr elminə əvəzləmələr, qrup, halqa, meydan anlayışları daxil oldu. Lakin bütün bu anlayışlar Qaluanın ölümündən 15 il sonra, J.Luivillin sayəsində riyaziyyat elminə daxil edildi. Luivill Qaluanın işlərini dərc etdirməklə yanaşı, həm də bu işə dair öz mülahizə və fikirlərini də şərh etmişdi (5, s.51).

Cəbrin sonrakı inkişafı ədəd anlayışının genişlənməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Tənliyin həlli prosesində mənfi ədədlərin alınmasını ilk əvvəllər insanlar mənasız hesab edirdilər. Bu baxımdan da XVII əsrdə yaşamış məşhur fransız riyaziyyatçısı və filosofu R.Dekartın cəbrin sürətlə inkişafı üçün gördüyü işlər təqdirə layiqdir. O, hərfi ifadələr və onlar üzərində əməl qaydalarını, ədəd oxunun nöqtələrindən istifadə etməklə mənfi və müsbət ədədlər üzərindəki əməlləri əsaslandırdı. Eyni zamanda ədədləri müstəvi üzərində göstərmək üçün R.Dekart koordinat sistemini tətbiq etdi. Bunun müqabilində də Dekartın vaxtından başlayaraq, tənliklər və hərfi ifadələr üzərindəki əməllər haqqındakı elm cəbr adlandırıldı (2, s.156).

XVIII əsrdə cəbrə aid yazılmış dərslilər sırasında Leonard Eylerin “Hesabdan rəhbərlik” dərslisi daha əhəmiyyətli əsər hesab olunur. 1767-ci ildə Peterburqda yazılan bu kitab Peterburqda 1768-ci ildə rus dilində, 1770-ci ildə isə alman dilində çap olunmuşdur. Həmin kitab XVIII və XIX əsrlərdə fransız (kitabın fransız dilində ilk tərcüməsi 1774-cü ildə J.L.Laqrənqin (1736-1813) Diofant analizinə aid əlavələri ilə birlikdə çapdan çıxmışdı), ingilis və başqa dillərdə 30 dəfə, Avropa dillərində isə 6 dəfə (3 dəfə rusca) təkrar çap olunmuşdu (2, s.156-157).

Cəbr elementlərinin riyaziyyatın ibtidai kursuna daxil edilməsi orta məktəb təliminin əvvəlindən başlayaraq uşaqlarda cəbri ifadə (ədədi ifadə, hərfi ifadə), bərabərlik (ədədi bərabərlik, tənlik) kimi mühüm riyazi anlayışların mənimsədilməsinə yönəldilmiş sistemli iş aparmağa imkan verir. Hərflərlə tanışlıq və onların mücərrəd ədədi bildirən simvol kimi istifadəsi hesab nəzəriyyəsinin ilkin kursunda nəzərdən keçirilən bir çox məsələlərin ümumiləşdirilməsinə şərait yaradır.

Beləliklə, cəbr elmi tənliklər nəzəriyyəsinin meydana çıxan bir sıra məsələlərinin öyrənilməsi ilə təşəkkül tapmışdır. Belə hesab edirlər ki, cəbr elmi dörd əsas anlayışın üzərində qurulub: tənlik, ədəd, eynilik və funksiya (5, s.17).

Tədris prosesində tətbiq olunan yeni texnologiyalar ali təhsil müəssisələrində də tədris metodikasının dəyişdirilməsinə, İKT-dən, müasir üsul və metodlardan istifadəyə ehtiyac yaradır.

Tələbələr daha çox praktik həyatla, müasir informasiyalı cəmiyyətdə rast gəldikləri situasiyalarla bağlı məsələləri öyrənməyə maraqlıdırlar. Ona görə cəbrin tədrisində abstrakt xarakter daşıyan qrup, halqa, meydan, morfizm və s. kimi anlayışların öyrədilməsində bu amillər nəzərə alınmalıdır. Dərslərdə motivasiyanın yaradılması və anlayışların daha sadə, həyatı situasiyalarla əlaqəli şəkildə izah edilməsi, İKT vasitələrinin rolu qeyd edilməlidir. Dünyanın bir çox universitetlərində tədris edilən Kompüter Cəbri dərsləri cəbrin müasir inkişaf istiqamətini əks etdirir. Bu kurslar cəbri anlayışların riyazi kompüter proqram paketləri – MatLab, Maple, Mathematica və s. vasitəsilə öyrədilməsinə əsaslanır.

A.P.Qoryuşkinin rus dilində olan abstrakt və kompüter cəbrinə həsr olunmuş dərslərində qeyd etdiyimiz anlayışlar daha aydın və izahlı şəkildə verilir (6, s.144):

Anlayışın izahına cəbrin tərfi ilə başlanılır: cəbr əməliyyatların təyin olunduğu çoxluqdur. Əgər A çoxluğunda f_1, f_2, \dots, f_n əməliyyatları verilibsə, A cəbri aşağıdakı kimi işarə edilir:

$$A = \langle A; f_1, f_2, \dots, f_n \rangle$$

A çoxluğunda əməliyyatlardan başqa, R_1, R_2, \dots, R_n münasibətləri də verilə bilər:

$$A = \langle A; f_1, f_2, \dots, f_n, R_1, R_2, \dots, R_n \rangle$$

Bu halda A sistemi riyazi və ya cəbri sistem adlanır. Məsələn, natural ədədlər çoxluğu toplama və vurma əməlləri ilə $\langle \mathbb{N}; +, \cdot \rangle$ cəbr əmələ gətirir. Bu sistem nizam münasibəti və bölünmə münasibəti ilə cəbri sistemə çevrilir: $\langle \mathbb{N}; +, \cdot, \leq, / \rangle$. Əməliyyatlar və münasibətlərin simvolları siqnatura adlanır. Məsələn, $\langle \mathbb{N}; +, \cdot, \leq, / \rangle$ cəbri sisteminin siqnaturasını $\{+, \cdot, \leq, / \}$ təşkil edir. Əməliyyatlar münasibətlərin xüsusi hallarıdır. Ona görə də, cəbrlər və cəbri sistemlər modellərin xüsusi halıdır. Müəllif bu anlayışları daxil etdikdən sonra, belə bir məsələ qoyur: bəzən görünüşünə görə müxtəlif elementlərdən ibarət olan sistemlər əslində mahiyyətə eyni bir riyazi sistemi ifadə edir. Məsələn, toplama əməli ilə verilən \mathbb{N} natural ədədlər sistemini ənənəvi qaydada belə yazmaq olar:

$$\mathbb{N}_1 = \langle \{1, 2, 3, \dots\}; + \rangle$$

Roma rəqəmlərindən istifadə edərək, bu sistemi aşağıdakı kimi də yazmaq olar:

$$\mathbb{N}_2 = \langle \{I, II, III, \dots\}; \text{summa} \rangle$$

Həm birinci, həm də ikinci yazılış eyni bir cəbri sistemi göstərir. Başqa sözlə, bu yazılışlar eyni bir obyektin müxtəlif dillərdə təsviridir. Bir dildən o biri dilə keçid qaydasını verən lüğətdən istifadə etsək, \mathbb{N}_1 və \mathbb{N}_2 sistemləri arasında qarşılıqlı birqiyəmətli f uyğunluğunu almış olarıq.

$$f(1)=I, f(2)=II, f(3)=III, f(4)=IV, f(5)=V, f(6)=6, f(7)=VII \dots$$

f uyğunluğu toplama əməli ilə birlikdə verilir. Əgər x elementi $f(x)$ -ə, y elementi isə $f(y)$ -ə keçirsə, $x+y$ elementi $(f(x) \text{ summa } f(y))$ -ə keçir. Başqa sözlə desək, birinci sistemin bütün x və y elementləri üçün aşağıdakı eynilik ödənilir:

$$f(x+y) = f(x) \text{ summa } f(y)$$

Beləliklə, \mathbb{N} natural ədədlər çoxluğu hansı dildə verilməsindən asılı olmayaraq öz xassələrini saxlayır. \mathbb{N}_1 və \mathbb{N}_2 \mathbb{N} çoxluğunun eyni formaya və mahiyyətə malik olan iki modelidir. Riyazi dildə desək, bu cəbrlər izomorfdur (6, s.144).

Anlayışın bu formada izahından sonra riyazi proqram paketi olan Maple proqramında qruplar nəzəriyyəsinin məsələlərinə baxılır.

Cəbr elmi praktik tapşırıqların həllinə, həyatımızın bütün sahələrinə aid olan müxtəlif məz-

munlu məsələlərin araşdırılmasına xidmət edir. Müasir cəbrin əsas bölməsi olan qruplar nəzəriyyəsi və ya abstrakt cəbrin əsasında ümumilik ideyası durur. Bu ideyaya görə, baxılan çoxluğun elementləri konkret olaraq heç bir adla adlandırılmır, daha doğrusu, onların ədəd, matris, funksiya, insan, bitki və s. olmasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Əsas olan odur ki, bu elementlər və elementlərin əmələ gətirdiyi çoxluqda təyin olunan əməliyyat onlar üçün ümumi olan müəyyən xassələrə malik olsun. Deməli, cəbrdə hərflərdən, simvolik işarələrdən istifadə edərək müxtəlif təbiətli obyektlər arasında ümumi cəhətləri aşkar etmək, bunun nəticəsində isə ümumi qanunauyğunluqları həmin obyektlər qrupuna tətbiq edərək səmərəli həll üsullarını almaq olar. Bu baxımdan tibb, iqtisadiyyat, psixologiya, maliyyə, kosmik araşdırmalar, rəssamlıq, memarlıq və s. kimi müxtəlif sahələrə aid məsələlərin həllində cəbri metodlardan istifadə edilir. Təsədüfi deyildir ki, fransız riyaziyyatçısı Anri Puankare riyaziyyatı müxtəlif obyektlərə eyni ad vermək sənəti adlandırmışdır.

Problemin aktuallığı. Riyaziyyat müəllimi hazırlığında cəbr fənninin tədrisi prosesinin ən optimal şəkildə təşkil edilməsi yollarını düzgün müəyyən etməklə təhsilalanlara onların maraq və meyllərinə uyğun biliklərin verilməsi məsələsini də həll etmiş olarıq. Bu isə müasir dövrdə şagirdyönlülük və tələbəyönlülük prinsiplərinin əsas tələbidir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə ali təhsil müəssisələrində əsas riyazi fənlərdən biri olan cəbrin tədrisində müasir təlim texnologiyaları, yeni dərs modelləri ilə qurulan metodik sistemin zəruriliyi göstərilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Ali təhsil müəssisələrində cəbr fənninin tədrisində müasir təlim texnologiyalarından, İKT vasitələrindən və eyni zamanda bu elmin tarixi inkişafına aid materiallardan istifadə edilməsi tədris prosesini daha səmərəli qurmağa, tələbələrə bu fənnin mənimsədilməsi ilə bağlı çətinlikləri aşmağa və motivasiya yaratmağa kömək edəcək.

Ədəbiyyat

1. Əkbərov M.S. Cəbrdən mühazirələr. Bakı: Nurlar, 2001, 369 s.
2. Nəbiyev H.M. Məktəblinin izahlı riyaziyyat lüğəti. Bakı: Maarif, 1983, 160 s.
3. Файзуллаев А.Ф. Научное творчество Мухаммада Ал-Хорезми. Ташкент: Фант, 1983, 33 с.
4. Uçak F.S. Soyut cebir dersi veren ögretim elemanlarının ögretim uygulamaları: yüksek lisans tezi. Konya, 2019, 99 s.
5. Пичурин Л.Ф. За страницами учебника алгебры. Москва: Просвещение, 1989, 223 с.
6. Горюшкин А.П. Абстрактная и компьютерная алгебра. Москва: Юрайт, 2023, 691 с.

Х.Т. Новрузова

История науки алгебры и современные тенденции развития

Резюме

В статье представлена краткая история развития алгебры как науки и современные

тенденции ее преподавания. Алгебра является важным математическим предметом в подготовке будущих учителей математики в педагогических вузах. Современная алгебра изучает такие понятия, как группы, кольца, поля, алгебраические структуры. Используя такие структуры, математика создает общие правила и системы для всех отраслей науки и жизни.

Kh.T. Novruzova

**History of the science of algebra and modern development trends
Summary**

The article shows a brief history of the development of algebra as a science and modern teaching tendencies. Algebra is an important mathematical subject in the training of future teachers of mathematics in pedagogical universities. Modern algebra studies such concepts as groups, rings, fields, algebraic structures. Using such structures, mathematics creates general rules and systems for all branches of science and life.

Redaksiyaya daxil olub: 01.10.2024

UOT 372.851

**PSIXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ BAXIMDAN KƏSR MÖVZUSUNUN
ÖYRƏDİLMƏSİ METODİKASI****Xavər Süleyman qızı İsmayılova**

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0009-2194-9921**E-mail:** ismayilovax14@gmail.com*Açar sözlər:* kəsr, hissə, tam ədədlər, rəşional ədədlər, təhsil*Ключевые слова:* дробь, часть, целые числа, рациональные числа, образование*Key words:* fraction, part, integers, rational numbers, education

Məlumdur ki, müəllimlə şagirdlərin iş təcrübəsinin didaktik məqsədləri şagirdlərin əldə etdikləri biliklərin nəticəsi ilə həyata keçirilir. Deməli, təhsilin məzmunu, təhsilin verilməsi yolları, formaları, təlimin təşkili, ümumilikdə təhsil prosesinin texnologiyası didaktika əsasında müəyyən olunur.

Didaktika təlim və təhsil nəzəriyyəsinin bir bölməsi olub mənaca öyrənmək deməkdir. Öyrənmə prosesi pedaqogika elminə aiddir. Pedaqogikanın əsas məqsədi təlim prosesində tədrisin hazırlıq və təcrübə mərhələlərinin köməyi ilə elmlərin öyrədilməsi yollarını göstərməkdir. Elmlərin öyrədilməsində pedaqogika ilə psixologiya elminin qarşılıqlı əlaqə formalarını tətbiq etməyin xüsusi əhəmiyyəti var.

Tədqiq olunan mövzu baxımından pedaqoji və psixoloji qanunauyğunluqların araşdırılması zəruridir. Son zamanlar orta məktəbdə təlimin kurikulum əsasına aparılması yeni yanaşmalar zəruriyyəti yaradır.

Psixoloji və pedaqoji baxımdan, kəsr mövzusunun öyrənilməsi III-IV siniflərdə, 9 yaxud 10 yaş arasındakı uşaqların erkən yaş dövrünə təsadüf edir. Bu dövrdə yeniyetmələr fiziki, əqli, sosial və mənəvi cəhətdən möhkəmlənirlər. Orqanizmin möhkəmlənməsi və özünü dərk etmə prosesində yetkinlik elementləri özünü göstərir. Bu yaş orqanizmin bioloji yetkinliyə aparıcı dəyişiklikləri ilə xarakterizə olunur. Bu o deməkdir ki, məktəb dövründə ilk dərslərdən şagirdləri nizam-intizama, müəllimə qulaq asmaq vərdişinə yiyələnməyə alışdırmaq lazımdır. Bu dövrdə yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınır, tədris işi prosesi mürəkkəbləşdirilir. Bununla əlaqədar olaraq öyrənilənlərin yaddaşlarını möhkəmləndirmək lazımdır. Hissə və kəsrlərə aid mövzular zəif başa düşülürsə, onu təkrarlamaq lazımdır. Öyrənilən materialın həcmi böyük olduqda onu hissə-hissə öyrətmək olur. Əzbərciliyə çox fikir vermək lazım deyil. Könüllü, məntiqli əzbərləmənin istifadəsi daha yaxşı assimilyasiya və konsolidasiyaya kömək edir. Şagirdlər və müəllimlər üçün materialı əzbərləmək üçün yalnız ucadan və özünü oxumağı dayandırmamalıdır. Təqdimat prosesini, rəsmləri, diaqramları, tez-tez təkrarlamaqla şagirdlərin yaddaşını möhkəmləndirmək olar. Bu şəkildə öyrənilən material daha yaxşı xatırlanacaqdır. Yaddan çıxanların qarşısını almağın əsas yolu isə əvvəllər öyrəndiklərini təkrarlamaq və bu materialları yeni məsələlərin tətbiqinə və həllinə daxil etməkdir. Müxtəlif məsələləri həll etmək, sualların formalaşdırılmasını dəyişdirmək, materialı əvvəllər öyrənilənə zidd etmək və ya müqayisə etməklə yenidən qurmaq daha məqsədəuyğundur. Çoxlu məlumat olduğundan yeni material öyrənməyə əzbərləmək və anlamaq problemi ola bilər. Bunun baş verməsinin qarşısını almaq

üçün öyrənilən bilikləri ümumiləşdirmək və sistemləşdirmək üçün vaxt ayırmağa dəyər. Öyrənilənlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi, təhlili, təsnifləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi bu cür təkrarlanma prosesinə daxil edilir. Belə bir ümumiləşdirilmiş təkrar üçün bütün dərslin vaxtını da ayıra bilmək olar.

Riyaziyyat proqramına uyğun olaraq, ibtidai siniflərdə IV və V siniflərdə kəsrlərin öyrənilməsinə hazırlıq aparılmalıdır. Bu o deməkdir ki, ibtidai siniflərdə kəsr və kəsr barədə konkret fikir yaratmaq lazımdır. Bu məqsədlə 3-cü sinifdə uşaqları hissə ilə tanış etmək, onların qeydlərini aparmaq, kəsrləri müqayisə etməyi öyrətmək, ədədin və ədədin nisbətini tapmaq məsələlərini həll etməyi nəzərdə tutulur; 4-cü sinifdə kəsrlərlə tanış olmaq, onları necə yazmaq, kəsrləri müqayisə etməyi öyrətmək, ədədin hissəsini tapmaq üçün məsələləri həll etməyi öyrətmək lazımdır.

XIX əsrin əvvəllərində alman alimi A.V. Grube öyrənilməsi metodu kimi metodoloji bir sistem təklif etmişdir. Metodun əsas ideyası hər bir ədədi öz xarakterinə görə araşdırmaq idi.

A.V. Grubeyə görə riyaziyyat tam ədədləri və sadə kəsrləri öyrənməkdən ibarətdir. Riyaziyyat kursunun 4 illik ibtidai məktəblərdə öyrənilməsi planlaşdırıldığı üçün, A.V. Grube düşündürdü ki, hissə anlayışı ilə şagirdlər hər an qarşılaşırlar. Məsələn $3 = 1 + 1 + 1$ ayrılışında vahid, üç tam ədədinin bir hissəsidir. Buna görə A.V. Grube hər bir kəsri vahidin bir hissəsi kimi təqdim edirdi.

A.V. Grube adi kəsrlərin iki hissədə öyrənilməsinə əsas götürürdü. Birinci hissədə əyani vasitələrin köməyi ilə sadə kəsrləri vizual dərk etmək yolu ilə, ikinci hissədə isə sadə kəsrlər üzərində hesab əməllərinin tədrisini məsləhət görürdü. A.V. Grube qeyd edir ki, "kəsr və hissə anlayışının tam aydınlaşdırılması yalnız əyani vasitələrin köməyi ilə həyata keçirilsə daha münasib olar.

Bu metod Rusiyada V.A. Yevtuşenskinin əsərləri sayəsində geniş yayılmışdır. V.A. Evtuşevski (1875) metodunu ətraflı araşdıraraq təhlil etdikdən sonra, Grube, V.A. Evtuşevskinin əsərlərindən istifadə etməklə onun təklif etdiyi sistemin davam etdirilməsi razılığını alır. Buna baxmayaraq, V.A. Yevtuşevski, metodun bəzi çatışmazlıqlarını qeyd edir, xüsusən vaxta dair kəsr ədədlərin aradan çıxarılmasını məsləhət görürdü.

V.A. Yevtuşevskiyə görə, hesab təlim kursu 5 il üçün nəzərdə tutulmuşdur. O üç illik elementar kurs və iki illik sistematik kurs nəzərdə tuturdu. Sadə kəsrlərin elementar kursu tədqiqatını üçüncü ilin sonunda tədrisi nəzərdə tuturdu. Dördüncü ildə sadə kəsrlərin sistematik kursu haqqında əsas teoremləri öyrənməyi, beşinci ildə isə şagirdləri onluq kəsrlərin öyrənilməsinə hazırlamağı nəzərdə tuturdu.

Hesabın tədrisi kursunda V.A. Evtuşevski, adi kəsrlər üzərində əməllərin bir alqoritmə görə deyil, bir hissə konsepsiyası əsasında aparılması təklif edirdi. Məsələn, düzgün olmayan kəsri tam və ya qarışıq ədədə çevirmək üçün hissələrdən istifadə etməyi nəzərdə tuturdu. Beləliklə, kəsrlərin ortaq məxrəcini tapmaq prosesində aşağıdakı qaydalara fikir verməyi məsləhət bilirdi.

$$1/12 = 2/24 = 3/36 = 4/48 = (5/60) = 6/72 = 7/84$$

$$1/10 = 2/20 = 3/30 = 4/40 = 5/50 = (6/60)$$

$$1/15 = 2/30 = 3/45 = (4/60)$$

Göründüyü kimi, bu bizim hal-hazırda istifadə etdiyimiz kəsrin əsas xassəsini ifadə etməsi ilə səciyyələndir.

Müəllifinin fikrinə görə, kəsr ədədlər üzərində əməlləri nəzəri cəhətdən deyil, əsasən praktiki cəhətdən yerinə yetirmək lazımdır. Yəni, bu prosesdə o, praktikanı əsas amil hesab edirdi. Bu, şagirdlərin kəsre dair biliklərin ümumiləşdirilməsinə və sistemləşdirilməsinə, şagirdlərin çevrilmələrin həyata keçirilməsinin qanunauyğunluğunu anlamalarına, hesab əməllərinin qanunlarını bilmələrinə səbəb olurdu. Buna baxmayaraq, müəllif müəllimin sualını cavablandırarkən şagirdlərin müstəqil şəkildə nəticə çıxartmasını təmin etmək üçün səy göstərməli idi. Bu kəsrlər üzərində toplama və çıxma əməllərinin, kəsrlərin ixtisarını, kəsrlərin ortaq məxrəcə gətirilməsi və s. kimi əməliyyatların yerinə yetirilməsində çətinlik yaradırdı. Ona görə də kəsrlərin öyrədilməsi prosesində nəzəri biliklərin verilməsi zəruri olduğunu düşünürük.

Problemin aktuallığı. Şagirdlərin kəsr ədədlərlə tanışlığı, bir qayda olaraq orta məktəbdə başlayır. Bu baxımdan müəllim kəsr və rəasional ədədin anlayışını, rəasional ədədlər üzərində əməllərin aparılması qaydalarını, bu əməllərin xüsusiyyətlərini bilməlidir. Bütün bunlar yalnız hissə anlayışını riyazi olaraq düzgün şəkildə ifadə etmək üçün deyil, həm də rəasional və həqiqi ədədlər çoxluğunun öyrənilməsi üçün şərait yaradır. Bu baxımdan tədqiq olunan mövzunun aktuallığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. İbtidai məktəbin III və IV siniflərində hissə və kəsr anlayışlarına aid materialların kurikulum əsasında tədrisi prosesini inkişaf etdirməkdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə alınan nəticələrdən orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, magistrələr və tələbələr istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. "Kurikulum" elmi-metodiki jurnalı, 2008, №1, 131 s.
2. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. "Kurikulum" elmi-metodiki jurnalı, 2012, №3(19), 151 s.

X.C. Исмайылова

Методика преподавания предмета дроби с психолого-педагогической точки зрения Резюме

С методической точки зрения исследованы и объяснены способы обучения понятиям частей и дробей в начальных классах. Сущность проблемы изучается в теории и на практике, что оказывается весьма важным для развития математических способностей каждого школьника при изучении предмета обыкновенных дробей.

Fh.S. İsmayilova

Methodology for teaching the subject of fractions from a psychological and pedagogical point of view
Summary

From a methodological point of view, ways to teach the concepts of parts and fractions in primary school are explored and explained. The essence of the problem is studied in theory and in practice, which turns out to be very important for the development of the mathematical abilities of every student when studying the subject of ordinary fractions.

Redaksiyaya daxil olub: 02.10.2024

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕОГРАФИИ
METHODS OF TEACHING GEOGRAPHY

UOT 372.891

AZƏRBAYCANDA MÜASİR COĞRAFİ TƏDRİS METODLARININ
ƏHƏMİYYƏTİ

Könül Akif qızı Abbasova

*Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
akademik H. Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun dissertantı*

ORCID: 0009-0007-0254-027X

E-mail: abbas.k@bk.ru

Açar sözlər: coğrafiya, tədris, təlim, metod, texnologiya, xəritə, elm.

Ключевые слова: география, преподавание, обучение, метод, метод, технология, карта, наука.

Key words: geography, teaching, training, method, technology, map, science. technology, map, science.

Coğrafi təlim metodikasının əsas mahiyyəti müxtəlif metodlardan istifadə etməklə coğrafiya elminin şagirdlərə öyrətmək və mənimsənilməsinə şərait yaratmaqdır. Coğrafi tədris metodikası 3 əsas kəlmənin birləşməsinə ifadə edir:

1. Coğrafiya elmi — insan və təbiətin qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi prosesini təmin etmək məqsədilə nəzəri və praktiki biliklərin sistemləşdirilməsidir. Məktəb coğrafiyasının əsas məzmunu fiziki və iqtisadi coğrafiya üzrə qruplaşdırılmışdır.

2. Tədris — coğrafi biliklərin mənimsənilməsi prosesi olmaqla şagirdlərə bu elmin öyrədilməsi üsullarıdır. Müasir dövrdə coğrafiyanın tədris prosesi fəal-interaktiv təlimə əsaslanır. Tədris prosesinin təşkilatçıları olan müəllimlərin pedaqoji-psixoloji bacarıqları olduqca böyük önəm daşıyır.

Metod — Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün üsul və vasitələri əhatə edir. Təlim metodu dedikdə didaktik məqsədə çatmaq üçün istifadə olunan yollar başa düşülür. Coğrafiyanın təlim metodikası müxtəlif fənlərin təliminə əsaslanmaqla 100-dən çox növü vardır. Onlara misal olaraq beyin həmləsi, müzakirə, təqdimat, tədqiqatın aparılması və s. qeyd edə bilərik.

Biliklərin əldə edildiyi mənbəyə görə coğrafi təlim metodları üç qrupa bölünür:

1. Əyani metod — Coğrafi xəritələrdən, modellərdən və digər əyani vasitələrdən istifadə etmək, müşahidələr və təcrübə aparmaqdan ibarətdir.

2. Praktiki metod — Ərazinin yaxud yolun plana alınması, relyefin horizontallarla təsviri, nisbi hündürlüyün ölçülməsi, dərinliyin ölçülməsi, profilin çertyojunun çəkilməsi, çayın orta axın sürətini, en kəsiyinin sahəsini hesablaması və s. nümunə göstərmək olar.

3. Söz metodu — Burada əsas söz mənbəyi sözdür. Müəllimin şərh (mühazirə, izah, nağıl və s.) müsahibə, ucadan oxu, statistik materiallarla iş, dərsliklər və digər oxu materialları üzərində işlərdən ibarətdir.

Coğrafi tədris zamanı istifadə edilən müxtəlif təlim metodları şagirdlərin fəallığını artırmaq-la diqqətin yayınması, yorğunluğun qarşısını alır. Təlim metodlarının seçilməsi qarşıya qoyulan

didaktik məqsəddən, müəllimin şəxsi keyfiyyətlərindən, şagirdlərin hazırlıq səviyyəsindən, o cümlədən məktəbin tədris bazasından asılıdır. Təcrübələr göstərir ki, təlim metodlarından təklikdə istifadə edilmir. Adətən eyni zamanda bir neçə təlim metodlarından istifadə etmək məqsədəuyğun hesab olunur. Buna misal olaraq qeyd edə bilərik ki, dərs zamanı hər hansı bir ölkənin coğrafi mövqeyini öyrənmək üçün tətbiq edilmiş müsahibə metodu xəritə üzərində iş ilə birlikdə aparılmalıdır. Əksər hallarda coğrafi təlim zamanı müsahibə, şifahi şərhə və xəritə üzərində iş metodu daha müntəzəm istifadə edilir.

Nağıl — Hər hansı bir coğrafi obyekt və hadisələrin müəllim tərəfindən söylənilməsi və yaxud təsvirinə həsr edilmiş obrazlı izahdır. Coğrafiya fənninin tədris olunmasında nağıletmənin müstəsna əhəmiyyəti var. Başqa sözlə coğrafiyanın tədris edən zaman şagirdlər bilavastə görmədikləri, müşahidə etmədikləri obyekt və hadisələrlə tanış olurlar. Belə olduğu halda nağıl etmə şagirdlərdə coğrafi təsəvvürlərin formalaşmasında vasitəçi rolunu oynayır.

Coğrafiyanın tədrisi zamanı nağıletmənin iki tipindən istifadə edilir.

1. Aydınlaşdırıcı nağıletmə — Müəllimin izah edəcəyi hər hansı bir coğrafi mövzunu nəzərdə tutulmuş müvafiq proqram materialları üzrə faktiki bilikləri sistematik şərh etməkdən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, adətən məlumatların çoxluğu nəzərdə tutulan proqram materiallarının mənimsənilməsinə maneə yaradır. Bunun üçün nağıletmədə mühüm və lazımi coğrafi əhəmiyyət kəsb edən faktlar deyilməlidir.

2. Təsviri nağıletmə — Bu üsulda coğrafi hadisə və proseslərin obrazlı izahı həyata keçirilir. Buna görə də elmi və bədii ədəbiyyatlardan istifadə etmək, şagirdlərin yaxın səyahətlərin yol qeydlərinə nəzər salmaq, şəxsi səyahətlər həyata keçirmək, obyektlərlə bilavastə yaxından tanış olmaq, kinofilimləri izləmək, çoxsaylı sorğular keçirmək və digər fəaliyyətlərdə aktiv iştirak etmək müəllim üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Lakin tədris zamanı istifadə edilən nəzəri məlumatlar obyekt və hadisənin təsvirini özündə əks etdirməlidir.

Coğrafi tədrisdə adətən aydınlaşdırıcı və təsviri nağıletmə tipləri birlikdə izah prosesini zənginləşdirirlər.

İzah. Coğrafi hadisə və prosesləri, coğrafi qanunauyğunluqları şagirdlərə öyrətmək üçün izah metodunun istifadə olunur. Nağıletmə zamanı şərhin emosionallığı və obrazlılığı önəmli olduğu halda izah metodunda şərhin əsaslandırılması, sübutu, müəyyən dəlillərlə isbatə yetirilməsi önəm daşıyır.

Mühazirə — Daha mürəkkəb şifahi şərh metodu olmaqla adətən geniş mözvlərin izah edilməsi zamanı istifadə olunur. Bu metoddan istifadə edən müəllim 35-40 dəqiqə ərzində mövzunu izah edir. Qalan zamanı isə müəyyən suallara cavab verərək ev tapşırığını aydınlaşdırır. Bunun üçün şagirdlərdən müəllimi uzun müddət dinləmək və müəyyən qeydlər aparmaq tələb olunur. Nağıl və izah metodundan fərqli olaraq mühazirə metodunda tədris vasitələrindən yalnız müəllim istifadə edir. Şagirdlərin müstəqil işinin təşkilinə yol verilmir, həmçinin zaman yetərsiz olur. Bunun üçün mühazirə metodundan istifadə edilən dərsin növbəti günündə şagirdlərin müstəqil işinə geniş yer vermək lazımdır.

Müsahibə — Əvvəlki bilik və bacarıqlardan istifadə etməklə müəllimin şagirdlərə müəyyən suallar verib cavablar almaqla yeni biliklərin öyrədilməsidir. Düzgün tətbiq edilmiş müsahibə metodunda şagirdlər yüksək fəallıqla çıxış edir, xəritələrdən, coğrafi modellərdən və digər əyani vasitələrdən müstəqil istifadə edirlər. Müsahibə metodu daha əvvəl öyrənilmiş və yeni biliklərin qarşılıqlı əlaqələndirilməsinə imkan verir. Şagirdlərə fərdi yanaşmaq, onların bilik və

bacarıqlarına uyğun sual hazırlamaq təlimin təşkilində əsas rol oynayır. Müəllimin zəif oxuyan şagirdləri xüsusilə nəzərə alıb onlarda dərsə maraq oyatmaq müsahibənin müvəffəqiyyətlə keçirilməsi üçün lazımı şərtidir.

Coğrafiyanın tədrisində müsahibə metodu xüsusilə yeni materialların öyrənilməsi zamanı istifadə olunur. Müsahibənin təşkilində xəritə üzərində iş, qrafiki materiallardan, statistik göstəricilərdən istifadə və digər əyani vasitələrdən istifadə edilir.

Müasir dövrdə təlimin təşkilində interaktiv metod və üsullardan istifadəyə geniş yer verilir. Müasir dövrdə təlimin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- Şəxsiyyətə yönəlmiş təlim prinsipi;
- İnkişafetdirici təlim prinsipi;
- “Qabaqlayıcı təlim” prinsipi;
- Fəal idrak prinsipi;
- Dialoji təlim prinsipi;
- Təlim-tərbiyə sisteminin çevikliyi prinsipi;
- Əməkdaşlıq prinsipi.

Müasir təlim metodları müəllimdə böyük ustalığ, çeviklik, yüksək işgüzarlıq, yaradıcılıq tələb edir. Dərsi yeni metodlarla keçən müəllim müəyyən hazırlıq işi aparmalı, şagirdlərin bilik və bacarıqlarına bələd olmalı, tədris prosesində şagirdlərin fəallığını təmin etməlidir.

Tədrisin təşkilində aşağıdakı üsul və vasitələrdən istifadə etmək məqsədəuyğundur.

- Ümumi diskussiyanın aparılması;
- Şəkillər çəkmək;
- Foto şəkillərdən istifadə etmək;
- Layihələndirmə;
- Ekspert qruplar yaradılması;
- Ümumiləşdirmə və qiymətləndirmənin təşkili;
- Qrafik göstəricilər, sxemlərdən, cədvəllərdən istifadə (Venn diaqramı, konseptual cədvəl, T sxemi);
- Qəzet materiallarından istifadə etmək;
- Kitab üzərində iş (nəqləmə, mühazirə və s.);
- Sualların tərtib edilməsi;
- Kino və videomateriallardan istifadə və s.

Coğrafi təlimdə aşağıda qeyd edilən didaktik məqsədlər əsasında uyğun təlim metodu ilə tədris həyata keçirilir.

- Təsəvvürlərin formalaşdırılması;
- Nəzəri biliyin mənimsədilməsi;
- Bacarıq və vərdislərin formalaşdırılması;
- Bilik, bacarıq və vərdislərin yoxlanılması.

Coğrafiya müəllimləri tədris prosesində daima yeni təlim metod və üsulları axtarmalıdırlar. Hazırda müəllimlər müasir texnologiyaları mənimsəyərək təlim prosesinə tətbiq edirlər. Bu da tədrisin keyfiyyətini artıraraq qarşıya qoyulmuş məqsədə daha sürətli çatmağa imkan verir. Lazımı nəticəni əldə etmək üçün informasiya innovasiyalarından istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Coğrafiya fənni daha keyfiyyətli tədris olunması müəllimin elmi hazırlığından asılıdır. Təcrübələr göstərir ki, müəllimin təhsil müddətində əldə etdiyi bilik və bacarıqlar mütəmadi artan tələbatı ödəmir. Digər tərəfdən coğrafiya elmi müəllimin müntəzəm olaraq məlumatlarını artırmaq, təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən dəyişiklikləri tədris prosesi ilə əlaqələndirmək tələb edir.

Problemin aktuallığı. Texnoloji inkişaf, cəmiyyətin dəyişkən tələbatlarını nəzə alaraq tədris prosesinin yeni metodlardan istifadəsinə zərurət yaradır. Buna görə də tədrisin təşkilində əsas rol oynayan müəllim bu metodları təhlil etməli, şagird və dərslərin mövzusunə uyğun təlim üsullarını təşkil etməlidir. Bunu nəzərə alaraq mövzunun daima araşdırılmasına zərurət yaranır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə coğrafi tədris zamanı istifadə edilən metodlar, bu metodların özünəməxsus xüsusiyyətləri və müasir dövrdə əhəmiyyəti qeyd edilmişdir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqat zamanı əldə olunan məlumatlar şagirdlər, pedaqoqlar, valideynlər, tələbələr və bu sahədə tədqiqat aparan şəxslər istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Eldarov N.Ş. Ümumi hissə. Bakı: Qanun, 2008, 192 s.
2. “Təhsil Haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, – 2009.
3. Ümumtəhsil səviyyəsində yeni dövlət proqramları (kurikulumları). – Bakı, 2013.
4. Orta məktəbdə coğrafiya təliminin metodikası. – Bakı: Maarif, – 1978.
5. N.Seyfullayeva və E.Əliyeva. Coğrafiya fənni üzrə təlimin təşkil formaları və üsulları. Bakı, 2009. 493 s.
6. Бардин, К.В. Как научить детей учиться. – Москва: Просвещение, – 1987. 112 с.
7. Загвязинский В.И., Гильманов А. Управление качеством образования: Методич. рекоменд. - Тюмень, 2009. 16 с.
8. Барсов, Н.П. Очерки русской исторической географии. География начальной летописи / Н.П. Барсов. – Москва: Юрайт, 2019. 218 с.

К.А. Аббасова

Важность современных методов преподавания географии в Азербайджане Резюме

Основная цель изучения географии – познание процессов, происходящих в природе и обществе. Учитывая меняющиеся запросы общества, студентам необходимы новые методы в процессе обучения. Также, учитывая важность использования технологического оборудования в учебном процессе, необходимо их изучение. Поэтому современные методы географического образования следует изучать как передовую область.

K.A. Abbasova

**Importance of modern geographical teaching methods in Azerbaijan
Summary**

The main purpose of studying geography is to be aware of the processes occurring in nature and society. Taking into account the changing demands of society, students need new methods in the learning process. Also, taking into account the importance of the use of technological equipment in the educational process, it is necessary to study them. Therefore, modern methods of geographic education should be studied as an advanced field.

Redaksiyaya daxil olub: 05.11.2024

MUSİQİNİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МУЗЫКИ
METHODS OF TEACHING MUSIC

UOT 372.878

MUSİQİ FƏNNİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ MƏNƏVİ TƏRBIYƏ VƏ İNSANİ DƏYƏRLƏRİN AŞILANMASI

Rəqsanə İsmayıl qızı Məmmədova*Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı***ORCID:** 0009-0008-7316-4539**E-mail:** raqsanamva@gmail.com

Açar sözlər: *xalq musiqiləri, uşaq mahnıları, estetik tərbiyə, musiqi dərslikləri, əxlaqi-mənəvi tərbiyə.*

Ключевые слова: *Ключевые слова: народная музыка, детские песни, эстетическое воспитание, учебники музыки, нравственно-этическое воспитание*

Key words: *folk music, children's songs, aesthetic education, music textbooks, moral and ethical education*

Tərbiyə qədimdən ümumi anlayış olub, müasir şəraitdə onun yenidən tərbiyə və özünütərbiyə sahələri üzrə təkmilləşdirilməsinə də ehtiyac var. İslamda tərbiyə baxımından uşağın inkişafı iki dövrə bölünür: tədbiri və tətbiqi dövr.

Tədbiri dövrdə tərbiyə – uşağın ana bətnindən başlayıb həyatı boyunca davam edən uzunmüddətli bir prosesidir. Tətbiqi dövr isə uşaqların (adamların) doğuluşundan ölənə qədər olan dövrünü əhatə edir. Bu dövrdə şəxsin yaşına, gücünə, fərdi, psixoloji xüsusiyyətlərinə, fiziki sağlamlığına, qabiliyyətinə uyğun olaraq, onun şüuruna, hisslərinə və davranışına təsir göstərilir. Bu tərbiyəvi təsirlər tədrisə onu dəyişdirir, formalaşdırır, kamilləşdirir. Hava və qidadan sonra vücudunuzun ən çox ehtiyac duyduğu üçüncü amil təlim-tərbiyədir. Tərbiyə əqlimizin ilkin özəyidir [1].

Musiqi dərslərində bir sıra tərbiyə sahələri işlənir: əmək, musiqi, əxlaq və mənəviyyat, fiziki, iqtisadi, ekoloji və hüquq tərbiyəsi və s. Pedaqoji ədəbiyyatda əxlaqi-mənəvi tərbiyə anlayışı, insan davranışının müxtəlif sahələri ilə sıx bağlı olduğu vurğulanır. Musiqi, əxlaqi və mənəvi dəyərlərin inkişafına mühüm təsir göstərə bilən bir vasitədir, çünki musiqi, ətraf aləm, insanlar və həyat haqqında dərin mənalar və mesajlar verir.

Azərbaycanın milli əxlaqi-mənəvi dəyərləri, musiqi zövqünün formalaşmasında vacib rol oynayır. Xalq musiqisinin nümunələri, xüsusilə xalq mahnıları, rəqslər və aşıq musiqisi, xalqın yüksək mənəviyyatını, arzularını və istəklərini əks etdirir.

Musiqi, əxlaqi və mənəvi dəyərlərin aşılmasında çox güclü tərbiyəvi bir vasitədir. Buna görə də, bütün təhsil pillələrində, o cümlədən məktəbəqədər təhsil müəssisələrində, musiqi məktəblərində və ali məktəblərdə musiqi düzgün şəkildə tədris olunmalıdır. Bu məqsədlə, tədris prosesində düzgün musiqi nümunələrinin seçilməsi çox önəmlidir. Musiqi fəaliyyəti, musiqi dinləmək, mahnı oxumaq və musiqili-ritmik hərəkətlərin hər biri, uşaqların şüuruna və əxlaqi-

mənəvi inkişafına təsir göstərir. Musiqi, estetik tərbiyə vasitəsi olaraq, uşaqların hissləri ilə birbaşa əlaqəyə girir və onlarda musiqi zövqü formalaşdırır.

Musiqi təhsili əxlaqi-mənəvi dəyərlərin aşılınmasının, eləcə də estetik tərbiyənin vacib hissəsidir. Respublikamızın məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində və həmçinin I-IV siniflərində musiqi fənləri tədris olunur. Bu sahədə kurikulum və dərsliklərdə konkret məzmun verilmiş, musiqinin konkret sahələri üzrə işlərə vaxt ayrılmışdır.

Uşaq mahnıları bu işdə daha çox səmərə verir. Uşaq mahnıları vasitəsilə əxlaq və mənəviyyat tərbiyəsinin yollarından geniş istifadə olunur. Kiçikyaşlı uşaqların əxlaq və mənəviyyat yönü təhsil və tərbiyə işində musiqinin rolu böyükdür. Bu məsələlər üzrə optimal məzmun və tərbiyə şəxsiyyətin inkişafının bütün mərhələlərində həyata keçirilir. Bədii zövqün orta məktəb dövründə formalaşmasına baxmayaraq onun əsası ibtidai siniflərdə qoyulur. Uşaqların musiqi tərbiyəsində musiqi dərslərinin rolu çox böyükdür. Çünki musiqi dərslərində minlərlə öyrənən təhsil alır, onlara estetik, əxlaqi və mənəvi tərbiyə sahəsində praktik bilik və bacarıqlar aşılanır. I-IV siniflərdə musiqi tərbiyəsi iki yolla həyata keçirilir: sinifdə tədris edilən musiqi dərslərində və kütləvi tədbirlərdə. Bu fənn vasitəsilə onlar Azərbaycan peşəkar musiqi sənətinin yaradıcısı dahi Üzeyir Hacıbəylinin timsalında Azərbaycan musiqisi ilə (buraya həm ənənəvi musiqi, həm klassik musiqi və həm də bəstəkar əsərləri aiddir), eləcə də Qlinka, Çaykovski, Motsart, Beethoven kimi rus və Qərbi Avropa klassik bəstəkarlarının əsərləri ilə tanış olurlar.

Buradan bir daha aydın olur ki, I-IV siniflərdə öyrənənlərin musiqi tərbiyəsi vasitəsilə əxlaq və mənəviyyat yönü təhsil və tərbiyə xüsusi rol oynayır. Görkəmli pedaqoqlar tərəfindən öyrənənlərin bədii zövqü ilə yanaşı əxlaq və mənəviyyata qida verən işlər görülür. Qəlbin, ruhun qidalanmasında əhəmiyyətli işlər daim yüksək dəyərləndirilir. Təkrar edirik, I-IV siniflərdə musiqi tərbiyəsi üzrə təkə öyrənənlərin estetik tərbiyəsində deyil, həmçinin əqli, əxlaqi və fiziki tərbiyəsində də musiqi mühüm rol oynayır.

Görkəmli psixoloq B.M. Teplov musiqinin estetik qavranılmasını aktiv fəaliyyət kimi qiymətləndirmişdir. Estetik tərbiyə məsələləri ilə məşğul olmuş B.V. Asafyev isə musiqini təbiətdə və insan qəlbində səslənən gözəl nə varsa, hamısının “daim canlı təcəssümü” adlandırmış və musiqi ilə yalnız əyləndirməyə, onu dinləyicilərə zorla qəbul etdirməyə deyil, həm də musiqi vasitəsilə inandırmağa güclü stimula yaratdığını bildirir.

Öyrənənlərə ümumi musiqi tərbiyəsi vermək, onları yüksək musiqi sənətinə hazırlamaq, ən yaxşı xalq, klassik Azərbaycan musiqisi, habelə, müasir bəstəkarların əsərləri nümunəsində hiss və duyğularını, eşitmə, dinləmə, başa düşmə, zövqlərini hərəkətə gətirmə, gələcəkdə bu imkanlarını daha da genişləndirmə böyüməkdə olan müasir nəslin əxlaqının, mənəviyyatının dövrün tələbləri baxımından təkmilləşdirilməsinə kömək göstərmək əvəzsiz qiymətdir. Musiqi-estetik tərbiyə işinin istiqamətləri bunlardır. Eyni zamanda, musiqi tədrisində əsas məqsəd, öyrənənlərdə yaradıcılıq qabiliyyətini üzə çıxartmaq, musiqi bacarıqlarını inkişaf etdirmək və formalaşdırmaq, keyfiyyətli musiqiyə maraq oyatmaqdır.

I-IV siniflərdə tədris olunan dərs vəsaitləri də məhz buna xidmət edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, musiqinin tədrisi iki istiqamət üzrə — yaradıcılıq və təcrübə əsasında aparılır. Bu iki istiqamət öyrənənin yaradıcılıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə yardım edir. Bu zaman öyrənən musiqi ifadəsinin müxtəlif forma və ifadə üsullarına yiyələnir: o, mahnı oxuyur, rəqs edir, çalğı alətində çalır, teatr etüdləri və səhnəcikləri oynayır, rəsm çəkir, mətn yazır, musiqi bəstələməyə çalışır. Bütün bu proseslər zamanı öyrənənlərdə musiqi duyumu və

yaddaşı, ritm hissi inkişaf edir. Ritmik-intonasiya məşğələlərinin keçirilməsi ritmin inkişafına səbəb olur. Öyrənən səsi, metri, tempi, registri, dinamik nüansları bir-birindən fərqləndir, musiqi yazısını öyrənir və onlardan istifadə etməyi bacarır.

İndi informasiya dövrüdür. Bu baxımdan dərs zamanı öyrənən informasiya — kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə etməyi də bacarmalıdır. Musiqinin kontekstdə qavranılması və interpretasiyası məsələsi haqqında danışarkən qeyd edilir ki, kommunikasiya dili olaraq tanınan musiqi çoxnövlü və çoxdöfəli interpretasiya imkanını verir. Öyrənən musiqi barədə əldə edilmiş məlumatı mühit, gündəlik hadisələr və öz təcrübəsi, həmçinin digər fənn intizamı ilə əlaqələndirir.

Musiqini dünyanın bir hissəsi kimi, qavrayır, tədqiq edir və səsin yaranma mənbələrini müşahidə edir, səsli dünya, musiqi ilə kommunikasiyaya-musiqini dinləməyə, musiqi və performansını qiymətləndirməyə, fikri aydın şəkildə ifadə etməyə, mübahisə, müzakirə zamanı uyğun terminologiyadan istifadə etməklə, kitab dili və davranış normalarına riayət etməklə öz mülahizəsini əsaslandırmağa alışı. Mübahisə və müzakirə zamanı öyrənən dərk edir ki, musiqi bütün zaman və xalqların mədəniyyət və məişətinin ayrılmaz hissəsidir.

Bildiyimiz kimi, artıq neçə illərdir fəaliyyət göstərən təhsil sisteminin yeni milli kurikulum sistemində musiqi kurikulumu da vardır. Bu fənn mühüm konsepsiya kimi irəli sürülmüş və sistemdə yer tutmuşdur. Çünki musiqi öz emosionallığı ilə insan psixologiyasına təsir edərək, mənəvi ehtiyacı qarşılıyır.

Bir daha vurğulamaq istərdik ki, I-IV siniflərdə musiqi təliminin əsas məqsədi milli və bəşəri sənət nümunələri əsasında öyrənənlərdə musiqi mədəniyyətinin formalaşdırılması və inkişafını təmin etməkdən ibarətdir. Bu gün I-IV siniflər üçün istər nəzəri, istərsə də praktik materialları özündə ehtiva edən “Musiqi” dərslikləri vardır.

I sinifdə musiqi aləmi, musiqi duyumları, mahnı, marş, rəqs, melodiya, ritm, könül açan nəğmələr, repertuar, II sinifdə şən, əmək üzrə mahnılar, melodiya və intonasiya, manjor və minor rəqsləri, musiqi məzmunu və obrazlar III sinifdə sadə musiqi formaları, zərb, nəfəs və milli alətlər, IV sinifdə isə Azərbaycan xalq mahnıları, xalq rəqsləri, dünya xalqlarının musiqiləri və s. üzrə işlər aparmaq imkanları yaradılır. Öyrədən bu imkanlardan istifadə edərək öyrənənlərin əxlaqi, mənəviyyəti sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərir. Lakin musiqi fənninin daha keyfiyyətli tədrisi üçün öyrədən dərsliklə yanaşı, yeni metodikalardan, not müntəxəbatlarından, müasir elektron dərsliklərdən istifadə edilir [2].

Respublikamızda təhsil sahəsində baş verən islahatlar cəmiyyətimizdə yeni insanın hərtərəfli inkişafına, onun mənəvi cəhətdən yetkinləşməsinə yönəlmişdir. Belə insanın yetişdirilməsi lap erkən yaşlarından başlanmalıdır. Bu işdə musiqi tərbiyəsinin də çox böyük əhəmiyyəti vardır. Uşaqlarda musiqiyə sevgi hisslərini, yüksək bədii zövqü, yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün dövlətimiz uşaq bağçalarında və digər tədris müəssisələrində musiqi tərbiyəsinə geniş yer vermişdir.

Uşaqlarda musiqi qabiliyyətinin inkişafı obyektiv musiqi fəaliyyətinin nəticəsində baş verir. Fəaliyyət dedikdə biz ictimai təcrübənin, mədəniyyətin nailiyyətlərinin fəal mənimsənilməsi prosesini nəzərdə tuturuq. Bütün həyatı boyu insan müxtəlif fəaliyyət növlərini mənimsəyir ki, bunun nəticəsində onda müəyyən şəxsiyyət keyfiyyətləri formalaşır.

I-IV siniflərdə öyrənənlərin musiqi fəaliyyəti – bu uşaqlar tərəfindən musiqi sənətinin (və dolayısı yolla ətraf həyatın və özü-özünün) müxtəlif üsullarla mühüm idrakı vasitələr kimi çıxış

edir. İlk gündən öyrənənlərin musiqi fəaliyyəti gənclərin insani xarakterlərinin, insanların ümumi mədəniyyətinin inkişafına və formalaşmasına, həmçinin onların üzə çıxmasına kömək edir. Əxlaq və mənəviyyatyönlü təhsil və tərbiyənin keyfiyyətlərini yüksəldir.

I-IV siniflərdə musiqi fəaliyyəti şərti olaraq üç komponentdən ibarətdir: musiqini dinləmə və qavrama, mahnı oxuma və musiqili-ritmik hərəkətlər (rəqs, oyun). Sözsüz ki, burada digər fəaliyyətlərin də (məsələn, sadə alətlərdə ifa və s.) yer alması mümkündür, lakin əsasları – dediyimiz bu üç fəaliyyət növüdür [2].

Biz yuxarıda da qeyd etdik ki I-IV siniflərdə musiqi fəaliyyətlərindən biri və demək olar ki, ən başlıcası musiqini dinləmə və qavramadır. Musiqini dinləyərək qavrama bacarığını biz mühüm hesab edirik, çünki qavrama baş verməzsə, nə mahnı oxuma, nə rəqs, nə də digər musiqi fəaliyyətləri mümkün olmaz.

Musiqi dinləmə aktiv düşünmənin əsasıdır. Musiqi dinləmə bölməsi uşaqları bir çox hadisələrlə, böyüklərin əməyi ilə və uşaq bağçalarında tərbiyə alan uşaqların həyatı ilə tanış edir. Buna görə də musiqi dinləmə bölməsi uşaqların estetik tərbiyəsinə də böyük təsir göstərir.

Bəstəkar bəstələdiyi musiqi əsərləri vasitəsilə uşaqlara bizi əhatə edən xarici aləmin gözəliyi haqqında məlumat verir. Əxlaqi-mənəvi dəyərləri mənimsəmələrinə geniş imkanlar açır. Musiqinin qavranılması əqli proseslərlə sıx bağlıdır. Belə ki, o diqqətlik, düşüncə tələb edir. Uşaq əsəri dinləyərək, onun xarakterini təyin edir, musiqi ilə əlaqələndirir. Bu istiqamətdə iş düzgün aparıldıqda, hətta 3-6 yaşlı uşaqlar şən, sakit, mülayim, oynaq musiqini, yüksək, alçaq, uca, yavaş səsləri, melodiyaları, hansı alətdə çalındığını ayırd etməyi bacarırlar. Onlarda musiqi təəssüratı getdikcə daha da genişlənir. Musiqi haqqında aldıkları biliklərdən istifadə edərək öyrənənlər nəinki suallara cavab verməyi, hətta, musiqi əsərlərinin xarakterini müstəqil olaraq təyin etməyi bacarırlar.

Mahnı oxuma kimi müəyyənləşdirilən musiqi fəaliyyəti öyrənənlərin səs aparatını inkişaf etdirir, nitqini təkmilləşdirir, düzgün duruşu, qaməti formalaşdırır, nəfəs almağı dərindən tədris edir. Onların tərbiyə işində mahnı əsas yer tutur, qulaq asmağı çox sevirlər. Mahnı öyrənənlərin əhval-ruhiyyəsinə çox böyük təsir göstərir, onların ürəyini açır və şənəndirir. Mahnı oxumaqla uşaqların eşitmə və danışma qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, uşaqları sakitləşdirmək, şadlandırmaq olar. Mahnı oxuyarkən öyrənənlərin qışqırmaqlarına yol vermək olmaz. Uşaqlar bərkədən oxuduqda öz zərif səs tellərini zora saldıqları üçün onları zədələyə bilərlər. Uşaqlar alçaq, əlverişli tonda oxumalıdırlar. Mahnı oxuma öyrənənləri birliyə, mehribanlığa, dostluğa, düzgünlüyə öyrədir, onları mütəşəkkil edir və birləşdirir. Əxlaqi-mənəvi dəyərləri mənimsəmələrinə qida verir.

Mahnı oxuma ən mühüm musiqi fəaliyyəti olduğundan buna ciddi fikir vermək lazımdır. Mahnını oxuduqda və danışmaq zamanı uşaqların səsinin mühafizə edilməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Öyrənənlərin səsi öz həcminə görə məhduddur. Mahnılar əsasən onların səsinə uyğun olaraq qurulur.

Digər bir musiqi fəaliyyəti — musiqili-ritmik hərəkətlərin ifasıdır. XX əsrin əvvəllərində bir çox ölkələrdə İsveç musiqişünas və pedaqoqları ritmik təlim sistemini geniş yaymışlar. Onların metodu bundan ibarətdir ki, məşq üçün seçilmiş xüsusi tapşırıqlardan istifadə edərək I-IV siniflərdən başlayaraq musiqi eşitməni, yaddaşı, diqqəti, ritmiliyi, hərəkətin plastik ifadəliliyini inkişaf etdirmək lazımdır.

Öyrənənlərin musiqi qabiliyyətlərinin inkişaf eşitməsinin təkmilləşməsi prosesindən və öz

hərəkətini musiqi ilə uyğunlaşdırmaq bacarığından asılıdır. Bu bacarıqların uşaqlar üçün maraqlı olan və asan başa düşülən formalarından: oyunlardan, ritmik hərəkətlərdən və s. başlamaq lazımdır. Musiqi əsərlərinin təsiri altında uşaqlarda emosional hisslər və müəyyən əhval-ruhiyə yaranır və bu hərəkətlərin münasib xarakteri imkan yaradır. Hərəkətlər musiqi əsərinin daha dolğun qavrayışına kömək edir. Bu da öz növbəsində hərəkətlərdə xüsusi ifadəlilik yaradır. Öyrənənlərdə estetik zövq aşılamaqla, əxlaqi-mənəvi hisslər oyadır.

Musiqili ritmik hərəkətlər uşaqların əsas özünüifadə üsullarından biridir. Çünki öyrənən şüurlu surətdə tələb olunan hərəkətləri ifa edir. Rəqslər və oyunlar uşaqlardan bir hərəkətdən digərinə keçmək və lazım olan hərəkətləri dayandırmaq bacarığı tələb edir. Musiqili-ritmik hərəkətləri ifa edərkən öyrənənlər böyük həvəslə musiqini oyunların hərəkəti ilə birləşdirirlər, musiqi ilə oxuyub-oyunayırlar.

Bu zaman onlarda ardıcılıq müşahidə olunur: uşaqlar musiqini dinləyir, mövzunu təhlil edir, rolları aralarında bölürlər. Bu da onları yaratmağa, fikirləşməyə, fantaziya qurmağa vadar edir, yəni uşaqlarda əqli inkişaf baş verir. İncəsənətin başqa növləri kimi musiqinin də biliyi artırmaqda böyük rolu vardır. Musiqi təhsili ümumi mədəniyyətin inkişafına, əxlaqi-mənəvi dəyərlər formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirməsində uşaqlardan diqqətli olmaq, fikri cəmləşdirmək və s. kimi keyfiyyətlərin inkişafı tələb olunur. Belə ki, ifa olunan musiqini dinləyərkən uşaqlarda mahnının bədii obrazı yaranır və bu obraz musiqidə, rəqsdə əks etdirilir. Uşaqları müxtəlif emosional obrazlı əsərlərlə tanış etdikdə biz onları yaxşı mənada həyəcanlandırırıq.

Bundan əlavə musiqi əxlaq və mənəvi keyfiyyətləri tərbiyə edir. Tərbiyə məsələlərini həll etməkdə xorla oxuma, rəqslər, oyunlar daha mühüm yer tutur. Vətən haqqında musiqi əsərləri uşaqlarda vətənə, xalqa, torpağa məhəbbət hissi aşılayır, onlara daha yaxından təsir edir və onları doğru yola çəkir. Məsələn, A. Zeynallının “Ölkəm” əsərini dinlədikdə uşaqlarda vətənə məhəbbət, qürur hissi artır. Beləliklə, gördüyümüz kimi musiqi inkişafı uşaqların fəal musiqi fəaliyyətində formalaşır. Belə ki, emosiyaların inkişafı, musiqini duyma, hiss etmə qabiliyyəti və digər musiqi qabiliyyətləri, fəal musiqili fəaliyyətlər (dinləmə, oxuma, rəqs etmə) nəticəsində əmələ gəlir.

Təlim-tərbiyə işinə müasir yanaşma bu prosesə yenilik gətirilməsinə yönəldilməlidir ki, bu da bu günkü həyat və fəaliyyətin dinamik xüsusiyyətlərindən, müxtəlif təlim texnologiyalarının spesifikasiyasından asılıdır. Musiqi təlim-tərbiyəsini yalnız musiqi məşğələlərinin cəlbedici xarakter daşdığı və musiqinin qavranılması prosesinin emosional gərginlik və maraqlı havasını yaratdığı həyata keçirmək olar.

Gündəlik həyatdan biz müşahidə edirik ki, bu günün uşaqları hətta 30 il öncəkilərdən çox fərqlənir. Onlar müasir “kasetlərdən”, televiziya və radio, sosial şəbəkələrdən daha sərbəst, erkən yaşlardan istifadə edirlər. Təlim-tərbiyə işi ilə məşğul olan öyrədənlər bunu nəzərə almalıdır və müasir həyatla ayaqlaşmanı bacarmalıdır. Belə ki, I-IV siniflərdə müasir musiqi öyrədən sintezatorda ifa etməyi, minus yazılardan və müxtəlif səsötürücülərdən (CD-çalğıçı, kolonka, karaoke və s. qurğulardan) istifadə etməyi bacarmalıdır. Lakin bu işin texniki tərəfidir.

Bundan başqa, müxtəlif müasir pedaqoji metodikalar və texnologiyalardan da istifadə etmək vacibdir. Uşağı necə musiqiyə yönəltmək, musiqi sənətinə qarşı marağı necə inkişaf etdirmək, musiqini anlamağı və onun barəsində düşünməyi necə öyrətmək, özünü ifadə etmə qabiliyyətini necə inkişaf etdirmək və s. kimi problemləri yalnız pedaqoji texnologiyaların köməyi ilə həll

etmək olar ki, bu texnologiyalar öyrədənin şəxsiyyətinin mənəvi-yaradıcılıq potensialının inkişafına qulluq etməlidir.

I-IV siniflərdə musiqi pedaqogikası hələ yeni texnologiyalardan kənar qalmışdır. Bu onunla izah olunur ki, bir-çox yeni texnologiya və konsepsiyalar (inkişafedici təlim, modul təlimi, evristik təlim və s.) kiçikyaşlı məktəblilər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Lakin məktəbəqədər təlim-tərbiyə sistemində də dəyişikliklər asta olsa da baş verir.

Yeni pedaqoji konsepsiyalardan biri müasir innovasiyalı metodlara (sağtərəfli və soltərəfli metodların birləşməsinə, əsaslanır. Tədris ocaqlarında (MTO) musiqi tərbiyəsinin həyata keçirilməsinə istiqamətlənmişdir. Tərbiyə prosesinin strategiyasının əsas məzmunu — nəticə-məqsədlərə nail olmaqdır: ahəngdar inkişaf etmiş, yaradıcı və istedadlı şəxsiyyətin tərbiyəsi. Bu yeni konsepsiyanın əsasını aşağıdakılar təşkil edir: intuisiya, kifayət qədər mürəkkəb anlayışların və təlim informasiyasının emosional-obrazlı tərzdə, yüngül, əyləncəli və fantaziyaçı oyun-səyahət formasında verilməsi, təhsil + əyləncə + maraq prinsipinə əsaslanma.

Sonralar bu soltərəfli təlimə sağtərəfli problemləli metod əlavə olunmalıdır ki, o, bilikləri həzır verməyə deyil, idraka, fəaliyyətə, fəaliyyətdə həyəcanlanmağa, emosional ixtiralarla (proqram müvafiq müəyyən bir informasiyanın, anlayışların), “ixtira oyununa” istiqamətlənmişdir. Öyrədən hazır informasiyanı uşağın ağına salmaqla məşğul olmamalıdır, o, eyni zamanda əks əlaqə quraraq uşaqları bu informasiyanı müstəqil əldə etməyi öyrətməlidir — budur müasir təlim proqramlarının əsas prinsiplərindən biri.

Musiqi tərbiyəsinin metodları müxtəlifdir. Onlar musiqi fəaliyyətinin müxtəlif növlərinin xarakterindən, şəraitindən asılıdır. Müasir pedaqogikada əsas metodlar bunlardır: a) İnandırma; b) Alışdırma; c) Çalışdırma [3].

İnandırma — bu metodla tərbiyə prosesi bilavasitə musiqi ilə əlaqədardır. Musiqinin ifası aydın, ifadəli, təsirli olmalıdır. Ancaq bu zaman uşaqlarda estetik və emosional cavab formalaşdırmaq olar. Deməli, musiqinin ifadəli ifa olunması musiqi əsərinin xüsusiyyətlərinin dinləyiciyə çatması üçün əsas şərtidir. İfa etmə ifadəli, asan, əlverişli olsun deyər əsəri yaxşı bilmək, məzmunlu, ətraflı düşünmək, xarakterini təsvir etmək, əhval-ruhiyyəsini duymaq lazımdır. Buna əsərin çoxlu çalınması kömək edər. Düşüncəli ifa etmə öyrənmələri güclü təsir edir, onlarda müxtəlif hisslər oyadır. Onlar mütləq bilməlidirlər ki, musiqi nədən bəhs edir. Oxu zamanı hansı tələbləri, hərəkətləri yerinə yetirmək lazımdır. Anlayaraq mövzunun məzmunu, musiqinin ifadə vasitələrini izah etməklə inandırmaq lazımdır.

Alışdırma və çalışdırma metodları – musiqiyə estetik münasibət üçün uşaqlara aktiv hərəkət etməyi, diqqətlə musiqiyə qulaq asmağı, səslənmənin xarakter xüsusiyyətlərini müqayisə etməyi və bir-birindən ayırmağı, musiqinin incəliklərini duymağı öyrətmək lazımdır. Bu iş ildən-ildə, gündən-günə ardıcılıqla aparılır. Uşaqlarda musiqiyə estetik münasibəti aşılarkən musiqi rəhbəri çoxlu səy, səbir və inad göstərməlidir.

Beləliklə, musiqi tərbiyəsinin düzgün istiqamətdə həyata keçirilməsi uşaqların əxlaqi-mənəvi dəyərlərinin qidalanmalarını, şəxsiyyətinin formalaşmasını və musiqi qabiliyyətlərinin inkişafını müəyyənləşdirir. Burada musiqi öyrədənin savadlı olması, yeni texnologiya və metodikalarla silahlanması böyük rol oynayır.

Şəxsiyyətin hərtərəfli inkişaf etməsi üçün onun yüksək bədii zövqə və mədəni vərdislərə, əxlaqi-mənəvi dəyərlərə yiyələnmələri, estetik cəhətdən formalaşmaları vacibdir. Böyüməkdə olan nəslin tariximizə, adət və ənənələrimizə, insani keyfiyyətlərə, xalqa, millətə məhəbbət

ruhunda tərbiyə edilməsində incəsənətin bütün növləri kimi musiqinin də xüsusi rolu vardır. Ailədə başlayan əxlaqi-mənəvi tərbiyə I-IV siniflərdə davam etdirilir. Hərtərəfli inkişaf etmiş, yüksək bədii zövqlü, kamil insan yetişdirilməsinin bünövrəsi – məhz uşaq bağçasında qoyulur. Deməli, böyüməkdə olan nəslin bədii zövqünün formalaşmasının ilkin mərhələsi məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində qoyulur, sonralar məktəbin I-IV siniflərində inkişaf etdirilir.

Musiqinin insanın əxlaqi-mənəvi tərbiyəsinə böyük təsiri vardır. Onun ecazkar qüvvəsi insanın müxtəlif anlardakı hisslərinə təsir etmək bacarığına malikdir çünki, insanın həyatı, sevinci və qəmi musiqidə əks olunur.

Musiqi, həmçinin insan hisslərinin bölüşməsinə də əvəzolunmazdır. Belə ki, musiqi əsəri bir insan tərəfindən yaradılır, lakin bu musiqi başqa qəblərə də yol tapa bilər. Hər bir əsərin də özünəməxsus musiqi dili vardır. Bəstəkar ətraf mühitə öz münasibətini bildirərək, onu rəngarəng musiqi dili ilə (yəni melodiyası, ritmi, harmoniyası və s. ifadə vasitələri ilə) “izah” etməyə çalışır. Bu da bütün dinləyicilərə müxtəlif cür təsir edir.

Musiqi incəsənəti insan hisslərinə təsir etmək, onu düşündürmək, xarici aləmi dərk etmək kimi xüsusiyyətlərə malikdir. Öyrənlərin I-IV siniflərdə ətraf aləm, Vətənimiz, xalqımız və s. haqqında müəyyən biliklərə yiyələnməklə yanaşı, bütün bunların musiqidə vəsf edilməsi ilə də tanış olurlar.

1. Musiqi məşğələlərində öyrənlərin musiqi mədəniyyəti, istedadı və bacarığı üzə çıxır. Məşğələnin sistemtik, cəlbedici və maraqlı keçirilməsi öyrənlərdə davamlı **diqqət, tez qavrama, təfəkkür, çeviklik** tələb edir. Bu cür qabiliyyət və bacarıqları formalaşdırıb inkişaf etdirmək üçün müəyyən vərdişlər aşılanmalıdır. Uşaqların əqli keyfiyyətlərinin formalaşmasında, fiziki tərbiyəsində musiqi əsas vasitələrindən biridir.

2. Musiqi öyrəninin hərtərəfli inkişafına kömək edir. Musiqi tərbiyəsi üçün onlarda musiqini dərk etmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək (yəni musiqini dinləməyi adət etdirmək) lazımdır. Musiqini qavrama qabiliyyəti mahnının öyrədilməsi, oyunun aparılması və s. məşğələlərdə inkişaf etdirilir. Belə məşğələlər uşaqların musiqi təəssüratlarını zənginləşdirir və onlara zövq verir. Musiqi dinləmə uşaqlarda dərkətməni, emosional həssaslığı inkişaf etdirir. Bu vaxt musiqi haqqında ilk təəvvürlər toplanır, uşaqlar musiqi əsərlərinin məzmununa, xarakterinə, ifadəliliyinə görə əsərləri yadlarına salmağı və bunları fərqləndirməyi başlayırlar. Bu məziyyətlər öyrənlərdə əxlaqi-mənəvi dəyərləri duymağa kömək edir.

I-IV siniflərdə öyrənlərin əxlaqi-mənəvi tərbiyəsi və təlimi prosesində estetik baxımdan cəlbedici, yadda qalan metodlardan, o cümlədən interaktiv təlim metodlarından istifadə edilməsi zəruridir. Bu metodların tətbiqi öyrəninin müstəqil fikir söyləmək, başqaların fikrinə münasibət bildirmək, çoxluğun qərarını qəbul və ya inkar etmək, ya da öz qərarı üstündə durmaq kimi xüsusiyyətlərin inkişaf etdirilməsinə şərait və müstəqil, çevik olmasına və tənqidi təfəkkürünün inkişaf etməsinə zəmin yaradır. Bu zaman öyrəninin əxlaqi keyfiyyətləri, estetik tərbiyəsi – bədii zövqü inkişaf edir.

Musiqi tərbiyəsi prosesində uşaqlar müxtəlif fəaliyyətlərlə əlaqədar müəyyən bilik və bacarıqlara yiyələnilər. Sadə oxumaq, musiqi — ritmik vərdişlərin təlimi müəyyən sistemtik mümarisə alınmış bacarığı möhkəmləndirməyi tələb edir. Bu prosesdə uşaqlarda tədricən musiqi təəvvürləri toplanır, onlar musiqi əsərləri ilə tanış olur və müəyyən vərdişləri mənimsəyirlər. Bu fəaliyyət prosesində fərdi maraq, meyl aşkara çıxır, uşaqların musiqi qabiliyyətləri aydınlaşır və inkişaf edir. Uşaq marağının və ehtiyacının maksimal dərəcədə ödənilməsi əxlaq

və mənəviyyat və **estetik tərbiyənin vəzifəsidir.**

3. Musiqi tərbiyəsi – adından göründüyü kimi, tərbiyəvi prosesdir. Belə ki, öyrədən musiqi təcrübəsinin toplanmasına, elementar musiqi məlumatlarının verilməsinə, bilik və vərdişlərin aşılanmasına kömək edir.

Musiqi tərbiyəsi yalnız məşğələlərlə həyata keçirilmir. Müxtəlif fəaliyyət növlərinin – mahnı oxuma, oyun və rəqslərin gündəlik həyata tətbiq olunması uşağın ümumi musiqi inkişafına kömək edir. Musiqini başqa növ fəaliyyətlərə də (əmək, idman məşğələlərində, müxtəlif oyunlar keçirilərkən və s. zamanı) müxtəlif tərzdə daxil etmək olar.

I-IV siniflərdə öyrənilənlərin yaş səviyyəsini, onun psixoloji xüsusiyyətlərini, orqanizmlərinin ümumi inkişafını nəzərə alaraq **musiqi tərbiyəsində** aşağıdakı **vəzifələr** əsas tutulur:

1. Musiqiyə maraq və sevgi tərbiyə etmək;
2. Müxtəlif, rəngarəng musiqi əsərləri ilə tanış etməklə uşaqların musiqi dünyagörüşünü artırmaq;
3. Öyrənilənləri sadə musiqi anlayışları ilə tanış etmək. Mahnı oxuma, musiqi dinləmə, musiqili-ritmik hərəkətləri yerinə yetirmə, müxtəlif musiqi alətlərində çalma kimi vərdişləri inkişaf etdirmək;
4. Öyrənilənlərin musiqi ritmini, düzgün eşitmə qabiliyyətini, ifadəli mahnı oxuma və hərəkətlərin düzgün ritmik yerinə yetirilməsini inkişaf etdirmək;
5. Musiqi əsərini sadə, təbii ifa etməklə oxu və hərəkət vərdişlərini tərbiyə etmək;
6. Musiqi əsərlərinin seçilməsi və qiymətləndirilməsi baxımından alınmış ilk təəssüratlar əsasında musiqi haqqında təsəvvürlərin yaranmasına kömək etmək;
7. Musiqi fəaliyyətində yaradıcı fəallığı inkişaf etdirmək. Oyun və rəqslərdə, mahnı oxuma və musiqi alətlərində çalmaqda, improvizasiya və ritmik hərəkətlərdə xarakterik obrazları təcəssüm (təsvir) etdirməyi bacarmaq.
8. Musiqi dərslərində toplanan nəticələrin hər birində görülən işlərin öyrənilənlərin əxlaq və mənəviyyat yönü təhsil və tərbiyə işlərinə yönəltmək.

Harmonik inkişaf, mənəvi saflıq, həyata və sənətə estetik münasibət ayrılmaz şəxsiyyətin formalaşması üçün zəruri şərtlərdir. Bu məqsədə çatmaqda uşaqların düzgün musiqi tərbiyəsi böyük ölçüdə kömək edir.

Musiqi öyrənilənin əxlaqi-mənəvi-estetik tərbiyəsi vasitəsidir. Estetik tərbiyə məktəbəqədər uşaqların gözləri ilə dərk etmək, hiss etmək və dərk etmək, yaxşı və pisi görmək, yaradıcı müstəqil fəaliyyət göstərmək, müxtəlif bədii fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəldilmişdir.

Musiqi uşağın əxlaqi-mənəvi xarakterinin formalaşması vasitəsidir. Musiqinin təsiri bəzən inandırma və ya istiqamətləndirmədən daha güclü olur. Öyrənilənləri müxtəlif emosional obrazlı məzmunlu əsərlərlə tanış etməklə biz empatiyanı təşviq edirik. Musiqinin qavranılmasından yaranan müxtəlif hisslər uşaqların təcrübələrini, mənəvi dünyasını zənginləşdirir. Musiqi dərsləri öyrənilənlərin davranışının ümumi mədəniyyətinə təsir göstərir. Müxtəlif tapşırıqların, fəaliyyət növlərinin (mahnı oxumaq, musiqi dinləmək, uşaq alətlərində ifa etmək, musiqiyə keçmək) növbələşməsi uşaqlardan diqqət, zəka, reaksiya sürəti, təşkilatçılıq, könüllü səylərin təzahürü tələb edir.

Musiqi uşağın zehni qabiliyyətlərini aktivləşdirən bir vasitədir. Müəllimin suallarına cavab verərək, musiqi əsərini dinlədikdən sonra uşaq ilk ümumiləşdirmə və müqayisələr aparır.

Estetik qiymətləndirmənin bu ilk cəhdləri aktiv psixi fəaliyyət tələb edir.

Musiqi koqnitivdir. I-IV siniflərdə yeni ideyalarla zənginləşdirən həyat hadisələrini əks etdirir. Eşitmə reseptoru tərəfindən qəbul edilən musiqi bütün insan bədəninin ümumi vəziyyətinə təsir göstərir, qan dövranı və tənəffüsdə dəyişikliklərlə əlaqəli reaksiyalara səbəb olur. Oxumaq səs aparatını inkişaf etdirir, səs tellərini gücləndirir və nitqi təkmilləşdirir (loqopedlər kəkələməni müalicə etmək üçün oxumaqdan istifadə edirlər). Düzgün oxuma duruşu nəfəs almağı tənzimləyir və dərinləşdirir. Ritmik məşqlər uşağın duruşunu və koordinasiyasını yaxşılaşdırır. Musiqi alətlərində ifa etmək ritm hissini inkişaf etdirməyə kömək edir, uşaqları birləşdirir, empatiyaya öyrədir.

Musiqi dərslərində görülən işləri əxlaq və mənəviyyatyönlü təhsil və tərbiyə sahəsinə tətbiq etmə şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafına kömək edir. Emosional həssaslıq və musiqi üçün inkişaf etmiş bir qulaq öyrədənələrə əlçatan formalarda xoş hissələrə və hərəkətlərə cavab verməyə imkan verir, zehni fəaliyyəti aktivləşdirməyə kömək edir və daim hərəkətlərini təkmilləşdirərək, öyrənenlərin fiziki cəhətdən inkişaf etdirəcəkdir. III sinifdə konkret bir dərsə nümunəsinə diqqət yetirək [2].

Azərbaycan musiqisi və qırx dörd günlük müharibədə Qələbə

İş üsulu: Beyin həmləsi, qələbə, ruha təsir, müzakirə, müqayisə

Dərsin mərhələləri:

1. Motivasiya- 3 dəq

Problem vəziyyəti yaratmaq üçün öyrənenlər keçən dərsdə öyrəndikləri mahnını xorla oxuyurlar. Bundan sonra “Qələbə” — Azərbaycan qəhrəmanlarının rəşadət gününə həsr olunan mahnının təranələri altında rəqsə başlanır. Öyrədən öyrənenlərə sual verir:

— Uşaqlar, “Qələbə günü” haqqında nə bilirsiniz?

— Qələbə gününə həsr olunmuş hansı musiqi əsərlərini tanıyırsınız ?

Öyrənenlər suallara cavab verirlər. Sonra tədqiqat sualı verilir.

Tədqiqat sualı

— Qələbə gününə həsr olunmuş mahnı və rəqslər digər musiqilərdən nə ilə fərqlənir?

2. Tədqiqatın aparılması – 8 dəq.

Öyrədən öyrənenlərdən “Qələbə günü” ilə əlaqədar hansı mahnıları bildiklərini soruşur. Mahnıların adları məlum olandan sonra həmin musiqi nümunələri ilə əlaqədar tapşırıq verilir.

Tapşırıq: Dinlənən musiqi nümunələri, lent yazıları, rəqs hərəkətlərini göstərən videokasetlər.

3. İnformasiya mübadiləsi və müzakirə - 10 dəq.

Şən, bayram əhval-ruhiyyəli musiqi nümunələrində istifadə olunan musiqi ifadə vasitələri yada salınır və bir-biri ilə əlaqələndirilir.

4. Nəticə və ümumiləşdirmə - 3 dəq.

Şən, bayram əhval-ruhiyyəli musiqi nümunələrində oxşar ifadə vasitələrindən istifadə olunur.

5. Yaradıcı tətbiq etmə - 15 dəq.

Musiqisi qələbə marşı ilə öyrədilir.

Öyrənenlər qələbə əhval-ruhiyyəli mahnı oxuyur və ya bildikləri Azərbaycan xalq rəqslərindən birinin təranələri altında rəqs edirlər.

Tapşırıq: İfa olunan mahnılara ritmik müşayiət yaradın.

6. Qiymətləndirmə və ya refleksiya - 6 dəq.

Dərs ümumiləşdirilir:

— Bu dərsdə Qələbə günü ilə əlaqədar dinlədiyimiz və ifa etdiyimiz musiqi nümunələri hansılardır?

— Dinlənən musiqi nümunələrinin müəlliflərinin adını söyləyin.

— Şuşaya, qələbəyə həsr olunan mahnı oxuyun.

Musiqi şəxsi ahəngdar inkişafın ən mühüm vasitələrindən biridir. Musiqi sənətinə xas olan ruhun və bədənin tərbiyəsi üçün nə qədər böyük imkanların olduğu pedaqogikada çoxdan məlumdur. Hətta, qədim Yunanıstanda belə bir fikir formalaşmışdı ki, musiqi gözəlliyin əsas Harmoniyadır. Platon və onun davamçıları hesab edirdilər ki, "... musiqi təhsili ən vacib şey hesab edilməlidir: Ritm və Harmoniya ruhda dərin kök salır, ona sahib çıxır, onu gözəlliklə doldurur və insanı gözəl düşünməyə vadar edir... onlar və həyatlarını onunla əlaqələndirirlər".

Bu gün musiqi təhsilinin aktuallığı hər zamankından daha çox artır, çünki daim dəyişən, gözlənilməz, aqressiv bir dünyada, real ünsiyyətin tez-tez virtual ünsiyyətlə əvəz olunduğu bir dünyada müasir insanın emosional özünün yolunu tapmaq çox vacibdir. Emosional sferaya təsir göstərmək üçün unikal xüsusiyyətlərə malik olan musiqi sənəti uşağın daxili dünyasının inkişafı, yaradıcılıq potensialının üzə çıxarılması və şəxsiyyətinin həqiqətən hərtərəfli, o cümlədən, əxlaq və mənəviyyatyönlü təhsil və tərbiyəsi üçün təəccüblü dərəcədə incə və eyni zamanda təsirli vasitədir.

Bir insanın musiqi və yaradıcılıq tərbiyəsi, onun təbii musiqi qabiliyyətinin inkişafı təkcə estetik tərbiyəyə aparan yol və ya mədəniyyət dəyərlərinə bələd olmaq yolu deyil, həm də öyrənmələrin ən müxtəlif qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyin təsirli yoludur. Onların mənəvi xoşbəxt həyatına və bir şəxsiyyət kimi özünü dərk etməsinə aparan yoldur. Bu baxımdan, musiqi təhsili və tərbiyəsinin ilkin mərhələsi xüsusi aktuallıq qazanır, bu prosesdə hər bir öyrənəndə musiqiyə öz yolunu açmaq və onun köməyi ilə onların mümkün olmayan potensial qabiliyyətlərini inkişafına xidmət edir.

Beləliklə, musiqi fənlərində görüləcək işlərin rəngarəngliyi, məzmununda əxlaqi-mənəvi ideyanın çıxarılması, mənimsəmənin keyfiyyəti xeyli yüksəlir, ruhun intensivliyi artır. Qazanılan qabaqcıl təcrübələrdən əldə olunan elmi qənaətlər öyrənmələrin əxlaqi-mənəvi dəyərlərinin mənimsənilməsinə təsir effektivliyinə və perspektivliyinə optimal zəmin yaradır.

Problemin aktuallığı. Təhsil insanın əxlaqi və mənəvi dəyərlərini formalaşdırır, onu cəmiyyətin bir üzvü olaraq inkişaf etdirir. Təhsil sistemi və mühitin düzgün qurulması, milli və universal dəyərlərin qorunub inkişaf etdirilməsi üçün əsasdır. Bu səbəbdən təhsilsizlik, insanın mənəvi və əxlaqi inkişafına mənfi təsir göstərərək, cəmiyyətə zərər verə bilər.

Problemin elmi yeniliyi odur ki, respublikada kiçikyaşlı məktəblilərə müxtəlif fənlər üzrə əxlaq-mənəvi dəyərlərlə bağlı ilkin təsəvvürlər yaradılmış, istifadənin vasitə və metodları müəyyənləşdirilmiş, bu sahədəki işlərin məzmunu və sistemi eksperimentdən keçirilmiş pedaqoji sistemin yaradılmasının səmərəlilik dərəcəsi öyrənilmiş, öyrənmələrdə təlimin nəticələrinin keyfiyyətinə təsiri aşkarlanmış, ən başlıcası xalqın milli ruhu üzrə məlumatlar verilməsinin qayda və qanunları üzə çıxarılmışdır.

Problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Müasir şəraitdə ibtidai siniflərdə müxtəlif fənlərin tədrisi prosesində əxlaqi-mənəvi dəyərlərin mənimsədilməsi üzrə işin məzmunu nəzəri və

təcrübi aspektdən işlənmiş, öyrənənlərin tədrisi fəaliyyətinin inkişafına yönəli bir sıra ideyaların öyrədilməsinin interaktiv metodları təkmilləşdirilmiş, pedaqoji-psixoloji ideyalar bankı zənginləşdirilmişdir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ibtidai siniflərdə interaktiv metodlarla yeni proqram və dərsliklərin, dərs vəsaitlərini hazırlanması üçün yeni ideyalar irəli sürülmüşdür.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyeva F., Tağıyeva S. Pedaqogika. Bakı: Elm və təhsil, 2018.
2. Musiqi (I-IV siniflər üçün dərsliklər). Bakı: Şərq-Qərb ASC, 2020; 2021; 2022; 2023.
3. Abbasov A.N. Pedaqogika: Dərslik. Bakı: Mütərcim, 2016, s.360.

Р.И. Мамедова

Внедрение духовного воспитания и человеческих ценностей в предмет музыки Резюме

В музыкальных уроках рассматриваются различные виды воспитания: трудовое, музыкальное, этическое, духовное, физическое, экономическое и экологическое воспитание. Музыка, особенно в вопросах формирования моральных и духовных ценностей, играет важную роль, так как она знакомит людей с миром, жизнью и человеческими отношениями через язык музыки. Примеры национальной музыки, особенно народные песни и танцы, пропагандируют высокие моральные ценности и этику. Музыкальные занятия проводятся в классах и на массовых мероприятиях, где ученики изучают как азербайджанскую, так и мировую музыку, формируя свою этику и духовность.

Музыкальное воспитание развивает эстетический вкус, творческие способности и моральные ценности у детей. Для этого используются музыкальные занятия, такие как прослушивание музыки, пение песен и ритмичные движения. Кроме того, преподавание музыки осуществляется с использованием современных методик и технологий. Интерес и любовь детей к музыке поддерживают их моральное и духовное развитие.

R.I. Mammadova

The instillation of spiritual education and human values in the subject of music Summary

In music lessons, various types of education are addressed: labor, music, ethics, spirituality, physical, economic, and ecological education. Music, especially in instilling moral and spiritual values, plays an important role as it informs people about the world, life, and human relationships through the language of music. National music examples, particularly folk songs and dances, promote high moral values and ethics. Music lessons are taught in classrooms and at public events, where students learn both Azerbaijani and world music, shaping their ethics and spirituality.

Music education fosters aesthetic taste, creativity, and moral values in children. To achieve

this, musical activities such as listening to music, singing songs, and rhythmic movements are used. Moreover, the teaching of music is carried out using modern methodologies and technologies. Children's interest and love for music support their moral and spiritual development.

Redaksiyaya daxil olub: 26.11.2024

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ
METHODOLOGY OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

UOT 372.881.111.1

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ
MÜASİR YANAŞMALAR

Mələkxanım Müşviq qızı Abdullayeva

SABAH qrupları, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistranı

ORCID: 0009-0006-6952-0030

E-mail: melekabdullaa@gmail.com

Açar sözlər: dilöyrənmə, innovasiya, kommunikasiya, texnologiya, differensiasiya

Ключевые слова: изучения языка, инновация, коммуникация, технология, дифференциация

Key words: language learning, innovation, communication, technology, differentiation

Müasir dövrdə ingilis dili, qlobal ünsiyyətin, biznesin və elmin əsas vasitələrindən birinə çevrilmişdir. Beynəlxalq əlaqələrin artması ilə birlikdə dil öyrənməyə olan tələbat daha da güclənmişdir. Ümumtəhsil məktəblərində ingilis dilinin tədrisi, sadəcə dil qaydalarının öyrədilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda şagirdlərin ünsiyyət və praktiki bacarıqlarını inkişaf etdirmək önəmli bir məqsəd halını almışdır. Ənənəvi tədris üsulları yerini daha interaktiv, şagird mərkəzli yanaşmalara verməkdədir. İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) tədrisə daxil edilməsi ingilis dilinin öyrənilməsini həm daha əlçatan, həm də daha maraqlı etmişdir. Bununla yanaşı, layihə əsaslı və kommunikativ yanaşmalar şagirdlərin aktiv iştirakını təmin edir. Bu yanaşmalar yalnız dil biliklərinin inkişafına deyil, həm də sosial və fərdi bacarıqların artırılmasına kömək edir. Lakin müasir tədris metodlarının tətbiqi həm imkanlar, həm də çətinliklər yaradır. Müəllimlərin texnoloji bilik səviyyəsi və tədris resurslarının mövcudluğu bu sahədə əsas məsələlərdən biridir. Məqalənin məqsədi müasir tədris yanaşmalarının ingilis dilinin öyrənilməsindəki rolunu və səmərəliliyini təhlil etməkdir.

Müasir tədris yanaşmalarının ümumi icmalı. innovativ pedaqoji metodlar. İnnovativ pedaqoji metodlar, ənənəvi tədris yanaşmalarını dəyişdirərək, şagirdlərin aktiv öyrənmə prosesində iştirakını təmin etməyə yönəlir. Bu metodlar yalnız nəzəri biliklərin öyrədilməsinə deyil, həm də praktiki bacarıqların inkişafına diqqət yetirir. Şagirdlər öyrənmə prosesində daha çox iştirak edir və öz təcrübələrinə əsaslanan bilik əldə edirlər.

İKT (İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları) İnkişafı və inteqrasiyası. İKT-nin təhsildə istifadəsi, şagirdlərin marağını artırmaqla yanaşı, müəllimlərin tədris prosesini daha təsirli təşkil etməsinə də yardım edir. Rəqəmsal dərs vəsaitləri və interaktiv lövhələr kimi texnologiyalar, dərs məzmununun təqdimatını asanlaşdırır və daha cəlbedici edir. Həmçinin, onlayn təhsil platformaları (məsələn, Moodle, Google Classroom) müəllimlərə dərs materiallarını idarə etmək və şagirdlərlə paylaşmaq imkanı verir. (1)

İngilis dilinin tədrisində innovativ metodlar. Kommunikativ yanaşma (Communicative Approach). Kommunikativ yanaşma, şagirdlərə real həyatda istifadə edə biləcəkləri dil

bacarıqlarını öyrətməyi məqsəd qoyur. Bu yanaşma, şagirdləri danışmaq, dinləmə və digər interaktiv məşqlər vasitəsilə aktiv şəkildə dil öyrənməyə cəlb edir. Danışmaq və dinləmə bacarıqlarının inkişafı bu yanaşmanın əsasını təşkil edir, belə ki, şagirdlər gündəlik həyatda qarşılaşa biləcəkləri vəziyyətlərə uyğun dil qabiliyyətlərini inkişaf etdirirlər.

Layihə və problem əsaslı öyrənmə (Project-Based and Problem-Based Learning). Bu yanaşma şagirdləri müstəqil düşünməyə və problemləri həll etməyə təşviq edir. Şagirdlər öz öyrənmə prosesində aktiv iştirak edərək, müəllimlərinin rəhbərliyi ilə müxtəlif mövzular üzərində tədqiqatlar aparırlar.

Layihə Əsaslı Öyrənmə (Project-Based Learning): Şagirdlər müəyyən mövzu üzrə layihələr hazırlayaraq tədqiqat aparır və nəticələrini təqdim edirlər. Bu yanaşma yaradıcılığı və tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirir. Məsələn, "İqlim dəyişikliyi və onun təsirləri" mövzusu üzərində hazırlanan bir layihə şagirdlərə tədqiqat aparmaq və öyrəndiklərini tətbiq etmək imkanı yaradır. (4)

Kollaborativ və Qrup İşinə Əsaslanan Yanaşma (Collaborative and Group-Based Approach). Kollaborativ yanaşmalar şagirdləri birgə işləməyə və birgə qərar qəbul etməyə təşviq edir. Qrup işləri, şagirdlərə fərdi bacarıqlarını inkişaf etdirməkdən əlavə, komanda işinin və qarşılıqlı əlaqənin əhəmiyyətini öyrədir.

Texnologiyanın ingilis dili tədrisində rolu. rəqəmsal platformaların istifadəsi. Rəqəmsal platformalar və texnoloji resurslar tədris prosesini interaktiv, əlçatan və daha səmərəli edir. Bu, şagirdlərin dil öyrənmə prosesində aktiv iştirakını təmin edir və müəllimlərə müxtəlif dərslər metodlarını tətbiq etmək imkanı yaradır.

Onlayn Resurslar: Coursera, Duolingo, Quizlet, və Khan Academy kimi platformalar şagirdlərə istənilən vaxt və məkanda əlavə materiallarla məşğul olmağa imkan verir. (4)

Proqramlar və Mobil Tətbiqlər: Duolingo, Babbel və Memrise kimi mobil tətbiqlər şagirdlərin hərəkətdə olduğu zaman belə dil öyrənmələrini dəstəkləyir. Bu, xüsusilə şagirdlərin gündəlik həyatlarına uyğunlaşa bilən bir öyrənmə təcrübəsi yaradır. (2)

Distant təhsil və hibrid yanaşma. Distant və hibrid yanaşma müasir tədrisdə geniş yayılmış modellərdən biridir. Bu yanaşmalar tədris prosesini çevik və əlçatan edir.

Distant Təhsil: Şagirdlər sinifdən kənarında, onlayn platformalar vasitəsilə dərslərdə iştirak edə bilirlər. Bu, xüsusilə pandemiya dövründə populyarlaşmışdır və təhsilin davamlılığını təmin edir.

Hibrid Yanaşma: Ənənəvi və onlayn dərslərin qarışığı olan bu yanaşma, şagirdlərin həm fiziki siniflərdə, həm də onlayn mühitdə öyrənməsini təmin edir. Məsələn, dərslərin bir hissəsi sinifdə keçirilərkən, digər hissəsi onlayn tapşırıqlar və müzakirələrlə tamamlanır. (3)

Müasir yanaşmaların üstünlükləri və çağırışları. Şagird Motivasiyasının Artırılması. Müasir texnologiyalar və interaktiv dərslər metodları şagirdlərin dərslərə marağını artırır. Fərqli öyrənmə resurslarının mövcudluğu şagirdlərin öyrənmə prosesinə daha çox cəlb olunmasına səbəb olur. Oyun əsaslı öyrənmə və rəqəmsal platformalar motivasiyanı artıran əsas amillərdən biridir.

Problemin aktuallığı. Müasir təhsil sistemində ingilis dili tədrisinin önəmi gün keçdikcə daha da artır. Qloballaşmanın və informasiya cəmiyyətinin inkişafı ilə, ingilis dili global ünsiyyətin, biznesin, elmin və mədəniyyətin əsas vasitəsi halına gəlmişdir. Bu səbəbdən, ingilis

dilinin tədrisində effektiv yanaşmaların tətbiqi zəruridir. Təhsil sahəsində baş verən dəyişikliklər, texnoloji inkişaf və şagirdlərin öyrənmə tələblərinin dəyişməsi müasir metodların istifadəsini qaçılmaz edir.

Problemin elmi yeniliyi. Bu məqalənin elmi yeniliyi, ingilis dilinin tədrisində müasir yanaşmaların təsirliliyinin və çağırışlarının təhlilinə yönəlmişdir. Ənənəvi tədris metodları ilə müqayisədə, müasir yanaşmaların (kommunikativ yanaşma, layihə əsaslı öyrənmə, İKT inteqrasiyası və s.) təhsil prosesində necə daha yaxşı nəticələr verdiyi, şagirdlərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirərkən eyni zamanda onların sosial və fərdi bacarıqlarını necə gücləndirdiyi nəzərdən keçirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Bu məqalənin praktik əhəmiyyəti, ingilis dili tədrisinin müasir yanaşmalarla daha effektiv hala gətirilməsi və bu yanaşmaların təhsil mühitində tətbiqinin təkmilləşdirilməsidir. Müasir tədris metodları, şagirdlərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, onların sosial və fərdi bacarıqlarını da gücləndirir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramının (2005-2007-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı, 21 avqust 2004.

2. Azərbaycan Respublikasında 2008-2012-ci illərdə təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı. Bakı, 10 iyun 2008.

3. A. İsrayılqızı. Rəqəmsal bacarıqlar informasiya mədəniyyətinin təməlidir. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, 2022, C. 90, № 3, S.116-119.

4. H.Paşayev. Təhsilimizdə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi. Azərbaycan, 2022, 13 may, S.10.

5. N.Ə. Həsənova, Ş.H. Cəfərli. Müasir təhsil rəqəmsal kitabxanalar, Elmi-nəzəri və praktik jurnal, 2015, №2, S.89-96.

M.M. Абдуллаева

Современные подходы к преподаванию английского языка в общеобразовательных школах

Резюме

Современные подходы в обучении английскому языку значительно повышают вовлеченность учащихся и способствуют развитию реальных языковых навыков. Коммуникативные методы, проектное обучение и интеграция технологий позволяют учащимся более эффективно и быстро осваивать язык. Эти подходы не только повышают мотивацию, но и развивают критическое мышление, самостоятельное обучение и навыки сотрудничества. Тем не менее, внедрение современных методов сталкивается с трудностями, особенно в подготовке учителей и доступности ресурсов. Решение этих вопросов через профессиональное развитие учителей и обеспечение ресурсами необходимо для устойчивого прогресса. В целом, использование современных методов обучения создаёт

более эффективную и ориентированную на учащегося среду для изучения английского языка.

M.M. Abdullayeva

**Modern Approaches in Teaching English in General Education Schools
Summary**

Modern approaches in teaching English significantly enhance students' engagement and develop real-life language skills. Communicative methods, project-based learning, and the integration of technology enable students to acquire language skills more effectively and efficiently. These approaches not only increase student motivation but also foster critical thinking, independent learning, and collaboration. However, the implementation of modern methods faces challenges, particularly in terms of teacher preparedness and resource availability. Addressing these issues through continuous professional development and adequate resource allocation is essential for sustainable progress. Overall, the integration of modern teaching methods creates a more effective and student-centered learning environment for mastering the English language.

Redaksiyaya daxil olub: 03.12.2024

UOT 372.8

ОБЩИЕ ПРИНЦИПЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА**Ровшан Урфан оглы Исмаилов***магистрант Азербайджанской Дипломатической Академии***ORCID:** 0009-0006-3296-0622**E-mail:** rovshan.ismayilov.0218@gmail.com*Açar sözlər: davranış dili, fundamental dil, linqvistik prinsiplər, kommunikativ prinsiplər**Ключевые слова: язык поведения, фундаментальный язык, лингвистические принципы, коммуникативные принципы**Key words: behavioral language, fundamental language, linguistic principles, communicative principles*

В настоящее время динамические процессы, происходящие во всех сферах нашего общества, ставят на передний план проблему развития человеческой деятельности и его творчества. В «Концепции общего образования Азербайджанской Республики» (Национальный учебный план) рассматривается как важный фактор формирования и обеспечение деятельности детей и молодежи, создание необходимых условий для их развития как субъектов. В «Концепции общего образования Азербайджанской Республики» (Национальный учебный план) формы и методы образования основываются на демократических и гуманистических принципах. С этой точки зрения, в нашей республике, которая сбросила оковы рабства и обрела независимость, наряду с необходимостью научно-методически обоснованной Концепции (Национального учебного плана), охватывающей все сферы жизни, возникла насущная необходимость разработки широкой программы действий в области иностранных языков, направленной на будущее развитие нашего народа. Мы знаем, что в современную эпоху невозможно представить себе кадры мирового уровня без знания иностранных языков. [1, с. 239]

В современный период методика изучения языков разнообразна и многогранна. Основную роль играет цель, поставленная при изучении языка. В то же время в процессе изучения языков должна соблюдаться пропорциональность. Концепция изучения иностранных языков основывается на следующей классификации языков:

- Язык поведения
- Фундаментальный язык
- Язык общения
- Язык исследования и анализа

1. *Язык поведения* - это общий рабочий язык, который используется для удовлетворения потребности в двуязычном общении в полуинтуитивной и полууправляемой форме начиная с начальной школы или дошкольного возраста. Представители национальных меньшинств изучают наряду со своим родным языком и азербайджанский язык, так как в дальнейшем, участвуя в общественно-экономической и культурной жизни нашей страны, они будут нуждаться в этом языке. Язык поведения, как часть билингваль-

ной образовательной системы, скорее характеризуется как второй язык, чем как иностранный. [4, с. 128]

2. Так как иностранный язык основательно изучается со 2-го класса, его можно считать фундаментальным языком. Обычно это язык народа, достигшего высокого уровня научно-культурного развития, например, преподаваемые в нашей стране немецкий, английский, французский и другие языки.

3. Понятно, что в современных условиях знания одного иностранного языка недостаточно, поэтому возникает необходимость изучения второго языка. В этом случае является большая потребность и интерес к языку общения. Это показывает, что каждый человек, работающий на международной арене, может вступать в общение в любых обстоятельствах.

4. Наконец, необходимо изучать язык, который используется для освоения культуры и наследия народов мира, знакомства с процессом исторического развития как близких, так и дальних соседей. Этот язык служит для исследования, изучения и раскрытия ценностей, разбросанных по миру как в глубинах прошлого, так и в современности. Поэтому его называют языком исследования или открытия. С точки зрения времени это могут быть древнетюркский, греческий, китайский и латинский языки, а с точки зрения пространства — японский, хинди, малайзийский и другие мировые языки. Язык исследования или открытия можно изучать на старших курсах высших учебных заведений [8, с. 211].

С этой точки зрения иностранный язык должен преподаваться подросткам и молодежи таким образом, чтобы они могли найти свой путь в современной жизни. Преподавание иностранного языка носит целевой характер. То есть необходимо обеспечить ученика или студента базовыми знаниями, дать ему возможность найти свое место в современной жизни. В особенности к концу этого этапа подростки и молодежь должны уметь:

— Вести устную и письменную коммуникацию на двух иностранных языках в повседневной жизни;

— Самостоятельно повышать уровень знаний в той или иной области (слушание, разговор, чтение, письмо, культура);

— Интегрироваться в различные культурные или социально-культурные контексты. [10, с.295]

Сегодня Азербайджан значительно расширил свои бизнес и образовательные связи с различными странами мира. Каждый азербайджанец, который хочет добиться успеха в любой сфере, должен знать один или несколько иностранных языков и обладать следующими навыками:

— Самостоятельное изучение других иностранных языков;

— Совместная деятельность с гражданами, говорящими на других языках;

— Сравнение различных контекстов на нескольких языках;

— Самостоятельное углубление своих знаний.

При преподавании английского языка (как второго иностранного) следует руководствоваться следующими принципами:

1. *Лингвистические принципы.* Этот принцип предусматривает развитие устной и письменной речи учеников, совершенствование их начальных навыков чтения и письма.

2. *Коммуникативные принципы.* При определении содержания стандартов второго

иностранный язык учитываются следующие направления деятельности:

- Общение;
- Сотрудничество;
- Решение проблем;
- Применение знаний.

3. *Социально-культурные принципы.* Изучение различных культур и расширение кругозора занимают центральное место в преподавании английского языка как второго иностранного.

4. *Принципы организации обучения.* В процессе обучения учитель должен обращать внимание на следующие аспекты:

- Создание языковой среды;
- Правильное направление в соответствии с результатами обучения;
- Определение темы в соответствии со стандартами;
- Установление учебных целей в соответствии со стандартами;
- Создание учебной среды с учетом интересов и потребностей учеников;
- Использование различных мотиваций и творческих символов;
- Предоставление творческих домашних заданий;
- Использование диагностических, формативных, суммативных и самооценочных методов в оценке деятельности учеников;
- Создание портфолио ученика;
- Эффективное использование времени;
- Освоение фонетики, лексики, грамматики и словаря в рамках содержания уроков;
- Использование ежедневных (актуальных) выражений и моделей речи;
- Использование икт и аудиовизуальных средств в учебных целях;
- Уделение особого внимания электронным презентациям;
- Применение коллективной, групповой и парной работы в соответствии с целями обучения. [7, с.175]

Актуальность статьи. Научный результат работы, основанной на данных принципах, может включать: Оптимизация методик, способствующих более глубокому пониманию изучаемого языка; Применение принципа коммуникативности позволяет учащимся использовать язык как средство общения в реальных ситуациях; Учет личных особенностей и потребностей студентов для повышения эффективности процесса; Использование современных образовательных платформ и интерактивных инструментов для повышения мотивации и вовлеченности учащихся. Научные исследования, базирующиеся на этих принципах, способствуют разработке новых подходов в преподавании, что в конечном итоге улучшает качество языкового образования.

Научная новизна статьи. Научная новизна работы заключается в следующем: Разработка и внедрение современных подходов, адаптированных к быстро меняющимся условиям глобализации, цифровизации и межкультурной коммуникации; Уточнение и систематизация принципа интеграции, который предполагает междисциплинарное обучение, связывающее иностранный язык с другими предметами и областями знаний; Разработка методов, направленных на учет когнитивных, мотивационных и культурных

особенностей учащихся для повышения их языковой компетенции. Таким образом, научная новизна работы заключается в создании эффективных и инновационных методов преподавания, которые отвечают современным вызовам и способствуют развитию как лингвистической, так и коммуникативной компетенции учащихся.

Практическая значимость статьи. Практическая значимость работы заключается в следующем: Результаты работы могут быть использованы для создания учебных программ и методических пособий, адаптированных под разные уровни владения языком и образовательные цели; Предложенные подходы позволяют повысить эффективность преподавания, сократить время освоения языка и увеличить практическую применимость полученных знаний; Разработанные методы использования цифровых инструментов, онлайн-ресурсов и интерактивных платформ делают процесс обучения более гибким, доступным и интересным для учащихся. Таким образом, работа имеет большое значение для педагогической практики, так как результаты исследования могут быть напрямую использованы в образовательной деятельности для улучшения качества языкового обучения.

Литература

1. M.F. Xarici dildə şifahi nitqi inkişaf etdirməyin üsul və metodları // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2017, may
2. Kərimov F.H, Ağayeva Z.Ə. Xarici dillərin tədrisi metodikası kursu üzrə tələbənin məlumat kitabçası, Bakı 2005.
3. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 1990.
4. Барсук Р.Ю. Основы обучения иностранному языку в условиях двуязычия. М., 1970.
5. Бим И.Л. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника. М., 1977.
6. Гусейнзаде Г. А. Обучение речевой коммуникации по иностранным языкам, Баку, 2001.
7. Леонтьев А.А. Основы теории речевой деятельности. М., 1974.
8. Jeremy Harmer, The practice of English Language Teaching, Longman Group, 1991.
9. Modern methodology in English Language Teaching by Stephanie Furness and Majid Aliyev, Baku 2003.
10. Roqova N.P. Method of Teaching English. L., 1981.

R.U. İsmayılov

Xarici dilin tədrisinin ümumi prinsipləri

Xülasə

Xarici dilin tədrisində məqsəd gənclərə iki və ya daha çox xarici dildə danışmağa imkan verəcək biliklər verməkdir. Xarici dil öyrədərkən gənclər yad mədəniyyət dünyasına daxil ol-

mağı öyrənməli, fərqli həyat qaydaları və ənənələrini kəşf etməli, fərqli dəyərləri və mentalitetləri dərk etməlidirlər. Uğurlu ünsiyyət təkcə şifahi bacarıqlardan deyil, həm də müxtəlif mədəni mövzuları başa düşmək və hörmət etmək bacarığından asılıdır. Məhz bu bacarıq və yanaşmaların formalaşmasına “mədəniyyətlərarası dialoq” istiqaməti kömək edir.

R.U. İsmayilov

General principles of teaching a foreign language Summary

The goal of teaching foreign languages is to provide young people with the knowledge that will enable them to speak two or more foreign languages. While learning a foreign language, young people should learn to enter the world of foreign cultures, discover different ways of life and traditions, and understand different values and mentalities. Successful communication depends not only on verbal skills but also on the ability to understand and respect various cultural topics. It is precisely the development of these skills and approaches that is facilitated by the concept of “intercultural dialogue”.

Redaksiyaya daxil olub: 05.12.2024

SÜNI İNTELLEKTİN TƏDRİSƏ TƏTBİQİ
ПРИМЕНЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБРАЗОВАНИИ
APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION

UOT 004.8

SÜNI İNTELLEKTİN TƏDRİSƏ TƏTBİQİNİN YOLLARI VƏ VASİTƏLƏRİ

Səid Seyidağa oğlu Həmidov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti

E-mail: hamidovsaid@mail.ru

***Açar sözlər:** süni intellekt, təhsil texnologiyaları, fərdiləşdirilmiş tədris, avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə, rəqəmsal tədris platformaları*

***Ключевые слова:** искусственный интеллект, образовательные технологии, персонализированное обучение, автоматизированная оценка, цифровые помощники*

***Key words:** artificial intelligence, educational technologies, personalized learning, automated assessment, digital assistants, digital learning platforms*

Süni intellekt (Sİ) son illərdə təhsildə tətbiqi ilə böyük inqilablar yaratmış və tədris prosesini dəyişdirmişdir. Bu texnologiyanın tədris prosesində istifadə edilməsi yeni imkanlar yaratmış, müəllimlər və tələbələr üçün fərqli təhsil mühitləri formalaşdırmışdır. Məqalənin əsas məqsədi tədrisdə süni intellektin əsas tətbiq yollarını və vasitələrini araşdırmaqdır. Süni intellektin təhsilə necə təsir etdiyini, hansı imkanlar yaratdığını və bu sahədə hansı çətinliklərlə üzləşəcəyimizi müzakirə edəcəyik.

Süni intellektin əsas məqsədi məşinlərin insan kimi düşünmə bilməsini təmin etməkdir. Bu texnologiya məşinlərin böyük məlumatlar əsasında təhlillər aparmasına və insan qərarlarını təqlid etməsinə imkan yaradır. Süni intellekt müxtəlif sahələrdə tətbiq olunur və artıq həyatımızın hər bir aspektinə təsir göstərir. Tədris prosesində isə Sİ-nin tətbiqi təlimin fərdiləşdirilməsi, tələbələrin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış proqramların hazırlanması və tədris prosesinin effektivliyinin artırılması üçün böyük imkanlar yaradır.

Süni intellektin tədrisdə tətbiqi yolları. Süni intellektin tədris prosesində tətbiqi çoxşaxəli olmaqla fərdiləşdirilmiş təhsil proqramları, tələbə analizləri və real vaxt məlumatlarının istifadəsi ilə mümkün olur. Məsələn, süni intellekt tələbələrin öyrənmə səviyyəsinə uyğun tapşırıqlar təqdim edə bilər. Tələbələrə fərdi yanaşmanın təkmilləşdirilməsi, məzmunun ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması və zəif tərəflərin aşkarlanması üçün təsirli metodların hazırlanması mümkündür. Müəllimlər və tələbələr arasında daha interaktiv və təsirli əlaqə yaratmaq süni intellekt vasitəsilə daha asandır.

Süni intellekt müəllim və tələbə arasında əlaqəni daha sıx və səmərəli edir. Məsələn, xüsusi proqramlar vasitəsilə müəllimlər tələbələrin tapşırıqlarını və dərs göstəricilərini real vaxtda izləyə bilərlər. Bu, müəllimlərə tələbənin zəif cəhətlərini daha asan aşkar etmək və dərhal müdaxilə etmək imkanı verir.

Bundan əlavə, süni intellekt tələbələrə xüsusi dərs planları və materiallar hazırlayır. Yəni, hər bir tələbəyə uyğun fərdi tədris proqramı tərtib olunur. Bu isə hər bir tələbənin öz potensialına görə öyrənməsini təmin edir, daha çox öyrənmə həvəsi yaradır. Süni intellektin tətbiqi ilə

tədris planlaması daha çevik və effektiv olur, belə ki, hər bir tələbənin ehtiyaclarına uyğun məzmun təmin edilir.

Tədrisdə süni intellekt vasitələri. Təhsil texnologiyaları Sİ-nin tətbiqi ilə tədris alətlərini daha təsirli edir. Məsələn, avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə vasitələri tapşırıqların və testlərin dərhal yoxlanılması və nəticələrin dərhal tələbəyə çatdırılması üçün geniş imkanlar yaradır. Rəqəmsal təhsil köməkçiləri isə tələbələrin suallarına real vaxtda cavab verməklə onlara daha sürətli öyrənmə imkanları yaradır. Müəllimlər üçün isə dərslər planlarının avtomatlaşdırılması və tələbə ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması prosesi daha asanlaşır.

Tədris prosesində süni intellektdən istifadə etmək üçün bir sıra xüsusi vasitələr mövcuddur ki, bu vasitələr müəllimlər və tələbələr üçün öyrənmə prosesini asanlaşdırır və daha maraqlı edir. Bu vasitələrdən ən çox yayılmışları aşağıdakılardır:

1. Avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə proqramları: Süni intellekt əsaslı qiymətləndirmə sistemləri müəllimlərin işini asanlaşdırır. Məsələn, testlərin və ya yazılı işlərin dərhal yoxlanması mümkündür. Bu sistemlər tələbənin cavablarını dərhal yoxlayır və nəticələri göstərir.

2. Rəqəmsal müəllimlər və köməkçilər: Bəzi süni intellekt proqramları tələbələrə dərslər öyrənməkə fərdi kömək göstərir. Məsələn, tələbənin suallarına cavab verir, tapşırıqları izah edir və çətinlik çəkəndə kömək edir.

3. Tədris məzmununun fərdiləşdirilməsi vasitələri: Süni intellekt vasitəsilə hər bir tələbəyə uyğun dərslər materialları hazırlanır. Məsələn, zəif bir tələbə üçün sadələşdirilmiş məzmun təqdim edilir, sürətli öyrənən tələbələr üçün isə daha çətin materiallar verilir.

Süni intellektin tətbiqinin üstünlükləri və çətinlikləri. Süni intellekt təhsildə müxtəlif üstünlüklər yaradır, lakin müəyyən çətinliklər də mövcuddur. İlk olaraq üstünlüklərə nəzər salaq:

Fərdiləşdirilmiş təhsil: Süni intellekt hər tələbənin ehtiyaclarına uyğun xüsusi proqramlar hazırlayır. Bu isə tədris prosesini daha fərdi və tələbəyə uyğun edir. Tələbələr öz potensialına uyğun tapşırıqlar aldıqda daha çox öyrənmə həvəsi hiss edir və daha effektiv nəticələr əldə edir.

Real vaxtda təhlil: Müəllimlər süni intellekt vasitəsilə tələbələrin dərslər göstəricilərini dərhal izləyə bilirlər. Tələbənin hansı mövzuda çətinlik çəkdiyini və hansı mövzuda daha yaxşı olduğunu asanlıqla görə bilirlər. Bu məlumatlar müəllimlərə tələbəyə lazım olan dəstəyi vaxtında təmin etmək imkanı verir.

Sürətli qiymətləndirmə: Avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə sistemləri ilə tələbələrin tapşırıqları dərhal yoxlanılır və nəticələr dərhal təqdim edilir. Bu isə həm müəllimlər üçün iş yükünü azaldır, həm də tələbələr üçün dərhal rəy almaq imkanı yaradır.

Lakin süni intellektin tədrisdə tətbiqi müəyyən çətinliklər də doğurur:

Məlumat məxfiliyi və təhlükəsizlik: Süni intellekt sistemləri tələbələr və müəllimlər haqqında çox sayda məlumat toplayır. Bu məlumatlar təhlükəsiz saxlanılmasa, məlumatların yanlış şəxslər tərəfindən istifadə edilməsi riski yaranır. Tədris prosesində şəxsi məlumatların qorunması böyük əhəmiyyət daşıyır.

Texnoloji biliklərin tələb olunması: Müəllimlərin və tələbələrin bu texnologiyalardan istifadə etməyi öyrənməsi vacibdir. Bəzi müəllimlər və tələbələr süni intellekt texnologiyalarını istifadə etməkdə çətinlik çəkə bilirlər. Bunun üçün əlavə təlim və dəstək tələb olunur.

Ümumilikdə, süni intellekt tədris prosesini daha effektiv və maraqlı edir, lakin məlumat təhlükəsizliyi və etik problemlər diqqətli yanaşma tələb edir.

Azərbaycanda süni intellektin tədrisə tətbiqi

Azərbaycanda süni intellektin tədris prosesinə tətbiqi istiqamətində müxtəlif layihələr mövcuddur. Rəqəmsal məktəblər, onlayn təhsil platformaları və süni intellekt texnologiyaları ilə fərdiləşdirilmiş tədris proqramları Azərbaycan təhsil sistemində həyata keçirilən yeniliklər arasındadır. Bununla belə, bu sahədə tam tətbiqetmə üçün müəyyən çətinliklər və məhdudiyətlər mövcuddur. Bu çətinliklər arasında texniki dəstəyin təmin edilməsi və müəllimlərin SI ilə iş təcrübəsinin artırılması vacibdir.

Azərbaycanda süni intellektin (Sİ) təhsilə tətbiqi hələ inkişaf mərhələsində olsa da, müəyyən addımlar atılmış və müxtəlif layihələr həyata keçirilmişdir. Təhsil Nazirliyi və digər təhsil qurumları süni intellekt texnologiyalarını tədris prosesinə daxil etmək üçün bir sıra proqramlar hazırlamaqdadır. Bu texnologiyalar müəllimlərə dərslər planlarının daha effektiv tərtib edilməsi, tələbələrin göstəricilərinin təhlili və tədrisin fərdiləşdirilməsi üçün yeni imkanlar yaradır.

Azərbaycanda süni intellektin tədrisə tətbiqində əsas istiqamətlərdən biri rəqəmsal təhsil platformalarının inkişafıdır. “Virtual Məktəb” və digər rəqəmsal təhsil platformaları vasitəsilə şagirdlərə onlayn tədris resursları və fərdi təlim imkanları təqdim edilir. Bu platformalar süni intellekt əsaslı təhlil imkanları ilə tələbələrin dərslər göstəricilərini izləyir və onlara uyğun tədris materialları təqdim edir.

Azərbaycanda süni intellekt əsaslı təhsil sistemlərinin inkişafı tədris prosesində bir sıra üstünlüklər yaradır. Məsələn:

1. Fərdiləşdirilmiş tədris: Süni intellekt tələbələrin fərdi ehtiyaclarına uyğun tədris materialları hazırlayır. Məsələn, bir tələbə müəyyən mövzuda çətinlik çəkirsə, süni intellekt həmin mövzuda əlavə resurslar təqdim edir.

2. Sürətli qiymətləndirmə: Sİ əsaslı qiymətləndirmə sistemləri müəllimlərin işini asanlaşdırır və qiymətləndirmə prosesini daha sürətli edir. Bu, xüsusilə kütləvi onlayn kurslar üçün çox faydalıdır.

3. Məlumatların təhlili: Süni intellekt əsaslı təhlil sistemləri tələbələrin dərslər göstəricilərini və öyrənmə prosesindəki irəliləyişlərini izləyir. Bu məlumatlar müəllimlərə tələbənin inkişafı barədə daha dəqiq məlumat verir və ehtiyac olduqda tədris metodlarını dəyişmək imkanı yaradır.

Azərbaycanda süni intellektin tədrisə tətbiqi sahəsində müəyyən çətinliklər də mövcuddur. İlk növbədə, texniki imkanların məhdud olması və bu texnologiyaların tətbiqi üçün lazım olan maliyyə resursları bəzi problemlər yaradır. Müəllimlərin və tələbələrin süni intellekt texnologiyaları ilə işləməyi öyrənməsi üçün xüsusi təlim proqramlarına ehtiyac var. Digər tərəfdən, məlumatların təhlükəsizliyi və şəxsi məlumatların qorunması məsələləri də diqqət tələb edir.

Gələcəkdə süni intellektin Azərbaycanda tədrisə daha geniş tətbiqi üçün təhsil müəssisələrində rəqəmsal infrastrukturun gücləndirilməsi və müəllimlərin bu texnologiyalarla işləmə bacarıqlarının artırılması vacibdir. Azərbaycanın təhsil sahəsində beynəlxalq təcrübələrdən faydalanması və ən yaxşı təcrübələri tətbiq etməsi ölkənin təhsil sisteminin daha rəqabətə davamlı olmasına kömək edəcək.

Beləliklə, Azərbaycanda süni intellektin təhsilə tətbiqi hələ başlanğıc mərhələsində olsa da, bu sahədə davamlı inkişaf təhsilin keyfiyyətini və effektivliyini artırmaq potensialına malikdir.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə süni intellekt (Sİ) texnologiyaları cəmiyyətin müxtəlif sahələrində, o cümlədən təhsildə geniş tətbiq olunur. Tədris prosesinin fərdiləşdirilməsi və

tədris keyfiyyətinin artırılması üçün Sİ-nin potensial imkanları aktual bir mövzudur. Təhsil sahəsində yenilikçi yanaşmaların əhəmiyyətinin artdığı bir vaxtda, Sİ-nin səmərəli və etik tətbiqi həm yerli, həm də qlobal miqyasda xüsusi önəm daşıyır.

Problemin elmi yeniliyi. Bu məqalə, tədris prosesində süni intellektin tətbiqinin əsas yollarını və vasitələrini dərin təhlil edir. Tələbələrin öyrənmə tərzinə uyğun fərdiləşdirilmiş yanaşma metodlarının istifadəsi, real vaxtda təhlil imkanları və qiymətləndirmə prosesinin avtomatlaşdırılması məsələləri üzrə yeni nəzəri yanaşmalar təklif edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə təqdim olunan süni intellekt vasitələri və tətbiq üsulları müəllimlər və təhsil qurumları üçün dəyərli praktik tövsiyələr təqdim edir. Avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə, fərdiləşdirilmiş tədris materiallarının hazırlanması və tələbə göstəricilərinin real vaxtda təhlili kimi tətbiqlər tədris prosesini daha effektiv və interaktiv edir.

Ədəbiyyat

1. Wang, J., & Hannafin, M. J. "Automated Assessment Tools in Modern Education: Benefits and Ethical Challenges". *Journal of Educational Research and Development*, 2020, № 8, s. 54-71,
2. Kress, G., & Selwyn, N. *Digital Teaching Tools: Practical Applications and Ethical Considerations*. Routledge, 2019
3. UNESCO. (2021). *Artificial Intelligence and Education: Guidance for Policy Makers*. Paris: UNESCO Publishing, 2021.
4. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. *Azərbaycan Təhsil Sistemində Süni İntellektin İnkişaf Strategiyası*, 2022.
5. Chui, M., Manyika, J., & Miremadi, M. "The Growing Potential of AI in Transforming Education". *McKinsey Quarterly*, 2018, № 7, s. 14-23.

С.С. Гамидов

Пути и средства применения искусственного интеллекта в образовании Резюме

В статье рассматриваются основные направления и методы применения искусственного интеллекта (ИИ) в образовательном процессе, а также анализируются его преимущества и возникающие при этом трудности. ИИ, как отмечает автор, способен трансформировать образовательную сферу, способствуя более индивидуализированному подходу к обучению, оперативной оценке знаний и повышению эффективности взаимодействия между учителями и учениками. Статья подробно описывает такие инструменты ИИ, как автоматизированные системы оценки, цифровые помощники и платформы для персонализации учебного материала, которые способствуют упрощению работы преподавателей и повышению заинтересованности учеников.

S.S. Gamidov**Ways and means of applying artificial intelligence in education
Summary**

The article discusses the main directions and methods of applying artificial intelligence (AI) in the educational process, as well as analyzing its advantages and the challenges that arise. As noted by the author, AI has the potential to transform the educational sphere by facilitating a more individualized approach to learning, providing real-time assessment of knowledge, and enhancing the efficiency of interactions between teachers and students. The article details various AI tools, such as automated assessment systems, digital assistants, and platforms for personalizing educational content, which simplify teachers' work and increase student engagement.

Redaksiyaya daxil olub: 31.10.2024

TƏHSİLDƏ İNNOVASIYALARIN TƏTBİQİ
ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИЙ В ОБРАЗОВАНИИ
APPLICATION OF INNOVATIONS IN EDUCATION

UOT 37

ALİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ İNNOVASIYALARIN TƏTBİQİ PROBLEMİ**Nigar Rəhib qızı Mirzəzadə***Bakı Slavyan Universitetinin**fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı***ORCID:** 0009-0008-1077-5527**E-mail:** Nigarkulieva@mail.ru*Açar sözləri: fəaliyyət, innovasiya, təhsil, tədris prosesi, innovasiya**Ключевые слова: деятельность, инновация, образование, учебный процесс, инновация**Key words: activity, innovation, education, educational process, innovation*

Qloballaşma və cəmiyyətin inteqrasiyası dövründə gənc nəslin təhsili problemi ən çox müzakirə olunan və aktuallığını itirməyən məsələlərin mərkəzində dayanır. Təhsilin məzmununda baş verən dəyişikliklər, təhsil müəssisələrində innovativ texnologiyaların tətbiqi həm müəllimlər, həm də tələbələr qarşısında müəyyən tələblər qoyur. Yalnız təhsilin məzmunu, onun təşkilinin forma və metodları, müəllimin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi prosesini təmin etmək üçün tamamilə yeni texnologiyaların yaradılması ilə müasir dövrün çağırışına cavab vermək olar.

Ali məktəbdə psixoloqun fəaliyyəti həm də bizi tədris prosesinin özünə düzəlişlər etmək, tələbələrin idrak fəaliyyətini intensivləşdirməyə imkan verən yeni texnologiyalar tətbiq etmək zərurəti qarşısında qoyur. Təhsil sistemində baş verən innovativ proseslərdən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, “innovasiya” anlayışı sadəcə olaraq innovasiyaların yaradılması və yayılmasını deyil, həm də mahiyyətə əhəmiyyətli olan, fəaliyyət və düşüncə tərzində dəyişikliklərlə müşayiət olunan dəyişiklikləri nəzərdə tutur.

Təbii ki, universitetlərin qarşısında tələbələrin tədris prosesinə yenidən baxılması və müəyyən düzəlişlər edilməsi, tədris planlarına yenidən baxılması, təhsil müəssisələri arasında əlaqələrin inkişafının yeni səviyyəsi, qlobal miqyasda universitetlər arasında qarşılıqlı əlaqə kimi çətin vəzifə durur.

Universitetlərdəki innovasiyalar təhsil və idarəetmə proseslərinin məqsədləri, şərtləri, məzmunu, vasitələri, metodları və təşkili formalarındakı dəyişiklikləri əhatə edir. Bu dəyişikliklər yeniliklə xarakterizə olunur, bütövlükdə sistemin və ya onun hər hansı bir komponentinin səmərəliliyini artırmaq potensialına malikdir. Onlar digər cari yeniliklərlə əlaqələndirilmiş innovasiyaların tətbiqinə sərf olunan səy və resursları əsaslandırان uzunmüddətli müsbət təsir göstərə bilər. İnnovativ fəaliyyətə və innovativ təhsil təcrübəsinə yönəlmiş müəllimin peşəkar inkişafı probleminə nəzəri yanaşmaların təhlili prosesində elm adamları bizi maraqlandıran problemin müəyyən aspektlərini araşdırmışlar. Belə ki, V.A. Adolf və N.F. İlyininin tədqiqat obyektini bu prosesin uğurla həyata keçirilməsi üçün tələb olunan şərtlərin müəyyənləşdirilməsi

və nəzərdən keçirilməsi idi. [6]

Innovasiya kompleksində müəllimin peşəkar formalaşması məsələsini nəzərdən keçirən N.F. İlyina qeyd edir ki, bu proses “bilik və bacarıqların zənginləşdirilməsini, fərdi təhsil proqramlarının tərtib edilməsi və həyata keçirilməsi yolu ilə innovativ fəaliyyətin uğurla həyata keçirilməsi üçün zəruri olan peşəkar səriştələrin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur” [8, s. 22].

Azərbaycan alimlərinin bu problemə töhfəsini təhlil etmədən bu məsələyə baxılması natamam olardı. Maraqlıdır ki, ixtiraçılıq problemlərinin həlli nəzəriyyəsi uzun illər Bakıda yaşayan H.S. Altşuller tərəfindən yaradılmış və ona məxsusdur [7]. Bu kontekstdə məhz Bakıda TRIZ üzrə ilk təlim kursları təşkil olunub ki, bu da insan təfəkkürünün formalaşmasında əvəz olunmaz texnologiyadır.

“Dünya məktəbi” kompleksinin direktorunun qeyd etdiyi kimi, təhsil sahəsinə innovasiyaların tətbiqi zamanı baş verən mühüm dəyişikliklər arasında “tədris üsulu, motivasiya, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması, özünüqiyətləndirmə, yaradıcılıq, müstəqillik” kimi peşəkar əhəmiyyətli dəyişikliklər də var [3, s.104].

Alimlər elmi-pedaqoji və nəzəri tədqiqatlar zamanı təhsildə istifadə olunan innovasiyaların növlərini, onların ümumtəhsil məktəblərində və ali məktəblərdə tətbiqi xüsusiyyətlərini tədqiq edən məqalələr dərc edirlər. Belə ki, S.H. Axundova müasir şəraitdə tələbələrin tədris prosesində idrak proseslərinin inkişafına, səriştələrinin genişləndirilməsi və stimullaşdırılması metodlarına, bacarıq və səriştələrinin inkişafını əhatə edən psixoloji və pedaqoji metodlara əsaslanan ən populyar pedaqoji innovasiyaları araşdırdı. Bu məsələdə müəllif “tədris planları və proqramları tərtib edərkən tətbiq olunan ən qabaqcıl təcrübələrdən istifadənin” vacibliyini qeyd etdi [2, s. 57].

Təhsildə keyfiyyət problemindən danışan M.İ. İlyasov tələbələrin təfəkkürünün inkişafına geniş yer ayıraraq qeyd edir: “Əsas məqsəd yaddaşı yükləmək deyil, təfəkkürün stimullaşdırılmasıdır və burada təxəyyülün inkişafı olmalıdır” [5, c. 26].

B.V. İsmayılovun tədqiqatlarında [4] innovasiya strategiyasının formalaşdırılması və həyata keçirilməsi mexanizmləri öz əksini tapmış, innovasiyaların təşkili və idarə edilməsi prosesi nəzərdən keçirilmiş, innovasiya prosesinin təşkilinin əsas mərhələləri və onun elementlərinin təsnifatı təqdim edilmişdir.

Təhsildə innovativ Texnologiyaların Əlavə Təhsil Mərkəzi beynəlxalq arenada özünü sübut edən böyük işlər görür, bu da onu göstərir ki, təhsildə innovativ inkişaf istiqamətində Azərbaycan ciddi uğurlar qazanıb.

Müasirliyin vacib bir atributu müəllimlərdə İKT savadlılığının inkişafı, distant təhsil və onlayn ünsiyyət, Microsoft TEAMS, layihə təlimi vasitəsilə inteqrasiya olunmuş STEM təlimi, elektron resurslardan istifadə edərək inteqrasiya olunmuş metodların inkişafı, təhsildə yeniliklərin və yüksək texnologiyaların tətbiqi, pedaqoji kadrlar üçün İKT vasitəsilə ünsiyyət bacarıqlarının inkişafıdır. 2019-cu ildə yaradılan və müasir tələbələrdə tənqidi, yaradıcı düşüncə, əməkdaşlıq və s. kimi vacib bacarıqların formalaşdırılmasını, müxtəlif proqramlaşdırma dillərini tətbiq etməklə müasir İKT avadanlıqlarından istifadə etmək qabiliyyətinin artırılmasını nəzərdə tutan “STEAM” layihəsi xüsusi qeyd edilməlidir (bu layihənin həyata keçirilməsində 300-dən çox məktəb iştirak etmişdir). Respublikada vaxtaşırı təhsildə inkişaf və innovasiyalar üçün qrant müsabiqələri təşkil edilir, innovativ texnologiyaların həyata keçirilməsinə yönəlmiş layihələrin həyata keçirilməsini təmin edən, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında innovativ

inkişaf sahəsində müvafiq qurumların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini təmin edən Prezidentin sərəncamları və sənədlər qəbul edilir [1].

Beləliklə, alimlərin bu istiqamətdə apardıqları və həyata keçirilməsindən təhsilimizin gələcəyinin asılı olduğu tədqiqatların qısa icmalını təqdim etdik.

Problemin aktuallığı. Universitetdə tədris prosesinin səmərəliliyini təşkil etmək üçün vacib şərtlərdən biri materialın mənimsənilməsinin keyfiyyətini artıracaq innovasiyalardan istifadə etməkdir.

Problemin elmi yeniliyi. Universitetdə tədris prosesinin təşkili üçün istifadə olunan vasitələrin və yeni ideyaların nəzərdən keçirilməsi tələbələrin intellektual savadının artırılmasına və emosional intellektin inkişafına kömək edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən pedaqoqlar, psixoloqlar, tələbə, doktorantlar və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında innovativ inkişaf sahəsində koordinasiyanın təmin edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 10 yanvar 2019. <https://president.az/ru/articles/view/31491>

2. Axundova S.H. Pedaqoji innovasiyaların növləri və onların tətbiqi xüsusiyyətləri // - Bakı, Azərbaycan məktəbi, 2019, № 1, s. 57–67.

3. Bayramova N. Ümumtəhsil məktəblərində innovasiyaların tətbiqinin əhəmiyyəti // -Bakı, Azərbaycan məktəbi. 2023, № 3, s. 101–106.

4. İsmayılov B.V. Strateji menecment: Dərs vəsaiti, 2018, 296 s.

5. İlyasov M. İ. Təhsildə keyfiyyət problemi: ənənədən innovasiyaya // -Bakı: Azərbaycan məktəbi.,2019, № 4, s. 11–20.

6. Адольф В.А.Ильина Н.Ф. Профессиональное становление педагога: сущность процесса и инновационная модель // Избранные труды. Красноярск: ООО «Новые компьютерные технологии», 2020, с. 64-75.

7. Альтшуллер Г. С. Найти идею: Введение в ТРИЗ - теорию решения изобретательских задач. 4-е изд. - М.: Альпина Паблишер, 2011, 400.

8. Ильина Н.Ф. Профессиональное становление педагога в инновационном комплексе. Автореферат диссертации кандидата наук. Красноярск, 2006, с.25.

Н.Р. Мирзаде

Проблема внедрения инноваций в систему образования вуза

Резюме

В современной системе образования давно исследуется проблема внедрения инноваций в учебный процесс, что является важным в работе педагога с аудиторией. Инновации в Азербайджане, разработка новых идей и внедрение их в практику работы со

студентами набирает обороты. В статье представлен обзор научной литературы, позволяющий понять, насколько актуальна данная проблема.

N.R. Mirzazadə

**The problem of introducing innovations into the university's education system
Summary**

In the modern education system, the problem of introducing innovations into the educational process has been studied for a long time, which is important in the work of a teacher with an audience. Innovations in Azerbaijan, the development of new ideas and their implementation in the practice of working with students are gaining momentum. The article presents a review of the scientific literature, which allows us to understand how relevant this problem is.

Redaksiyaya daxil olub: 06.11.2024

**TƏHSİLDƏ İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARI
ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В
ОБРАЗОВАНИИ
INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN EDUCATION**

UOT 37.01.

**TƏHSİLDƏ İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARINDAN
İSTİFADƏ ÜÇÜN İNFRASTRUKTUR EHTİYAQLARI VƏ YENİ
KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARI**

Minayə İntiqam qızı Sadixova

*Bakı Slavyan Universitetinin müəllimi
Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı*

ORCID: 0000-0001-5423-1937

E-mail: sadixova.minaya@mail.ru

***Açar sözlər:** informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, elektron təhsil resursları, internet xidmətləri, multimedia vasitələri, informasiya cəmiyyəti*

***Ключевые слова:** информационные и коммуникационные технологии, ресурсы электронного обучения, интернет-услуги, мультимедийные средства, информационное общество*

***Key words:** information and communication technologies, e-learning resources, internet services, multimedia tools, information society*

Müasir dünyada sürətlə inkişaf edən və dəyişən texnologiyalar özü ilə yeni anlayışlar da gətirib. Bu gün haqqında tez-tez danışılan informasiya cəmiyyəti, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları kimi anlayışlar yeni texnologiyaların yeni anlayışları kimi həyatımıza daxil olub. Nəzərə alsaq ki, müasir texnologiyanın böyük hissəsi informasiya texnologiyalarına əsaslanır, təbii ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları elm və texnologiya dünyasının maraq və fəaliyyət sferasının mühüm hissəsini təşkil edəcəkdir. Texnologiyanın əsaslı inkişafı rabitə dünyasının strukturunu dəyişir. Bu kontekstdə bazar sərhədləri aradan qalxarkən, bütün kommunikasiya sistemləri rəqəmsal dünyaya inteqrasiya olunur, sektorda məhsulların çeşidi genişlənir, rabitə xidmətləri həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi və istifadə dairəsinin genişləndirilməsi çərçivəsində bazarda tələb və təklif balansı yenedən qurulur. Bu inkişafalara paralel olaraq ibtidai məktəb səviyyəsindən universitetə qədər təhsil dünyası kommunikasiya texnologiyalarının bütün aspektlərindən istifadə tələbinin ən yüksək olduğu bir quruma çevrilmişdir [2, s. 226-237].

Bu gün informasiya cəmiyyətinin mövcudluğunun ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri fiziki və mədəni dəyişikliklərin sürətinin görünməmiş dərəcədə artmasıdır. İnformasiya cəmiyyətini əvvəlki dövrlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərə nəzər saldıqda görürük ki, gözə çarpan ən mühüm cəhət dəyişiklik sürətinin hər gün eksponent olaraq artmasıdır. Bu vəziyyət dövriyyədə olan informasiyanın həcmi artırır və kommunikasiyanın həcmi artırmağa məcbur edir. Bir sözlə, texnologiya inkişaf etdikcə informasiya artır, informasiya artdıqca texnologiya inkişaf

edir.

İnformasiya texnologiyası termini məlumat toplamaq, emal etmək və yaymaq üçün istifadə olunan texnologiyalara aiddir. Bu gün informasiya əsas sərvət mənbəyidir. İnkişafın, innovasiyanın və səmərəliliyin açarı olan informasiyanın istehsalında, idarə olunmasında, işlənilib hazırlanmasında, yayılmasında və səmərəli istifadəsində lazım olan avadanlıqlar yeni texnologiyaların yaranmasının səbəblərindən biridir. Bu kontekstdə deyə bilərik ki, informasiya cəmiyyətində texnoloji infrastrukturun əhəmiyyətli bir hissəsini rabitə avadanlığı və infrastruktur təşkil edir. Bu səbəbdən də gələcəyin informasiya cəmiyyətinin əsas strukturunu kompüter və kommunikasiya texnologiyaları ilə müəyyən edən tamamilə yeni strukturda formalaşması proqnozlaşdırılır.

Ali təhsil ocaqları daxil olmaqla bütün təhsil müəssisələrinin əsas məqsədi məlumat istehsal və emal etmək, əldə olunan məlumatlara paralel olaraq texnoloji inkişafı təhvil verməkdir. İnformasiya istehsalının ən mühüm elementi mövcud məlumatlara ən qısa müddətdə, ən əhatəli şəkildə daxil olmaq və bu məlumatlardan sadə və funksional şəkildə istifadə edib emal etməkdən ibarətdir. Bundan əlavə, digər mühüm məsələ də informasiyanın ən sürətli və asan şəkildə ötürülməsi, elm və texnologiya dünyasının bütün komponentləri ilə paylaşılmasıdır. Bütün bunların yeganə yolu kommunikasiya texnologiyalarından keçir.

Multimedia proqramları. Bu proqramlar mövzunu izah etmək üçün audio, video, şəkil və yazılı mətnlərin birgə istifadəsini nəzərdə tutur. Multimedia bir fikri, hadisəni və ya mövzunu izah etmək üçün kompüter mühitində müxtəlif növ məlumatların istifadəsidir. Tətbiqin multimedia kimi təsnif edilməsi üçün zaman və yerindən asılı olaraq statistik məlumatlardan istifadə etməlidir. Buna görə hesablama mühitində müxtəlif növ məlumatları inteqrasiya olunmuş şəkildə təqdim edilə bilən məhsulu nəzərdən keçirmək lazımdır.

- Məlumatların müntəzəm və fasiləsiz ötürülməsi;
- İnteraktivliyi qorumaq üçün gecikmə müəyyən bir dərəcədə olmalıdır;
- Sistem resurslarının bütün istifadəçilərə bərabər paylanması;
- Rabitə infrastrukturunun mövcudluğu və s [2, s. 226-237].

Təhsildə qabaqcıl texnologiyalardan istifadə öyrənmə sürətinin artırılmasında və insanların yeni texnologiyalardan istifadəsində mühüm amil olacaqdır. Bu sistemlərdə istifadə olunacaq məlumatların çoxsaylı mürəkkəb məlumat tiplərindən ibarət multimedia proqramları şəklində emalı öyrənmə və tədris üsullarını zənginləşdirəcək, səmərəliliyi və keyfiyyəti sürətlə yüksəldəcəkdir. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı sayəsində izahı çətin olan mürəkkəb mövzular pedaqoji prosesdə gözə və qulağa xoş gələn tərzdə çatdırılır, öyrənmə həm öyrədən, həm də öyrənənlər üçün daha qalıcı və asan olur.

Bu mərhələdə texnoloji inkişafı paralel olaraq günü-gündən yenilənən multimedia anlayışı yaranma, təqdimat və ötürülmə mərhələlərində özü ilə bir çox problemlərə yol açır. Çünki multimedia bəlli yaddaş sahəsi və sürətli ötürücü sistem tələb edir. Belə problemləri aradan qaldırmaq üçün sürətli ötürmə texnologiyalarından istifadə etmək lazımdır. Transmissiya texnologiyalarında yüksək sürət axtarışında mürəkkəb kompleks sistemlər əvəzinə daha qənaətcil və quraşdırılması asan sistemlərin geniş istifadəsi üçün vacibdir. Belə ki, kommunikasiya üçün mövcud infraqurudan istifadə edən və lazım gəldikdə peyk texnologiyaları ilə dəstəklənən ISDN və DSL texnologiyalarının istifadəsi nəticəsində bir çox təhsil müəssisəsi milli və beynəlxalq miqyasda distant təhsillə tanış olacaqdır [3, s. 259-319].

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) təhsildə istifadəsi, tədris infrastrukturunun müasir tələblərə uyğunlaşmasını təmin edərək interaktiv təhsil imkanlarını genişləndirir. Bu texnologiyalar sayəsində təhsil müəssisələri yalnız lokal deyil, həm də qlobal səviyyədə fəaliyyət göstərə bilirlər. Təhsilin modernləşdirilməsi mərhələsində əsas hədəf, tədrisin keyfiyyətini yüksəltmək və hər bir tələbənin fərdi ehtiyaclarını nəzərə alaraq onlara uyğun təhsil proqramları təqdim etməkdir. Fərdiləşdirilmiş təhsil yanaşmaları, tələbələrin müxtəlif öyrənmə üslublarına və ehtiyaclarına cavab verən öyrənmə mühitləri yaratmağa imkan verir. İKT-nin tətbiqi sayəsində pedaqoji heyət üçün ixtisasartırma proqramlarının və təlimlərin qlobal səviyyədə həyata keçirilməsi mümkün olur. Müxtəlif təhsil müəssisələri, dünyanın müxtəlif bölgələrindəki təhsil işçiləri ilə əməkdaşlıq edərək onların peşəkar bacarıqlarını artırmaq məqsədilə onlayn təlimlər təşkil edə bilirlər. Bundan əlavə, interaktiv təhsil sistemləri tələbələrə dərsləri daha maraqlı və əyani şəkildə öyrənmək imkanı verir. Bu yanaşma təhsil proseslərini daha cəlbedici, əyləncəli və təsirli edir. Məsələn, artırılmış reallıq (AR), virtual reallıq (VR) və digər interaktiv texnologiyalar vasitəsilə tələbələr praktiki bacarıqlar qazana bilirlər ki, bu da təhsil keyfiyyətinin artırılmasına xidmət edir [3, s. 259-319]. Bu inkişaf, interaktiv təhsil sistemlərinin gələcəkdə təhsil və təlim xidmətlərində mühüm rol oynayacağına zəmanət verir. Beləliklə, İKT-nin inkişafı, təhsil sistemlərinin bütün səviyyələrində innovativ və interaktiv təhsil metodlarının tətbiqini sürətləndirir və gələcək təhsilin əsasını qoyur.

Problemin aktuallığı. Mövzunun aktuallığı təhsilin keyfiyyətinin artırılması, bərabər təhsil imkanlarının təmin edilməsi və cəmiyyətin rəqəmsal transformasiyasına uyğunlaşdırılması kimi strateji məqsədlərdən irəli gəlir. Rəqəmsallaşma prosesi qlobal miqyasda bütün sahələrə, o cümlədən təhsil sistemlərinə dərin təsir göstərərək, onun yenidən formalaşdırılmasını zəruri edir. Müasir dövrdə təhsil müəssisələrinin rəqəmsal texnologiyalarla təchiz olunması və təhsil alanların rəqəmsal bacarıqlara yiyələnməsi yalnız fərdi inkişaf üçün deyil, həm də ümumi ictimai tərəqqi üçün vacib hesab olunur. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) təhsildə istifadəsinin genişləndirilməsi tədris keyfiyyətinin yüksəlməsinə, eyni zamanda müəllim və tələbələr arasında daha səmərəli ünsiyyət mühitinin yaranmasına şərait yaradır. Xüsusilə, bulud texnologiyaları, 5G şəbəkəsi, virtual və artırılmış reallıq, süni intellekt kimi innovativ texnologiyalar təhsildə fərdiləşdirilmiş öyrənmə, interaktiv dərslər metodları və geniş resurs bazasından istifadə imkanlarını artırır. Lakin İKT-nin səmərəli tətbiqi üçün dayanıqlı və müasir infrastrukturun mövcudluğu əsas şərtidir. İnfrastruktur çatışmazlıqları təhsil müəssisələri arasında rəqəmsal bərabərsizliyə səbəb olur ki, bu da ümumi təhsil keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Bu səbəbdən, mövzu çərçivəsində İKT-nin tətbiqi ilə bağlı mövcud problemlərin araşdırılması və onların həlli yollarının müəyyənləşdirilməsi prioritet əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, İKT-nin effektiv istifadəsi ölkələrin qlobal rəqabət qabiliyyətini artıraraq, yüksək texnologiyalı təhsil sistemlərinin inkişafına və daha yaxşı təchiz olunmuş insan kapitalının formalaşmasına imkan yaradır. Bu, həm də ölkələrin iqtisadi, sosial və mədəni inkişafına mühüm töhfə verir. Beləliklə, "Təhsildə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə üçün infrastruktur ehtiyacları və yeni kommunikasiya texnologiyalarının əhəmiyyətinin araşdırılması" mövzusu müasir təhsil sistemlərinin inkişafı baxımından ən aktual problemlərdən biri olaraq gündəmədir. Bu mövzunun araşdırılması təhsilin daha inklüziv, innovativ və texnologiya əsaslı olmasını təmin edəcək əsas istiqamətləri müəyyənləşdirmək üçün mühüm

əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Mövzusunun elmi yeniliyi müasir texnoloji inkişafının təhsil proseslərinə təsirini dərinlən təhlil etməklə, həm nəzəri, həm də praktiki aspektlərdə özünü göstərir. Mövzu çərçivəsində süni intellekt, artırılmış reallıq (AR), virtual reallıq (VR), bulud texnologiyaları, 5G şəbəkəsi və digər innovativ texnologiyaların təhsil prosesinə inteqrasiyasının potensialı araşdırılır. Bu yanaşma, ənənəvi təhsil modellərindən fərqli olaraq, tədris prosesini fərdiləşdirmək, interaktivləşdirmək və səmərəliliyini artırmaq üçün müasir həll yolları təklif edir. Ənənəvi təhsil infrastrukturunu ilə müqayisədə rəqəmsal təhsilin tələb etdiyi infrastruktur elementləri fərqlidir. Mövzunun yeniliyi, bu tələbləri müəyyən etmək və onlara uyğun həll yolları təqdim etməkdən ibarətdir. Dayanıqlı şəbəkələr, genişzolaqlı internet bağlantısı, rəqəmsal cihazlar və bulud əsaslı xidmətlərin tətbiqi bu sahədə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yeni kommunikasiya texnologiyalarının təhsilalanlar və təhsil verənlər üzərindəki təsirləri – məsələn, öyrənmə motivasiyası, diqqətin idarə olunması və interaktiv dərslərin effektivliyi mövzusunun elmi yenilik tərəflərindən biridir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar, təhsil prosesinə texnologiyaların inteqrasiyasının sosial-psixoloji təsirlərini nəzərə almaq baxımından əhəmiyyətlidir. Mövzu həm də ölkələrin global rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün yeni texnologiyaların təhsil sistemində tətbiqini nəzərdən keçirir. Bu, təhsil siyasətində və təhsil strategiyalarında yenilikçi yanaşmaların formalaşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Mövzu yalnız texnologiyaların təhsildə tətbiqinə dair mövcud bilikləri genişləndirmir, həm də texnologiya əsaslı təhsil modellərinin gələcək inkişafı üçün yeni yanaşmalar və həll yolları təqdim edir. Bu baxımdan, “Təhsildə İKT-dən istifadə və yeni kommunikasiya texnologiyaları” mövzusu həm elmi tədqiqat, həm də praktiki tətbiq üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Təhsildə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə üçün infrastruktur ehtiyacları və yeni kommunikasiya texnologiyaları mövzusunun praktik əhəmiyyəti və tətbiqi çoxşaxəli olub, təhsil sistemlərinin inkişafına və modernləşdirilməsinə mühüm töhfə verir. Bu istiqamətdə mövzunun tətbiqi, tədris proseslərinin interaktivliyini və təsirliliyini artırır. Müasir texnologiyalar vasitəsilə dərslərin multimedia məzmunu ilə zənginləşdirilməsi, fərdiləşdirilmiş öyrənmə metodlarının tətbiqi və tələbələrin aktiv iştirakı təmin olunur. Bu, ənənəvi metodlardan fərqli olaraq, daha yüksək nəticələr əldə etməyə imkan yaradır. İnformasiya texnologiyalarına əsaslanan təhsil platformaları (məsələn, Zoom, Microsoft Teams, Google Classroom) vasitəsilə distant və hibrid təhsil modelləri geniş tətbiq edilir. Bu yanaşma, xüsusilə fəvqəladə vəziyyətlərdə, pandemiya dövrlərində və coğrafi məhdudiyətlər şəraitində təhsilin fasiləsizliyini təmin edir. İKT-nin tətbiqi təhsil müəssisələrinin idarəetmə proseslərini də optimallaşdırır. Elektron təhsil idarəetmə sistemləri (məsələn, LMS və ya CMS platformaları) dərslər cədvəllərinin tərtibindən tutmuş qiymətləndirmə və resurs idarəetməsinə qədər bir çox əməliyyatı avtomatlaşdırır. Bu da resurslara qənaət etməyə və vaxt itkisinin qarşısını almağa imkan yaradır. Rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesinə inteqrasiyası tələbələrin müasir texnologiyalara yiyələnməsini təmin edir. Bu, onlara əmək bazarında rəqabətə davamlı olmaq və yeni peşə tələblərinə uyğunlaşmaq imkanı verir. Onlayn kurslar, rəqəmsal kitabxanalar, interaktiv dərslər və açıq təhsil resursları vasitəsilə təhsilalanlar geniş və keyfiyyətli tədris materiallarına asanlıqla çıxış əldə edir. Bu zaman təhsilalanlar, müəllimlər və idarəetmə strukturları arasında real vaxtda ünsiyyət və məlumat mübadiləsi mümkün olur.

Bu, təhsil prosesinin daha çevik və operativ təşkilinə imkan yaradır. İKT-nin tətbiqi müəllimlərin peşəkar inkişafını və təhsilalanların texnoloji bacarıqlarını artırır. Müasir təhsil texnologiyaları, müəllimlərin peşə təlimlərinə və davamlı öyrənməyə daha çox imkan yaratmaqla onların pedaqoji fəaliyyətini dəstəkləyir. İKT-nin tətbiqi təhsilin effektiv və gələcək tələblərə uyğun olmasını təmin etməkdə əsas vasitədir.

Ədəbiyyat

1. Aldo R., Boholono H., Dayagbil F., “Teacher education institutions in the Philippines towards education 4.0. International Journal of Learning”, 2020, p.137-154.
2. Liang J.C., Tsai C.C, Internet self-efficacy and preferences toward constructivist Internet-based learning environments: A study of pre-school teachers in Taiwan. Journal of Educational Technology & Society, 2008, p.226-237.
3. Ravet S., ve M. Layte, “Technology- Based Training: A Comprehensive Guide To Choosing, Implementing, Managing, and Developing New Technologies in Training”, Technology-Based Training, Editör: Kasvi, J.J., Gulf Publishing Company 1997, p.259-319.
4. Richards C., “Towards an integrated framework for designing effective ICT-supported learning environments: The challenge to better link technology and pedagogy”. Technology, Pedagogy, and Education, 2006, p.239-255.
5. Tondeur J., Aesaert K., Pynoo B., van Braak J., Fraeyman N., Erstad O. “Developing a validated instrument to measure preservice teachers’ ICT competencies: Meeting the demands of the 21st century”. British Journal of Educational Technology, 2015, p.462–472.
6. [\(PDF\) INFORMATION AND COMMUNICATIONS TECHNOLOGIES \(ICT\) | iaeme iaeme - Academia.edu](#)

М.И. Садыхова

Инфраструктурные потребности и новые коммуникационные технологии для использования информационно-коммуникационных технологий в образовании **Резюме**

Использование информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в образовании расширяет возможности интерактивного образования, обеспечивая адаптацию образовательной инфраструктуры к современным требованиям. Благодаря этим технологиям образовательные учреждения могут работать не только локально, но и глобально. На этапе модернизации образования основной целью является повышение качества образования и предоставление соответствующих образовательных программ каждому учащемуся с учетом индивидуальных потребностей каждого учащегося. Персонализированные подходы к обучению позволяют создать среду обучения, отвечающую различным стилям обучения и потребностям учащихся. Благодаря применению ИКТ можно реализовать программы повышения квалификации и тренинги профессорско-препода-

вательского состава на мировом уровне. Различные учебные заведения могут организовать онлайн-обучение в сотрудничестве с преподавателями в разных регионах мира для повышения их профессиональных навыков.

M.I. Sadigova

**Infrastructure needs and new communication technologies for
the use of information and communication technologies in education
Summary**

The use of information and communication technologies (ICT) in education expands interactive educational opportunities by ensuring that the educational infrastructure adapts to modern requirements. Thanks to these technologies, educational institutions can operate not only locally, but also globally. The main goal at the stage of modernization of education is to improve the quality of education and provide educational programs that are suitable for each student, taking into account their individual needs. Personalized educational approaches allow for the creation of learning environments that meet the different learning styles and needs of students. Thanks to the application of ICT, it becomes possible to implement professional development programs and trainings for pedagogical staff on a global level. Various educational institutions can organize online trainings in cooperation with educational staff in different regions of the world in order to improve their professional skills.

Redaksiyaya daxil olub: 27.11.2024

İNTERNET MƏKANINDA İSTİFADƏ EDİLƏN QRAFİK İXTİSARLARIN TƏSNİFATI

Səmra Faiq qızı Quluzadə

Sumqayıt Dövlət Universitetinin

fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı

ORCID: 0009-0008-3585-5216

E-mail: semra.guluzade@mail.ru

Açar sözlər: qrafik ixtisarlar, internet, kontraktur, siql, suspenziya, ideografik işarə

Ключевые слова: графические сокращения, интернет, контрактура, сигл, суспензия, идеографический знак

Key words: graphic abbreviations, internet, contraction, sigl, suspension, ideographic sign

Müasir kommunikasiya vasitələrinin inkişafı, dilin dinamikasını dəyişərək yeni ünsiyyət formalarını meydana çıxarmışdır. İnternet, qrafik ixtisarların yaranmasına və yayılmasına səbəb olan əsas platformalardan biridir. Bu məqalədə, internet məkanında istifadə edilən qrafik ixtisarların təsnifatı, onların dil və ünsiyyətə təsiri ilə yanaşı, konkret dil faktları ilə əsaslandırılması nəzərdə tutulur.

İnternetin geniş yayılması ilə qrafik ixtisarlar daha çox istifadə edilməyə başlanmış və ünsiyyətin daha sürətli və effektiv şəkildə qurulmasına kömək etmişdir. Bu ixtisarlar istifadəçilər arasında məzmunun daha yığcam və rahat şəkildə ifadə olunmasına şərait yaradır. Məqalə müxtəlif növ qrafik ixtisarların təsnifatını təqdim edir, məsələn, siql, suspenziya, kontraktura, ideografik işarələr və piktoqramlar kimi növlərindən bəhs edir. Hər bir tipə aid olan qrafik ixtisarlar xüsusi hallarda istifadə olunan qısaltmaların dil təsirini və funksiyalarını izah edir.

Bu tədqiqatın məqsədi internet dilinin inkişafını və qrafik ixtisarların dil və ünsiyyətə təsirini anlamaqdır. İnternet üzərində istifadə olunan bu qısaltmalar, eyni zamanda dilin informallasızlaşmasını və mədəniyyətlərarası ünsiyyətin zənginləşməsini təmin edir. Gələcəkdə bu cür qrafik ixtisarların daha da müxtəfləşəcəyi və internet dilinin dinamikasının davamlı olaraq inkişaf edəcəyi gözlənilir.

Metod və materiallar. Bu elmi araşdırmanın əsas materialları internet üzərindəki müxtəlif sosial şəbəkələr, forumlar, bloqlar və messengerlərdə istifadə edilən yazışma mətnləri olmuşdur. Bu materialların təhlili üçün müasir kommunikasiya vasitələrinin inkişafı və internet dilinin xüsusiyyətləri ilə bağlı ədəbiyyatlara da istinad edilmişdir. İnternetdə geniş istifadə olunan qrafik ixtisarlar təhlil edilmişdir. Bu təhlillər dilçiliyin müqayisəli tutuşdurma və müqayisəli təsvir metodlarına əsaslanmışdır. Bu metod və materiallar əsasında, internet dilinin sürətli inkişafı və qrafik ixtisarların gündəlik ünsiyyətdəki rolunun əhəmiyyəti vurğulanmışdır.

Qrafik ixtisarların dildə statusu. Dilin zənginləşməsində və inkişafında önəmli bir rol malik olan ixtisar və abreviaturalar, əsasən, leksik və qrafik olmaqla iki əsas növə ayrılır. Leksik qısaltmalar sözlərin və ya ifadələrin qısaltılmış formalarıdır, onlar həm yazılı, həm də şifahi nitqdə istifadə edilə bilər. Lakin qrafik qısaltmalar yalnız yazılı dilə məxsusdur, çünki bunlar vizual formalarla ifadə olunur, buna görə də şifahi ünsiyyətdə bu qısaltmalar tam şəkildə səsləndirilir.

Bu baxımdan qrafik ixtisarlara əsas xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qeyd edilir:

– yalnız yazıda istifadə olunur;

– bunlar müəkkəb qısaltmalar və ya sadə qısaltmalar ola bilər (məsələn, Ltd, p/pp, BA, kph);

– bir çox hallarda başqa dillərdən (latın, ingilis, fransız və s.) alınır;

– şifahi nitqdə bunlar tam kök sözlərə və ifadələrə uyğun şəkildə tələffüz edilir (məsələn: arr. — arrive, m.p.h. — miles per hour və ya və s. — və sairə)” (3, s.29-30).

Qısaltmaların yaranması dilin müxtəlif ünsiyyət formalarına uyğunlaşması ilə bağlıdır. Xüsusilə internet dili və rəqəmsal kommunikasiya mühitində qısaltmaların sayı və istifadə sahəsi üçün geniş platformalar və imkanlar mövcuddur. Məsələn, “TWK” (təşəkkür ediləm) və “SLM” (salam) kimi ifadələr internetdə və sosial şəbəkələrdə ünsiyyətin sürətləndirilməsi və qısa, səmərəli ifadə tərzini üçün istifadə olunur. Bu cür qısaltmalar dilin daha praktik və effektiv istifadə olunmasına xidmət edir, xüsusilə məhdud zaman və xarakterlər ilə mətn yazarkən lakoniklik baxımından faydalı hesab edilir.

“Bundan əlavə, internet üzərindən ünsiyyət ən çox sosial şəbəkələrdə, müxtəlif bloglarda, forumlarda və ya messengerlərdə aparılır ki, bu da xüsusi bir “rəqəmsal dil” və ya “Digispeak”in yaranmasına səbəb olur. “Digispeak”, həmçinin “techspeak” və ya “webspeak” kimi tanınır — müxtəlif veb resurslarında istifadə olunan, əksər hallarda qrafik ixtisarlardan ibarət qısaltmalar toplusudur” (2, s.353).

Qrafik ixtisarlara yalnız yazılı ünsiyyətdə mövcud olduğu halda, şifahi dilə çevrildikdə sözlər tam formalarında tələffüz olunur. Bu fərq dilin şifahi və yazılı formalarının müxtəlifliyini və kommunikasiya tərzlərindəki dəyişiklikləri göstərir. Məsələn, “TV” və ya “Dr.” kimi qısaltmalar yazılı dilin xüsusiyyətidir, amma şifahi danışmada bu qısaltmaların tam formaları işlədilir: “televizor // televiziya” və ya “doktor”.

Məhz bu baxımdan N.D.Poletayeva qeyd edir ki, “qrafik ixtisarlara yalnız yazılı nitqdə istifadə olunan, xüsusi səs forması olmayan, şifahi nitqdə isə müvafiq qısaltılmamış formada reallaşan ixtisarlardır” (14, s.122).

M.D. Xamrayev qrafik ixtisarlara dildəki statusu haqqında maraqlı bir mövqə sərgiləyərək qeyd edir ki, “qrafik ixtisarlara mahiyyət etibarlı ilə orfoqrafik hadisədir, lingvistik təbiətə malik deyil. Amma bunun əksinə olaraq, abreviaturlar, yəni leksik ixtisarlara dil faktlarıdır” (15, s.954). Bu fenomenlər bir-biri ilə dil vahidlərinin (sözlər, ifadələr və s.) qrafik olaraq təsbit edilməsi zamanı təmasda ola bilər. Başqa sözlə, dil vahidləri yazılı formada əks olunur, yəni qrafik olaraq qeyd edilir. Bu proses yazılı nitqin əsasını təşkil edir və dil vahidlərinin yazılı şəkildə ifadə olunmasına imkan verir.

Dilin inkişafını və yazılı dilin struktur xüsusiyyətlərini daha dərinə anlamaq üçün qısaltmaların necə modelləşdirildiyi və bu modellərin dilçilik nəzəriyyələrində necə istifadə edildiyi çox önəmlidir. Beləliklə, ixtisarlara təhlili yalnız onların dilin strukturuna üzərindəki təsirini deyil, həm də tarixi və ictimai kontekstdə yaranma səbəblərini izah etməyə kömək edir.

İnternet dilində yaranan qısaltmalar ənənəvi dil strukturlarından fərqli olaraq, çox vaxt sosial və texnoloji dəyişiklikləri əks etdirir. Bu qısaltmalar, internetin sürətli və qeyri-formal ünsiyyət tərzini təşkil edən bir dil forması kimi qəbul edilə bilər. Bu baxımdan, qısaltmalar yalnız dilin struktur və funksional inkişafını deyil, həm də sosial və mədəni aspektləri əks etdirir. İnternet dilindəki qısaltmaların təhlili, bu dilin universal və dinamik xüsusiyyətlərini ortaya

qoyur.

Yazıda və danışıqda istifadə edilən ixtisar və qısaltmalar yalnız dilin praktik istifadəsini asanlaşdırmır, eyni zamanda yazılı və şifahi dillərin qarşılıqlı əlaqəsini və inkişafını göstərir. Qısaltmalar, həmçinin internet dilinin inkişafını və bu inkişafın mədəni və texnoloji dəyişikliklərlə əlaqəsini əks etdirən bir fenomen olaraq önəmli bir yer tutur.

V. Vilçikova və Yu. Ryabova qeyd edirlər ki, *“bütün qrafik vasitələr özündə koqnitiv məqsəd daşıyır. Yəni reallığı dəqiq qavramaq üçün onu əlçatan şəkildə kodlaşdırmaq və eyni zamanda bu məlumatı qəbul edən fərdin beynində müəyyən bir koqnitiv model yaratmaq, onun şüurunu formalaşdırmağa xidmət edir. Qeyri-verbal komponent media-freymin ayrılmaz hissəsidir, ümumi mesajın məzmununda verbal hissəni tamamlayır. Bir neçə qavrayış kanalına eyni vaxtda təsir etməklə: vizual (qrafik vasitələr), audio (fonetik vasitələr, qəbul edən şəxsin səsli oxuma zamanı hiss edə biləcəyi, məsələn, başlıqlarda və ya məqalə mətnlərində aliterasiya və assonans istifadəsi), hətta, kinestetik mental forma yaradaraq gerçəkliyin təqdimatına xidmət edir”* (11, s.152).

Qrafik ixtisarlara təsnifatı. Dilçilik ədəbiyyatında, göründüyü kimi, qrafik ixtisarlara fərqli münasibətlər mövcuddur. Bununla bağlı olaraq onların təsnifatında da fərqli yanaşmalara rast gəlinməkdədir. Məsələn, S.O. Barinovanın elmi araşdırmalarından bəhrələnən N.D. Poletayeva qrafik ixtisarlara tiplərinə görə təsnif edərkən onların aşağıdakı növlərini fərqləndirir: siql, kontraktura, suspenziya və fonoidoqramlar (14, s.122).

Qrafik ixtisarlara istifadəçilərin müzakirə etdikləri mövzuların daha sürətli, yığcam və effektiv ifadə edilməsinə imkan tanıyır. Onları bir neçə əsas kateqoriyaya ayırmaq olar:

1. Tək sözlərin və söz birləşmələrinin baş hərflərindən ibarət olan ixtisarlara. Məsələn:

a. **Siql.** (*“Siql” tək söz və ya söz birləşməsi komponentlərinin ilkin hərflərindən yaranmış qrafik qısaltmadır*) (6, s.38)). Siqlin aşağıdakı tipləri fərqləndirilir.

— tək sözlərin ixtisarından yarananlar: “h.” < “hektar”, “s.” < “saniyə”.

— söz birləşmələrinin ixtisarından yarananlar: “asap” < “as soon as possible”, “btw” < “by the way”.

Bu cür ixtisarlara daha sürətli yazı və daha az simvol istifadəsi ilə istifadəçilər arasında rahatlıq yaradır. Məsələn, ingilis dilində “btw” ifadəsi, uzun bir cümləni qısa və aydın bir formada çatdırmağa imkan verir.

Bu baxımdan N.D. Poletayeva siqlilərin söz birləşmələrinin ixtisarı olan tiplərindən bəhs edərkən qeyd edir ki, ingilis dilində bu tiptən olan siqlilər sadə cümlələrə sadə cümlələri əvəz edə bildiyi kimi, həm də sadə təktərkibli cümlələri də əvəz etmək potensialına malik olan qrafik ixtisarlardır. Məsələn, “Imk – let me know və ya idk – I don’t know” (14, s.123).

Cümlədə qrafik ixtisarlara bir çox cümlə üzvü kimi çıxış edə bilər, lakin onların əksəriyyəti yazılı nitqdə giriş xarakterli ifadələr kimi istifadə edilir. Bu tip qısaltmalar tənqid (“smh”), təəccüb (“omg”), şəxsi fikir (“imho”, “tbh”), inamsızlıq (“ig”, “ngl”) ifadə edə bilər və ya diqqəti cəlb etmək (“btw”) üçün istifadə oluna bilər.

Deməli, siqləri elmi ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi 2 altqrupa deyil, 3 altqrupa ayırmaq daha doğru hesab edilə bilər:

- tək sözlərin ixtisarı əsasında yaranan siql;
- söz birləşməsinin ixtisarı əsasında yaranan siql;
- cümlə strukturunun ixtisarı əsasında yaranan siql.

b. **Suspenziya.** Bu ixtisarlər, sözlərin bir hissəsinin qısaldılması ilə yaranır. Qeyd edilir ki, “*suspenziyalar bir sözün və ya söz birləşməsinin heca səviyyəsində qısaldılmasıdır*” (6, s.36). Məsələn: “sig” < “signature file”, “esc” < “escape”. Bu tip ixtisarlər proqramlaşdırma və texnologiya ilə əlaqəli müzakirələrdə geniş istifadə olunur ki, bu da onların spesifik kontekstdə anlaşılmasını asanlaşdırır.

Azərbaycan dilində tərtib edilmiş dilçilik terminlərinin izahlı lüğətlərinin birində “suspenziya”dan qrafik ixtisar növü kimi ayrılıqda qeyd edilməsədə, “suspenziya prinsipi”ndən bəhs edilir: “Orfoqrafiyada sözün yalnız bircə hərfi deyil, onun bir hissəsinin yazılması prinsipinə suspenziya deyilir. Məsələn, dosent-dos., birləşmə-bir., mürəkkəb-mür., professor- prof. , səh. (səhifə), məs. (məsələn) və s.” (1, s.343).

Digər bir mənbədə isə qrafik ixtisarin bu növü haqqında belə qeyd edilir: “*suspenziyalar sözün sonunun ixtisar edilməsi nəticəsində başlanğıcın saxlanması yolu ilə yaranır. Suspenziyaların əsas xüsusiyyəti odur ki, onlar öz prototiplərinə nisbətən başlanğıc sözlərin variantları kimi də mövcud olur. Bu tip qısaltmalar orijinal quruluşun tərkibinə daxil olan komponentlərin sayına əsasən 2 alt qrupda fərqləndirilə bilər:*

— *tək sözlərin heca səviyyəsində ixtisarı: diff < difference; esc < escape;*

— *söz birləşmələrinin heca səviyyəsində ixtisarı (bu tip suspenziyalarda söz birləşməsinin bütün elementlərinin hecalarının daxil edilməsinə nadir hallarda təsadüf edilir. Bu tipdə, əsasən, yalnız birinci söz qısaldılır, ikinci element isə ellipsisə uğrayaraq, tamamilə atılır: app < application program; no op < no operator)*” (10, s.155).

c. **Kontraktur.** Bu qrup ixtisarlər yalnız samit səslərini ifadə edən işarələrdən ibarətdir. Məsələn: “thx” < “thanks”, “hrs” < “hours”.

“*Kontrakturlar sahitlərin və qismən samitlərin əsasdan çıxarılması və kompressiya yolu ilə yaranır. Bu qısaltmalar qrupunu yalnız samit səsləri verən işarələr təşkil edir. İngilis dilində konsonantoqramların yaranması, samitlərin informasiya yükünün sahitlərdən daha yüksək olması ilə əlaqəlidir*” (10, s.155). Deməli, qrafik ixtisarlərin bu tipi daha çox ingilis dili üçün xarakterikdir və məhz ingilis dilinin təsiri ilə digər dillərə də sirayət etmişdir. Məsələn, Azərbaycan dilində çat yazışmalarında istifadə edilən “slm” < “salam”, “twk” < “təşəkkür edirəm” tipli qrafik ixtisarlər da bu qəbildəndir.

Konrakturların aşağıdakı növləri mövcuddur:

— sözlərin ixtisarından yaranan kontrakturlar: pls < please;

— söz birləşmələrinin ixtisarından yaranan kontrakturlar: LHB < Lost Heartbeat; BRGDS < Best Regards.

Konrakturların söz birləşmələri əsasında formalaşan növü ilə əlaqəli olaraq, gətirilən nümunəyə nəzərən demək olar ki, bu, kontrakturların nadir növü hesab edilir (8, s.9-10). Burada qrafik qısaltmaların digər növləri ilə qarışması baş verir. Məsələn, kontrakturlar inisiativ və ya heca qısaltmaları ilə birləşə bilər. Bu o deməkdir ki, kontraktura yalnız samitlərin saxlanması ilə sahit səslərin ixtisarı ilə məhdudlaşmır, həmçinin digər ixtisar növlərinin xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirə bilər. Bu cür qarışıq (kombinasiyalı) ixtisarlər daha mürəkkəb və fərqli formalar meydana gətirir.

Ümumiyyətlə, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, ixtisarlərin bütün növlərinə ingilis dilində rast gəlmək mümkündür. Bunun səbəbini fərqli amillərlə əlaqələndirərsələr də, bu məsələ ilə

bağlı O.D. Meşkovun irəli sürdüyü fikir daha məqsədəuyğun görünür. O, ingilis dilinin ixtisarlara daha çox meyilli olduğunu bu dildə hegemonluq edən “monosillabizm”lə əlaqələndirərək belə yazır: “*ingilis dilinin monosillabizmə meylli ingilis dilində müxtəlif qısaltmaların geniş yayılması və intensiv artmasının ən mühüm səbəblərindən biridir*” (13, s.155).

d. **İdeoqrafik işarələr (Fonoideoqramlar)**. Qrafik ixtisarlardan dördüncü tipi kimi ideoqrafik işarələrin də fərqləndirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Bu qrupa daxil edilən qrafik ixtisarlardan müxtəlif mənaları ifadə edən işarələrdən ibarətdir. Məsələn, “2bctnd” < “to be continued”, “cu” < “see you”.

S.O. Barinova müasir ingilis və fransız dillərində, xüsusilə internet ünsiyyətində (çatlar, bloqlar, sosial şəbəkələr, forumlar) geniş yayılmış tamamilə yeni bir ixtisar növü kimi ideoqrafik işarələr adlanan fonoideoqramları, xüsusilə fərqləndirir. O yazır: “*Bunlar işarənin təxmini mənasını dəqiqləşdirən determinant işarəsindən və həmin işarənin oxunuşu haqqında məlumat verən fonetik işarədən ibarət olan ideoqrafik işarələrdir*” (5, s.19). O, üç növ fonoideoqramı nəzərdən keçirir:

— rəqəmsal tip (ing.: “f2f” < face to face, “b4” < before; frans.: “mer6” < merci, “matl” < matin);

— hərfi tip (ing.: “wbu” < what about you, “tuvm” < thank you very much; frans.: “eske” < est-ce que, “kestuf” < qu'est-ce que tu fais);

— qarışıq tip (ing.: “cul8r” < see you later, “o4u” < all for you; frans.: “koi29” < quoi de neuf, “blsur” < bien sûr).

Yu.A. Xusnullina və V.Ye. Abramov qeyd edirlər ki, “*formanı yaradan fon müxtəlif struktural elementlər vasitəsilə təmsil oluna bilər*” (16, s.2531). Kombinasiya olunan və ya qarışıq fonoideoqramlar (loqoqramlar, anaqramlar) üçün hərflər + rəqəm (və ya əksinə) (4-D texnologiyası) və hərfi-simvolik (Li-Fi < Light Fidelity) xarakterikdir.

Bu tip qrafik ixtisarlardan internet istifadəçiləri arasında asanlıqla tanınır və gündəlik ünsiyyətdə də geniş yayılmışdır.

e. **Piktoqramlar**. Piktoqramlar konkret bir məzmunu ifadə edən vizual işarələrdir. Mənbələrin birində piktoqramların izahı bu şəkildə təqdim edilir: “*Piktoqrafik yazıda hər bir ünsür piktoqram adlanır. Hər piktoqram bir və ya bir neçə cümləni əks etdirir. Belə yazıda nitq sözlərə bölünmür, bütöv cümlələrlə ifadə olunur*” (1, s.283). Qrafik işarə olmasına rəğmən, məna yüklü olduğundan onların da qrafik ixtisarlardan kimi səciyyələndirilməsini doğru hesab edərək, piktoqramları da bu təsnifata salmağı lazım bilir. Qeyd edilir ki, “*emojilərin şəbəkə ünsiyyətində artan əhəmiyyəti piktoqramların gənclər arasında bir sıra slenq sözlərini tədricən sıxışdırması ilə təsdiqlənir. Bu, xüsusilə Instagram sosial şəbəkəsinin araşdırma nəticələri ilə sübuta yetirilir*” (12, s.2). Virtual məkanda istifadə edilən piktoqram səciyyəli ixtisarlardan iki əsas növə bölünür:

1. İkonik piktoqramlar: Bunlar, konkret predmet və ya hadisəni təmsil edən simvollarıdır. Məsələn, gülüş üz ifadələri (:-) və s. istifadəçilərin emosiyalarını ifadə etməyə kömək edir. Qeyd edilir ki, “*ikonik o işarədir ki, onun forması həmin işarənin bildirdiyi məna oxşarlığı vasitəsilə izah edilir*” (1, s.148).

İnternet ünsiyyətinə xas olan mətnin qısaltılması, müxtəlif piktoqramların, o cümlədən emoji-lərin, müxtəlif stikerlərin, giflərin və s. istifadəsi ilə həyata keçirilir. Lakin şifahi nitqin ayrılmaz komponenti olan intonasiyadan fərqli olaraq internet mesajlarında təsviredici və qrafik

vasitələrin istifadəsi spesifikdir. Bununla yanaşı, “nəzərə almaq lazımdır ki, virtual mühitdə ünsiyyət real deyil, uydurulmuş bir “şəxsiyyət” və ona uyğun nitq davranışı yaratmağa imkan verir” (9, s.43).

2. Simvolik piktoqramlar: Bunlar, daha abstrakt mənaları ifadə edən işarələrdir, məsələn, “@” işarəsi, e-poçt ünvanlarının ifadəsində geniş istifadə olunur.

Qrafik ixtisarlara dil və ünsiyyətə təsiri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlar internet mühitində dilin daha informal və sürətli şəkildə inkişafına səbəb olur. Emotikonlar və emoji kimi vizual simvollar, istifadəçilərin duyğularını ifadə etməyə və mesajların məzmununu zənginləşdirməyə kömək edir. Məsələn, “:)” simvolu istifadəçilərə müsbət emosiyaları ifadə etməyə imkan tanıyır.

İnternet məkanında istifadə olunan qrafik ixtisarlara təsnifatı, dilin dinamikasını və müasir ünsiyyət formalarını əks etdirir. Bu ixtisarlara, istifadəçilər arasında daha sürətli və effektiv ünsiyyət yaratmağa kömək edir, eyni zamanda, dilin inkişafını da stimullaşdırır. Qrafik ixtisarlara geniş yayılması, dilin informatizasiyası və mədəniyyətlərə ünsiyyətin zənginləşməsi baxımından müsbət bir tendensiyadır. Gələcəkdə, qrafik ixtisarlara daha da müxtəlifləşəcəyi və internet dilinin dinamikasının davamlı olaraq inkişaf edəcəyi gözlənilir.

Hər hansı spesifik fəaliyyət növü, mütləq olaraq, ixtisaslaşmış, müəyyən bir sahəyə aid olan dilin (jargon, slenq) yaranmasına səbəb olur. Jargonun “anlaşılmaz, mücərrəd dil” və “yalnız bir qrup insan və ya peşəyə aid olan dil” mənaları arasında aydın bir sərhəd mövcuddur. “Müasir internet texnologiyalarının yeniliyi və müxtəlifliyi xüsusiləşmiş leksikanın fərqləndirilməsinin müəyyən bir insan qrupuna aid olmağı göstərən bir parol halına gətirir” (5, s.95).

Buna görə də bütün bu ixtisarlara internet istifadəçiləri üçün tanıdıcı işarələr rolunu oynadığını söyləmək olar. Ancaq ixtisarlara yaranmasının əsas səbəbi yalnız internetdə ünsiyyət spesifikasiyası deyil, eyni zamanda, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, özünün və başqalarının vaxtına qənaətmə ehtiyacıdır.

Demək olar ki, internet dilində bir çox situasiyalarda mənfi xüsusiyyətlər özünü göstərir. Əksər ifadələrin tonu ironiyalı və metaforikdir, “burada hər hansı etik normalara riayət olunmur, müxtəlif mənəvi qadağaların və tabuların pozulması davam edir” (4, s.789). Bunun bir nümunəsi **flaming**, **spamming** və **bootstrapping** kimi spesifik fəaliyyət növlərinin internetdə yayılmasıdır.

Başqa nümunələr olaraq, “twain” (thing with an interesting name) və “bg” (big grin) kimi zarafatyana qrafik inisial ixtisarlara, eləcə də nalayiq sözlərin daimi istifadəsi göstərilə bilər. Şəbəkə dilinin bir digər xüsusiyyəti, məsələn, “rotflol” (rolling on the floor laughing out loud) və ya “fotcl” (falling off the chair laughing) kimi detallı şəkildə hazırlanmış abartmaların istifadəsidir. Yuxarıda göstərilən bütün nümunələr internet dilinin müxalif və subkultural xarakterini göstərir.

Bütün bunlara nəzərə alan E.D.Çibor qeyd edir ki, “nitqin qısaltılması və sürətləndirilməsi meylləri heç də həmişə müsbət deyil. Dil yalnız mədəniyyətin ən vacib mənbələrindən biri olmaqla yanaşı, həm də onu qorumaq və ötürmək üçün mövcud olan az sayda vasitələrdən biridir, buna görə də zamanın tələbinə uyğunlaşarkən zəngin ədəbi dilin həqiqi dəyərini unutmamaq vacibdir” (2, s.353).

Verilmiş təsnifat müasir leksik və qrafik ixtisarlara internet dilindəki materialını dilçilik baxımından şərh etməyə və ixtisarlara formalaşma alqoritmini aşkar etməyə imkan yaradır.

Nəzərdən keçirilən nəzəri və dil materialları belə deməyə əsas verir ki, qrafik ixtisarlər İnternet məkanında sürətli və səmərəli ünsiyyətə kömək edən əsas vasitələrindən biridir. Bu ixtisarlər istifadəçilər arasında məzmunun daha yığcam və rahat şəkildə ifadə olunmasına şərait yaradır və internet dilinin inkişafını stimullaşdırır.

Bu elmi araşdırmada müxtəlif növ qrafik ixtisarlərin (siql, suspenziya, kontraktur, ideoqrafik işarələr, piktoqramlar) təsnifatı təqdim edilmişdir. Hər bir qrafik ixtisar növü öz funksiyası və dilə təsiri ilə izah edilir. Məsələn, siql (baş hərflərdən ibarət ixtisarlər), suspenziya (sözlərin heca səviyyəsində qısaldılması), kontraktur (yalnız samit səslərinin saxlanması ilə yaranan qısaltmalar) və fonoideogramlar (işarələrdən ibarət qrafik ixtisarlər) daxil edilir.

İnternet dili xüsusən qrafik ixtisarlər vasitəsilə daha sürətli, yığcam və effektiv ünsiyyətin qurulmasına imkan verir. Eyni zamanda, bu ünsiyyət forması dilin informatizasiyasını və mədəniyyətlərarası ünsiyyətin zənginləşməsini təmin edir.

Qrafik ixtisarlər yalnız dilin struktur və funksional inkişafına deyil, həm də sosial və mədəni aspektlərə təsir göstərir. İnternet dilindəki qısaltmalar müasir texnologiyaların və sosial şəbəkələrin istifadəsi ilə əlaqəli olaraq yeni kommunikasiya formalarının yaranmasına səbəb olur. Dil yalnız mədəniyyətin ən vacib mənbələrindən biri deyil, həm də onu qorumaq və ötürmək üçün mövcud olan az sayda vasitələrdən biridir. Bu səbəbdən ədəbi dilin və dil normalarının da dəyərini unutmamaq vacibdir.

Problemin aktuallığı. İnternetin geniş yayılması ilə əlaqədar olaraq qrafik ixtisarlərin yaranması və istifadə sahəsinin genişlənməsi və bu ixtisarlərin internet ünsiyyətinin sürətləndirilməsi və daha effektiv olmasına kömək etməsi, eyni zamanda dilin yeni kommunikasiya formalarının inkişafını stimullaşdırması bu elmi araşdırmanın aktuallığını şərtləndirir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalə çərçivəsində Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq İnternet materiallarına istinadən qrafik ixtisarlərin yeni təsnifatı təqdim edilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. İnternet üzərindən ünsiyyətin sürətli və effektiv olmasını təmin edən qrafik ixtisarlərin düzgün istifadəsi və təsnifatı bu sahədə elmi araşdırma aparan tədqiqatçılar üçün yeni material sərgiləyir.

Ədəbiyyat

1. Sadıqova, S. Azərbaycanca-türkcə izahlı dilçilik terminləri lüğəti / S. Sadıqova, Ş. Həsənlı-Qəribova. — Bakı: Elm, — 2020. — 416 s.
2. Chibor, E.D. Graphical Abbreviation and Acronyms in English // — Киев: Молодой ученый, — 2021. № 26, — p. 352-355.
3. Famina, N.V. Lexicology of the English language: a course of lectures / N.V. Famina. — Moscow: MADI, — 2018. — 96 p.
4. Habibova, K.A. Language policy in the virtual space / K.A.Habibova, Y.M. Jafarov //1st International Scientific Conference “Modern Management Trends and the Digital Economy: from Regional Development to Global Economic Growth”(MTDE 2019). — Atlantis Press, 2019, — p. 788-791.
5. Habibova, K. SPEECH EFFECT FUNCTION OF PRESUPPOSITION // — Baku: Linguistic Researches. — 2024. №. 1, — p. 91-97.

6. Асмус, Н.Г. Особенности функционирования сокращений в виртуальном дискурсе (на примере социальной сети Твиттер) / Н.Г. Асмус, Н.Д. Полетаева // — Челябинск: Челябинский гуманитарий. – 2021. № 2, – с. 34-42.

7. Барина, С.О. Слоговые и сложнослоговые английские сокращения, используемые в сети Интернет // — Санкт-Петербург: Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена, — 2008. № 67, — с. 18-20

8. Барина С.О. Типология англоязычных сокращений, используемых в сети Интернет: /Автореф. дисс. ...канд.филол.наук/ — Воронеж, 2008. — 22 с.

9. Галяшина, Е.И. Семиотика эмодиконов и анимационных картинок в аспекте судебной лингвистической экспертизы // — Москва: Вестник Университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА), – 2022. № 2, – с. 41-48.

10. Ганноха, И.В. История развития аббревиации как способа словообразования в английском и русском языках // — Москва: Science Time, — 2015. № 4 (16), – с. 154-160.

11. Вильчикова, Е.В. Иконичность в медиадискурсе (графический уровень) /Е.В. Вильчикова, М.Ю. Рябова // — Кемерово: Вестник Кемеровского государственного университета, – 2013. № 1, – с. 150-155.

12. Куликов, Л.В. Особенности использования пиктограмм-эмодзи в интернет-сообществах с разной частотой использования обценной лексики / Л.В.Куликов, Ю.В.Потапова, А.Ю.Маленова (и др.) // — Москва: Психолог, – 2022. № 1, – с. 1-18.

13. Мешков, О.Д. Словообразование современного английского языка / О.Д.Мешков. — Москва: Наука, — 1976. — 245 с.

14. Полетаева, Н.Д. Особенности образования и функционирования графических сокращений в англоязычном виртуальном дискурсе // – Челябинск: Актуальные проблемы лингвистики: взгляд молодых исследователей: Сборник научных статей, — 2021. Том Выпуск 6, — с. 120-125.

15. Хамраев, Б.Д. Лексикализация графических сокращений и аббревиация как способы словообразования в русском языке // — Киев: Молодой ученый, – 2016. № 6, – с. 952-955.

16. Хуснуллина, Ю.А. Словообразовательные модели и структурные типы англоязычных неологизмов-терминов инфокоммуникационных технологий /Ю.А. Хуснуллина, В.Е. Абрамов // — Тамбов: Филологические науки. Вопросы теории и практики, – 2021. Т. 14, № 8, – с. 2529-2533.

С.Ф. Гулузаде

**Классификация графических сокращений, используемых
в интернет-пространстве
Резюме**

Статья посвящена классификации графических сокращений, используемых в интернет-пространстве, и их статусу в языке. Актуальность темы связана с широким распространением интернета. Интернет-общение со временем изменяет динамику языка, порожд-

дая новые формы общения. Особенно графические сокращения (сокращения и визуальные символы) стали неотъемлемой частью интернет-языка, а их использование способствует более быстрому и эффективному общению в письменной форме. В статье рассматривается классификация графических сокращений и их влияние на язык и общение, особенно анализируются сокращения, используемые в различных социальных сетях, форумах, блогах и мессенджерах. В данной статье впервые в азербайджанском языкознании представлена новая классификация графических сокращений на основе интернет-ресурсов. Статья определяет несколько типов сокращений, широко используемых в интернет-общении: сиглы, суспензии, контрактуры, идеографические знаки и пиктограммы. Каждое из этих сокращений отличается своими функциями и использованием, но все они служат практическим целям интернет-языка. Также в статье рассматривается социальное и культурное влияние графических сокращений и подчеркивается их роль в обогащении языка общения на виртуальных платформах.

S.F. Guluzade

Classification of graphic abbreviations used in internet space
Summary

This article is dedicated to the classification of graphic abbreviations used in internet space and their status in language. The relevance of the topic is connected with the widespread use of the internet. Over time, internet communication changes the dynamics of language, giving rise to new forms of communication. In particular, graphic abbreviations (abbreviations and visual symbols) have become an integral part of internet language, and their use facilitates faster and more efficient written communication. The article discusses the classification of graphic abbreviations and their impact on language and communication, with a particular focus on abbreviations used in various social networks, forums, blogs, and messengers. For the first time in Azerbaijani linguistics, a new classification of graphic abbreviations based on internet resources is presented in this article. The article defines several types of abbreviations widely used in internet communication: sigls, suspensions, contractions, ideographic signs, and pictograms. Each of these abbreviations differs in its functions and usage, but they all serve the practical purposes of internet language. The article also examines the social and cultural influence of graphic abbreviations and emphasizes their role in enriching the language of communication on virtual platforms.

Redaksiyaya daxil olub: 20.11.2024

İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
ISSUES IN INCLUSIVE EDUCATION

UOT 373.67

TƏHSİLDƏ BƏRABƏRSİZLİK

Ləman Nemət qızı Məmmədli

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistranı

ORCID: 0009-0002-4999-3245

E-mail: mammedlileman@mail.ru

Açar sözlər: *Təhsil, təhsildə bərabərsizlik, inklüziv təhsil, yoxsulluq və təhsil, sosial-iqtisadi faktorlar, təhsilin keyfiyyəti, şagird nailiyyətləri, beynəlxalq qiymətləndirmələr (PISA, TIMSS).*

Ключевые слова: *Образование, неравенство в образовании, инклюзивное образование, бедность и образование, социально-экономические факторы, качество образования, успехи учеников, международные оценки (PISA, TIMSS).*

Key words: *Education, educational inequality, inclusive education, poverty and education, Socio-economic factors, quality of education, student achievement, international assessments (PISA, TIMSS).*

Təhsil, 1948-ci ildə BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ümumi Bəyannaməsində təməl insan hüququ kimi təsbit edilmişdir. Bu, həmçinin qlobal yoxsulluğun aradan qaldırılmasında, sağlamlığın yaxşılaşdırılmasında və insanların cəmiyyətlərində fəal iştirak etməsini təmin etməkdə vacib rol oynayır [BMT, 1948]. İnküziv təhsil çox sadə bir anlayışdır: hər kəsin təhsilə çıxış hüququnun tanınması və təhsil prosesindən kənar qalmamasıdır. Əslində, bir çox insan qrupları bu hüquqdan istifadə edə bilmir, buna görə də beynəlxalq sənədlərdə və inkişaf strategiyalarında bu təhsil hüququnun nəyə aid olduğu daha dəqiq şəkildə izah edilir. Getdikcə daha çox qəbul edilir ki, inkişaf əməkdaşlığı insan hüquqları çərçivəsində olmalı və buna görə də bütün səviyyələrdə təhsili təşviq etməlidir. Təhsil yoxsulluğun azaldılması üçün mühüm komponent kimi geniş qəbul edilir. Bununla belə, bu əlaqə mürəkkəbdir və uşaqları sadəcə məktəblərə qoymaq yoxsulluğun, qeyri-bərabər resurs bölgüsünün və qlobal miqyasda mövcud olan haqsızlıqların böyüyük problemlərini həll etmir.

Araşdırmalar göstərir ki, təhsilin inkişaf faydaları əhəmiyyətlidir: məsələn, qadınların savadlılığı və təhsili həm qadınların, həm də onların uşaqlarının sağlamlıq və yaşam şanslarını yaxşılaşdırır. Təhsil, həmçinin qlobal icmanın ətraf mühitə daha məsuliyyətli yanaşmasını təmin etmək üçün vacibdir. Təhsildə bərabərsizliklər əsas təhsildən əvvəl başlayır. Sosial-iqtisadi və mədəni səviyyə baxımından üstünlük təşkil edən ailələrdən olan uşaqlar məktəbəqədər təhsilə başlamazdan əvvəl təlim prosesində irəliləmiş əldə edirlər və məktəbəqədər təhsilə daha yüksək nisbətə getməklə, onların məktəbə hazırlığı ibtidai təhsilə başlayanda dezavantajlı yaşadlarından xeyli yüksək olur. Sosial-iqtisadi cəhətdən imkansız ailələrin məktəbəqədər təhsilə çıxışı məhdud olduqda, müxtəlif sosial-iqtisadi səviyyələrdə şagirdlər arasında başlanğıc fərqi artır. Buna görə də, əsas təhsilin başlanğıc nöqtəsində şagirdlər sosial-iqtisadi və mədəni səviyyələrindən asılı olaraq üstünlük və ya çatışmazlıqlarla təhsilə başlayırlar. Bu fərqlər əsas təhsildə adekvat şəkildə kompensasiya edilmədikdə, nailiyyət fərqi genişlənməkdə davam edir.

TIMSS araşdırması göstərir ki, nailiyyətlərdəki boşluqlar məktəbəqədər, baza təhsildə başlayan problemlərdən yaranır.

Azərbaycanda TIMSS (2019) nəticələrindəki təhsildə bərabərsizliklər

TIMSS 2019 məlumatlarına əsasən ölkələr mövcud problemlərin öhdəsindən gəlmək üçün dəlillərə əsaslanan məqsədyönlü strategiyaların hazırlanmasına davam etməlidirlər. Belə ki, "Riyaziyyat" fənni üzrə minimum bilik səviyyəsinə çatan 4-cü sinif şagirdləri arasında oğlan və qızların nisbəti bir-birinə yaxın olsa da, TIMSS 2015-lə müqayisədə oğlanların orta balı qızlardan yuxarı olmuşdur. Bu fərqi aradan qaldırılması üçün ibtidai təhsilin ilk illərindən başlayaraq, əlavə resurslara və diferensiallaşdırılmış təlimə, yeni strategiyalara ehtiyac olduğu ortaya çıxır. 8-ci sinifdə isə bir çox ölkələrdə minimum bilik səviyyəsinə çatan qızların nisbəti oğlanlardan çox olmuşdur ki, bu da bərabərsizliyin azaldılması üçün səylərin davam etdirilməsinə ehtiyac olduğunu göstərir.

Tarix boyu təhsilə həmişə önəm verilsə də, bugünkü cəmiyyətlər üçün daha xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini söyləmək olar. Sənayeləşmə və sonrakı qloballaşma ilə yeni biznes sahələrinin yaranması cəmiyyətlərin daha ixtisaslı işçi qüvvəsinə ehtiyac duymasına səbəb oldu. Bu ehtiyacı ödəmək üçün xüsusilə 20-ci əsrdən etibarən qlobal məktəb təhsili və məktəbə çıxış nisbətlərində əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edilmişdir. Təhsildəki bu inkişaf əsasən dövlətin nəzarəti altında həyata keçirilirdi. Təhsil müəssisələri, xüsusən də icbari təhsillə bağlı formalaşdırıcı və dominant güc elementinə çevrilmiş dövlətlərin təhsil üzərində bu nəzarəti uzun müddətdir müzakirə olunur. Bütün uşaqların məktəbə çıxışı prosesini sürətləndirmək üçün dövlət resurslarından və təhsilə nəzarətdən istifadə edilməsi məqbul sayıla bilər ki, bu da təhsildə bərabər imkanlara doğru ilk addımdır. Bununla belə, Bekkerə görə [2 s.3], təhsil sahəsindəki genişlənmə və islahatlara baxmayaraq, sosial təbəqələr arasında fayda və xərclər balansı sabit qaldığından təhsildə bərabərsizliklər davam edir. İndiki vaxtda məktəbə getməkdən daha çox keyfiyyətli təhsilə çıxış anlayışı etibarlılıq qazanmağa başlayıb. Marger [2014, s. 213] bildirir ki, əgər sosial-iqtisadi vəziyyətdən asılı olmayaraq bütün şagirdlər və tələbələr üçün keyfiyyətli təhsilə çıxış eyni olsaydı, o zaman onlar arasında rəqabət bərabər olardı.

Bu səbəbdən, xüsusilə qərb cəmiyyətlərində təhsildəki bərabərsizlikləri aradan qaldırmaq və bütün uşaqların akademik uğur şanslarını artırmaq üçün islahatlar, elmi araşdırmalar, ictimai və siyasi müzakirələr aparılır [Siraj və Mayo, 2014]. Demək olar ki, PISA və TIMSS kimi beynəlxalq qiymətləndirmə araşdırmalarından əldə edilən ölkə xalları, xüsusən də son illərdə bu cür müzakirələrin təməlinə mühüm rol oynayır. Bu cür araşdırmalar təhsildə bərabərlik mövzusunda ölkələrin beynəlxalq mövqeyi haqqında mühüm məlumatlar verir [Özer, et al. 2020]. Təhsil, məktəblər, müəllimlərin keyfiyyətinə dair beynəlxalq göstəricilərlə və digər elementlərlə bu müqayisələr siyasətçilərin təhsillə bağlı qərarlarına hər gün daha çox təsir etməyə başlayıb [Dronkers, 2010]. Belə beynəlxalq müqayisələr ölkələr arasında rəqabəti artırdığından, onların hökumətləri təhsil üzərindəki hegemonluğunu azaltmağa və təhsildə elmi islahatlara yönəldiklərini söyləmək olar. Təhsildəki imkanlardan müəllimlərin təhsilinə, təhsilə ayrılan büdcədən coğrafi faktorlara, istifadə edilən ölçmə və qiymətləndirmə metodundan sosial perspektivə qədər müxtəlif amillər təsir edə bilər. Bunlardan biri belə fərd üçün əlverişsiz vəziyyət yaradır və təhsil imkanlarının olmamasına səbəb ola bilər. Bundan əlavə, tələbələrin sosial-iqtisadi mənşəyi, yaşadıqları region və ya cəmiyyətlə müəyyən edilən gender rolları da şagirdlər arasında fərqlərə səbəb ola bilər. Bir çox ölkələrdə təhsildəki bərabərsizliklərin

qarşısında duran ən mühüm maneələr arasında yüksək gəlir bərabərsizliyi və yoxsulluğu göstərmək olar. Bəzi ölkələrdəki araşdırmalar göstərir ki, təhsil səviyyəsi ilə yoxsulluq arasında güclü əlaqənin olduğunu və buna görə də fərdlərin təhsil səviyyəsi artdıqca yoxsulluq riskinin azaldığını ortaya qoydu. Bu kontekstdə bütün tələbələrin bərabər rəqabət apara bilməsi üçün yüksək gəlir bərabərsizliyinin qarşısı prioritet olaraq alınmalıdır. Təhsildə bərabərsizliklərin aradan qaldırılması üçün təhsil, sosial, iqtisadi və siyasi sahələrdə vahid yanaşma ilə bu problemi həll etmək, müzakirə etmək və həll yollarını birlikdə hazırlamaq lazımdır. Aydın ki, təhsildə qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması çətindir və uzun müddət tələb olunur. Bu səbəbdən mövcud təhsil sistemi daxilində məktəb mühitində şagirdlərin yaşadıkları bərabərsizlikləri minimuma endirmək və onların akademik uğurlarını dəstəkləyərək sosial-iqtisadi inkişaflarını təmin etmək üçün inklüziv təhsil yanaşmasından faydalanmaq vacibdir. Inklüziv təhsil, xüsusilə uşaqların və digər həssas qrupların təhsildən kənar qalmamasına çalışır. Bu prosesin təməli təhsil hüququdur və hər kəsin təhsilə bərabər çıxışını təmin etməyi hədəfləyir. BMT-nin UNESCO təşkilatına görə, inklüziv təhsil “öyrəncinin iştirakı, bacarığı və uğurunu məhdudlaşdıran maneələri aşmağa yardım edən bir prosesdir” [UNESCO, 2017]. Bu yanaşma, fərqli fərdi xüsusiyyətlərin təhsildən kənarlaşdırılması problemini deyil, əksinə bu müxtəliflikləri təhsil mühiti üçün zənginləşdirici amil olaraq qəbul edir.

Inklüziv təhsil

Əlilliyi olan şəxslərin təhsil hüquqlarını əhatə edən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) “Əlillərin Hüquqları haqqında” Konvensiyası, inklüziv təhsili hər kəs üçün ən uyğun təhsil mühiti olaraq təşviq edir [BMT 2008]. Eyni zamanda, BMT-nin “Uşaq Hüquqları Konvensiyası”nın 28-ci maddəsi hər bir uşağın təhsil hüququnu təsdiqləyir və bu hüququn bərabər imkanlar əsasında təmin edilməsini müdafiə edir, [BMT, 1989]. Maddədə qeyd edilir ki, təhsil uşaqların şəxsiyyətini, istedadlarını, əqli və fiziki qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə, insan hüquqları və əsas azadlıqlara, sülh, dostluq, anlayış, tolerantlıq və bərabərlik prinsiplərinə əsaslanan həyat tərzini öyrənməyə, habelə ətraf mühitə hörmət bəsləməyə yönəldilməlidir. Bu kontekstdə əlilliyi olan uşaqların, əlilliyi olmayan yaşlıları ilə birlikdə təhsil alması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədi 4 də hər kəs üçün inklüziv və bərabər keyfiyyətli təhsil təminatına diqqət çəkir.

Inklüziv təhsil əlilliyi və öyrənmə çətinlikləri olan uşaqların təhsilini adi uşaqlarla eyni sınıfdə həyata keçirmək üçün yeni bir yanaşmadır. Bu, bütün uşaqların – əlilliyi olan və olmayan – ümumi məktəblərə və icma təhsil mühitinə daxil olaraq, onlara uyğun dəstək xidmətləri şəbəkəsi ilə birlikdə təhsil almağı nəzərdə tutur. Inklüziv təhsil, yalnız müxtəlif növ öyrənənlərin ehtiyaclarını əhatə edən və onların ehtiyaclarına uyğunlaşan çevik təhsil sistemi ilə mümkündür.

Inklüziv təhsil bütün öyrənənlərin müxtəlif ehtiyaclarını həll edir və məktəblərdəki maneələri aradan qaldırır. Bu, təhsil sisteminin bütün öyrənənlərə çatmaq qabiliyyətini gücləndirmək prosesidir. Bu təhsil yanaşması bütün şagirdlərə akademik və sosial nailiyyətlər üçün daha böyük imkanlar yaradır. Bu, sosial, istirahət, incəsənət, idman, musiqi, gündüz qayğı və məktəbdən sonrakı qayğı, əlavə dərslər, dini fəaliyyətlər və digər bütün tədbirlərdə iştirak etmək imkanlarını əhatə edir.

Təhsil əsaslandırması ondan ibarətdir ki, bütün uşaqlar inklüziv məktəblərdə birlikdə təhsil almalıdırlar və məktəblər xidmət göstərdikləri şagirdlərin fərdi fərqlərini tanımalı, bu fərqlərə

cavab verməli və şagirdlərin ehtiyaclarına uyğun tədris metodlarını inkişaf etdirməlidirlər ki, bütün təhsil alanlar ən çox faydalana bilsinlər [UNESCO, 2001]. Bu kontekstdə əlilliyindən asılı olmayaraq bütün şagirdlər eyni məktəbin eyni siniflərində birgə təhsil almalı, inklüziv təhsilin əsas prinsipləri nəzərə alınmaqla ümumbəşəri dəyərlərə, yüksək iştirakçılığa və demokratiyaya malik sinif mühiti yaradılmalıdır. Bunlara əlavə olaraq, təlim-tədris prosesində şagird müxtəlifliyini effektiv şəkildə əks etdirmək üçün diferensiallaşdırılmış təlimdən istifadə edilməlidir. Sosial əsaslandırma ondan ibarətdir ki, inklüziv məktəblərdə təhsil alan bütün şagirdlər şagirdlərin fərdi fərqliliklərə mənfi münasibətinin qarşısını ala bilər. Bu o deməkdir ki, o, daha ədalətli və ayrı-seçkiliyə yol verməyən, inklüziv cəmiyyətin əsasını təşkil edə bilər [UNESCO, 2001]. Şagirdlərin oxuduğu sinif otaqlarını kiçik bir nümunəyə endirilmiş bir cəmiyyətin əksi hesab etmək olar. Müvafiq olaraq, sinifdə şagirdlər müxtəlif dillərə, dillərə, irqlərə və etnik qruplara aid ola bilər. Onların miqrasiya və ya fəlakətdən təsirlənmək kimi vəziyyətləri ola bilər. Digər tərəfdən, sinifdə ədəbiyyat, incəsənət, idman və texnologiya kimi sahələrdə akademik uğur qazanan və fəal olan tələbələr də ola bilər. Belə müxtəlifliyin olduğu bir mühitdə zənginləşmə mənbəyi kimi fərdi fərqliliklərdən faydalanmaq və onları ön plana çıxarmaq vacibdir. İqtisadi əsaslandırma o deməkdir ki, bütün uşaqların birlikdə təhsil alması dövlətlər üçün daha az xərc tələb edəcək, çünki o, müxtəlif əlillik qrupları üzrə ixtisaslaşmış məktəblərə (xüsusi təhsil məktəbləri, istedadlı məktəblər və s.) ehtiyacı aradan qaldıracaq. Buna görə inklüziv məktəblərin tikintisi, avadanlıq və müəllim xərcləri ilə yanaşı, digər sabit xərclərə (təbii qaz, işıq, su və s.) qənaət etmək və ya bu büdcəni inklüziv məktəblərin inkişafına sərf etmək olar. Onu da demək olar ki, məzmunu tarix boyu inkişaf edən inklüziv təhsilin yoxsulluğun, müharibələrin, ayrı-seçkiliyin və ədalətsizliyin davam etdiyi bir dünyada bütün cəmiyyətlərdə eyni dərəcədə inkişaf etməsini gözləmək olmaz. Bu baxımdan dünyanın müxtəlif qitələrində, müxtəlif ölkələrdə, həmin ölkələrin müxtəlif coğrafi bölgələrində, hətta eyni şəhərin fərqli bölgələrində belə təhsildə qarşıya çıxan problemlərdə fərqliliklər müşahidə oluna bilər. Buna görə də inklüziv təhsilin məqsədləri sinif və məktəb kimi mikro miqyasda müəyyən edilməlidir. Məsələn, sinifdə əcnəbi şagirdlərə qarşı qərəz varsa, ilk növbədə bu qərəzlərlə mübarizə aparılmalıdır. Məktəbdə fiziki qüsurlu şagird varsa, ilk addımı məktəb binasında pandus və ya lift tikmək olar [Amaç, 2021].

Azərbaycanda təhsildə bərabərsizliyin qarşısının alınması üçün atılan addımlar, inklüziv təhsil.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən, “Təhsil haqqında” qanunun 5-ci maddəsində dövlət hər bir vətəndaşa cinsindən, irqindən, dilindən, dinindən, siyasi baxışlarından, etnik mənsubiyyətindən, sosial vəziyyətindən, mənsəyindən və ya sağlamlıq vəziyyətindən asılı olmayaraq, təhsil almaq imkanını təmin edir və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi üçün təminat yaradır. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 14 dekabr tarixli 3498 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiqlənən “2018-2024-cü illərdə sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin digər şəxslərlə bərabər səviyyədə təhsil hüququna malik olmasını və onlar üçün maneəsiz təhsil mühitinin yaradılmasını əsas hədəf kimi müəyyən edir. Prinsiplər əsasən bunlardan ibarət idi: Azərbaycan Respublikasında təhsilin bütün pillələri üzrə sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış infrastrukturun yaradılması təmin edilir. Eyni za-

manda, informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin məlumat əldə etmək imkanları genişləndirilir. Məktəbəqədər, ümumi və peşə təhsili proqramlarında da sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsildən faydalanması digər şəxslərlə eyni səviyyədə təmin edilir. Həmçinin, inklüziv təhsilə cəlb olunan sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün məlumat bazası yaradılır və onların təhsilə cəlb edilməsi imkanları yeni qaydalar əsasında qiymətləndirilir. Əhalinin sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsil hüquqları barədə məlumatlılıq səviyyəsi artırılır.

Azərbaycanda məktəbəqədər dövrdə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarla bağlı işlərin yetərli olmaması, maarifləndirmənin zəif səviyyəsi və bu mövzuya mediada kifayət qədər yer ayrılmaması ilə əlaqələndirilir.

Bu prinsiplərə uyğun olaraq, beynəlxalq və milli öhdəliklərin icrası istiqamətində təhsil sistemində mühüm addımlar atılır. Ölkədə inklüziv təhsilin keyfiyyətini təmin etmək məqsədilə inklüziv siniflər təşkil edilən ümumi təhsil müəssisələrinin sayı artırılır, əlilliyi olan uşaqların təhsil hüququnun təminatına diqqət yetirilir, təhsilin keyfiyyəti yaxşılaşdırılır və məktəblərdə kadr potensialı gücləndirilir.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu (ARTİ) 2018-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi və BMT-nin Uşaq Fondu (UNICEF) ilə birgə müxtəlif fəaliyyətlər həyata keçirir. 2018-2020-ci illər ərzində əlilliyi olan uşaqların ümumi təhsil müəssisələrində keyfiyyətli təhsil imkanlarını dəstəkləmək məqsədilə Müəllim İnkişafı Mərkəzləri (bəzi hallarda Resurs Mərkəzləri kimi də tanınır) yaradılıb. Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Quba, Şəki, Ağcabədi və Qazax olmaqla 7 regionda seçilmiş 9 məktəbdə yaradılan bu mərkəzlər müəllimlərin peşəkar inkişafını təmin etməyə yönəlib.

Azərbaycanda təhsildə inklüzivlik inkişaf etməkdə olan bir sahədir, lakin bərabərsizlik hələ də bir çox aspektdə özünü göstərir. Inklüziv təhsil, xüsusilə əlilliyi olan şagirdlər, kənd rayonlarından olan şagirdlər və digər həssas qrupların təhsilə tam çıxışını təmin etmək üçün bir mexanizmdir.

Inklüziv təhsilə ehtiyacı olan uşaqların müəyyənləşdirilməsi

Inklüziv təhsilə ehtiyacı olan uşaqların müəyyənləşdirilməsi üçün bir çox halda poliklinikalarla əlaqə saxlanılır. Bildiyimiz kimi, yerli təhsil idarəetmə orqanlarının nəzdində yerlərdə psixoloji-tibbi-pedaqoji komissiyalar fəaliyyət göstərir və onlar poliklinikalarla əməkdaşlıq çərçivəsində sağlamlıq imkanları məhdud olan 6 yaşa tam olmuş uşaqları müəyyənləşdirirlər. Bundan sonra onlar inklüziv təhsilə cəlb olunurlar. [Xələfov, A, 2024]. Ölkəmizdə ümumi təhsil müəssisələrində inklüziv təhsilin təşkili Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 11 fevral 2023-cü il tarixli 43 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş "İnklüziv təhsilin təşkili Qaydası" ilə tənzimlənir. Burada əsas məqamlardan biri budur ki, ilk növbədə, inklüziv təhsilin təşkil olunacağı məktəbi müəyyənləşdirib sonra ora cəlb olunacaq uşaq axtarılmasın. Birinci, ərazidə inklüziv təhsilə cəlb olunacaq sağlamlıq imkanları məhdud uşaq aşkar olunur, sonra uşağa yaşayış yerinə yaxın məktəbdə inklüziv sinif təşkil edilir [Xələfov A, 2024].

Inklüziv təhsil üçün ümumi təhsil müəssisələrinin infrastrukturunun sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün əlçatan olması məqsədilə tədris ilinin başlamasından əvvəl müvafiq tikinti və təmir işləri həyata keçirilir. Eyni zamanda, pedaqoji heyət inklüziv təhsil sahəsində müvafiq təlimlərə cəlb edilir. Lakin, bu, o demək deyil ki, hər zaman bu müəssisələrə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar qəbul olunacaq. Hər il bu cür uşaqların məktəblərə daxil olması halında,

həmin müəssisə xüsusi təhsil məktəbinə çevrilə bilər.

Bu kontekstdə inklüziv təhsilin əsas prinsiplərindən biri, uşaqların öz yaşayış yerlərinə yaxın olan və icmalarında yaşayan həmyaşıdları ilə birlikdə təhsilə cəlb olunmasıdır. Bu yanaşma sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların yalnız təhsil almasına deyil, eyni zamanda öz icmalarına inteqrasiya olunmasına da şərait yaradır. Bu, onların sosial mühitdə daha aktiv iştirak etmələrini və həmyaşıdları ilə daha sıx əlaqələr qurmalarını təmin edir. [Xələfov, A, 2024].

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 11 fevral 2023-cü il tarixli 43 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “İnklüziv təhsilin təşkili Qaydası”nın 3.3-cü bəndinə uyğun olaraq, inklüziv təhsil həyata keçirən ümumi təhsil müəssisələrində sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara xüsusi təhsillə təminat məqsədilə loqopedik xidmətlər təqdim olunur. Bu məktəblərdə çalışan loqopedlər, müxtəlif məhdudyyətləri olan uşaqların təlim prosesinə dəstək verməklə, onların inkişafına kömək edirlər.

Hazırda loqopedik xidmətin təşkili üçün mövcud normativ hüquqi baza əsasında resurslardan istifadə edilərək inklüziv təhsilin qurulmasına başlanılıb. Gələcəkdə, bu prosesin daha mütəşəkkil və sistemli bir şəkildə normativ hüquqi aktlarla tənzimlənməsi planlaşdırılır. Bu yanaşma, inklüziv təhsilin daha səmərəli şəkildə həyata keçirilməsinə və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsilə cəlb olunmasına imkan yaradacaq.

DİM, 4-cü məqsəd

2015-ci ildə BMT-yə üzv dövlətlər, 2030-cu ilədək yoxsulluq, bərabərsizlik, xəstəlik, iqlim dəyişikliyi və digər inkişaf problemlərini həll etmək məqsədilə dayanıqlı inkişaf məqsədləri (DİM) adlı çərçivə sənədini qəbul etdilər. Bu çərçivə, heç kimin geridə qalmadığını və unudulmadığını təmin edən hərtərəfli bir yanaşma təqdim edir. Sənəd 17 məqsəd və 169 hədəfdən ibarətdir ki, bunlar arasında yoxsulluğa və aclığa son qoyulması, yaxşı səhiyyə və rifah, keyfiyyətli təhsil, gender bərabərliyi və digər mühüm məsələlər yer alır. Qəbul edilən məqsədlərdən biri, yəni 4-cü məqsəd (DİM-4), keyfiyyətli təhsilə yönəlidir [BMT, DİM, 2015].

DİM-4, inklüziv və bərabər səviyyədə keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsini, həmçinin hamı üçün ömür boyu öyrənmə imkanlarının təşviqini hədəfləyir. Bu məqsəd, yalnız əsas sərişələrin səmərəli mənimsənilməsinə deyil, eyni zamanda sosial və mədəni həyat baxımından təhsil proseslərinin nəticələrini də əhatə edir. Bu global öhdəlik, təhsil siyasəti, planlaşdırma, təbiiqetmə və öyrənmə proseslərinin və nəticələrinin yaxşılaşdırılması sahələrində mühüm təsirlər yaradır.

Bu sahələr arasında müəllimlərin təhsili, təlimin qiymətləndirilməsi, davamlı peşəkar inkişaf, təhsil proqramlarının, tədris və təlim materiallarının hazırlanması, məktəb rəhbərliyi və pedaqoji yanaşmalar yer alır. Təlimin qiymətləndirilməsi, öyrənmənin nəticələrini və inkişafını qiymətləndirmək, ölçmək və sənədləşdirmək üçün müxtəlif metod və vasitələrdən istifadə edilir. Qiymətləndirmələr, öyrənmələrin nə bildiklərini, öyrəndikləri ilə nə edə biləcəklərini müəyyən etməyə və öyrənməyə imkan verən kontekstləri müəyyən edir və bu prosesə mane ola biləcək amilləri ortaya qoyur.

Problemin aktuallığı. Təhsildə bərabərsizlik problemi global miqyasda geniş yayılmış və həll edilməli olan əsas məsələlərdən biridir. İqtisadi inkişafın, cəmiyyətlərdə sosial ədalətin təmin edilməsinin və demokratiyanın möhkəmləndirilməsinin təməli keyfiyyətli və bərabər hüquqlu təhsil imkanlarından asılıdır. Hazırda bir çox ölkədə, o cümlədən Azərbaycanda, regionlararası və sosial qruplar arasında təhsilə çıxış imkanları və təhsil keyfiyyətində kəskin fərqlər

mövcuddür. Bu bərabərsizliklər daha çox kənd və şəhər məktəbləri, zəngin və kasıb ailələr, həssas qruplar arasında görünür. Beynəlxalq təşkilatların apardığı araşdırmalar, məsələn, bu fərqlərin təhsilin erkən mərhələlərində ortaya çıxdığını və zaman keçdikcə daha da dərinləşdiyini göstərir. Bu baxımdan, təhsildə bərabərsizliklərin aradan qaldırılması tək cə təhsil sahəsinin deyil, həm də sosial ədalət və davamlı inkişaf məsələlərinin aktuallığını təşkil edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə təqdim edilən elmi yenilik, təhsildə bərabərsizlik probleminin inklüziv təhsil yanaşması çərçivəsində daha geniş şəkildə araşdırılması və təhlil edilməsidir. Inklüziv təhsil tək cə fiziki və zehni məhdudiyyətləri olan şagirdləri deyil, sosial-iqtisadi cəhətdən dezavantajlı olan qrupları da əhatə edir. Bu yanaşma, fərdi müxtəlifliklərin təhsil mühitində zənginlik kimi qəbul edilməsi və fərdlərin fərqliliklərinə uyğun tədris metodlarının tətbiq olunması zərurətini ön plana çıxarır. Məqalədə həmçinin, beynəlxalq təhsil qiymətləndirmə sistemləri nəticələrinin analizi, bu qiymətləndirmələrin təhsildə bərabərsizliklərə təsiri və ölkələrarası rəqabətin təhsilin keyfiyyətini artırmaqda oynadığı rol geniş şəkildə öyrənilir. Elmi yenilik həmçinin təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatların daha effektiv yollarını təklif etməklə, təhsilin inklüzivliyini artırmaq üçün yeni metodoloji yanaşmaları təqdim edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə təhsildə bərabərsizliyin aradan qaldırılması üçün təklif olunan inklüziv təhsil yanaşmasının praktik tətbiqi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Inklüziv təhsil modeli bütün şagirdlərin, o cümlədən fiziki, zehni, sosial-iqtisadi və mədəni baxımdan fərqli olan şagirdlərin eyni sinifdə təhsil almasını və bu prosesdə onların fərdi ehtiyaclarına uyğun təlim metodlarının tətbiqini nəzərdə tutur. Bu yanaşma, Azərbaycanda və dünyanın digər ölkələrində təhsildə mövcud olan bərabərsizliklərin azaldılması üçün məktəblərdə tədris metodlarının diferensiallaşdırılmasına və inklüziv təhsilin genişləndirilməsinə yönəlmiş siyasətlərin tətbiqinə təkan verə bilər. Bundan əlavə, bu yanaşma müəllim hazırlığı proqramlarının yenidən qurulmasına və pedaqoji təlimlərin daha çox inklüzivliyə yönəldilməsinə imkan yaradaraq, müəllimlərin təhsil sistemindəki bərabərsizlikləri aradan qaldırmaq üçün daha hazırlıqlı olmalarını təmin edəcək. Beləliklə, təhsildə bərabərsizliklərin azaldılması cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərə bilər, yoxsulluğun azalmasına və sosial ədalətin möhkəmlənməsinə xidmət edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Amaç, Z. Kapsayıcı eğitim ve ilkökul öğretmenleri: sistematik bir inceleme. *Elektronik Eğitim Bilimleri Dergisi*, 10(19), 2021. 74-97 s.
2. Ayvaci, H. Ş., & Yamaçlı, S. Kapsayıcı eğitim konulu hizmet içi eğitim almış fen bilimleri öğretmenlerinin ders tasarımlarına bakış açısı. *Trakya Eğitim Dergisi*, 12(1), 2021. 203-220 s.
3. Graham, L. J. Inclusive education in the 21st century. In *Inclusive education for the 21st century*. Routledge, 2020. 3-26 s.
4. Xudaverdiyeva, T. "İnklüziv təhsildə təlimin təşkili prinsipləri: perspektivlər və nəticələr". "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 2021. №3
5. Öner, G. *Kapsayıcı Eğitim Yaklaşımıyla Sosyal Bilgiler Öğretimi: Bir Eylem Araştırması* (Doctoral dissertation, Anadolu University, 2022)
5. Palabıyık, T., & Sakız, H. Kuramdan Uygulamaya Kapsayıcı Eğitim: Ortaöğretim

İngilizce Dersi Kapsayıcı Öğretim Programının İncelenmesi ve Öneriler. *Journal of Children's Rights and Education*, 2(1), 2021. 11-39 s.

6. Stubbs, S. Inclusive education. *Where there are few resources*. Oslo, The Atlas Alliance Publ. 2008.

7. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu

8. <https://www.unesco.org/en/inclusion-education>

9. <https://as-journal.edu.az/timss-beyn%C6%8Flxalq-qiym%C6%8Ftl%C6%8Fndirm%C6%8Fsi-t%C6%8Fhsil-siyas%C6%8Ftinin-mu%C6%8Fyy%C6%8Fnl%C6%8Fsdirlm%C6%8Fsind%C6%8F-al%C6%8Ft-kimi>

10. <https://arti.edu.az/f%C9%99aliyy%C9%99timiz/m%C9%99zmun-v%C9%99-qiym%C9%99tl%C9%99ndirm%C9%99/inkluziv-t%C9%99hsil/>

Л.Н. Маммедли

Неравенство в образовании

Резюме

В данной статье обсуждаются причины и последствия неравенства в образовании. Обращается внимание на различия между городскими и сельскими школами в Азербайджане, включая несоответствия в доступе к образовательным ресурсам и качеству, квалификации учителей и поддержку местных сообществ. Также исследуется влияние языка, культуры и экономического статуса среди азербайджанцев на образовательное неравенство. Подчеркивается необходимость реализации соответствующих политик и создания инклюзивной образовательной системы для устранения этих неравенств.

L.N. Mammedly

Educational inequality

Summary

This article discusses the causes and effects of educational inequalities. It highlights the disparities between urban and rural schools in Azerbaijan, including discrepancies in access to educational resources and quality, the qualifications of teachers, and support from local communities. The impact of language, culture, and economic status among Azerbaijanis on educational inequality is also explored. The necessity of implementing appropriate policies and establishing an inclusive education system to address these inequalities is emphasized.

Redaksiyaya daxil olub: 03.11.2024

TƏHSİLİN İDARƏEDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЕМ
ISSUES OF EDUCATIONAL MANAGEMENT

UOT 378.4:303.722

MÜASİR AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNDƏ YENİ HƏDƏFLƏR VƏ GƏLƏCƏK
NAILİYYƏTLƏR

Solmaz Elçin qızı Hüseynova

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0004-2643-4111

E-mail: solmazhuseynovaaa@gmail.com

Açar sözlər: təhsil, hədəf, nailiyyət, innovasiya, informasiya texnologiyaları

Ключевые слова: образование, цель, достижение, инновации, информационные технологии

Key words: education, goal, achievement, innovation, information technologies

Son zamanlar müasir Azərbaycan təhsilində həyata keçirilən islahatlar, müasir metodların və tendensiyaların tətbiqi gənc nəslin inkişafında mühüm rol oynayır.

Təhsil sisteminin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, inklüziv mühitin yaradılması və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inteqrasiyası Azərbaycan təhsilində qarşıya qoyulan yeni hədəfləri və bu hədəflərə nail olma yolunda atılan addımları təşkil edən mühüm istiqamətlərdir.

Azərbaycan Respublikasının Ümummilli lideri Heydər Əliyev hər zaman təhsilimizə diqqət və qayğı göstərmiş, təhsilimiz üçün böyük töhfələr vermişdir. Məhz onun sayəsində təhsil sistemimiz müasirləşdirildi, təhsil islahatları həyata keçirildi, təhsil müəssisələrinin infrastrukturlaşdırılması sahəsində bir çox tədbirlər görüldü, müəllimlərin sosial statusu yüksəldi, digər ölkələrlə beynəlxalq əməkdaşlıqlar yaradıldı, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların təhsili üçün proqramlar hazırlandı, gənclərin xaricdə təhsilinə şərait yaradıldı. Əsas ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan təhsil strategiyası hal-hazırda Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Son illərdə Prezident İlham Əliyevin təhsilə diqqət və qayğısı sayəsində ciddi nailiyyətlər qazanılmış təhsilimizin gələcəyini təmin edəcək inkişaf proqramları təsdiq olunmuş, irimiqyaslı islahatlar həyata keçirilmiş təhsilin davamlı inkişafına yönəlmiş əsaslı tədbirlər görülmüşdür. Məhz dövlət başçısının söyləri nəticəsində son illər təhsil sektorunun ayrı-ayrı sahələri üzrə 16 inkişafyönlü dövlət proqramı təsdiq olunmuşdur. Hal-hazırda müasir təhsilimizə baxdıqda həyata keçirilməli olan bir sıra hədəflərimizin olduğunu görürük. Elm və Təhsil naziri Emin Əmrullayev Azərbaycan təhsilindəki yeniliklərlə bağlı keçirdiyi brifinqdə bir sıra hədəfləri və prioritetləri qeyd edib:

1. Növbəti illər üçün əsas hədəflərdən biri işğaldan azad olunmuş ərazilərdə (Zəngilan, Tərtər, Füzuli, Laçın) təhsil infrastrukturunun yaradılmasıdır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə məktəblərin təmiri və yenidən qurulması üzrə bir sıra işlər həyata keçiriləcək.

2. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə 220 min uşağın cəlb edilməsi də əsas hədəflərdən biridir. Bundan əlavə müdir vəzifələrinə işə qəbul müsabiqə yolu ilə aparılacaq, pedaqoji kadr-

larla təlimlər keçiriləcək, bu sahədə sertifikatlaşdırılma həyata keçiriləcək, heç vaxt bağca olmayan kəndlərdə icma əsaslı qrupların yaradılması davam edəcək [5].

3. Azərbaycan dilinin tədris saatları artırılacaq, tədrisi rus dilində həyata keçirilən siniflərdə bir sıra fənlər Azərbaycan dilində tədris olunacaq.

4. Yeni tədris ilində məktəblərdə dərslik problemi aradan qaldırılacaq, həmçinin ucqar rayonlarda yerləşən məktəblər dərsliklərlə təmin olunacaq [5].

5. Digər bir prioritet isə ümumi təhsildə STEAM layihəsinin tətbiqinin daha da genişləndirilməsidir. Bu sistem texnologiya, mühəndislik, təbiət və riyaziyyat kimi fənlərin əlaqəli şəkildə tədris edilməsini təmin edir. Həmçinin bu yanaşma şagirdlərin analitik düşünmə, yaradıcı yanaşma və problem həll etmə qabiliyyətlərinin inkişafına da təkan verir.

6. Digər bir hədəf isə ümumi təhsildə İKT infrastrukturunun daha da təkmilləşdirilməsi, ucqar rayonlarda və kəndlərdə yerləşən məktəblərin sürətli internetlə təmin olunmasıdır.

7. Həmçinin növbəti tədris ilində peşə təhsilində dövlət sifarişli yerlərin sayının 18 mindən çox olacağı və peşə təhsili müəssisələrinə tələbə qəbulunun sayının 26 minə çatdırılacağı da planlaşdırılır.

8. Ali təhsildə isə nəzərdə tutulan yeniliklərdən biri bəzi ixtisaslarda tədris müddətinin qısaltılmasıdır ki, bunlar əsasən İT, turizm və magistratura səviyyəsində təhsil almağa ehtiyac olmayan ixtisasları əhatə edir.

9. Digər bir hədəf isə dünyanın aparıcı universitetlərində təhsil alan azərbaycanlıların sayının daha da artırılmasıdır [5].

Həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan bu hədəflərdən başqa ölkəmizdə təhsil sahəsində bəzi məsələlər də var ki onlar da həllini tapmalı və təhlil olunmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, sırf nəzəri xarakter daşıyan, praktiki bilik və bacarıqlarla zənginləşməyən təhsil öz əhəmiyyətini və fundamentallığını itirir. Təhsilin məzmununun formalaşmasında elmi və akademik biliklərlə yanaşı, praktiki bacarıqları inkişaf etdirmək və təcrübənin artırılmasına diqqət etmək vacibdir. İlk növbədə texnoloji və innovativ yenilikləri nəzərə almalı, buna uyğun olaraq təhsili inkişaf etdirməli, həmçinin ümumi təhsil pilləsində şəxsiyyətin hərtərəfli formalaşdırılmasını təmin etməliyik [6].

Bundan əlavə, mənbələrdə qeyd olunur ki, əmək bazarının tələbləri əsas götürülməli, dövlət və özəl müəssisələrin strategiyası təkmilləşdirilməlidir. Həmçinin bütün təhsil pillələrinin; məktəbəqədər təhsilin, ümumtəhsil, peşə və orta ixtisas təhsilinin, ali təhsil müəssisələrinin məzmunu təkmilləşdirilməli, infrastruktur işləri görülməli, təhsil müəssisələrinin mütəxəssis hazırlığını təmin edən işlər davam etdirilməlidir. Ümumi təhsildə peşəyönümü üzrə təmayüllü siniflərin açılması da əsas hədəflərdən biridir. Bu kimi əsas yeniliklər şagirdlərin gələcəkdəki peşə seçiminə və əmək bazarına daha asan uyğunlaşmalarına şərait yaradacaqdır. Müasir Azərbaycan təhsilində yeni məzmunun tətbiq olunması həm də yeni yanaşmaları tətbiq edən istedadlı pedaqoji kadrları tələb edir. Məhz buna görə də müəllimlərin təlim və inkişaf proqramları ilə bilik və bacarıqlarının artırılması yüksək səviyyəyə çatmalıdır. Həmçinin ali təhsil sahəsində akkreditasiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq akkreditasiyadan keçmiş ali təhsil proqramlarının sayının artırılması da əsas hədəflərdəndir [6].

Məktəblərdə mənəvi-psixoloji mühitin yaxşılaşdırılması, tərbiyə işinin sistemli təşkili, məktəb-ailə münasibətlərinin düzgün qurulması, psixoloji xidmətin təkmilləşdirilməsi ən vacib iş istiqamətlərindəndir. Bundan əlavə müasir dövrdə şagirdlərin zərərli informasiyaya çıxışının

asanlaşması təhsil sistemi qarşısında ciddi problemlər yarada bilər. Buna görə də təhsil sahəsində işləyən rəhbər şəxslər, müəllimlər, pedaqoqlar, psixoloqlar ailələrlə sıx əməkdaşlıq qurmalıdırlar. Məktəb rəhbərləri ailə-məktəb münasibətləri ilə bağlı seminarlar, təlimlər keçirməli, maarifləndirmə işləri aparmalı, nəzarət mexanizmlərini təşkil etməli, fəvqəladə halların qarşısını almalıdırlar. Hazırda informasiya-kommunikasiya texnologiyaları cəmiyyətin bütün sahələrinə nüfuz etməkdədir. Cəmiyyətimiz texnoloji inqilab ərəfəsində olduğu üçün təhsil sistemi bu kimi dəyişikliklərə hazır olmalıdır. Gənc nəsli baş verən dəyişikliklərə hazırlamaq üçün yeni ixtisaslar, peşələr və sahələr təkmilləşdirilməlidir [6].

Azərbaycanın təhsil sistemində əldə edilən gələcək nailiyyətlər isə bu hədəflərin reallaşdırılması ilə bağlıdır. Yüksək bilik səviyyəsi və dünyagörüşünə malik, iş bazarının tələblərini bilən müasir vətəndaşların yetişdirilməsi ölkəmizin inkişaf etməsinə və onun qlobal müstəvidə tanınmasına şərait yaradacaq.

Beləliklə, müasir Azərbaycanın təhsil sisteminin inkişafı üçün müəyyən edilmiş hədəflər, gələcək nəsillərin keyfiyyətli təhsil almasına, cəmiyyətin irəliləməsinə və akademik uğurların daha da çoxalmasına yönəlmişdir. Gələcəkdə ölkəmizin bu nailiyyətləri əldə etməsi üçün təhsil sahəsində olan bütün maraqlı tərəflər birgə əməkdaşlıq etməlidirlər.

Problemin aktuallığı. Müasir Azərbaycanın təhsil sistemində yeni hədəflərin müəyyənləşdirilməsi və gələcək nailiyyətlərin əldə edilməsi gənc nəsillərin inkişafı üçün zəruri bir məsələdir. Təhsildə qarşıya qoyulan bu hədəflər və əldə edilən nailiyyətlər gələcək nəsillərin daha keyfiyyətli təhsil almasını, yeni bilik və bacarıqların əldə edilməsini əhatə edir. Belə yanaşma nəticəsində gənclər qlobal səviyyədə rəqabətə davamlı mütəxəssislər kimi yetişəcək.

Problemin elmi yeniliyi. Müasir Azərbaycanın təhsil sisteminin çağdaş dövrə və qlobal dünyaya uyğunlaşması üçün həyata keçirilməsi vacib olan tədbirlər diqqət mərkəzinə çatdırılır. Bu tədbirlər, müasir innovativ tədris metodlarının tətbiqini və beynəlxalq standartlara uyğun təhsil proqramlarının hazırlanmasını əhatə edir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən orta ümumtəhsil məktəblərinin və ali təhsil müəssisələrinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Qasımov L.N., Mahmudova R.M.. Pedaqogika. Dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2012
2. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı Üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı, 2013.
3. Əliyeva F., Məmmədova Ü. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı, 2014.
4. İsmixanov M.A., Bayramov H.B., Vəliyeva S.V. Ali məktəb pedaqogikası. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2019.
5. <https://www.old.muallim.edu.az/news.php?id=26254>
6. <https://edu.gov.az/news-and-updates/16731>

С.Е. Гусейнова

**Новые цели и будущие достижения в современном
Азербайджанском образовании
Резюме**

Новые цели в современном азербайджанском образовании включают совершенствование информационных технологий, повышение качества системы образования, адаптацию к требованиям современной эпохи и другие важные вопросы. Эти цели, которые должны быть реализованы в будущем, позволят еще больше укрепить систему образования в Азербайджане и повысить ее конкурентоспособность в мировом масштабе.

S.E. Huseynova

**New goals and future achievements in modern Azerbaijani education
Summary**

New goals in modern Azerbaijani education include improvement of information technologies, improvement of the quality of the education system, adaptation to the requirements of the modern era, and other important issues. These goals, which must be implemented in the future, will make it possible to further strengthen the education system in Azerbaijan and increase its competitiveness on a global scale.

Redaksiyaya daxil olub: 15.10.2024

UOT 378.4:303.722

ORTA İXTİSAS MƏKTƏBLƏRİNDƏ İDARƏETMƏNİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ülkər Rəfayıl qızı Əfəndiyeva*SABAH* qrupları, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistranti**ORCID:** 0009-0006-3125-3598**E-mail:** muradovaulkr@gmail.com

Açar sözlər: orta ixtisas təhsili, təhsilin idarə olunması, təhsil müəssisələrinin idarə edilməsi, kadr hazırlığı, tələbə mərkəzli yanaşma

Ключевые слова: среднее профессиональное образование, управление образованием, управление образовательными учреждениями, профессиональная подготовка, ориентированный на студента подход

Key words: vocational education, education management, management of educational institutions, professional training, student-centered approach

Orta ixtisas təhsili təhsil sisteminin mühüm bir hissəsi olaraq tələbələrə ixtisaslaşmış bacarıqlar əldə etmələrini təmin edən bir mərhələdir. Dövlətin təhsil siyasətində həyata keçirilən islahatlar, müasir tələblər və iş bazarının ehtiyacları, orta ixtisas təhsilinin inkişafını təmin etmək üçün yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri edir. Orta ixtisas təhsili sistemi peşə təhsili strukturunda özünəməxsus xüsusiyyətləri, sosial-mədəni tarixi və inkişaf yolu olan bir quruluşdur. Bu struktura aid olan ixtisasların hər biri üçün tədris olunacaq fənlər və onların saatları əvvəlcədən müəyyən edilmişdir [5, s.175].

Orta ixtisas təhsili, cəmiyyətin və əmək bazarının ehtiyaclarına uyğun olaraq, ümumi orta və tam orta təhsil bazasında müxtəlif sahələr üçün peşəkar mütəxəssislərin hazırlanmasını təmin edir. Bu təhsil səviyyəsi, yüksək səviyyəli və rəqabətə davamlı kadr potensialının formalaşması üçün əsaslı bir baza yaradır. Ömür boyu təhsilin və təhsilin fasiləsizliyinin təmin edilməsi ilə yanaşı, iqtisadiyyatın və cəmiyyətin tələblərinə uyğun keyfiyyətli təhsil verilməsi ön planda tutulur. Həmçinin, yeni texnologiyalar və müasir standartlara uyğun, yüksək intellektual səviyyəyə və praktiki bacarıqlara sahib, çevik düşüncə tərzii ilə informasiya axınında doğru istiqaməti tapa bilən kadrların yetişdirilməsi hədəflənir (6).

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, Ali və Orta İxtisas Təhsili Şöbəsi vasitəsilə orta ixtisas təhsili müəssisələrinin fəaliyyətinə nəzarət edir və bu sahənin inkişafını dəstəkləyir. Şöbə, müvafiq qanunlar və beynəlxalq müqavilələr əsasında orta ixtisas təhsilinin keyfiyyətini artırmağa, müasir tələblərə cavab verən kadr hazırlığını həyata keçirməyə, eləcə də tədrisin təşkilini gücləndirməyə yönəlmiş bir sıra tədbirlər həyata keçirir. Bundan əlavə, bu şöbə təhsil müəssisələrinə metodiki dəstək verir və təhsilin keyfiyyətini mütəmadi olaraq izləyir [7]. “Təhsil Qanunu”na əsasən deyə bilərik ki, orta ixtisas təhsilli mütəxəssisləri rəqabətçil, müasir tələblərə, şəraitə uyğunlaşan, yüksək intellektual səviyyəyə və praktiki iş qabiliyyətinə, həmçinin daim yeniləşən, müasir standartlara uyğun gələn biliklərə və dünyagörüşünə malik olmalıdır [5, s. 177].

Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin inkişafı yalnız tədrisin keyfiyyətinin artırılması ilə məhdudlaşmır. Bu, həm də infrastrukturun modernləşdirilməsi, müasir texnologiyaların tətbiqi və əmək bazarının tələblərinə uyğun tədris proqramlarının hazırlanmasını tələb edir. Müəssisələr arasında əməkdaşlıq, dövlət və özəl sektor arasında tərəfdaşlıqların qurulması, beynəlxalq təcrübənin tətbiqi orta ixtisas təhsilini daha da gücləndirə bilər.

Orta ixtisas təhsili yalnız peşəkar kadrların hazırlanmasına xidmət etmir, həm də cəmiyyətin ümumi inkişafına böyük töhfələr verir. Yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması yalnız iqtisadiyyatı inkişaf etdirməklə qalmır, həm də sosial sahələrdə müsbət dəyişikliklərə səbəb olur. Orta ixtisas təhsilinin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi, ölkənin iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini artırır və cəmiyyətin hər sahəsində səmərəliliyi yüksəldir. Bu təhsil sahəsi həm cəmiyyətin, həm də iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun mütəxəssislər yetişdirməkdə mühüm rol oynayır və gələcəkdə daha güclü bir inkişafın təməlini qoyur [7].

İdarəetmə anlayışına gəldikdə isə, resursların optimal şəkildə istifadə edilməsi, məqsədlərə çatmaq üçün səmərəli planlaşdırma və təşkilatın fəaliyyətini istiqamətləndirmə prosesidir. Orta ixtisas təhsil müəssisələrində idarəetmə, tədris prosesinin yüksək keyfiyyətlə həyata keçirilməsini təmin etməklə yanaşı, tələbələrin peşəkar inkişafına da töhfə verir. Təhsil müəssisələrinin məqsədləri arasında ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması, elmi-tədqiqat işlərinin dəstəklənməsi və innovativ texnologiyaların tətbiqi yer alır. Bu məqsədlərə çatmaq üçün idarəetmə prosesinin müasir standartlara uyğun qurulması vacibdir. Bu sahə, təkcə tədris prosesini deyil, həm də təhsil müəssisəsinin maliyyə, kadr, idarəetmə və strateji planlaşdırma kimi müxtəlif yön-lərini əhatə edir. Orta ixtisas təhsili, adətən peşə hazırlığına, ixtisaslaşmağa və müəyyən bir sahədə bilik və bacarıqların inkişafına yönəlir.

Təhsil sisteminin demokratik şəkildə idarə edilməsində müasir dövrün tələbləri ön planda tutulmalı, ənənəvi və avtoritar üsullardan imtina edərək, yeni texnologiyalar vasitəsilə təhsilin inkişafını sürətləndirən yollar araşdırılmalıdır. Mövcud şərtlər və tələbləri nəzərə alaraq, təhsil idarəetməsində daha səmərəli üsullar tətbiq edilməlidir [3].

Orta ixtisas təhsilinin spesifik tələbləri və məqsədləri nəzərə alınaraq, idarəetmənin müəyyən xüsusiyyətləri mövcuddur. Orta ixtisas məktəblərində idarəetmənin əsas xüsusiyyətlərindən biri tədris proqramlarının xüsusi ixtisas sahələrinə uyğunlaşdırılmasıdır. Bu məktəblər, əsasən, tələbələri müəyyən bir peşə sahəsinə hazırlayır və bu sahələrə uyğun bilik və bacarıqları inkişaf etdirir. Müəllimlər, tədris planları yalnız nəzəri biliklərə əsaslanmamalı, həm də sahəyə aid praktiki bacarıqları əhatə etməlidir. İdarəetmə bu proqramların müasir dövrün tələblərinə cavab verməsini təmin etməli və təhsil prosesini daimi yeniləməklə tələbələrin ixtisas sahələrinə uyğun ixtisaslaşmalarını dəstəkləməlidir.

Orta ixtisas məktəblərində idarəetmənin başqa bir xüsusiyyəti, hazırlanan kadrlarının peşəkarlığının artırılmasıdır. Tədris prosesinin keyfiyyəti müəllimlərin peşəkarlığından asılıdır. İdarəetmə bu baxımdan müəllimlərin mütəmadi təlimlərə cəlb olunmasını, onların ixtisaslarının artırılmasını və müasir pedaqoji metodlarla tanış olmalarını təmin etməlidir. Müəllimlərin həm nəzəri, həm də praktiki bilikləri artırılmalı və onların sahələrinə uyğun olaraq fərdi inkişafı üçün şərait yaradılmalıdır. Təhsil müəssisələrində müəllimlərə metodik dəstək verilməli, onların tədrisə innovativ yanaşmalar gətirmələri təşviq edilməlidir.

Orta ixtisas məktəblərində idarəetmənin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də tələbə mərkəzli yanaşmadır. Tələbələrin ehtiyaclarına və maraqlarına uyğun təhsil mühiti yaradılmalıdır. Bu,

yalnız akademik tədris prosesini deyil, həm də tələbələrin sosial və şəxsi inkişafını əhatə edir. Tələbələrin liderlik, kommunikasiya və problem həll etmə kimi bacarıqları üzərində iş aparılmalıdır. İdarəetmə, tələbələrin yalnız peşəkar biliklər əldə etməsini deyil, həm də həyat bacarıqlarını inkişaf etdirmələrini dəstəkləməlidir. Bu məqsədlə məktəblər sosial fəaliyyətlər, seminarlar, kurslar və təlimlər təşkil etməlidir.

Orta ixtisas məktəblərinin idarəetmə strukturu, əmək bazarının tələblərinə uyğun mütəxəssislər yetişdirmək məqsədini güdür. Bunun üçün təhsil müəssisələri, yerli və beynəlxalq iş bazarının ehtiyaclarını nəzərə alaraq tədris proqramlarını tənzimləməli və uyğun sahələrdə mütəxəssislər yetişdirməlidir. İdarəetmə, iş dünyası ilə sıx əlaqələr qurmalı, müvafiq sahələr üzrə təcrübə proqramları təşkil etməli və tələbələrin işə yerləşməsini asanlaşdıracaq dəstək mexanizmlərini tətbiq etməlidir.

Orta ixtisas məktəblərində idarəetmənin başqa bir əhəmiyyətli aspekti təhsilin keyfiyyətinə nəzarətdir. Tədris prosesinin davamlı olaraq izlənməsi və qiymətləndirilməsi tələbələrin bilik və bacarıqlarının müntəzəm olaraq yoxlanılmasını tələb edir. İdarəetmə, mütəmadi olaraq tədris proqramlarını və müəllim fəaliyyətlərini qiymətləndirməli, tələbələrin inkişafını izləməli və tədrisin keyfiyyətinin artırılması üçün tədbirlər görməlidir. Təhsil müəssisələrinin daxili monitoring sistemləri vasitəsilə təhsilin səmərəliliyini qiymətləndirilməli və güclü tərəflər daha da inkişaf etdirilməlidir.

Problemin aktuallığı. Orta ixtisas təhsilinin inkişafı, cəmiyyətin iqtisadi və sosial tələblərinə cavab vermək məqsədilə günümüzdə daha da önəmli olub. Azərbaycanın təhsil islahatları əmək bazarının ehtiyaclarına uyğun peşəkar kadrlar yetişdirməyə yönəlib. Bu kontekstdə təhsil müəssisələrinin idarə edilməsi, müasir tədris proqramları və müəllimlərin peşəkarlığının artırılması vacibdir. Müasir texnologiyaların tətbiqi, tələbə mərkəzli yanaşmalar və sosial bacarıqların inkişafı da aktual məsələlərdəndir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə təqdim olunan yanaşmalar, orta ixtisas təhsilinin inkişafı ilə bağlı mövcud tədqiqatlarda olan boşluqları doldurur və yeni perspektivlər açır. Belə ki, idarəetmənin müasir standartlara uyğun tərtib edilməsi və tətbiqi məsələsi hələ də tam mənimənlənməmişdir. Bu, orta ixtisas təhsilinin idarə edilməsinin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, tədris proqramlarının uyğunlaşması və müəllimlərin peşəkarlığının davamlı inkişafı sahəsində elmi yeniliklər təqdim edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Orta ixtisas təhsilinin idarə edilməsi və tədris prosesinin inkişafı, təhsil keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, cəmiyyətin iqtisadi inkişafına da töhfə verir. Təklif olunan idarəetmə modeli və tədris yanaşmaları, əmək bazarının ehtiyaclarına uyğun mütəxəssislər yetişdirmək, tədrisin keyfiyyətini yüksəltmək, müəllimlərin peşəkar inkişafını dəstəkləmək və tələbələrin həyat bacarıqlarını artırmaq üçün vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev D., Abaslı K., Məmmədov R., Məhərrəmov Q. Direktorun əl kitabı. Bakı: Mücrü, 2021, 224 s.
2. Məmmədzadə R., Abdullayev A. və b. Təhsilin idarə edilməsinin bəzi problemləri. Bakı, 2008.
3. Xudiyeva F. T. Təhsil müəssisələrinin demokratik idarə edilməsinin aktual problemləri. Proceedings of the 6th International Scientific and Practical Conference «Scientific Goals and

Purposes in XXI Century»: № 193. USA, 2024.

4. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009.

5. Təhsil tədqiqatları: nəzəri və praktik yanaşmalar: Monoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 2019, 174-193.

6. <https://edu.gov.az/az/secondary-special-education>

7. <https://edu.gov.az/az/esas-senedler/1010>

8. <https://vn.taxes.gov.az/1/legal/nizamname/orta.pdf>

9. <https://e-qanun.az/framework/19532>

У.Р. Эфендиева

Особенности управления в средних специальных школах

Резюме

Среднее профессиональное образование является важным этапом подготовки специалистов, соответствующих потребностям общества и рынка труда. Эта сфера образования нацелена на формирование высокоинтеллектуальных кадров с практическими навыками, обладающих гибким мышлением и способных управлять потоком информации. В области управления необходимо эффективно использовать ресурсы, повышать качество образования и улучшать профессионализм преподавательских кадров. Учебные программы должны обновляться в соответствии с требованиями современности, а студентам должны быть переданы не только профессиональные навыки, но и жизненные умения. Ориентированный на студента подход и постоянный контроль качества образования способствуют развитию средних профессиональных учебных заведений. Подготовка специалистов, соответствующих требованиям рынка труда, требует адаптации учебных программ к местным и международным потребностям, а также тесного сотрудничества с рынком труда.

U.R. Efendiyeva

Specific characteristics of administration in secondary specialized schools

Summary

Vocational education is a crucial stage that trains professionals tailored to the needs of society and the labor market. This field of education aims to develop specialists with high intellectual capacity and practical skills, capable of managing information flow with a flexible mindset. In terms of management, efficient resource utilization, improving the quality of teaching, and enhancing the professionalism of teaching staff are essential. Educational programs must be updated to meet contemporary demands, and students should be equipped with both professional skills and life skills. A student-centered approach and continuous monitoring of education quality are key to the development of vocational schools. Producing specialists who meet labor market demands requires aligning educational programs with both local and international needs and fostering close cooperation with the labor market.

Redaksiyaya daxil olub: 20.11.2024

PSIXOLOJİ XİDMƏTİN TƏŞKİLİ
ОРГАНИЗАЦИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ
ORGANIZATION OF PSYCHOLOGICAL SERVICE

UOT 364.62

ÜMUMTƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ PSIXOLOJİ XİDMƏTİN TƏŞKİLİ
YOLLARI

Əminə Şahin qızı Əlizadə

SABAH qrupları, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0005-2796-3573

E-mail: aminaalizada777@gmail.com

Açar sözlər: qiymətləndirmə, idarəetmə, psixoloji xidməti, təhsil, keyfiyyət

Ключевые слова: оценка, управление, психологическая служба, образование, качество

Key words: evaluation, management, psychological service, education, quality

Psixoloji xidmətin əsas məqsədi təhsilalanların şəxsiyyətyönümlü potensiallarını, təbii imkan və qabiliyyətlərini, maraq və meyllərini, idraki fəaliyyətlərinin vaxtında aşkara çıxarılması, təlim və tərbiyə prosesi vasitəsilə həyata keçirilməsindən ibarətdir. Təhsil müəssisələrində minlərlə şagird təhsil alır və hər birinin psixoloji vəziyyəti, emosional durumu və idraki fəaliyyəti müxtəlifdir. Təhsildə sosial-psixoloji xidmətin təşkili şagirdlərin təhsil standartlarını yüksəltməklə yanaşı, həmçinin onların sosial, emosional və psixoloji inkişafını da təmin edir. Təhsil psixoloqları effektiv tədrisin ayrılmaz hissəsi olan və təhsilalan müəllimlərin öyrənməsi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən öyrənmə, inkişaf, motivasiya, qiymətləndirmə və idarəetmə sahəsində əhəmiyyətli təcrübəyə malikdirlər.

Ümumtəhsil müəssisələrində fəaliyyət göstərən psixoloqların əsas vəzifəsi təhsildə müəyyən çətinliklərlə qarşılaşan, yaş böhranları nəticəsində psixoloji problemlər yaşayan, inkişafı və davranışında, məktəb mühitində bəzi çətinliklər yaşayan şagirdləri müəyyən etmək və həmin şagirdlərin şəxsi emosional, psixoloji, intellektual inkişafının fərqi psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək, təhsil müəssisələrində sosial psixoloji mühiti tədqiq etməkdir. (4) Amma təəssüflər olsun ki, hal-hazırda psixoloji-xidmət Azərbaycan və ya dünyanın əksər ölkələrində yüksək səviyyədə təşkil olunmadığı üçün şiddət, istismar, mobbing, bullying və digər şəxsi problemlərlə tək mübarizə aparmağa çalışırlar və buna görə də onlarda müxtəlif psixi problemlər yaranır ki, bu sadəcə onların özlərinə zərər verməsi ilə nəticələnmir, həmçinin dərindən də uzaqlaşmalarına səbəb olur.

Aparılan bəzi araşdırmaların nəticələrində göstərilir ki, təhsildə sosial-psixoloji xidmətin inkişafı ilə bağlı müəyyən anketlər və sorğular aparılmışdır. Bu sorğular zamanı uşaqlara “Məktəb psixoloqunu tanıyırsınız mı?” sualı ünvanlanmışdır. Cavablar göstərmişdir ki, şagirdlərin əksəriyyəti məktəb psixoloqunu tanıdıqlarını qeyd etmiş, lakin onun kabinetinin yerini bilmədiklərini vurğulamışdır. Bundan əlavə, onlar məktəb psixoloqunun vəzifələrini yalnız qismən bildiklərini qeyd etmişlər. Məsələn, aparılan araşdırmalarda təhsil alanların 78%-i məktəb psixoloqunu tanıdıqlarını bildiriblər, lakin psixoloqun otağının yerini bilmədiklərini qeyd ediblər. Bu isə mövcud vəziyyətin düşündürücü olduğunu bir daha göstərir. (2)

Məktəb psixoloqları çox vaxt yalnız şagirdlərin davranış problemləri ilə məşğul olsalar da, onların əsas vəzifəsi psixoloji sağlamlığı dəstəkləmək, emosional rifahı qorumaq və ümumi inkişafı təmin etməkdir. Bu vəzifələrin düzgün yerinə yetirilməməsi qarışıqlıq və işin səmərəsizliyinə səbəb olur. Psixoloqların rolları və vəzifələri tam başa düşülməli, onların peşəkar inkişafı üçün təlimlər təşkil edilməli və məktəb rəhbərliyi ilə əməkdaşlıq gücləndirilməlidir. Bu yanaşma şagirdlərin psixoloji vəziyyətini yaxşılaşdıraraq, təhsil və şəxsi həyatlarında müsbət nəticələr əldə etmələrinə kömək edəcəkdir.

Psixoloqlar şagirdlərin psixoloji sağlamlığını təmin etmək üçün müəllimlər, valideynlər və rəhbərliklə əməkdaşlıq edir, vahidlik prinsipinə və açıq ünsiyyətə önəm verirlər. Bu yanaşma, təhsil və şəxsi həyatda çətinliklərin aradan qaldırılmasına və intellektual, emosional inkişafın dəstəklənməsinə şərait yaradır.

Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil müəssisələrində psixoloji xidmətin təşkili təxminən 32-33 il bundan öncə başlayıb. 1988-ci ildə SSRİ PEA-nın Elmi Tədqiqat və Pedaqoji Psixologiya İnstitutu tərəfindən hazırlanmış və İ.V. Dubrovnanın redaktorluğu ilə 1989-cu ildə nəşr edilmiş “Xalq Təhsili Sistemində Psixoloji Xidmət haqqında” Əsasnamə 1990-cı ildə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Həmin Əsasnamə ikinci dəfə 1999-cu ildə təkrarən nəşr olunmuşdur. Əsasnamə 6 bölmədən ibarətdir. (1)

“Ümumi müddəalar” adlanan I bölmədə psixoloji xidmətin məktəb üçün zəruriliyi xüsusi vurğulayıb. Əsasnamədə psixoloji xidmətin təhsil sistemində daxil olan müxtəlif müəssisələrdə-bağçalarda, orta ümumtəhsil məktəblərində, texniki peşə məktəblərində, internat məktəblərində, uşaq evlərində təşkili nəzərdə tutulur. Psixoloji xidmət tibbi və defektoloji xidmət növləri ilə sıx bağlıdır. Psixoloq öz fəaliyyətini şagirdə hamilik və qəyyumluq orqanlarının, ictimai təşkilatların rəyi və mənafeəri ilə uyğunlaşdırmağı bacarmalı, adı gedən müəssisələrdə qarşılıqlı münasibətlərini bərabərlik və mövqelərin bir-birlərini qarşılıqlı əlaqədə tamamlanmasını təmin etməlidir. (5).

Hal-hazırda praktiki psixologiyaya maraq artmaqdadır və bu hal təsadüfi deyildir. Çünki təhsil sisteminin ən əsas məqsədlərindən biri də inkişaf etmiş, azad düşüncəli, həyata yaradıcı yanaşan bir şəxsiyyət yetişdirməkdir. Elm və Təhsil naziri E. Əmrullayev də bu məsələyə diqqətlə yanaşır. O bildirib ki, “Məktəb psixoloqlarının sayı sinif komplektlərinin sayından asılı olan ştat vahididir. Elm və Təhsil Nazirliyi olaraq düşünürəm ki, bu məsələyə xüsusi diqqət ayırılmalıdır. Bu istiqamətdə daha çox təşəbbüslərlə çıxış etməyi öhdəməizə götürürük. Hər bir şagirdin psixoloji rifahı, sağlamlığı və təhlükəsizliyi Təhsil Nazirliyi üçün prioritetdir.” (4)

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, müasir dövrümüzdə Azərbaycanda psixoloji xidmətin rolunu artırmaq üçün bir çox addımlar atılır. Amma hələ də psixoloji xidmətin lazımdı səviyyədə olmadığını görə bilirik. Düşünürük ki, bunun üçün atılacaq ən önəmli addım praktik psixoloqların sayının çoxaldılması və onların təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi olar. Çünki təhsil ekspertinin qeyd etdiyinə əsasən deyə bilirik ki, Azərbaycanda 3000-dən çox psixoloq fəaliyyət göstərir. Bunu 4400 məktəb sayı ilə müqayisə etdikdə fərqi görə bilirik. (4) Amma məktəb psixoloqlarının sayı məktəblərin sayından çox olmalıdır və həftənin müəyyən günləri mütəmadi şəkildə şagirdlər psixoloqla görüşməlidir.

Psixoloji xidmət sağlam cəmiyyətin formalaşmasına töhfə verərək, şagirdlərin akademik, emosional və sosial inkişafını dəstəkləyir. Məktəblərdə bu xidmətin səmərəliliyini artırmaq üçün problemlərin təhlili və həlli vacibdir. Effektiv yanaşma məktəb mühitini daha güvənli

edərək psixoloji dəstəyin təsirini gücləndirir və həm şagirdlərin, həm də cəmiyyətin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Problemin aktuallığı. Azərbaycanda ümumtəhsil müəssisələrində psixoloji xidmətin mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək təhsilin keyfiyyətinə olan təsirini araşdırmaq üçün vacibdir. Müasir dövrdə şagirdlərin sosial və emosional inkişafı təhsil sisteminin əsas məqsədlərindən biri olaraq qəbul edilir. Məktəbdə psixoloji xidmətin effektiv şəkildə təşkili isə şagirdlərin rifahını artırmaq və onların akademik nailiyyətlərini yaxşılaşdırmaqda önəmli rol oynayır.

Problemin elmi yeniliyi. Bu məqalə, təhsildə psixoloji xidmət sahəsindəki çatışmazlıqları üzə çıxarmaq və onların həll yollarını təklif etmək üçün aparılan tədqiqatın nəticələrini təqdim edir. Belə yanaşmalar Azərbaycanda məktəb psixologiyası sahəsində təhlil və idarəetmənin inkişafına töhfə verir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Bu məqalə sosial-psixoloji xidmətin təhsilə nə qədər təsirini öyrənib, ona əsasən sosial-psixoloji xidmətin təşkilində ortaya çıxan problemləri müəyyən etməkdir. Məqalə, təhsil müəssisələrində psixoloji xidmətin optimallaşdırılması və şagirdlərin emosional və akademik inkişafına daha səmərəli dəstək göstərmək üçün geniş şəkildə istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Əmrahlı L.Ş. Psixoloji xidmətin əsasları. I kitab. Bakı: MBM, 2006, 268 s.
2. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/330433>
3. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1928771>
4. <https://525.az/news/201485-mektebde-psixoloji-xidmet-tehsilde-yukselise-yardim-edir>
5. <https://e-qanun.az/framework/41280>.

А.Ш. Ализада

Пути организации психологической службы в общеобразовательных учреждениях Резюме

Это исследование рассматривает текущее состояние психологической службы в общеобразовательных учреждениях Азербайджана и выявляет ключевые проблемы. Психологическая служба направлена на поддержку социально-эмоционального благополучия учащихся, решение проблем, возникающих в процессе обучения, и содействие их личностному развитию. Результаты исследования показывают недостаток эффективного взаимодействия между учащимися и школьными психологами, низкую мотивацию психологов и общественные установки, мешающие учащимся обращаться за помощью. Организация социально-психологической службы в школах имеет важное значение для повышения качества образования.

A.Sh. Alizade**Ways to organize psychological services in general education institutions
Summary**

This study examines the current state of psychological services in general education institutions in Azerbaijan and identifies key challenges. Psychological services aim to support students' socio-emotional well-being, address problems encountered during the learning process, and promote their personal development. The findings reveal a lack of effective communication between students and school psychologists, low motivation among psychologists, and societal attitudes that discourage students from seeking help. The organization of social-psychological services in schools is crucial for improving the quality of education.

Redaksiyaya daxil olub: 20.11.2024

MÜƏLLİMİN ÖZÜNÜTƏHSİLİ
САМООБРАЗОВАНИЕ УЧИТЕЛЯ
TEACHER SELF-EDUCATION

UOT 37:372.8

XARİCİ DİPLOMLARIN TANINMASI PROSEDURLARI

Gülnurə Zamil qızı Mirzəyeva

SABAH Qrupları, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0004-3649-3000

E-mail: rzazadegulnure1309@outlook.com

Açar sözlər: *Xarici diplomların tanınması, beynəlxalq təhsil, Lissabon Tanınma Konvensiyası, Bolonya prosesi, diplomların akkreditasiyası*

Ключевые слова: *признание иностранных дипломов, международное образование, Лиссабонская конвенция о признании, Болонский процесс, аккредитация дипломов*

Key words: *recognition of foreign diplomas, international education, Lisbon Recognition Convention, Bologna process, accreditation of diplomas*

Xarici diplomların tanınması, qloballaşan dünyada təhsilin standartlaşdırılması və beynəlxalq əməkdaşlığın artırılmasında, ən aktual məsələdən biridir. Müasir dövrdə insanlar daha geniş imkanlar və resurslar axtararaq, xarici ölkələrdə təhsil alır, bununla da beynəlxalq təcrübə qazanırlar. Diplomların tanınması, bu təcrübələrin müvafiq şəkildə qiymətləndirilməsi və milli təhsil sistemlərinə inteqrasiyası üçün zəruridir. Xarici diplomların tanınması, təkcə fərdlərin karyera imkanlarını genişləndirmək deyil, eyni zamanda ölkələrin iqtisadi inkişafına və beynəlxalq əlaqələrə müsbət təsir göstərir. Hal-hazırda, müxtəlif ölkələr arasında tələbə mübadiləsi proqramları, ikili diplom proqramları və beynəlxalq tədqiqat əməkdaşlığı kimi təşəbbüslər genişlənmişdir. Bu kontekstdə, xarici diplomların tanınması, ölkələr arasında təhsil mübadiləsini asanlaşdırır və beynəlxalq tələbələrin iş bazarına inteqrasiyasını sürətləndirir. Xarici təhsil sənədlərinin tanınmasının müasir cəmiyyətdə təsiri çoxşaxəlidir. Tələbələr, beynəlxalq təhsil alaraq yeni bilik, bacarıq və yanaşmalar əldə edirlər ki, bu da onların gələcək karyeralarına müsbət təsir edir. Xarici diplomların tanınmasında bir sıra beynəlxalq konvensiyalar əsas rol oynayır. Bu konvensiyaların ən mühümü Lissabon Tanınma Konvensiyasıdır. 1997-ci ildə imzalanmış bu konvensiya, Şimali Amerika və Avropa regionlarında xaricdən gələn ali təhsil ixtisaslarının tanınmasını tənzimləyən əsas hüquqi sənəddir. Lissabon Tanınma Konvensiyası iştirakçı ölkələrin ali təhsil diplomlarının tanınması ilə bağlı standartları müəyyən edir. Konvensiyanın əsas prinsipləri arasında, tanınmanın müvafiq təhsilin dərəcəsinə, xarici ölkənin təhsil sistemində, diplomların keyfiyyətinə və tələblərinə əsaslanmasıdır. Bolonya hesabatlarında bu konvensiyanın ratifikasiyası, diplomların tanınması, inklüziv yanaşmalar və yeni müasir yanaşmalarla bağlı məsələlər diqqət mərkəzindədir. Konvensiya, tanınma prosesinin sadələşdirilməsi və şəffaflığını təmin etməyi hədəfləyir, bu da xarici diplomların tanınma sistemini daha da effektiv edir. Bu konvensiyanın prinsiplərinə riayət etmək, ölkələr arasında təhsil mübadiləsini asanlaşdırır və beynəlxalq əməkdaşlığı gücləndirir. Xarici diplomların tanınmasında digər mühüm sənədlərdən biri Bolonya hesabatlarıdır. Bolonya hesabatı 1999-cu ildə 29 Avropa ölkəsinin ali

təhsil sahəsinə cavabdeh nazirləri tərəfindən imzalanmışdır. Bu hesabat Avropa ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artırmaq və iştirakçı ölkələr arasında ali təhsilin keyfiyyətini uyğunlaşdırmaq məqsədilə başadılan genişmiqyaslı bir təhsil islahatıdır. 2005-ci ildə Azərbaycanın bu islahata qoşulması ilə təhsil sistemində mühüm dəyişikliklər baş vermişdir.

UNESCO-nun 1984-cü ildə qəbul etdiyi “Təhsilin Tanınması, Qiymətləndirilməsi və Kvalifikasiya Sənədləri Üzrə Müqavilə” sənədi, müvafiq dövlətlərin diplom tanınma sistemini inkişaf etdirməyə yönəldilmiş tövsiyələr təqdim edir. Bu sənəd, təhsil sistemlərinin qarşılıqlı tanınmasını asanlaşdıraraq, beynəlxalq standartların yaradılmasına kömək edir. Milli qanunvericilik baxımından, Azərbaycanın xarici diplomların tanınması sahəsindəki qanunları, beynəlxalq öhdəliklərə uyğun olmalıdır. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin verdiyi məlumatlara görə, ölkədə diplomların tanınmasına dair qanunvericilik, 2006-cı ildən etibarən aktiv şəkildə tətbiq edilməkdədir. “Təhsil haqqında” qanun, Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrinin tanınma sistemini tənzimləyir. Azərbaycanın milli qanunvericiliyi, xarici diplomların tanınması üçün bir sıra prosedurlar müəyyən edir. Bu prosedurlar, müraciət şərtləri, tələb olunan sənədlər və müvafiq dövlət orqanlarının fəaliyyətini əhatə edir. Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliyi (TKTA) Azərbaycan qanunvericiliyində mühüm rol oynayan bir qurum olaraq, tanınma prosesinin həyata keçirilməsi və diplomların qiymətləndirilməsinə nəzarət edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2023-cü il 18 avqust tarixli, 2306 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Xarici dövlətlərin ali təhsilə aid kvalifikasiyaların tanınması Qaydaları” 4-cü maddəsinin 4.1.1-ci yarımbəndi (*müvafiq kvalifikasiyaya dair sənədin əldə olunduğu təhsil müəssisəsinin fəaliyyət göstərdiyi ölkədə səlahiyyətli keyfiyyət təminatı qurumu tərəfindən akkreditasiyadan keçməsi və dövlət lisenziyasının olması*) tanınma üçün başlıca şərtlərdəndir. Qaydalara uyğun olaraq Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliyi tərəfindən tam orta, orta ixtisas təhsil pilləsi, bakalavriat (əsas (baza ali) tibb təhsili) və magistratura səviyyələri üzrə kvalifikasiyaların tanınması həyata keçirilir.

Tanınma prosedura, ümumilikdə, müraciət, qiymətləndirmə, ekspertiza, qərar vermə və nəticələrin bildirilməsi mərhələlərindən ibarətdir. Ekspertizanın yekununda müsbət rəylə qiymətləndirilmiş ərizəçilərə, müvafiq olaraq elektron şəhadətnamə təqdim olunur. Müraciət mərhələsində, namizəd şəxslər xarici diplomlarının tanınması üçün müvafiq dövlət orqanına müraciət edirlər. Bu mərhələdə, tələb olunan sənədlərin tam və düzgün təqdim edilməsi vacibdir. Müraciət zamanı tələb olunan sənədlər arasında diplomun özü, akademik transkript, təhsil müəssisəsinin təsdiqi, şəxsi məlumatlar və digər müvafiq sənədlər yer alır. Hər bir dövlət orqanı, müvafiq qanunvericiliyə uyğun olaraq, müəyyən sənədləri tələb edə bilər. Qiymətləndirmə mərhələsində, təqdim olunan sənədlər, müvafiq dövlət orqanı tərəfindən nəzərdən keçirilir. Bu mərhələdə, təqdim olunan diplomun, xarici ali təhsil müəssisəsinin akkreditasiyasının olub-olmadığı, diplomun müvafiq təhsil dərəcələrinə uyğunluğu və digər müvafiq meyarlar qiymətləndirilir. Ekspertiza mərhələsi, qiymətləndirmədən sonra gəlir. Bu mərhələdə, mütəxəssislər tərəfindən daha dərinlən təhlil aparılır. Ekspertizanın məqsədi, təqdim olunan diplomun keyfiyyətini və müvafiq mütəxəssis standartlarına uyğunluğunu qiymətləndirməkdir. Tanınma prosesi nəticəsində, müvafiq dövlət orqanı, diplomun tanınmasına qərar verir. Qərar, müsbət və ya mənfi ola bilər. Müsbət qərar, diplomun tanınması üçün müvafiq şəhadətnamənin verilməsi ilə nəticələnir. Mənfi qərar isə, diplomun tanınmaması səbəbləri ilə birlikdə təqdim edilməlidir. Mənfi qərar verilməsinin isə bir neçə səbəbləri vardır ki, Akkreditasiyasız ali təhsil müəssisəsi; Təhsil

aldığı ölkənin ərazisində təhsilin normativ müddətindən az olması; Dövlət nümunəli olmayan diplom; Təhsil forması; Tədris yükünün normativdən az olması. Müsbət qərar verildikdə, tanınma şəhadətnaməsi, namizədin diplomunun tanınması ilə bağlı müvafiq hüquqi üstünlükləri təmin edir. Nəticələrin bildirilməsi mərhələsi, tanınma prosesinin tamamlanmasıdır. Bu mərhələdə, namizəd şəxsə, tanınma qərarının nəticələri, müvafiq sənədlərlə birgə təqdim olunur. Xarici təhsil kvalifikasiyalarının tanınması, Azərbaycan Respublikasında kadr potensialının inkişafına, təhsil sisteminin qlobal tələblərə uyğunlaşdırılmasına və milli əmək bazarının beynəlxalq rəqabətə uyğun mütəxəssislərlə təmin olunmasına töhfə verir. Bu proses həm də müxtəlif ölkələrdən gələn tələbələrin Azərbaycan təhsil sistemində inteqrasiyasını asanlaşdırır, beynəlxalq təcrübənin ölkə daxilində yayılmasına imkan yaradır. Beləliklə, xarici diplomların tanınmasının daha da təkmilləşdirilməsi, ölkəmizin insan kapitalının inkişafına, təhsil müəssisələrinin qlobal mühitdə rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına və iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə şərait yaradır. Gələcəkdə xarici diplomların tanınması prosesinin rəqəmsallaşdırılması, beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və əlaqəli ölkələrlə daha sıx əməkdaşlığın qurulması, Azərbaycan təhsil sisteminin davamlı inkişafını təmin edəcək və beynəlxalq əmək bazarında rəqabət qabiliyyətini artıracaqdır. Bu istiqamətdə atılacaq addımlar, xarici diplomların tanınmasında müasir yanaşmaların tətbiqi və effektivliyi təmin edərək, ölkəmizin təhsil sistemini qlobal səviyyədə tanınan və yüksək dəyərləndirilən bir mövqeyə çatdırmağa kömək edəcəkdir.

Problemin aktuallığı. Qloballaşmanın təsiri altında xarici təhsil diplomlarının tanınması günümüzdə təhsil sistemlərinin beynəlxalq əlaqələrdə uyğundur. Xarici diplomların tanınması, beynəlxalq əməkdaşlığı gücləndirir və milli təhsil sistemlərinin qlobal standartlara inteqrasiyasını asanlaşdırır. Bu səbəbdən problem, Azərbaycanın milli təhsil strategiyası çərçivəsində yüksək əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Bu məqalə, xarici diplomların tanınmasının beynəlxalq hüquqi çərçivəsini və Azərbaycanda tətbiq edilən normativ bazanı təhlil edərək elmi yeniliklər ortaya qoyur. Lissabon Tanınma Konvensiyası və Bolonya prosesinin Azərbaycanda tətbiqi kontekstində bu problemin hüquqi, təşkilati və institusional əsasları elmi baxımdan dəyərləndirilmişdir.

Problemi praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Xarici təhsil sənədlərinin tanınması, ölkədə kvalifikasiyalı işçi qüvvəsinin formalaşmasına və əmək bazarının tələblərinə cavab verən peşəkar kadrların yetişdirilməsinə kömək edir. Bu problem, xarici təcrübənin milli təhsil sistemində inteqrasiyası və ölkədəki işəgötürənlərin ixtisaslı kadr təminatının gücləndirilməsi baxımından xüsusi praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Bu problem üzrə yaradılmış hüquqi mexanizmlər və tətbiq olunan prosedurlar, Azərbaycanın milli təhsil sistemində tətbiq olunur və Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliyi tərəfindən idarə edilir. Xarici diplomların tanınması prosedurlarının rəqəmsal platformalarda həyata keçirilməsi, müraciət prosesini daha sürətli və şəffaf edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2006). *Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. Bakı: Təhsil Nazirliyi Nəşriyyatı.

2. UNESCO. (1984). *Recognition of Studies, Diplomas and Degrees in Higher Education in the Asia and Pacific Region*. Paris: UNESCO.
3. Council of Europe. (1997). *Lisbon Recognition Convention*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
4. European Commission. (1999). *The Bologna Declaration on the European Space for Higher Education: An Explanation*. Brussels: European Commission.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2023-cü il 18 avqust tarixli, 2306 nömrəli Fərmanı. *Xarici dövlətlərin ali təhsilə aid kvalifikasiyalarının tanınması Qaydaları*.
6. Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliyi. (2024). *Xarici diplomların tanınması üzrə təlimat və prosedurlar*. Bakı: TKTA Nəşriyyatı.
7. European Association for Quality Assurance in Higher Education (ENQA). (2005). *Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG)*. Helsinki: ENQA.
8. Altbach, P. G., Reisberg, L., & Rumbley, L. E. (2009). *Trends in Global Higher Education: Tracking an Academic Revolution*. UNESCO Publishing.
9. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2023). *Azərbaycan Respublikasında Təhsil İslahatları və Diplomların Tanınması*. Bakı: Təhsil Nazirliyi.
10. European Higher Education Area. (2020). *Implementation of Bologna Process Reforms and Recognition of Qualifications*. Brussels: EHEA Secretariat.

Г.З. Мирзаева

Порядок признания иностранных дипломов Резюме

В данной статье анализируется процесс признания иностранных дипломов и его правовая основа в Азербайджанской Республике. Поскольку количество людей, обучающихся за рубежом, увеличивается под влиянием глобализации, признание полученной ими квалификации в национальной системе образования приобрело большую актуальность. В статье подчеркивается положительное влияние признания иностранных дипломов на международное сотрудничество, развитие человеческих ресурсов и экономическую среду страны. Основное внимание уделяется роли международных соглашений, таких как Лиссабонская конвенция о признании и Болонский процесс, в признании иностранных образовательных квалификаций в Азербайджане. Кроме того, в статье рассматривается деятельность Агентства по обеспечению качества образования и исследуются правовые и институциональные структуры процесса признания. В результате в статье подчеркивается важность применения стратегий оцифровки и международного сотрудничества для дальнейшего совершенствования процесса признания.

G.Z. Mirzayeva**Procedures for recognition of foreign diplomas
Summary**

This article analyzes the process of recognition of foreign diplomas and its legal basis in the Republic of Azerbaijan. As the number of people studying abroad increases due to the influence of globalization, the recognition of their obtained qualifications in the national education system has gained great relevance. The article emphasizes the positive effects of the recognition of foreign diplomas on international cooperation, the development of human resources and the economic environment of the country. The main focus is on the role of international agreements such as the Lisbon Recognition Convention and the Bologna process in the recognition of foreign educational qualifications in Azerbaijan. In addition, the article discusses the activities of the Agency for Quality Assurance in Education and examines the legal and institutional structures of the recognition process. As a result, the article highlights the importance of applying digitization and international cooperation strategies to further improve the recognition process.

Redaksiyaya daxil olub: 25.11.2024

**PSIXOLOGİYA
ПСИХОЛОГИЯ
PSYCHOLOGY****ÜMUMİ PSIXOLOGİYA
ОБЩАЯ ПСИХОЛОГИЯ
GENERAL PSYCHOLOGY**

UOT 159.9

**AUTIZMLI UŞAQLARIN PSIXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ CƏHƏTDƏN
ÖYRƏNİLMƏSİ ASPEKTLƏRİ****Türkan Qurban qızı Qurbanova**

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

ORCID: 0009-0009-2661-6667**E-mail:** turkan.qurbanova@adpu.edu.az*Açar sözlər:* autizm sindromu, reqressiya, spektr pozulması, psixoloji aspekt.*Ключевые слова:* синдром аутизма, расстройство регрессионного спектра, психологический аспект.*Keywords:* autism syndrome, regression spectrum disorder, psychological aspect

Autizm sindromu ilk dəfə psixoloq Leo Kanner tərəfindən 1943-cü ildə təyin olunub. O eksperiment keçirdiyi uşaqlarda gördüyü oxşar xüsusiyyətləri müəyyən edərək, bu sindroma “erkən uşaqlıq autizmi” adını verib. Bundan sonra isə 1944-cü ildə Avstriyalı psixiatr Hans Asperger də bir qrup uşaqlarda gördüyü bəzi davranışları “Autist Psixopatiya” olaraq adlandırmışdır.

Günümüzdə aparılmış tədqiqatlara əsasən demək olar ki dünya əhalisinin təxminən 1 faizi yəni 70 milyona yaxın insan autizmdən əziyyət çəkir. Statistika nəzər salsaq son dövrlərdə uşaqlarda ən çox rast gəlinən neyroinkışaf pozuntuları sırasında da bu sindromdan əziyyət çəkənlər çoxluq təşkil edir. Autizm sindromlu uşaqlarda demək olar ki ilkin olaraq 2-3 yaşdan etibarən xəstəliyin ilk simptomları özünü büruzə verir. Ən dəqiq diaqnoz isə uşağın 4-5 yaşında qoyula bilər. Buna baxmayaraq valideynin uşaqlarda olan dəyişikliyi daha tez hiss etməsi mümkündür. Aparılmış bir sıra tədqiqatlara əsasən autizm sindromunun müxtəlif növləri var. Uşaq autizmində 3 yaşa qədər inkişafda ləngimələr, stereotip hərəkətlər, ünsiyyətdə problemlər, ətraf mühiti anlamaqda problemlər və s. kimi əlamətlər xarakterikdir. Autizm xəstəliyinin irsilik dərəcəsi çox azdır. Ümumilikdə, qeyd etmək olar ki, autizm sindromu müxtəlif səbəblərlə bağlı olaraq uşağın ilk üç yaşında ünsiyyət və sosial bacarığın olmamasının nəticəsi kimi özünü göstərən məhdud maraq dairəsi və stereotip hərəkətlərlə meydana çıxan kompleks bir inkişaf pozuntusudur. Autizm xəstəliyinin əsasən ağır və yüngül dərəcələri var. Autizmin əsas xüsusiyyətləri nitqi qavramamaq, özünəqapanma, mümkün dəyişikliyə kəskin reaksiya vermək, eyniliyi davam etdirməyi tələb etmək, zaman və məkan anlayışlarının olmaması, insanlarla sosial

münasibətlərin zəif olmasıdır. Bu sindroma səbəb olaraq irəli sürülən ehtimallar genetik faktorlar, genetik uyğunsuzluq, sosial faktorlar, psixoloji səbəblər olaraq sıralanır.

Erkən uşaq autizminə Kanner sindromu adlanır. İlk dəfə 1943-cü ildə “Affektiv kontaktın autistic pozuntusu” adlı məqaləsində amerikalı psixiatri L. Kanner tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu uşaqlarda həyatın ilk illərində ətrafdakılarla ünsiyyətə girə bilməmə və inkişafının ləngiməsi müşahidə olunur. Kanner sonrakı işlərində bu sindromu şizofrenik spektr pozuntularına daxil olmasına imkan yaratdı, amma Kanner sindromunu şizofreniya və şizoiddən ayırdı. Aparılmış tədqiqatlara əsasən valideynlər belə uşaqlarda səsə, işığa reaksiyaların olmamasından, müxtəlif visual əlaqələrə əks reaksiyaların ləngidiyindən şikayətlənir. Uşaq həyatının ilk dövrlərində normal insanları narahat etməyən az səs-küy bu uşaqları kəskin narahat edə bilir və onlar buna qarşı ciddi reaksiyalar verirdilər. Eləcə də bu uşaqlarda ilkin yaş mərhələsində gülümsəmə reflekslərinin olmaması da nəzərə çarpan amillərdən idi. Autizmlə uşaqların nitqin danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, həyatlarının ilk inkişaf mərhələlərində bu uşaqlar nitqi anlama bilmir, sosial əlaqələrə qoşulmurlar. Kanner sindromlu uşaqlarda real həyatdan təcrid olunma xasdır. Onlar müstəqil ünsiyyət qurma bacarığından məhrumdur. Burada əsas tipik simptomlar aşağıdakı kimi səciyyələnir

- 1) Təcrid olunma, göz əlaqələrini qura bilməmək və göz kontaktından yayınma
- 2) Öz adına reaksiyaların olmaması
- 3) Nitqin kəskin surətdə pozulması. Uşaqlar təxminən 16 aylığına qədər söz söyləyə bilmirlər; Onların nitqində qüsurlar olaraq Exolaliyanın olması
- 4) Ünsiyyət yaranan müəyyən çətinliklər
- 5) Sosial münasibətlərdə problemlər
- 6) Stereotip (tez tez təkrarlan) hərəkətlər
- 7) Hissi təcrübədə inteqrasiya problemləri

Qeyd olunanlara əsasən autizm spektrinin pozulmasından danışarkən bu xəstəliyin erkən uşaqlıqdan başlamasını və nəticədə cəmiyyətdə – məsələn, sosial, məktəb və gələcəkdə bəzi sahələrdə müəyyən problemlərə yol açmasından danışmaq olar.

Eləcə də autizm spektri pozğunluğunda intensiv erkən müalicə bir çox uşağın həyatında böyük fərq yarada bilər.

Autizm spektri pozğunluğu olan hər bir uşağın özünəməxsus davranış nümunəsi ola bilər. Bu davranış nümunəsi ən aşağı fəaliyyətdən yüksək fəaliyyətə qədər müəyyən olunur.

Autizm spektri pozğunluğu olan bəzi uşaqlar təlim prosesində öyrənməkdə çətinlik çəkir, bəzilərinə isə normaldan daha aşağı intellekt əlamətləri olduğu üçün təlimdə bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırlar. Lakin autizm sindromu olan bəzi uşaqlar normal və yüksək intellektə malikdirlər. Bu halda onlar təlim prosesində daha tez öyrənirlər, lakin ünsiyyət qurmaqda və bildiklərini gündəlik həyatda tətbiq etməkdə və sosial vəziyyətlərə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkirlər.

Hər bir uşaqda simptomların unikal qarışığı olduğundan, bunu müəyyən etmək bəzən çətin ola bilər. Bu, ümumiyyətlə, qüsurların səviyyəsinə və onların fəaliyyət qabiliyyətinə necə təsir etdiyinə əsaslanır.

Aparılan bir sıra tədqiqatlara əsasən Autizm Spektr Pozulması zamanı uşaqların 30% danışmır. Əlbəttə, bu məlumat özünü tam təsdiq etməsə də, axır zamanlar bu faiz yaxşılığa doğru dəyişilir. Ən əsası da vurğulamaq lazımdır ki, autizmlə uşaqlarla nə qədər tez təlimlərə başlanırsa, bir o qədər də tez təsir əldə etmək mümkündür. Xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, belə

uşaqlarla defektoloji loqopedik iş nə qədər tez başlansa uşağın nitqində daha tez irəliləyiş ola bilər. Bundan əlavə 5 yaşından sonra autizm spektr pozuntusu olan uşağın nitqinə müdaxilə etmək çox çətin olsa da, burada qeyri mümkündür sözünü demək olmaz. Günümüzdə 10,15 və s. yaşında belə danışmağa başlayan autizmlil uşaqlar da az deyil. Əksər hallarda ailələr uşaqlarında olan problemləri nitq ləngiməsində görürlər. Nitq ləngiməsindən əlavə, bir sıra digər nitq xüsusiyyətləri də autizm xəstəliyində özünü göstərə bilər. Autizmlil uşaqlarda tez-tez rast gəlinən nitq inkişafının xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Bu uşaqlar Adlarına və diqqətlərini cəlb etmək üçün edilən digər şifahi cəhdlərə ya ümumiyyətlə cavab vermirlər yaxud da nadir hallarda cavab verirlər.

2. Onlar unsiyyətdən çox jestlərə, ağılamaq ilə və ya ailə üzvlərinin əlindən istifadə edərək özlərini ifadə edirlər.

3. Danışmalarında ilk sözlər meydana gəlsə də nitq sonradan dayanır.

4. Nitqin inkişaf sürəti yavaş tempə baş verir.

5. Oyuncaqlarla oynamaqdan imtina edirlər.

6. Həddən artıq aktiv ya da passiv olurlar.

Autizmin müalicəsində təkə təlim yaxud da təkə medikamentoz vasitələrin istifadəsindən söhbət gedə bilməz. Hər ikisinin birlikdə istifadəsi daha effektiv nəticə verir. Aparılan müşahidələrə əsasən demək olar ki medikamentoz vasitələrin dəstəyi ilə aparılan təlim prosesi medikamentoz vasitələr olmadan aparılan korreksiya prosesinə nisbətə daha düzgün nəticə verir. Autizmdə uşağın göstərmiş olduğu simptomlara və yaşına uyğun olaraq fərdi təlim planı işlənilib hazırlanmalıdır. Burada ən vacib şərt düzgün vəsaitlərin seçilməsidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki autizm öyrənmə problemidir və bu uşaqlarda maraq dairəsi məhdud həmçinin ani diqqət uçuşları olur.

Təlimdə ən vacib məqamlardan biri autizmlil uşağın diqqətini daim ön planda saxlanılmasıdır. Çünki öyrənmənin ilk şərti diqqətdir. Öyrənmə diqqət tələb edən mexanizmdir. Diqqət olmadan davranış mexanizmlərində və neural mexanizmlərdə bir dəyişiklik meydana çıxmayacaqdır. Bu səbəbdən biz uşaqların diqqətini aktiv saxlamalı çoxsaylı məlumatla məruz buraxaraq bunu edə bilərik. Diqqətin aktiv qalması üçün uşaqlara dayanmadan məlumatlar verməliyik.

Bunun üçün gündəlik həyatımızda valideynlərin də edə biləcəyi bir sıra vasitələr də var. Gündəlik həyatımızda uşaqlarla istər ev şəraitində istər də hər hansısa nəqliyyat vasitəsi ilə yaxud yol gedərkən daim ətrafdakılar barədə geniş məlumatlar verməli onların diqqətlərini daim açıq saxlamalıyıq.

Həmçinin autizmin müalicəsində fiziki aktivlik seanslarından da geniş istifadə olunmalıdır.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə autizm geniş yayılmışdır. Bu problemin psixoloji və pedaqoji aspektdən öyrənilməsi və onun aradan qaldırılması günümüzün aktual problemidir.

Problemin elmi yeniliyi. Son dövrlərdə autizmin müalicəsində yeni metod və terapiyaların əhatə dairəsi genişəndirilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqaləni ali məktəb müəllimləri tələbələri o cümlədən magistrantlar istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. S.Ə. Qasımov. Əqli və fiziki inkişafı ləngiyən uşaqların diaqnostikası və korreksiyası. Bakı, 2004.
3. Şəfiyeva E.İ. Anomal inkişafın psixologiyası. Bakı, 2012.
4. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı, 2000.
5. İsmayılov N.V. Psixiatriya. Bakı, 2003.

T.K. Курбанова

**Аспекты психолого-педагогического обучения детей с аутизмом
Резюме**

Синдром аутизма впервые определил психолог Лео Каннер в 1943 году. Он выявил схожие характеристики, которые наблюдал у детей, с которыми экспериментировал, и назвал этот синдром «ранним детским аутизмом». После этого, в 1944 году, австрийский психиатр Ганс Аспергер назвал некоторые проявления поведения, которые он наблюдал у группы детей, «аутистической психопатией».

T.Q. Qurbanova

**Aspects of psychological and pedagogical study of children with autism
Summary**

Autism syndrome was first defined by psychologist Leo Kanner in 1943. He identified similar characteristics that he observed in the children he experimented with and called this syndrome “early childhood autism”. After that, in 1944, the Austrian psychiatrist Hans Asperger named some of the behaviors he saw in a group of children as “Autistic Psychopathy”.

Redaksiyaya daxil olub: 28.11.2024

UOT 159.9

BAĞLANMA STİLLƏRİ VƏ ONLARIN HƏYATIMIZDAKI ROLU**Qasımova Cəmilə Qabil qızı***Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı***ORCID:** 0009-0005-2645-1031**E-mail:** cemilegasimova52@gmail.com*Açar sözlər:* bağlanma, əlaqə, yaxınlıq, xarakter, bağlanma stili.*Ключевые слова:* привязанность, отношения, близость, характер, стиль привязанности*Key words:* attachment, relationship, intimacy, character, attachment style.

Elmi araşdırmalarda bağlanma nəzəriyyəsi, insanlar arasında, o cümlədən valideyn, uşaq və romantik münasibətlərdəki əlaqə formasına diqqət yetirir. Bu, insanlar arasındakı emosional bağ və münasibətlərin psixoloji izahıdır.

Bağlanma başqa bir insanla qurulan emosional bağıdır. Bağlanma, uşağı anaya daha çox yaxınlaşdırdığı üçün uşağın həyatda qalma şansını da artırır.

Bu nəzəriyyə insanların uşaq ikən onlara baxımverən insanlarla bağ qurma ehtiyacı ilə doğrulduqlarını irəli sürür. Bu erkən bağlar həyat boyu bağlanma üzərində öz təsirini davam etdirir.

Bağlanma nəzəriyyəsi xüsusilə ana-körpə arasındakı bağlılıq və əlaqəni izah edir ki, bu əlaqə körpəyə dünyanı kəşf etmək üçün bazanı təmin edir.

Bağlanma nəzəriyyəsinin təməl mövzusu, körpənin ehtiyaclarına diqqət göstərərək təmin edən qayğı göstərənlər, uşağın təhlükəsizlik və güvəndə hiss etmək duyğusunu inkişaf etdirməyə imkan verir. Körpə, ona qayğı göstərənlərin təhlükəsiz olduğunu hiss edib öyrənir. Bu da körpənin dünyanı kəşf etməsi üçün təhlükəsiz şərait yaradır.

Bu proses sadə görünsə də, bağlanmanın necə və nə vaxt inkişaf etməsinə təsir edə biləcək bəzi amillər var:

Bağlanma fürsəti: Uşaq evlərində böyüyən uşaqlar kimi ilkin qayğı göstərən bir fiquru olmayan uşaqlar, bağlanmanın yaranması üçün güvən duyğusunu inkişaf etdirməyə bilirlər.

Keyfiyyətli qayğı: Qayğı göstərənlər tez və sürətli cavab verəndə uşaqlar baxımlarından məsuliyyətli insanlara güvənə biləcəklərini öyrənirlər. Bu da bağlanma üçün önəmli bir təməldir.

Emosional bağlanma, təhlükəsizlik və rahatlığı təmin etmək üçün yaratdığımız dərin emosional bağları ifadə edir. Həyatımız boyu yaşam keyfiyyətimizi və rifahımıza təsir göstərir. Güvənli bağlanma formalaşmayan insanlar emosional olaraq yetkinləşə bilmirlər. Emosional olaraq yetkin olmayan valideynlərin uşaqları kiçik yaşlarından vaxtından tez böyümək məcburiyyətində qalırlar. Emosional olaraq yetkin valideynlər uşaqları ilə dərin əlaqələr qurmaqla bərabər bir çox cəhətdən onların dəstəklənməsi, özgüvəninə formalaşması üçün onlar uşaqlarının sərhədlərinə hörmət edirlər.

Emosional yetkinlik, bir insanın digərləri ilə emosional bağ qura bilmə, və obyektiv düşünmə bilmə bacarığına əsaslanır. Emosional olaraq yetkin insanlar müstəqil fəaliyyət göstərə bilmək-

lə bərabər, onlar həm də rahatlıqla emosional əlaqələr qura bilir və hər ikisini günlük həyatlarında rahatlıqla davam etdirə bilirlər. Onlar istəklərinin arxasıya gedirlər, lakin bunu başqa istismar etmədən yerinə yetirirlər. (3, s.28)

Yetkin yaşlarımızda bağlana bilən insanlar olub-olmadığımız böyük ölçüdə anamızla yaşadığımız uşaqlıq təcrübələrimizlə müəyyən edilir. Yəni, beynimiz bağlanma fenomenini güvən, istilik və qorunma ilə yoxsa tərkdilmə, yalnızlıq və qorxu ilə uyğunlaşdırdığı ilə bağlıdır. (4, s.68)

Bağlanma üslubları güvənli və güvənsiz olaraq iki əsas qrupa ayrılısa da. ümumilikdə dörd qrupda fərqləndirilir:

1. Güvənli bağlanma. Bu bağlanma, fərdlərin özlərini güvəndə, dəstəklənmiş və bağlı hiss etdikləri, emosiyalarını rahatlıqla ifadə etdikləri, rahatlıq axtarıqları və geri dönmə biləcəkləri güvənli bir təmələ sahib olduqlarını bilərək çevrələrini güvənlə kəşf etmələrini təmin edən bir bağı ifadə edir.

2. Təşvişli (güvənsiz) bağlanma. Təşvişli bağlanma elə bir bağlanma üslubdur ki, bu üslub xüsusilə uşaqların valideynlərinə və ya digər qayğı göstərən şəxslərinə qarşı göstərdiyi davranışları təsvir edir. Təşvişli bağlanma üslubuna malik olan insanlar, qarşılarındakı insanlara çox ehtiyac duyarlar və onlardan ayrılma qorxusu hissi keçirirlər. Bu üslub xüsusilə uşaqlarda, valideynlərinin qeyri-sabit davranışları ilə yarana bilər.

3. Çəkingən (güvənsiz) bağlanma. Körpənin valideyni və ya qayğı göstərən qida və sığınacaq ehtiyacını təmin etməkdən əlavə onunla emosional əlaqə qurmadığında yaranan bir bağlanma üslubdur. Uşaq valideynini yanında tutmaq üçün öz ehtiyaclarını əhəmiyyət verməz. Narahatlıq və üzüntü hiss etsə də bu hissləri tək yaşayar. Böyüdükcə bu hisslərin önəmini inkar edə və hisslərinin üstünü örtərək yox sayarlar.

4. Düzənsiz (güvənsiz) – Bowlby və Mary Ainsworth tərəfindən inkişaf etdirilən bağlanma nəzəriyyəsinə üçüncü güvənsiz bağlanma stili sayılan düzənsiz bağlanma, digər iki güvənsiz bağlanma üslubu ilə müqayisədə daha az rast gəlinməsinə baxmayaraq böyük ehtimal daha ciddi patologiyalarla əlaqəli ayrıca qrup kimi təsvir edilmişdir. (2, s. 79)

Daha sadə desək, güvənli bağlanma üslubuna sahib insanlar yaxınlıq mövzusunda rahat, sevgidolu və mehribandırlar. Təşvişli bağlanma üslubunda olanlar yaxınlığa şiddətli ehtiyac duyarlar və adətən qarşı tərəfin onların sevgisinə müsbət cavab verib verməyəcəyi ilə bağlı narahatdırlar. Çəkingən insanlar isə yaxınlığı azadlığın itirilməsi ilə bərabər tutur, bu yaxınlığı minimum saxlamağa çalışır. Bu bağlanma üslublarına sahib insanlar bəzi nöqtələrdə bir-birindən ayrılır:

- Yaxınlığa və birlikdə olmağa olan baxışları
- Münaqişələri həll etmə üsulları
- İstək və ehtiyaclarını ifadə etmə bacarığı
- Qarşı tərəflə olan münasibətlərindəki gözləntilər (4, s.16)

Emosional yaxınlıq bizdə rahatlıq hissi yaradır – həyatı tək başına yaşamırıq, güvənə biləcəyimiz biri var. Başqaları tərəfindən güvəndə və dəyərli hiss eləsək, yüksək özünə hörməti və həyata qarşı müsbət baxışı da qoruya bilərik.

Təşvişli bağlanma üslubunda tərkdilmə qorxuları, böyümə çağında qayğının qeyri-sabit verilməsindən qaynaqlanır. Adətən uşaqlar güvənilməz valideynlərdən asılı olduqlarında inkişaf edir. Uşaq hər ehtiyac duyduğunda valideyninin gəlib-gəlmədiyini təkrar-təkrar

yoxlayırlar. Zamanla qayğı göstərənlərin güvənilir olub-olmadığı barədə narahat olmağa başlayırlar və bu da güvənli bağlanmağa mane yaradaraq təşvişli bağlanmanı formalaşdırır. (6, Anxious attachment causes, signs)

Təşvişli bağlanan uşaqlar enerjilərini təşviş və narahatlıqlarını idarə etməyə sərf elədiklərindən dərs öyrənmək, müxtəlif bacarıqlar əldə edib inkişaf etməkdə də çətinlik çəkirlər.

Sərt, emosional olaraq məsafəli, hislərin ifadə edilməsindən uzaq olan valideynlər və ya qayğı göstərən şəxslər, çəkingən bağlanma stilinə sahib uşaqlar yetişdirirlər. Yetkinlərdə çəkingən bağlanma, kənardan çox zaman özgüvən və özünəinam kimi görünə bilər. Bunun səbəbi çəkingən bağlananmanın fiziki və emosional yaxınlığa qarşı aşağı tolerantlığa səbəb olması və bəzən də uzunmüddətli münasibətlər qurmaqda çətinlik çəkməsidir. Bundan əlavə, bu bağlanmaya sahib insanlar iş yerində, sosial mühitlərdə “yalnız canavar” olaraq tanınırlar. (8, causes of avoidant attachment)

Məktəblilər üzərində aparılan araşdırmalara görə, digər uşaqlara zorakılıq və şiddət göstərən uşaqlar əsasən çəkingən bağlanma üslubuna sahib şagirdlərdir. Çəkingən bağlananlara əks olan təşvişli bağlanan uşaqlar da adətən bu zorakılıq göstərənlərin qurbanları olurlar.

Düzənsiz bağlanma, bir uşağın valideynindən və ya qayğı göstərən şəxsdən sevgi və diqqət istəməsi ancaq eyni zamanda ondan qorxması vəziyyətində ortaya çıxır. Düzənsiz bağlanma, valideyn və ya qayğı göstərən uşağın rahatlama istəyini görməzdən gələrək, qışqıraraq və ya cəzalandıraraq qarşılıq verdiyi hallarda yaranır. (7, What is attachment)

Bağlanma üzərində aparılan “qəribə vəziyyət” adlandırılan eksperimentdə ilk olaraq ana və bir yaşlı uşaq təcrübəçi ilə birlikdə iyirmi dəqiqəlik oyun otağına salınır. Daha sonra anadan üç dəqiqəliyinə otağı tərk etməyi istənilir. Ana otağa uşağın yanına gələndən sonra həm ana həm təcrübəçi üç dəqiqəliyinə otağı tərk edir. Bundan sonra ana və uşaq yenidən bir araya gətirilir, bütün prosedur videoya çəkilərək uşağın ayrılığa və yenidən əlaqəyə reaksiyası yoxlanılır. Bu təcrübədə məqsəd ayrılığın stressi ilə başa çıxmaqda individual fərqləri ortaya çıxarmaqdır. Əvvəlcə üç sonra dörd əsas reaksiya modeli müəyyən edilmişdir:

1. Güvənli bağlanan körpələr adətən (həmişə yox) ayrılıqdan dolayı sıxıntı çəkirlər. Yenidən bir araya gəldiklərində valideynlərindən təsəlli alıb yenidən oyuna geri dönürlər.

2. Çəkingən (güvənsiz) bu körpələr ayrılıqda çox az sıxıntı əlaməti göstərilir və bir araya gəldiklərində analarını görməzdən gəlirlər. Analarına qarşı ayıq qalırlar və oyunda çəkingən davranırlar.

3. Təşvişli (güvənsiz) bağlanan körpələr ayrılıqdan şiddətli üzüntü hiss edirlər və bir araya gəldiklərində də asanlıqla sakitləşməzlər. Təmas axtarırlar, lakin sonra təpikləyərək, dönərək və onlara verilən oyuncaqları ataraq reaksiya göstərilir. Qəzəb ilə anadan yapışmaq arasında növbələşən davranışlar müşahidə edilir.

4. Düzənsiz (güvənsiz) bu qrup yaxın zamanlarda müəyyənləşdirildi. Valideynləriylə yenidən bir araya gələndə donma və ya stereotipləşmiş hərəkətlər daxil olmaqla müxtəlif qarışıq davranışlar sərgiləyirlər. (2, s.105)

İnsanların həyatda qarşılaşdıqları problemlərin çoxu münasibətlər problemləridir. Məsələn, insan mükəmməlliyətçidir. Hesab edirik ki, bu, şəxsiyyət məsələsidir əslində isə bu bir münasibət məsələsidir. İnsan “başqa insanlar” tərəfindən mühakimə olunmaqdan qorxur. Bir insan əsəbidir. Biz bunu şəxslə əlaqəli problem kimi görürük amma bu da bir münasibət, əlaqə problemidir. Şəxs ətrafındakıları insanları güc və nəzarətlə ətrafında saxlamaq və ya tələblərini

qorxuyla qarşılatmaq istəyir. (1, s.189)

Ümumilikdə, bağlanma üslubu həyatda emosional vəziyyətimiz, münasibətlərimiz və davranışlarımız üzərində böyük təsir göstərir. Uşaqlıqda valideynlərimizlə qurduğumuz bağlar, böyüdükcə həyatımızda qurduğumuz münasibətlərin və qarşılaşdığımız çətinliklərin necə formalaşacağını müəyyən edir. Bağlanma üslubumuzu anlamaq, özümüzü daha yaxşı tanımağa və münasibətlərimizi inkişaf etdirməyə kömək edir. Beləliklə, bağlanma üslubumuz, həyatımızın hər sahəsində, xüsusilə münasibətlər və emosional sağlamlıq baxımından, böyük rol oynayır.

Problemin aktuallığı: Bağlanma üslubları insanın sosial münasibətlərində və psixoloji inkişafında mühüm rol oynayır. Uşaqlıq dövründə yaranan bağlanma üslubları, gələcəkdəki münasibət və davranışları təyin edir. Bu sahədəki araşdırmalar, fərqli bağlanma üslublarının fərdi həyat keyfiyyətinə necə təsir etdiyini göstərir. Bağlanma məsələsi, xüsusilə psixoloji problemlərin müalicəsində və tərbiyə metodlarında əhəmiyyətli bir yer tutur. Buna görə, bağlanma üslubları sahəsindəki tədqiqatlar, sosial psixologiya üçün aktual və vacib bir mövzuya çevrilmişdir.

Problemin elmi yeniliyi: Bağlanma üslubları ilə bağlı son dövrlərdə aparılan tədqiqatlar, bu mövzunun daha dərinlən analiz edilməsinə imkan vermişdir. Müasir nəzəriyyələr bağlanma üslubunun yalnız erkən yaşlarda deyil, eyni zamanda yetkinlik dövründə də əhəmiyyətli rol oynadığını vurğulayır. Bağlanma nəzəriyyəsi, geniş bir çərçivədə araşdırılmağa başlanmışdır. Yeniliklər, bağlanma üslublarının fərdi və sosial kontekstlərdə necə dəyişə biləcəyini göstərən çoxsaylı tədqiqatları əhatə edir. Bu sahədəki elmi yeniliklər, bağlanma nəzəriyyəsinin sonradan dəyişə biləcəyini qeyd edir .

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Bu biliklər, fərdlərin emosional vəziyyətlərini və davranışlarını anlamağa kömək edərək, psixoterapiya və məsləhət xidmətlərində tətbiq oluna bilər. Bağlanma üslublarının anlaşılması, valideynlərə və tərbiyəçilərə uşaqların inkişafını dəstəkləyən üsullar təklif edir. Bu sahədəki araşdırmalar, fərdi və sosial problemlərin həllində, ailə və münasibət problemlərinin idarə olunmasında praktiki tövsiyələr verir.

Ədəbiyyat

1. Bolat. Ö. Beni ödülle cezləndirir. Mega Basım Yayın San. ve Tic. A.Ş, 2016.
2. Bowlby. J. Attachment theory. Routledge, 1993.
3. Gibson. L. Adult Children of Emotionally immature Parents. New Harbinger Publications, Inc, 2015.
4. Heller. R and Lavine. A. Aşkı bulmanın ve korumanın bilimsel yolları. Aganta kitab yayınev, 2017.
5. Stahl. S. Bağlanma korkusu. Kuraldışı, 2014.
6. <https://www.choosingtherapy.com/anxious-attachment/>
7. <https://www.medicalnewstoday.com/articles/avoidant-attachment>
8. <https://www.webmd.com/parenting/what-is-avoidant-attachment>

Д. Г. Гасимова**Стили привязанности и их роль в нашей жизни
Резюме**

В этой статье о стилях привязанности и их роли в нашей жизни рассматривается важность отношений привязанности в жизни людей. Стили привязанности, сформированные в детстве, определяют развитие личности и будущие отношения. Привязанность является ключевым фактором эмоциональных, социальных отношений и психологического здоровья. Исследования в этой области также дают практические рекомендации по коррекции проблем привязанности и личностному развитию.

J.G. Gasimova**Attachment styles and their role in our lives
Summary**

This article on attachment styles and its role in our lives examines the importance of attachment relationships in people's lives. Attachment styles formed during childhood determine personality development and future relationships. Attachment is a key factor in emotional, social relationships and psychological health. Research in this area also provides practical recommendations for correction of attachment problems and personal development.

Redaksiyaya daxil olub: 20.12.2024

PEDAQOJİ PSIXOLOGIYA
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ
PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY

UOT 37.015.3

TƏLİM MATERIALININ MƏNİMSƏNİLMƏSİNDƏ
OPERATİV HAFİZƏNİN ROLU

Əminə Baba qızı Qədimova

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin dosenti

E-mail: aminaqadimova@admil.edu.az

Açar sözlər: təlim materialı, hafizənin rolu, operativ hafizə, materialın mənimsənilməsi, mənimsəmə fəaliyyəti

Ключевые слова: учебный материал, роль памяти, рабочая память, усвоение материала, ассимиляционная деятельность

Key words: learning material, the role of memory, working memory, assimilation of material, assimilation activity

Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar gənclərin qəbul etdikləri informasiyaların miqdarı xeyli artır. Belə informasiyaların ən başlıcalarının yadda saxlanması məhz gənclərin hafizəsinin inkişafı ilə bağlıdır. Hafizə məktəblilərin psixi həyatının mühüm, həlledici xüsusiyyətidir.

Tədris prosesində təlimin keyfiyyətinin artırılması məqsədilə psixologiyada gənclərin aparıcı fəaliyyət şəraitinə-təlim fəaliyyətinə, sosial psixoloji problemlərin öyrənilməsinə əsaslı diqqət yetirilir. Bu baxımdan təlim fəaliyyətində gənclərin idrak proseslərinin fəallaşmasının tədqiqi məsələsi nəinki onların əqli inkişafında, həm də hərtərəfli, kamil bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İnsanın həyat və fəaliyyətində hafizənin idrak fəallığı mühüm rol oynayır. Hafizə olmasaydı, ətraf aləmin təsiri onun beynində heç bir iz buraxmazdı və insan təcrübəsi də təşəkkül tapıb yaşamazdı.

İnsanın gerçəkliyi başa düşməsi, anlaması, mənimsəməsi də hafizə materiallarına istinad etməklə mümkün olur. Hər hansı bir təlim materialını şagirdlərin anlaması və mənimsəməsi xüsusilə operativ hafizənin inkişafından asılıdır. Təlim materiallarının xarakterindən asılı olaraq operativ hafizənin həcmi (tutumu) dəyişir. Materialların mənimsənilməsi üçün zəruri olan biliklərin həcmi nə qədər genişləndirilərsə, anlamının da səviyyəsi yüksəlir.

Operativ hafizə verilən tələblərdən biri onun çevikliyi, sürətliliyidir. Oxunulan və eşidilən hər hansı materialı başa düşmək (anlamaq) üçün həmin materialın əsas hissələrini müəyyən müddət hafizədə saxlamaq tələb edilir.

Biliklərin mənimsənilməsi keyfiyyəti məktəblilərin əqli inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Bu da təlim fəaliyyətinin fəallaşdırılması, onun quruluş və vəzifələrinin müəyyən edilməsi, fərdi psixi xassələrin və bilavasitə intellektual fəallığın yüksək inkişafı zəminində reallaşdırıla bilər. Ona görə də təlimin səmərə və keyfiyyətini yüksəltmək müasir təhsil sisteminin quruluşunda bir sıra tələblərin nəzərə alınmasını zəruri hesab edir.

Bir şəxsiyyət kimi həm də hərtərəfli, kamil bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İnsan həyatı boyu gerçəkliyin eyni əşya və hadisələr ilə dəfələrlə rastlaşır. Bu əşya və hadisələr insandan hər dəfə eyni cür və yaxud da oxşar reaksiya tələb edir. İnsanın sinir sistemi təkrarlanan təsirləri və ona verilən cavab formalarını saxlamaq qabiliyyətinə malikdir. Bunun sayəsində hər hansı məlumatın dəyişdirilməsi, yenidən işlənməsi təkcə bu məlumat alındığı anda deyil, hətta onun təsiri keçdikdən sonra mümkündür.

Elə buna görə də hafizə insanın psixi həyatının vacib cəhətlərindən biri hesab olunur. Hafizənin rolu təkcə keçmişdə baş verənləri hifz etməklə bitmir, heç bir əməli fəaliyyət və ya aktual iş hafizə proseslərindən xaricdə təsəvvür edilə bilməz. Hər bir işin, ən sadə, psixi aktın belə həyata keçməsi onun elementlərinin keçmiş hadisələrlə bağlanmasını nəzərdə tutur. Belə “bağlanma” olmadan inkişaf da mümkün deyildir. Böyük rus fizioloqu İ.M. Seçenovun təbirilə desək, bunsuz insan “əbədi olaraq yeni doğulmuş uşaq vəziyyətində qalardı”. İnsanın gerçəkliyi başa düşməsi, anlaması, mənimsəməsi də hafizə materiallarına istinad etməklə mümkün olur. Təlim fəaliyyətində bu cəhət xüsusilə diqqəti cəlb edir. Hər hansı bir təlim materialını şagirdlərin anlaması və mənimsəməsi hafizədən, xüsusilə operativ hafizədən kənarında, ona istinad etmədən mümkün deyildir. Ona görə də müəllimin həmin əlaqənin mahiyyətilə tanışlığı təlimin səmərəliliyi üçün vacibdir. Anlama və operativ hafizənin qarşılıqlı əlaqəsini aydınlaşdırmaq üçün birinci növbədə həmin anlayışların mahiyyətinə diqqət yetirək.

Tarixən hafizənin öyrənilməsi müxtəlif səpkidə olmuşdur. Bu prosesi izləmək əsas məqsədimiz olmadığından, yalnız onu qeyd etmək lazımdır ki, hafizəni eksperimental yolla öyrənən tədqiqatlarda iki istiqamət daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır: hafizə işdir-sinir izlərindən ibarətdir: hafizə işdir, fəaliyyətidir.

Hafizənin prosesləri insanın istənilən fəaliyyətinə üzvi surətdə daxil olur və onun icrasının zəruri şərtinə çevrilir. İnsan fəaliyyəti ya tələbat və ya motivlə təyin edilir və həmişə müəyyən məqsədə yönəlmiş olur. Əgər bəzi hallarda fəaliyyətin motivi kifayət qədər aydın dərk olunmasa da, onun predmeti ilə məqsəd aydın dərk olunur. İnsan fəaliyyətinin bir sıra cəhətləri, o cümlədən məqsədə nail olmaq həmin proseslərdən asılıdır. Fəaliyyətin məzmununun mürəkkəbləşməsi hafizə proseslərinə verilən tələblərin müvafiq surətdə artmasına gətirib çıxarır.

Beləliklə, istənilən fəaliyyət onun məqsədinə çatmaq yolunda zəruri olan hafizə proseslərinin iştirakını tələb edir. Fəaliyyət baxımından hafizənin öyrənilməsi bu prosesin tərz və üslublarının, həmçinin yaddasaxlamamanın təşkilinin bəzi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan vermişdir. Fəaliyyətin xüsusi növü kimi yaddasaxlamaya daxil edilən anlama və fəaliyyətin xüsusiyyətilə təyin olunur.

Burada qısamüddətli və uzunmüddətli (hafizənin) rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Materialın dəfələrlə təkrarından sonra, uzun zaman yadda saxlanılması ilə xarakterizə edilən uzunmüddətli hafizədən fərqli olaraq qısamüddətli hafizə qısamüddətli qavrayışdan sonra çox qısamüddətli hifzəmə və dərhal yadasalma ilə xarakterizə olunur. Qısamüddətli və uzunmüddətli yaddasaxlamamanın arasında bir növ keçidi təşkil edən səviyyəyə əməli, yaxud operativ hafizə adı verilmişdir. Operativ hafizə insanın cari fəaliyyətini təmin edən, bilavasitə həyata keçirdiyi aktual iş və əməliyyatlara xidmət edən bir hafizə prosesi kimi xarakterizə oluna bilər. O, insanın icra etdiyi işin hər bir konkret əməliyyatının nəticəsi üçün zəruri şərt kimi başa düşülə bilər.

Aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, operativ hafizənin səciyyəsi-tutumu, dəqiqliyi, labüdliliyi (çevikliyi) və s. bir tərəfdən xidmət etdiyi fəaliyyətin məzmun və strukturu ilə, digər tərəfdən isə onun formalaşma dərəcəsi ilə şərtlənir.

Operativ hafizə istənilən fəaliyyətin üzvü komponentidir, elə cari yaddasaxlama və yaddasalmadır ki, burada yaddasaxlama kənar, xarici funksiya deyil, işin icrasının təbii zərurəti ilə törədilir. Bu halda həmin materialın hiş olunması yenidən işlənmə qədər davam edir. Məhz buna görə də materialın anlaşılması prosesində birinci növbədə operativ hafizədən istifadə olunur.

Bəs anlama dedikdə nəyi başa düşürük? Bir şeyi anlamaq əşyanın, hadisənin mahiyyətini açmaq deməkdir. Adətən, hər cür idraki məsələ şüurla ayrı-ayrı suallar və ya suallar sistemi şəklində əks olunur. İnsanın qarşısında çıxan sual ondan nəyi isə anlamağı tələb edir. Əgər bu zaman cavab məlumdursa anlama dərhal baş verir, məlum deyildirsə cavabın fəal axtarılması və yaxud anlama prosesinin təşkili baş verir. Həll olunacaq məsələ və onu təşkil edən suallar nə qədər mürəkkəbdirsə anlamanın təşkili və baş verməsi də bir o qədər mürəkkəb xarakter daşıyır. Axtarılan cavabı heç də həmişə əldə etmək mümkün olmur. Əgər qarşıda duran suala cavab yoxdursa, deməli anlama da baş verməmişdir.

Xüsusi psixoloji terminologiyada anlamanın bir neçə mənası verilmişdir. Birinci halda anlama “İşlər sisteminin, yaxud situasiyanın dərhal başa düşülməsi” kimi məna daşıyır.

İkinci hal bilavasitə anlamadır: “iş və ya situasiyanın məzmunun intellektual səviyyədə dərk edilməsi”dir. Bu səviyyə psixoloji xarakteristikaya malikdir. O, dinləyənin konkret şəraitdə nə edəcəyini, yaxud nə etməli olduğunu aydınlaşdırmağa imkan verir.

Üçüncüsü isə sözün və ya ifadənin mənasını başa düşdüyünü nəzərdə tutan həqiqi anlamadır. Bu termin geniş mənada işlədilir. Belə anlayış fikri fəaliyyətin elə növlərini əhatə edir ki, onlar linqvistik və ya praktik situasiyaya bələdləşməyə gətirib çıxarır.

Operativ hafizə fəaliyyətini ayrı-ayrı komponentlərinin həyata keçirilməsini təmin edir. O, yalnız konkret məqsədə çatmaq üçün zəruri olan materialın yadda saxlanmasına, hiş edilməsinə və yada salınmadığına zəmin yaradır. Bu iş bitdikdən sonra isə o, öz əhəmiyyətini itirmiş olur. Beləliklə, operativ hafizə prosesləri təcili proseslərdir. Bu proseslərin davamiyyəti onların xidmət etdiyi işin müddəti ilə təyin olunur.

Daim hafizədə materialın fəaliyyətin motivinə olan münasibəti həlledici əhəmiyyətə malikdirsə, operativ hafizədə fəaliyyətin üsulları ilə məqsədi bir-birinə uyğun gəlməlidir. Operativ hafizəyə verilən tələblərdən biri onun çevikliyi, sürətliyidir. Materialın operativ hafizədə saxlanması onun anlaşılmasını bilavasitə xidmət edir. Belə ki, oxunan və ya eşidilən hər hansı materialı başa düşmək (anlamaq) üçün həmin materialın bəzi hissələri müəyyən müddət hafizədə saxlanılmalıdır.

Psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, yaddasaxlama zamanı iş və əməllər şüurda saxlanılır, inkişaf edir, daim hərəkətdə olur və dəyişir. Yaddasaxlama fəal xarakterli proses sayıldığından o, daxil olduğu fəaliyyətdən asılıdır. Odur ki, öyrənmə prosesində təlim fəaliyyəti hafizə ilə daha sıx əlaqədardır. Təsədüfən deyil ki, şagirdlərin təlimdə əldə etdikləri nailiyyətlər çox vaxt onların hafizəsinin keyfiyyəti ilə izah olunur.

Təlim fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması ilk növbədə şagirdlərin hafizəsindən optimal istifadə etməklə mümkündür. Hafizənin xarakterik cəhətini üzə çıxardan əsas mənbələri onun özündə deyil, məhz insan fəaliyyətinin xüsusiyyətlərində axtarmaq lazımdır.

Hər cür təlim materialının mənimsənilməsində anlama ilə operativ hafizənin qarşılıqlı əlaqəsi həlledici əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, operativ hafizədən istifadə etmədən şagirdlər riyazi və dil məsələlərinin həll olunmasında, tarixi, coğrafi, bioloji anlayışların mənimsənilməsində, fiziki və kimyəvi qanunların başa düşülməsində çətinlik çəkəcəkdir. deməli, bu sahədə anlamağın sürəti və keyfiyyəti aşağı düşəcək, hətta bəzən anlama prosesi baş verməyəcəkdir. Ona görə də müəllim müvafiq əməliyyatları aparmaq üçün zəruri olan biliyin formalaşmasına birinci dərəcəli iş kimi baxmalıdır. Yalnız bu yolla şagirdlərin operativ hafizəsi onların təlim materialını anlama və mənimsənmələrini təmin edən amilə çevrilər.

Problemin aktuallığı. Təlim materialının səmərəli təşkilində hafizə vacib məqamlardan biridir. Hafizə əqli inkişafda müstəsna əhəmiyyətə malikdir və hər kəs öz hafizəsinin fəaliyyətini düzgün təşkil etməyə səy göstərməlidir.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqat işində hafizənin təlim fəaliyyətində elmi biliklərin əldə edilməsinə yönəldilir. Təlim fəaliyyətini fəallaşdırmaq üçün ilk növbədə idrak maraqlarını motiv, şəxsiyyətin mühüm cəhəti və təlim vasitəsi kimi sisteməlik olaraq möhkəmləndirmək və inkişaf etdirmək zəruridir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Müəllif tərəfindən hazırlanmış məqalədə əldə olunmuş elmi təlim prosesində, eləcə də auditoriyadan kənar vaxtlarda istifadə oluna bilər. Müəllif elmi nəticələrini ali məktəblərdə, elmi konfranslarda, mühazirə və seminarlar məşğələlərində tətbiq etmişdir, tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2002.
2. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı, 1981.
3. Брунер Дж. Психология познания. М., 1977.
4. Seyidov S.İ., Həməzəyev M.Ə. Psixologiya. Bakı, 2007.
5. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 1998.
6. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı, 2002.
7. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı, 2001.

А.Б. Кадимова

Роль рабочей памяти в усвоении учебного материала

Резюме

Он рассматривает память как процесс, играющий важную роль в процессе усвоения, память имеет большое социальное значение, память является важной, решающей чертой психической жизни молодых людей. Если бы у человека не было памяти, он не смог бы усвоить опыт человечества и передать его будущим поколениям. Память рассматривает ее как процесс, играющий важную роль в процессе усвоения. Запоминание не заканчивается простым запоминанием и припоминанием прошлого опыта. В то же время память подготавливает почву для будущей деятельности человека, вооружает человека

необходимой информацией для выполнения предстоящей ему деятельности, направляет его будущую деятельность, создает связь между его прошлой деятельностью и его будущей деятельностью, подталкивает его к постоянному поиску новой. Таким образом, память обеспечивает целостность и полноту личности.

A.B. Gadimova

The role working memory in mastering educational materials
Summary

He considers memory as a process that plays an important role in the process of assimilation, memory is of great social importance, memory is an important, decisive feature of the mental life of young people. If a person did not have memory, it would not be possible to absorb the experience of humanity and pass it on to future generations. Memory considers it as a process that plays an important role in the process of assimilation. Memorization does not end with merely memorizing and recalling past experience. At the same time, memory prepares the ground for a person`s future activity, equips a person with the necessary information to perform the activity ahead of him, directs his future activity, creates a connection between his past activity and his future activity, and pushes him to constantly search for new ones. Thus, the memory ensures the integrity and completeness of the personality.

Redaksiyaya daxil olub: 27.09.2024

UOT 37.015.3

EMOSİONAL İNTELLEKT TƏHSİLİN TƏRKİB ELEMENTİ KİMİ**Nəzrin Mirdamət qızı Əsədova***Bakı Dövlət Universitetinin**fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı***ORCID:** 0000-0002-6201-7807**E-mail:** asadova.nazrin94@gmail.com***Açar sözlər:** emosional intellekt, model, emosional şüur, affektiv, tədris prosesi****Ключевые слова:** эмоциональный интеллект, модель, эмоциональная осознанность, аффективность, учебный процесс****Key words:** emotional intelligence, model, emotional awareness, affective, teaching process*

Məlum olduğu kimi hər bir mütəxəssisin gələcəyi, o cümlədən əldə etdiyi uğurlar şübhəsiz ki, təlim prosesində əldə olunan bilik, bacarıq və vərdişlərə əsaslanır. Bu, peşəkar meyarda özünü dərk etmə məntiqinə sahib olan, psixoloji, idrak və şəxsi komponentləri özündə cəmləşdirən gələcək mütəxəssisin inkişafının ən vacib mərhələsi hesab olunur.

Hal-hazırda hər bir peşə sahibinin, o cümlədən tələbələrin təhsil fəaliyyətinin psixoloji və şəxsi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı çox sayda tədqiqatlar mövcuddur ki, bu da onların gələcək peşəkar uğurlarına, peşə seçiminin və inkişafının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək baxımından tədqiqatçılara böyük dəstək olur.

Gələcək kadrların öz peşələrini layiqincə yerinə yetirilməsi üçün ilkin şərt kimi təlim fəaliyyəti böyük rol oynayır. Təlim fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdə xüsusi maraq kəsb edən anlayışlardan olan emosional intellekt fenomeni, psixologiya elmində özünün və başqalarının hiss və emosiyalarını anlamaq, onları fərqləndirmək və bundan istifadə etmək bacarığı ki nəzərdən keçirilir [9]. Bir sıra peşələrdə məhz bu qabiliyyət əsas rol oynayır: müəllim, rəhbər, menecer, sosial işçi və s. Bu şəxslər yalnız yüksək emosional intellekt vasitəsilə peşəkar sferada uğur əldə edə bilərlər. Emosional intellektin müasir tədqiqi onu şəxsi keyfiyyətlərdən hər bir mütəxəssisin peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətlər kateqoriyasına köçürür, peşəkar fəaliyyətinin uğursuz emosiyalarını, bütövlükdə emosional sferanı idarə etmək ehtiyacı ilə əlaqələndirilir. Bu baxımdan da peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyət kimi emosional intellektin öyrənilməsi tələbələr üçün onların peşə fəaliyyətinin xüsusi şərtlərinə görə xüsusi aktualıq qazanır.

Bu baxımdan təhsilin aparıcı vəzifələrindən biri fərdi potensialın üzə çıxarılmasına, sosial qarşılıqlı fəaliyyət bacarıqlarının mənimsənilməsinə, şəxsi və peşəkar özünü təsdiqə kömək etməkdir. Hal-hazırda bir çox tədqiqatçılar emosional sahənin davranışda, münasibətlərdə və hər bir şəxsin həm gündəlik həyatında, həm də peşə fəaliyyətində uğur qazanmasında intellektual qabiliyyətlərdən daha əhəmiyyətli rol oynadığını qəbul edirlər [1, 2, 3, 4].

Emosional intellektin (EI) şəxsi inkişafda, eləcə də münasibətlər sistemində əhəmiyyətli potensiala malik olmasına baxmayaraq, bugünkü günümüzdə belə peşə fəaliyyəti prosesində əsas diqqət intellektual inkişafa verilir. Bu problem təhsil sistemində qarşılıqlı şəxsiyyətlərə münasibətlərin, istənilən növ fəaliyyət bacarıqlarının, destruktiv davranışın, prososial və müsbət davranışların və onların korreksiyası üçün psixoloji və pedaqoji dəstək proqramlarının

işlənib hazırlanması məqsədi ilə tələbələrdə emosional intellektin nəzəri dərk edilməsi, onun inkişaf səviyyəsinin tədqiqi vəzifəsini aktuallaşdırır.

“Emosional intellekt” termininin elmi dövriyyəyə daxil edilməsindən öncə ilk olaraq koqnitiv və emosional proseslər arasındakı əlaqəyə baxışların dəyişməsi, eləcə də çoxsaylı intellekt nəzəriyyəsi haqqında müxtəlif fikirlərin formalaşması baş verdi. Bu məqsədlə E. Torndayk intellektin üç komponentli modelini işləyib hazırlamışdır. Müəllif mexaniki intellekti (obyektləri idarə etmək və idarə etmək bacarığı), abstrakt (ideyaları, simvolları anlamaq və onlarla işləmək bacarığı) və sosial (insanları anlamaq, idarə etmək və effektiv şəkildə qarşılıqlı əlaqə qurmaq bacarığı) müəyyən etmişdir [5, s. 228–229].

Sonradan isə H. Qardner intellektin səkkiz növünü müəyyən etdi: linqvistik, məntiqi-riyazi, vizual-məkan, bədən-kinestetik, musiqili, naturalistik, ekzistensial, həmçinin şəxsiyyətlərarası və şəxsiyyətdaxili [6]. Burada o, son iki növə daxil olan bacarıqları bilavasitə emosional intellektlə əlaqələndirirdi.

İlk dəfə 1985-ci ildə R. Bar-On IQ intellekt əmsalı anlayışına analoji olaraq EQ-emosional-lıq əmsalı anlayışını təqdim etmişdir. O, bu fenomeni insanın davranışını müəyyən edən qeyridraki qabiliyyət və bacarıqların məcmusu kimi nəzərdən keçirirdi. R. Bar-On həmçinin EI-i emosiyaları qavramaq, müəyyən etmək, idarə etmək, dəyişikliklərə uyğunlaşmaq, problemləri həll etmək bacarığını müəyyən edən bir-biri ilə əlaqəli emosional və sosial səriştələrin, bacarıqların məcmusunu ifadə edən çoxkomponentli model hazırlayır. Bu modelə əsasən emosional intellekt şəxsi və şəxsiyyətlərarası problemlərin həll edilməsi ilə yanaşı, müxtəlif həyati situasiyaların və vəziyyətlərinin öhdəsindən gəlməyə kömək edir.

Emosional intellektin müstəqil psixoloji hadisə kimi tədqiqi isə 1990-cı ildə P. Salovey və C. Mayerin bu termini psixologiya elminə gətirməsi ilə baş vermişdir. Tədqiqatçılar emosional intellekti sosial intellektin tərkib hissəsi olduğunu qeyd etməklə yanaşı, bura insanın öz emosiyalarını və başqalarının emosiyalarını izləmək, onları fərqləndirmək, düşüncə və hərəkətləri idarə etmək üçün məlumatdan istifadə etmək bacarıqları kimi qiymətləndirirdilər.

2016-cı ildə isə C. Mayer, D. Karuzo və P. Salovey emosional intellekt anlayışına aydınlıq gətirərək, onu düşünmə və qərar qəbul etmək üçün əsas qabiliyyətlər toplusu kimi müəyyən etdilər. Bunun üçün tədqiqatçılar emosional intellektin dörd komponentli modelini təklif etmişlər [7]. Bu yanaşmaya görə, əsas zehni qabiliyyətlər aşağıdakılardan ibarət idi:

1. Emosiyaları qavramaq bacarığı;
2. Emosiyaların köməyi ilə təfəkkür prosesinin idarə olunması;
3. Emosiyaların dərk edilməsi;
4. Emosiyaların idarə edilməsi.

Tədqiqatçılar qeyd edirdilər ki, müəyyən edilmiş bacarıqlar ontogenezdə ardıcıl inkişaf prosesində (birincidən - dördüncüyə qədər) formalaşan bir iyerarxiyanı təmsil edir. C. Mayer və P. Saloveyin yanaşmasına əsaslanaraq D. Qoulmen özünün, emosional intellektin dörd komponentini ehtiva edən (özünüdərkətmə, özünü idarəetmə, sosial anlayış və münasibətlərin idarə edilməsi) modelini təqdim etmişdir [8, s. 433–434; 9, s. 266-269]. Bu kateqoriyaların hər biri şəxsiyyətin müxtəlif xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etməklə yanaşı bir-biri ilə sıx şəkildə əlaqələndirilir. Bu kateqoriyaya özünüdərkətmə, özünü idarəetmə, empatiya, özünü təhrikətmə (motivasiya) və sosial bacarıqlar daxildir. Həmçinin bu modeldə D. Qoulmen özünəinam, iradə, təşəbbüskarlıq, nikbinlik və s. kimi şəxsi xüsusiyyətləri də burada birləşdirmişdir.

Emosional intellektin mahiyyətini, onun strukturunu və ölçmə üsullarını anlamağa əhəmiyyətli töhfə yerli tədqiqatçılar D.V. Lyusin, I.N. Andreyeva, M.A. Manaylova olmuşdur. D.V. Lyusin EI-niemosiyaları anlamaq və idarə etmək bacarığı kimi nəzərdən keçirirdi. Qabiliyyətlərin özünün və başqalarının emosiyalarına yönəldilməsi müəllifə şəxsiyyətdaxili və şəxsiyyətlərarası emosional intellekt arasında fərq qoymağa imkan verdi. İdrak qabiliyyətləri ilə yanaşı, bu model emosional intellektin səviyyəsinə və fərdi xüsusiyyətlərinə təsir edən şəxsi xüsusiyyətləri vurğulayırdı [10]. Belə ki, İ.N. Andreeva emosional intellektin iyerarxik strukturunda üç səviyyənin mövcud olduğu bir model hazırlayırdı [11, s. 151–153]:

1. Fərdin emosional intellekti – genetik olaraq mövcud meyllər, bunlara ümumi intellekt və temperament xüsusiyyətləri daxildir;

2. Fəaliyyət subyektinin emosional intellekti - şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin uğurunu, “insan-insan” sistemində fəallığı, daxili və xarici uyğunlaşmanı təmin edən, həyat boyu inkişaf edən inteqral koqnitiv-şəxsi formalaşma. Emosional intellektin inkişafının bu səviyyəsində fəaliyyət subyekti iki növ intellektə əsasən fəaliyyət göstərir: praktiki problemləri həll edən instrumental və fərdi-şəxsi (reflektor);

3. Şəxsiyyətin emosional intellekti yüksək səviyyədə inkişaf edir, şəxsi xüsusiyyətləri isə vasitəçi kimi çıxış edir. Sosial mühitdə emosional intellektin bu səviyyəsinin inkişafı ömür boyu prososial şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin inkişafına kömək edir. Beləliklə, EI koqnitiv-şəxsi təhsilin inteqrativ iyerarxik təşkil edilmiş konstruksiyası kimi yer alır. Burada koqnitiv komponentin strukturunu emosional məlumatın emalı və çevrilməsi ilə əlaqəli emosiyaları və bacarıqları başa düşməyə və idarə etməyə imkan verən zehni qabiliyyətləri təmsil edir. Şəxsi komponentin strukturuna isə kommunikativ, emosional, intellektual, tənzimləyici və uyğunlaşma xüsusiyyətləri daxil edilir [12].

Emosional intellektin öyrənilməsinə nəzəri yanaşmaların təhlili göstərdi ki, indiki mərhələdə bu konsepsiyanın məzmunu tam müəyyən edilməmişdir. Nəzərdən keçirilən yanaşmaları ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, EI sosial intellektin idrak qabiliyyətləri və alt strukturları (C.Mayer, D.Karuzo, P.Salovey), idrak qabiliyyəti və şəxsi xüsusiyyətlərin toplusu (D. Qoulmen, D.V. Lyusin), inteqrativ konsepsiya kimi (I.N. Andreyeva, M.A. Manaylova) qeyri-idraki qabiliyyət və səriştələr (R.Bar-On) toplusu kimi xarakterizə olunurdu.

Daha sonradan isə bütün modellər qabiliyyət modeli və qarışıq model (o cümlədən idrak qabiliyyətləri və şəxsiyyət xüsusiyyətləri) olmaqla iki böyük qrupda birləşdirildi. Biz ikinci yanaşmanın tərəfdarıyıq. Çünki bir qabiliyyət kimi EI-nin ölçülməsi, bir qayda olaraq, müxtəlif testlər vasitəsilə həyata keçirilir. EI-nin fərdi xüsusiyyət kimi diaqnostikası üçün öz-özüne həsabata əsaslanan anketlərdən istifadə olunur [13; 14].

Emosional intellektin öyrənilməsinə nəzəri yanaşmaları ümumiləşdirmək və universitet tələbələri arasında onun səviyyəsini müəyyən etmək məqsədilə tədqiqat apardıq. Bu məqsədlə aşağıdakı məsələlərin tədqiqinə geniş şəkildə yer ayırdıq.

1. Emosional intellektin öyrənilməsinə nəzəri yanaşmaların təhlili.

2. Tələbələrin emosional intellekt səviyyəsinin empirik tədqiqi.

3. Universitet tələbələrinin emosional intellektini inkişaf etdirmək üçün peşə istiqamətlərinin və formalarının müəyyən edilməsi.

Qeyd olunan problemləri ətraflı şəkildə öyrənmək üçün bir sıra tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur:

– nəzəri: elmi ədəbiyyatın təhlili, materialın sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi;
– psixodiagnostik: N. Xolun anketindən istifadə edərək emosional intellekt səviyyəsinin müəyyən edilməsi, tədqiqat nəticələrinin kəmiyyət və keyfiyyət təhlili.

Tədqiqat Bakı Dövlət Universitetinin tələbələri olan 104 respondent arasında aparılan sorğunun məlumatlarına əsaslanıb. Universitet tələbələrinin emosional intellekt səviyyəsinin ilkin tədqiqi üçün biz respondentlərin özünü təhlili və öz hesabatı əsasında N. Xolun emosional intellekt testini seçdik. Bakı Dövlət Universitetində I kursda təhsil alan 104 tələbə arasında keçirilən empirik tədqiqatın nəticəsi olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar.

Tələbələrin 71%-nin emosional intellekt səviyyəsi orta səviyyədədir (74 nəfər). Eyni zamanda, 15% (16 nəfər) xüsusilə zəif emosional intellekt səviyyəsi müşahidə olundu. Respondentlərin yalnız 6%-də (6 nəfər) yüksək göstərici müşahidə edilir.

N.Xolun sorğusu yalnız EI-nin ümumi səviyyəsini deyil, həm də onun komponentlərini qiymətləndirməyə imkan verdi:

1. Emosional şüur: yüksək məlumatlılıq və öz emosiyalarını başa düşmək yalnız 12 sorğu iştirakçısı üçün xarakterikdir (12%). Respondentlərin 50%-nin (104 nəfərdən 52-si) orta səviyyəli emosional şüur var. Ümumilikdə EI səviyyəsi aşağı olan respondentlərin əksəriyyətinin (74 nəfərdən 44-ü) öz daxili vəziyyətini qiymətləndirmək qabiliyyəti də aşağıdır. Eyni zamanda, EI səviyyəsi yüksək olanların hamısı yüksək emosional şüura malikdirlər. Respondentlərin 38%-nin (40 nəfər) öz emosiyalarından xəbərdarlıq səviyyəsi orta səviyyədədir.

2. Emosiyaları idarə etmək: 8 nəfərin (8%) emosiyalarını idarə etmək qabiliyyəti aşağıdır. Tələbələrin əksəriyyəti öz emosiyalarını idarə etmək qabiliyyətini aşağı qiymətləndirib – 73% (76 nəfər). Beləliklə, emosional vəziyyətə nəzarət, emosional çeviklik və rahatlıq tələbələrin böyük əksəriyyətində son dərəcə zəif inkişaf etmişdir. 19% öz emosiyalarını idarə etmək üçün orta qabiliyyətə malikdir.

3. Özünü motivasiya: emosiyaların idarə olunmasına əsaslanaraq davranışını idarə etmək 18 tələbə (17%) üçün xarakterikdir, 56 nəfər (54%) öz emosiyalarını tənzimləməklə davranışın əlaqələndirilməsini zəif yerinə yetirirlər. Orta göstərici 30 respondent arasında müşahidə olunur. Beləliklə, respondentlərin yarıdan bir qədər çoxu öz davranışlarını idarə etmək qabiliyyətinin zəif olduğunu qeyd edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumilikdə aşağı EI olanların əksəriyyəti öz davranışlarını adekvat qaydada tənzimləyə bilmir (74 nəfərdən 54).

4. Empatiya: digər insanların emosional vəziyyətinin yüksək səviyyədə başa düşülməsi və dəstək göstərmək istəyi tələbələrin azlığına (18 nəfər - 17%) xarakterikdir. Empatiyanın orta səviyyəsi 32 respondentdə (31%), 54 nəfərdə (52%) aşağı səviyyədə qeydə alınıb.

5. Başqa insanların emosiyalarını tanımaq: 56 tələbə (54%) digər insanların emosional vəziyyətinə təsir etmək qabiliyyətinin zəif olduğunu qeyd edir. 28 nəfər (27%) orta səviyyəyə malikdir, 19% (20 nəfər) yüksək səviyyədə tanınır və digər insanların emosiyalarına təsir göstərə bilirlər.

Universitet tələbələri arasında EI-nin öyrənilməsini yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar: Ümumilikdə respondentlərin 71%-nin emosional intellekt səviyyəsi yüksəkdir. EI-nin bəzi əsas parametrlərinin bir qədər aşağı səviyyəsi də aşkar edilmişdir: aşağı emosional məlumatlılıq respondentlərin 50% -i üçün xarakterikdir, respondentlərin 73% -ində öz emosiyalarını idarə etmək bacarığı, özünü motivasiya, empatiya və başqalarının tanınması aşkar edilmişdir (müvafiq olaraq 54%, 52%, 54%).

Problemin aktuallığı. Peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyət kimi emosional intellektin öyrənilməsi tələbələr üçün onların gələcək peşə fəaliyyətinin effektivliyi baxımından xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Emosional intellektin öyrənilməsinə nəzəri yanaşmaların ümumiləşdirilməsində və universitet tələbələri arasında intellektin bu növünün inkişafı üçün psixoloji və pedaqoji dəstək proqramı üçün tövsiyələrin hazırlanmasındadır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti emosional intellektin konsepsiyası və strukturu haqqında pedaqoji biliklərin genişləndirilməsindən ibarətdir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti emosional intellektin inkişafı üçün psixoloji və pedaqoji dəstək proqramının hazırlanmasına təklif olunan yanaşmanın təhsil prosesində istifadə edilməsi imkanında ifadə olunur: inkişaf prinsipləri, istiqamətləri, iş formaları və metodları.

Ədəbiyyat

1. Андреева И.Н. Предпосылки развития эмоционального интеллекта / Вопросы психологии. - 2007. - № 5. - С.57-65.
2. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект / Д. Гоулман. – АСТ Москва, 2009. – С. 478.
3. Манойлова М.А. Акмеологическое развитие эмоционального интеллекта учителей и учащихся. - Псков: ПГПИ, 2004. - 140 стр
4. Petaling Jaya: Prentice Hall. Jaeger, A. J. & Eagan, M. K. (2007). Exploring the value of emotional intelligence: A means to improve academic performance. *NASPA Journal*, 44(3).
5. Пузанова Ж.В., Хуртина В.В. Особенности организационного поведения российских врачей // Вестник РУДН. Серия «Социология». 2014. № 2. С. 146–160.
6. Сергиенко Е.А., Ветрова И.И. Тест Дж. Мэйера, П. Сэловея, Д. Карузо «Эмоциональный интеллект» (MSCEIT v.2.0): руководство. М., 2010.
7. Пузанова Ж.В., Ларина Т.И. Оценка эмоциональных реакций по невербальным признакам как способ повышения качества инструментария в социологических исследованиях // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2013.
8. Brackett, M. A., Rivers, S. E., and Salovey, P. (2011). Emotional intelligence: implications for personal, social, academic, and workplace success. *Psychology* 1, 88–103. doi: 10.1111/j.1751-9004.2010.00334.
9. Mayer J., Salovey P., Caruso D. Mayer-Salovey-Caruso Emotional Intelligence Test MSCEIT. User's Manual. Toronto, Canada. 2002.

Н.М.Асадова

Эмоциональный интеллект как составляющий элемент образования Резюме

Для подготовки эффективных кадров, прежде всего, в процессе обучения следует учитывать их потенциальные возможности и организовывать педагогическую среду в этом направлении. Развитие только одного типа интеллекта (IQ) в процессе обучения

считается асимметричным и ненужным развитием. Развитие эмоционального интеллекта должно основываться на реконструкции интеллектуального опыта будущих кадров как основной цели педагогической среды. Эмоциональный интеллект приносит много преимуществ для эффективности и результатов работы.

N.M. Asadova

Emotional intelligence as a composition element of education
Summary

In order to develop effective personnel, their potential capabilities should be taken into account during the training process, and the pedagogical environment should be organized in this direction. Developing only one type of intelligence (IQ) during the training and teaching process is considered asymmetrical and unnecessary development. The development of emotional intelligence should be based on the reconstruction of the intellectual experience of future personnel as the main goal of the pedagogical environment. Emotional intelligence brings many benefits to the effectiveness and results of work.

Redaksiyaya daxil olub: 06.12.2024

HÜQUQ PSIXOLOGİYASI
ЮРИДИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ
LEGAL PSYCHOLOGY

UOT 34:159 (075.8)

**HÜQUQ MÜHAFİZƏ ORQANI İŞÇİLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNDƏ ÜNSİYYƏT
ÇƏTİNLİKLƏRİ VƏ ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI**

Şəhrizad Rafil qızı İmanova

*Daxili İşlər Nazirliyi, A. Heydərrov adına hospitalın psixoloqu
Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı*

ORCID: 0009-0001-3543-3135

E-mail: shehrizadimanova@gmail.com

Açar sözlər: polis əməkdaşları, ünsiyyət prosesi, ünsiyyət çətinlikləri, verbal və qeyri-verbal ünsiyyət

Ключевые слова: сотрудники полиции, процесс общения, трудности общения, вербальное и невербальное общение.

Key words: police officers, communication process, communication difficulties, verbal and non-verbal communication

Hüquq mühafizə orqanı əməkdaşları iş prosesində, istərsə də gündəlik fəaliyyətində daima əhali ilə qarşılıqlı münasibətlər sistemində rol alır və müxtəlif formada ünsiyyətə daxil olurlar. Polis və hüquq-mühafizə orqanlarının peşəkarları üçün zabit yoldaşları, tabeliyində olanlar, yuxarı vəzifəli, icma üzvləri, zərərçəkənlər və onların ailələri, cinayətkarlar, digər şəxslər və hüquqi proseslər və məhkəmə sistemləri ilə səmərəli ünsiyyət qurmaq üçün zəruri olan şəxsiyyətlərarası bacarıqlara malik olmaq çox vacibdir. Bu məqam onların xidməti fəaliyyətinin ayrılmaz bir hissəsidir. Polislərdə ünsiyyət bacarıqları cinayətləri araşdırmaq, təhlükəli vəziyyətləri azaltmaq, icmalarla inam yaratmaq və eləcə də inzibati işlərdə çox vacibdir.

Beynəlxalq ədəbiyyata nəzər saldıqda aydın olur ki, hüquq-mühafizə orqanlarının bir çox yüksək zabitləri və peşəkarları effektiv ünsiyyət bacarıqlarını uğurlarının əsas tərkib hissəsi kimi qeyd etmişdilər. Bunun səbəbi, ən uğurlu hüquq-mühafizə orqanlarının rəhbərlərinin müxtəlif və çox vaxt gözlənilməz şəraitdə müxtəlif mənşəli insanlarla necə ünsiyyət qurmağı başa düşmələridir. Onlar ünsiyyətdən etibar yaratmaq, şəffaflıq yaratmaq və istər ofisdə, istər küçədə, istərsə də məhkəmə zalında qarşılıqlı hörmət və empatiya mühiti yaratmaq üçün istifadə edirlər.

Şəxslərarası ünsiyyət çox vaxt ünsiyyət alimləri tərəfindən müxtəlif yollarla müəyyən edilir, adətən bir-birindən asılı olan iştirakçıları təsvir edir. Bu, təkbətək söhbətləri və ya cəmiyyət daxilində bir çox insanla qarşılıqlı əlaqədə olan fərdləri əhatə edə bilər. Bu, insanların sosial reallığı qurmaq və müzakirə etmək üçün müxtəlif yollarla necə və niyə davrandığını, ünsiyyət qurduğunu anlamağa kömək edir. Şəxslərarası ünsiyyət tədqiqat sahəsi kimi müəyyən edilə bilər, qruplar və təşkilatlar kimi digər kontekstlərdə də baş verir. Şəxslərarası ünsiyyət ideyalarımızı, düşüncələrimizi və hisslərimizi başqa bir insana çatdırmaq üçün istifadə etdiyi-

miz prosesdir. Şəxslərarası ünsiyyət bacarıqlarımız bilik, təcrübə, rəy və düşüncə vasitəsilə təkmilləşdirilə bilən öyrənilmiş davranışlardır [1,2].

Ünsiyyətin növləri aşağıdakı cədvəldə daha aydın və qısa şəkildə göstərilmişdir.

Cədvəl 1.
Ünsiyyətin növləri

№	Ünsiyyət prosesinin əsası	Ünsiyyətin növü
1.	İnformasiya mübadiləsi yollarına əsasən	- Verbal - Qeyri-verbal
2.	İnformasiyanın məqsədinə əsasən	- Rəsmi - Qeyri-rəsmi
3.	İnformasiyanın effektivliyi və məzmununa əsasən	- informativ–məlumatlı ünsiyyət; - affektiv ünsiyyət; - əvəzolunmaz ünsiyyət
4.	Ünsiyyət prosesindəki iştirakçıların sayına görə	- şəxsiyyətlərarası - şəxsiyyətdaxili
5.	Qarşılıqlı əlaqənin formal və ya qeyri-rəsmi mübadilə ilə səciyyələnməsinə əsaslanan ünsiyyət növləri	- kiçik qruplar daxilində - ictimai rabitə

İnsanlar yazılı söz və şifahi söz, məktublar, mesajlar, telefon zəngləri, üz-üzə söhbət, baxışlar və fiziki təmaslar, cinsi əlaqə və daha geniş miqyasda ünsiyyət qurduqları üçün ünsiyyət üsulları da eyni dərəcədə maraqlıdır. Seminarlar, konfranslar, xəbər tədbirləri, qəzetlər, press-relizlər, kitablar, kitabçalar və təşviqat və ya təbliğat vasitəsilə. İnformasiya texnologiyalarından istifadə edərək daha yeni ünsiyyət üsulları söhbət otaqları, İnternet və e-poçtlar, mətn mesajları, forumlar, bloqçuluq və şəbəkələşmədir. Texnologiya yeni ünsiyyət yolları açdı və dünya indi insanların nə qədər uzaq və nə qədər tez ünsiyyət qura bildiyindən asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən ünsiyyət formaları polis əməkdaşlarının gündəlik fəaliyyətində mütəmadi şəkildə rast gəlinir.

Ünsiyyət müasir həyatımızın əsasını təşkil edir, lakin bu, çətin və mürəkkəb bir prosesdir və bildirilən fikirlərlə qəbul edilən ideyalar arasında boşluq qalır. Bu ünsiyyət boşluğu (ümumiyyətlə belə adlandırılır) yalnız ünsiyyət prosesinin bütün şifahi, qeyri-verbal, dolayısı və bir-başına elementlərinin düzgün nəzərə alınması ilə bağlanır. Beləliklə, şəxsi və ya işgüzar görüşdə ünsiyyət prosesi insanların fikirlərinin şifahi şəkildə təqdim edilməsini deyil, həm də şifahi olmayan üz və bədən ifadələrini əhatə edir [3].

Xidməti fəaliyyət zamanı ünsiyyətin məqsədi demək olar ki, həmişə motivasiyalı və məqsədlidir, çünki təbii olaraq ünsiyyət qurduğumuz insanlardan cavab gözləyirik. Əslində bütün ünsiyyət başqalarının cavabını gözləməyə əsaslanır, buna görə də ünsiyyət bir istiqamətə və ya məqsədə malik olur [3,4]. Bununla belə, ünsiyyət boşluğu prosesdə problemlər yarada bilər və bildirilən fikirlər çox qeyri-müəyyən və ya dolayısı olduqda ünsiyyətin məqsədi yerinə yetirilməmiş qala bilər. İki və ya daha çox şəxs arasında əlaqə kanalları proksimal deyil, uzaq və ya distal olduqda qeyri-müəyyənlik artır.

Ünsiyyət bir sıra mühüm funksiyaları həyata keçirir. Bu funksiyalar polis əməkdaşlarının da münasibətlər sistemində qarşılıqlı ünsiyyət prosesində təzahür edir.

Psixoloji ədəbiyyatda ünsiyyətin funksiyalarını müxtəlif əsaslar üzrə təsnif edirlər. Ə.S. Bayramov və Ə.Ə. Əlizadə L.A.Karpenkoya istinadən qeyd edir ki, ünsiyyətin məqsədindən asılı olaraq 8 funksiyasını vardır [1,2]: Təmas, informasiya, təhrikedici, əlaqələndirmə, anlama, amotiv, münasibətlərin yaradılması və təsir göstərmək funksiyası.

Həmçinin ünsiyyət prosesinin vacib və ayrılmaz hissəsi onun məzmunu, konteksti aid edilir [5].

Kontekst (1) fiziki, (2) sosial, (3) tarixi, (4) psixoloji və (5) ünsiyyət qarşılaşmasının baş verdiyi mədəni vəziyyətlərdən, o cümlədən deyilənlərdən əvvəl və sonra gələnlərdən ibarətdir.

Xidməti fəaliyyət zamanı qeydə alınan ünsiyyət çətinlikləri və onların aradan qaldırılması yolları

İnsanların birgə yaşayışı, birgə fəaliyyəti prosesi daima ünsiyyətlə müşayiət olunur. Başqa sözlə ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və inkişafı prosesi kimi meydana çıxır. Bu prosesdə insanlar öz fikir və arzularını bir-birlərinə çatdırır, bir-birlərinə qarşılıqlı təsir göstərir, bir-birlərini qavrayır və anlaşırlar. Ünsiyyət prosesinin xarakteri insanların birgə fəaliyyətinə, qarşılıqlı münasibətlərinə özünəməxsus təsir göstərir. Bir çox hallarda ünsiyyət prosesi münasibətlərlə müşayiət olunur və qarşılıqlı münasibətə neqativ təsir göstərir [4].

Ünsiyyət prosesinə mənfi təsir göstərən bu cür maneələrin bəziləri və onların qarşısını almaq yollarını qısaca nəzərdən keçirək. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif fəaliyyət növlərində bu cür maneələr müxtəlif şəkildə özünü təzahür etdirir. Məsələn, tədqiqatçılar gənc mütəxəssislərin pedaqoji ünsiyyətində özünü göstərən çətinlikləri «psixoloji maneələr» adlandırmış və bunları pedaqoji fəaliyyətin spesifik xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirmişdir. Şübhəsiz həmin materialdan istifadə olunması gənc əməkdaşların pedaqoji ünsiyyətindəki çətinlikləri aradan qaldırmalarında onlara köməklik göstərə bilər.

Ünsiyyət zamanı diqqəti cəlb edən çətinliklərdən, maneələrdən biri qavrayışla şərtlənən səhvlərdir. Bir çox hallarda ünsiyyətdə olan adamlar bir-birlərini düzgün qavraya bilmirlər. Bu cür maneələr ona görə meydana gəlir ki, ünsiyyət zamanı hər bir adam qeyri-ixtiyari olaraq onun üçün əhəmiyyətli olan cəhəti ayırır, ona fikir verir və münasibət bildirir.

Nəticədə ünvanlanmış məlumat təhrif olunur və anlaşıqsızlığa gətirib çıxarır. Ona görə də ünsiyyətin əsas məqsədi olan məlumat bir növ düzgün dərk edilmir. Bu isə münaqişə ilə nəticələnir. Qavrayışla yanaşı olaraq ünsiyyətdə olan adamların *təfəkküründə* olan fərdi fərqlər də onların ünsiyyətini çətinləşdirir. Bu cür çətinliyi *məntiqi səhvlərdən* doğan çətinlik adlandırmaq olar. Ünsiyyətdə olanların əqli keyfiyyətlərinin inkişaf xüsusiyyətlərinə görə fərqli olmaları onların bir-birlərini başa düşmələrini çətinləşdirir. Məhz buna görə də bəzən ünsiyyət alınmır.

Ədəbiyyat nümunələri göstərir ki, ünsiyyətdə olan şəxslər arasında anlaşılmazlığın səbəblərindən biri kimi məna maneəsinin yaranmasını qeyd edirlər. Belə ki, bəzən ünsiyyətdə olan tərəflərin baş verən hadisəyə verdikləri məna uyğun gəlmir və bu məna maneəsi kimi münaqişənin yaranmasına gətirib çıxarır. Psixoloqlar müəyyən etmişlər ki, məna maneəsi həm ünsiyyətdə olan adamın qarşısında hansı tələbin qoyulmasından asılı olmayaraq, konkret adama münasibətdə, həm də kimin irəli sürməsindən asılı olmayaraq özünü göstərə bilər.

ABŞ San-Diego Universiteti əməkdaşlarının apardığı tədqiqatda hüquq mühafizə orqanı işçiləri üçün ünsiyyətin səmərəliliyinin artırılması üçün bir sıra tövsiyələr fərqləndirilmişdir [7].

— Aktiv dinləmə, lazım gəldikdə suallar vermək və düzgün bədən dilindən istifadə etməklə

yanaşı, hüquq-mühafizə orqanlarının və departamentlərinin ünsiyyəti təkmilləşdirmək və gücləndirmək üçün atacağı başqa addımlar da var.

— Potensial dil maneələrindən xəbərdar olun.

— Bədən dili və bədən mövqeyi, səs tonu, üz ifadəsi, göz təması, əl jestləri və fiziki məsafə kimi şifahi olmayan işarələrə diqqət yetirin.

— Heç bir təhqir və ya şifahi hücumları şəxsən qəbul etməyin. Hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları tez-tez stressli vəziyyətlərlə üzləşirlər, lakin onlar sakit və təmkinli olmalıdırlar - bu, onların heç bir emosiya əlaməti göstərə bilməyəcəyi demək deyil.

— Mərhəmətli və empatik olun. Effektiv bir hüquq-mühafizə orqanının rəhbəri başqasının necə hiss etdiyini başa düşməyə çalışmalıdır. Həm də zabit yoldaşlarından, qurbanlardan, şahidlərdən və ya icma üzvlərindən asılı olmayaraq hər kəsə mərhəmət və hörmətlə yanaşmaq vacibdir.

— Effektiv, ardıcıl ünsiyyəti inkişaf etdirin.

— Böhran qrupunun və sözcünün əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsini əhatə edən böhran ünsiyyətinə hazır olun.

— Təşəbbüskar olun.

— Xüsusi ünsiyyət proqramlarında iştirak edin. Belə nümunələrə həm vebinarlar, həm də fərdi təlim variantları aid edilə bilər [7].

Effektiv ünsiyyət üçün zəmin yaratmaq üçün zabitlər mühüm şifahi və şifahi olmayan danışmaq vərdişlərini tətbiq etməlidirlər. Bunlara göz təması, bədən mövqeyi, səs tonu, üz ifadələri, jestlər, fiziki məsafə və fiziki təmas daxildir [8, 9]. Polis həmçinin ünsiyyət zamanı qapalı və açıq suallardan, qeyri-verbal ünsiyyət məqamlarından istifadə etməlidir [9, 10].

Xidməti fəaliyyət zamanı müxtəlif şəkildə sübut toplayarkən, dörd ünsiyyət bacarığı məmurlara müvafiq məlumat toplamaqda kömək edir: diqqəti cəmləmək, ifadə etmək, əks etdirmək və qarşıdurma. Diqqətin cəmlənməsi problemlərin yenidən qurulmasına və yenidən təhlilə kömək edir. Təfərrüatlar ifadə edərkən məmurlar kiminsə fikirlərini fərqli sözlərlə və mühakimə etmədən təkrarlayır və öyənir. Məlumatı təsdiqləmək üçün məmurlar müvafiq məlumatları bir araya toplamaq və fərdin hekayəsini dəqiq şəkildə tutmalarını təmin etmək üçün iki strategiyadan istifadə etməlidirlər. Dəqiqləşdirmə məmur və şəxsin mübadilə edilmiş məlumatla bağlı razılığa gəldiyini təsdiq edir, ümumiləşdirmə isə toplanmış bütün məlumatların düzgünlüyünü müəyyən edir [11,12,13].

Problemin aktuallığı. Hüquq mühafizə orqanı əməkdaşları, onların davranış və ünsiyyət prosesi daim cəmiyyətin, vətəndaşların diqqətində olub. Bu sahədə əsaslı təhlillərin aparılması və praktik əhəmiyyətli nəticələrin təqdim edilməsi öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə polislərin effektiv ünsiyyət bacarıqlarına yiyələnməsi üçün onlara bu bacarıqların öyrədilməsi və qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif üsullar təqdim edilməsi istiqamətli nəzəri əsaslar təqdim edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Bu məqalədə polis əməkdaşlarının ünsiyyət bacarıqları, inkişaf meyarları, eləcə də yaşanan ünsiyyət maneələri ilə bağlı yerli və beynəlxalq psixoloji ədəbiyyat, dərc edilmiş məqalələr təhlil edilmişdir. Toplanmış nümunələr əsasında isə müvafiq tövsiyələr hazırlanmışdır. Məqalə bu sahədə çalışan əməkdaşlar, tədqiqatçılar və həmçinin tələbələr tərəfindən istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2002.
3. Коноплева, Н. А. Психология делового общения. учеб. пособие для студентов спец. Соц.-культурный сервис и туризм, Домоведение/НА Коноплева, 2008.
4. Kelley H. H. The proper study of social psychology. *Social Psychology Quarterly*. – Vol. 63, 2000. – P. 3-15.
5. Корягина, Н. А., Антонова, Н. В., & Овсянникова, С. В. Психология общения, 2015.
6. Trenholm, S. *Thinking through communication: An introduction to the study of human communication*. Routledge, 2020.
7. Andersen P. A., Hecht M. L., Hoobler G. D., Smallwood M. Non-verbal communication across cultures. In W. B. Gudykunst (Ed.), *Cross-cultural and intercultural communication*. – Thousand Oaks, CA : Sage, 2003. – P. 73-90.
8. Садовская, В. С., & Ремизов, В. А. Основы коммуникативной культуры. Психология общения, 2019.
9. Ask, T. F., Lugo, R. G., Knox, B. J., & Sütterlin, S. Human-human communication in cyber threat situations: a systematic review. In *HCI International 2021-Late Breaking Papers: Cognition, Inclusion, Learning, and Culture: 23rd HCI International Conference, HCII 2021, Virtual Event, July 24–29, 2021, Proceedings 23* (pp. 21-43). Springer International Publishing, 2021.
10. Burgoon J. K., Baccus A. E. Non-verbal communication skills. In J. O. Greene, B. R. Burleson (Eds.), *Handbook of communication and social interaction skills*. – Mahwah, NJ : Erlbaum, 2003. – P. 179-220.
11. Keating C. Non-verbal aspects of communication. *Topics in Culture Learning*. – Vol. 4, 1976. – P. 12-13.
12. Lin, T., & Anderson, T. Reduced therapeutic skill in teletherapy versus in-person therapy: The role of non-verbal communication. *Counselling and Psychotherapy Research*, 24(1), 2024. 317-327 s.
13. Weaver J. B., Kirtley M. B. Listening styles and empathy. *Southern Communication Journal*. – Vol. 60, 1995. – P. 131-140.

Ш.Р. Иманова**Коммуникативные трудности в деятельности сотрудников
правоохранительных органов и пути их преодоления
Резюме**

Сотрудники правоохранительных органов в своей трудовой и повседневной деятельности всегда играют определенную роль в системе взаимоотношений с населением, вступают в различные формы общения. Обзор международной литературы показывает, что многие высокопоставленные офицеры и специалисты правоохранительных органов

называют эффективные коммуникативные навыки ключевым компонентом своего успеха. В данной статье проанализированы отечественная и международная психологическая литература и опубликованные статьи, касающиеся коммуникативных навыков сотрудников полиции, критериев развития, а также коммуникативных барьеров. На основании собранных проб были даны соответствующие рекомендации. Статья может быть использована коллегами, исследователями, а также студентами, работающими в этой области.

Sh.R. İmanova

Communication difficulties and the overcome strategies in the activities of law enforcement officers

Summary

Law enforcement agency employees always play a role in the system of mutual relations with the population in their work process and daily activities and enter into various forms of communication. A review of the international literature reveals that many senior law enforcement officers and professionals have cited effective communication skills as a key component of their success. In this article, the local and international psychological literature and published articles related to the communication skills of police officers, development criteria, as well as communication barriers were analyzed. Based on the collected samples, appropriate recommendations were made. The article can be used by colleagues, researchers and also students working in this field.

Redaksiyaya daxil olub: 15.11.2024

SOSIAL PSIXOLOGIYA
СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ
SOCIAL PSYCHOLOGY

UOT 159.923:316.6

**ŞƏXSİYYƏT İDENTİKLİYİ PROBLEMİNİN KONSEPTUAL DİZAYN
MƏSƏLƏLƏRİ**

Səbinə Xeyrulla qızı Piriyyəva

Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində

Sumqayıt Dövlət Texniki Kollecinin müəllimi

ORCID: 0009-0000-2785-6587

E-mail: sabina.m.79@mail.ru

Açar sözlər: *şəxsiyyət, sosial fərdilik, rol, sosial proseslər, milli fərdilik, etnik fərdilik.*

Ключевые слова: *личность, социальная индивидуальность, роль, социальные процессы, национальная индивидуальность, этническая индивидуальность.*

Key words: *personality, social individuality, role, social processes, national individuality, ethnic individuality.*

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq cəmiyyət öz tarixinin xüsusilə məsuliyyətli, böhranlı dövrünə qədəm qoydu. Termonüvə raket silahları, tamamilə hər şeyi məhv etməyə qadir olan yeni kimyəvi və bakterioloji silahlar yaradıldı. Hal-hazırda ekoloji problem dünyada ən aktual problemə çevrilib. Ənənəvi həyat tərzində baş verən sürətli dəyişikliklər idarəolunmaz demografik partlayışa, tüğyan edən urbanizasiyaya, cəmiyyətin sosial və psixoloji sabitliyinin itirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Həyatın çilgün tempi, baş verən dəyişmələrin sürəti əsəb və ruhi xəstəliklərin fəlakətli artmasına, fərdin təbiətdən, normal ənənəvi həyatdan ayrılmasına, ailə institutunun dağılmasına, mənəviyyətinin tənəzzülünə, şəxsi dəyərlərin və həyatın mənasının itirilməsinə səbəb olmuşdur. Yaranmış bütün bu problemləri və ziddiyyətlər kompleksini necə həll etmək olar? Elmi-texniki tərəqqini ləngitməkləmi, urbanizasiyanı geri qaytarmaqlamı, ötən əsrlərin sağlam milli ənənələrini dirçəltməkləmi? Lakin tərəqqi qaçılmazdır, onun dayandırılması sivilizasiyanın ölümü deməkdir. Bununla bağlı sosial problemlərə baxmayaraq, tibbdə yeni nailiyyətlərdən, insan həyatının bütün sahələrinin modernləşdirilməsindən, artan avtomatlaşdırmadan və s. imtina etmək mümkün deyil. Bu o deməkdir ki, inkişaf mexanizmində şəxsiyyətin intellektual və mənəvi konstitusiyası xüsusi rol oynayır. Müasir şəxsiyyətin məqsəd və vəzifələri ənənəvi şəxsiyyətin həll etdiyi vəzifələrdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Ənənəvi dövrdə, davranışın konkret göstəriş və qadağalarla tənzimlənməsi dövründə şəxsiyyətin müəyyən standart formaları qurulur. Müasir cəmiyyətdə isə laqeydlik, ikiüzlülük, eqoizm, gizli və bəzən də aşkar qəddarlıq kimi xüsusiyyətlər üstünlük təşkil edir. İnsanların əksəriyyəti insan hüquqlarının pozulmasına, bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə və gələcəyinə biganə yanaşır. Cəmiyyətin mənəvi deqradasiyası, mənəvi sarsıntılar və fürsətçilik müasir insanı bazar adamına çevirir. Onun fəaliyyətinin nəticəsi yalnız bazar şəraitində fəaliyyətinin uğur və ya uğursuzluğundan asılıdır. Amma bununla belə müasir şəxsiyyəti hələ də “mən kiməm?” sualı, özünü müxtəlif

mühitlərdə təsəvvür etmək istəyi birləşdirir. N.N. Kozlova fərdin özünü təyin etmək qabiliyyətini müəyyən edir. O, öz müqəddəratını təyinetmə qabiliyyətini (özünü) və şəxsi identikliyi bərabərləşdirdi. Onun fikrincə, “şəxsi identiklik fərdin malik olduğu xarakterik xüsusiyyət və ya əlamətlər toplusu deyil. O, fərdin öz tərcümeyi-halı baxımından refleksiv şəkildə dərk etdiyi mənliliyi təmsil edir” [1, s. 21]. Şəxsi identiklik insanın öz axtarışı və seçimi nəticəsində şəxsiyyət əldə etməsinin konstruktiv yoludur.

Ənənəvi şəxsiyyət, ilk növbədə, sabit şəxsi identikliyə və tanınmış sosial statusa nail olmaq üçün ilkin şərt olan sosial nizam-intizamın qorunması ilə məşğul olurdu. Müasir şəraitdə isə insan öz “mən”ini gücləndirmək və inkişaf etdirmək prosesində öz daxili və şəxsi müstəvidə olan ziddiyyətlərini həll etməklə məşğul olur. Bu mərhələdə şəxsi identikliyə nail olmaq üçün ilkin fəaliyyət fərdin şəxsi maraqlarını, onun “mən”ini tələb və təklifin dinamikası ilə uzlaşdırmağa yönəlmiş fəaliyyətdir. Bu koordinasiya isə yalnız bir şərtlə - “mən”ini həyata keçirmək imkanının olması ilə mümkündür. Müasir şəraitdə şəxsi identiklik tək cəhət insanın sosial statusunun onun şüurunda formalaşan dünyanın subyektiv mənzərəsindəki əksi deyil, həm də “refleksiv layihəyə”, fərdin öz istəkləri əsasında qurduğu bioqrafiyaya çevrilir. Yəni həm şəxsiyyət, həm də şəxsiyyətlərarası münasibətlər artıq əvvəlki kimi sosial institutların və normativ tənzimləmələrin məcburi və repressiv təsiri altında deyil. Nəticədə yeni şəxsiyyətlərarası münasibətlərə, fərd və cəmiyyət arasında yeni münasibətlərə ehtiyac yaranır.

Əgər fərdlə cəmiyyət arasında ənənəvi münasibətlər sosial rolların şərti bölgüsünə, “norma”, “standart”, “vəzifə”... anlayışlarına əsaslanırdısa, yeni tipli münasibətlər, demək olar ki, bütün əsas parametrlərdə kənarlaşmanı ifadə edir. Post-ənənəvi dövrün fərd və cəmiyyət arasındakı əlaqəsi, aradan qaldırılmalı və işlənməli olan mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələr sistemi, bir sıra daimi sınaqlar və təcrübələrdir. Onlar burada refleksivlik və şəxsiyyətə əsaslanan normalar üçün bir növ sınaq meydançasına çevrilirlər. Təəssüf ki, müasir dövrdə və post-ənənəvilik görünmə sahəsi adlanan bir şəraitdə, bir qayda olaraq, yadlaşma, tənhalıq, depersonilozasiya, anomaliya, marjinalaşma, psixi patologiyalar, deviant davranış kimi hadisələrdə özünü göstərən şəxsiyyət itkisi baş verir və s. Şəxsiyyət böhranlarının bütün növləri müəyyən dərəcədə universal olsa da, unikalıdır. Bunların hamısı həm mənfə, həm də müsbət nəticələrə gətirib çıxarır. Müsbət cəhətlər aşağıdakılardır: texnoloji yeniliklərin tətbiqi, yeni ənənələr, normalar, nümunələr və s. “Böhran” termininin özü müsbət heç nə daşmasa da, məhz, müasir cəmiyyətdə və şəxsiyyətin şüurunda hələ də mövcud olan sosial quruluşun, fərd-cəmiyyət münasibətlərinin strukturunun, ənənənin özünün davamlılığı üçün zəruri şərtədir. Buna görə də, şəxsi identiklik problemi cəmiyyətin və fərdin inkişafının bu mərhələsində kifayət qədər aktualdır və konseptual dizayn tələb edir.

Hal-hazırda, xüsusi ontoloji fenomen kimi şəxsi identikliyin tam və sistemlik şəkildə işlənməmiş konsepsiyası yoxdur, baxmayaraq ki, bəzi tədqiqatçılar bunun əksini iddia edirlər: onlar əmindirlər ki, şəxsi identiklik konsepsiyasının əsasında G.V. Leybnisin fərdi substansiyanın və şəxsiyyətin eyniliyi haqqında ideyaları dayanır. Burada yanaşmalarda müxtəliflik özünü göstərir: eyni əsərdə tədqiqatçılar G.V. Leybnitsin adını “şəxsi identiklik” anlayışı ilə də əlaqələndirirlər. Hesab edirik ki, bu konsepsiya şəxsi identikliyin konkret aspektləri - psixoloji, sosioloji və s. ilə bağlı tədqiqatlar toplusu ilə əvəz edilmişdir. Bu tədqiqatlar müxtəlifliyi ilə yanaşı, bir sıra digər çatışmazlıqlara da malikdir. Əvvəla, tədqiqatın psixoanalizə meyilliliyi, daha dəqiq desək, insanın sosial identikliyin daşıyıcısı kimi çıxış etdiyi yalnız Mən-komponentinin (özünü

dərketmə, özünüqavrama formasında) nəzərə alınmasına meyl göz qabağındadır. Bu zaman artıq fərdin öz şəxsiyyətini yaratmaq, təkmilləşdirmək və reallaşdırmaqda fəal rolu minimuma enir. Şəxsi identikliyin öyrənilməsində belə bir yanaşma öyrənilən problemin vahid konseptual perspektivinin olmamasına səbəb oldu. Şəxsi identiklik fenomeninin tədqiqində vahid konseptual sxem əvəzinə vakuumin yaradılması bu hadisənin öyrənilməsinin psixoloji və sosioloji konseptual aparatdan bir növ asılılığına səbəb olmuşdur. Şəxsi identiklik probleminin müzakirəsi E. Erikson, C. Marcia, A. Vatterman, Z. Freyd, A. Freyd, K.Q. Yung kimi Qərbi Avropa və Amerika psixoanalitik məktəblərinin aparıcı tədqiqatçıları tərəfindən başlanmışdır. F. Neumann artıq formalaşmış ideyalara əsaslanmış və şəxsi identiklik fenomeninin bir sosial-psixoloji problem kimi öyrənilməsi üçün müəyyən edilmiş yanaşmaların birləşdirilməsi yolu ilə getmişdir. Nəticədə, bu gün bu problemlə dolğunluqla təsvir edən universal, hərtərəfli, vahid bir nəzəriyyə yoxdur. Bizə elə gəlir ki, burada əsas səhv bəzən mürəkkəblilik arzusunda sadəliyi fərqləndirməyən psixoloqların təmtəraqlı, çaşdırıcı nəticələrində idi.

Ancaq bu araşdırmaların dünya psixologiyasına verdiyi töhfəni qiymətləndirməmək olmaz. Hazırda elmi ədəbiyyatda şəxsi identiklik E. Erikson, İ. Qoffman, C. Marsia, A. Uoterman, Q. Taifel və b. əsərlərində psixoloji, sosial-psixoloji, sosioloji və psixoanalitik tədqiqatların predmeti kimi təqdim olunur.

Şəxsi identiklik fəlsəfi tədqiqatın predmeti kimi C. Mid, A. Giddens, V. Hesle, E. Giddens kimi tədqiqatçıların əsərlərində təqdim olunur. A. N. Malaxov, V. V. Marçenko, M. V. Zakovotnaya və başqaları mahiyyətə “şəxsi identiklik” anlayışına oxşar anlayışları da işləmişlər: “mən-konsepsiyası”, “mən-obrazı” və s.

Üstəlik, XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq “bu ənənəvi anlayışlar” nəhayət “elmi ədəbiyyatda sıxışdırılır” və “şəxsiyyət” anlayışı ilə əvəz olunur”.

O. A. Malinova və A. Y. Sunqurovun sözlərinə görə, şəxsiyyət kateqoriyasına müraciət etməklə, sosial qarşılıqlı əlaqə vəziyyətlərində hərəkətlərin şəxsiyyətdaxili və sosial-mədəni əlaqə mexanizmlərini aşkarlamaq, insanda qrup və şəxsi prinsiplərin uyğunsuzluğunu anlamaq imkanı yaranır. Psixoanalitik, interaktiv, koqnitiv yanaşmaların nümayəndələrinin ardınca filosoflar da şəxsiyyətin aliliyi haqqında ideyalarını irəli sürdülər.

Cəmiyyətlə fərd arasındakı münasibətlər probleminin, eləcə də fərdin subyektivləşdirilməsinin öyrənilməsinin mərkəzində müasir reallığa və artıq mövcud olan yeni frazeoloji aparata uyğun məzmun tələb edən eyni orijinal C. Midin konsepsiyası dayanır. Bu konsepsiyanın spesifikliyi və yeniliyi onun dialektik mahiyyətindədir. Şəxsiyyət və cəmiyyət arasındakı münasibətlərin vahid sistemə müxtəlif yanaşmaların inteqrasiyasına əsaslanaraq, onun ənənələrindən və digər görkəmli alimlərin təcrübəsindən istifadə edərək, ən vacib münaqişələri həll etmək olar: davamlılıq və yenilik problemləri, bu münasibətlər prosesinin bütövlüyü və diskretliyi, yaradıcılıq və texnologiya, humanist və direktiv üsullar, cəmiyyət və şəxsiyyət, cəmiyyətin və şəxsiyyətin universal sosial aktual və konkret olaraq fərdi keyfiyyətləri və s.

Şəxsi identiklik təbii verilmiş deyil, sosial konstitusiyaya malikdir. Həqiqətən də, burada iki cəhətin – “Mən-şəxsiyyət” və “Mən-identiklik”in birgə mövcudluğu cəmiyyətin degenerasiyası probleminin həlli üçün açar rolunu oynaya bilər və şübhəsiz ki, müasir fərdlər və insanlar arasındakı münasibətlərin öyrənilməsinin əsasını təşkil edir. C. Midə görə, şəxsi və sosial prinsiplər arasındakı əlaqə çox dialektikdir. Şəxsiyyətin komponentləri arasında münasibət “fərdi şəxsiyyət üçün birdəfəlik təyin olunmur, çox spesifik transformasiyalara məruz qalır...” (2, s. 13). Üstəlik,

cəmiyyətin tipi və deməli, cəmiyyətlə fərd arasındakı münasibətlər istər “Mən-şəxsiyyət”, istərsə də “Mən-identiklik” komponentlərindən birinin prioritetinə uyğun olaraq formalaşır: “Axı, fərdin öz sosial və şəxsi identikliyi necə idarə etməsi başqalarının onun haqqında məlumatlı olub-olmamasından, əgər bilirsə, bu barədə məlumatlı olub-olmamasından asılı olaraq əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir” [2, s. 13]. Beləliklə, tamamilə əksinə, cəmiyyətin tipinin necə dəyişdiyinə, fərd və cəmiyyət arasındakı əlaqəyə uyğun olaraq, şəxsi identikliyin konstruksiyasının özü də dəyişir: cəmiyyət nəinki bərabərləşdirir və səciyyələndirir, həm də fərdiləşdirir.

Müasir tədqiqatçıların müşahidələrinə görə, ən inkişaf etmiş cəmiyyətlər üçün “insanları bir-birindən fərqləndirən, onların mən-şəxsiyi bu gün onların ortaq cəhətlərindən, “Biz-kimliyindən” daha çox dəyər verir” [2, s. 94].

Üstəlik, belə nəticəyə gəlmək olar ki, ənənəvi cəmiyyətlərdə dominant şəxsi identikliyin ikinci aspekti “Mən”dirsə, müasir cəmiyyətlərdə şəxsi identikliyin birinci aspekti – “Mən” dir və “birinci, mən-şəxsiyyət Biz-şəxsiyyətdən üstündür” [2, s. 217]. Bu sahədə C. Mid, İ. Qoffman, N. Elias, C. Habermas, Q. Tajfel, C. Törner və başqalarının ideyalarından istifadə edərək, şəxsiyyət (mən) anlayışlarına iki ölçüdə baxılmalıdır: şaquli və üfüqi. İ. Qoffman bu vəziyyəti koqnitiv tanınma adlandırır. Şaquli ölçü şəxsi identikliyin Biz-komponentinə, üfüqi ölçü isə şəxsi identikliyin Mən-komponentinə uyğun olacaq. Bənzətmə, ilk növbədə, məqsəduyğundur, çünki Biz-komponent şəxsi identikliyin fərdi xüsusiyyətidir və insanın həyat tarixinin uyğunluğunu təmin edir. Bundan əlavə, Mən-komponent şəxsi identikliyin sosial xarakteristikasıdır və şəxsin aid olduğu bütün rol sistemlərinin müxtəlif tələblərini yerinə yetirmək qabiliyyətini təmin edir. Beləliklə, şəxsi identiklik şəxsi və sosial komponentləri arasında tarazlıqda yaranır. Bu tarazlığın yaradılması və saxlanması şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə və xarici sosial mühitin təsiri, habelə sosial qarşılıqlı əlaqə prosesində işlənmiş təcrübənin inkişafı yolu ilə həyata keçirilir. Və yalnız bu tarazlıqda şəxsiyyət və onun sosial mühiti formalaşır və nəticədə fərddə cəmiyyət arasında münasibət qurulur. İnsan öz şəxsi identikliyi nümayiş etdirməklə cəmiyyətin və digər fərdlərin norma və tələblərinə əməl etməyə çalışır. Ancaq eyni zamanda, özünü ifadə etməyə və unikallığa can atır. Normalar və standartlar ənənəvi həyat tərzinin təlimatları olduğundan, şəxsi identikliyin ikinci komponenti ənənəvi dövrün tərkib hissəsi hesab edilə bilər. Doğrudur, “ənənəvi” bir şəxsiyyət üçün insanların onu necə görməsi son dərəcə vacibdir. “Ənənəvi” şəxsiyyət daim insanların nə fikirləşəcəyini düşünür və daim cəmiyyətin ona qarşılıqlı münasibətini gözləyir. İnsanın sərt şəkildə daxil olduğu ənənəvi cəmiyyət onu fərdlikdən tamamilə məhrum edir. Şəxsi identikliyin şəxsi komponenti kimi də tanınan öz-özünü identiklik heçə endirilir. İlk baxışda ənənəvi şəraitdə şəxsiyyət və cəmiyyət münasibətləri sistemi ziddiyyətdədir. Əslində, hər şey tamamilə fərqlidir - ənənəvi dövrdə heç bir balanssızlıq yoxdur və bunun məntiqi izahı var. Şəxsiyyətin özünəməxsusluğu və onun yaradıcılıq potensialı ona uyğun olan hansısa mini-cəmiyyət məkanında yaşayan şəxsiyyətin buna baxmayaraq, onun mentalitetinə natamam tabe olmasını nəzərdə tutur. O, orijinalıq rejiminə yalnız ona görə girə bilər ki, cəmiyyət bu vahid mini-cəmiyyətdən ibarət deyil, bir-birindən fərqli mentalitetlərlə səciyyələnən çoxlu mini-cəmiyyətlərdən ibarətdir. Başlanğıcda cəmiyyət, demək olar ki, hər bir fərd bir neçə istinad qrupuna aid olduğu şəkildə üçqat artır. İnsan onlardan bir fərd kimi özünün yeni, unikal obrazını yarada bilər. Ənənəvi dövrün sosial mühitinin şəxsi identikliyin komponentlərinin balansından tam asılı olmamasını bununla izah olunur. Müasir şəx-

siyyətin sosial-mədəni və ekzistensial-fərdi inkişafı proseslərinin müxtəlifliyi və dərinliyi sosiallaşma və fərdiləşmə, identifikasiya və təcrid, kollektivləşmə və fərdiləşdirmə, özünüidarə etmə, aktuallaşdırma və transpersonallaşma proseslərinin mərkəzi rolunu kəskin şəkildə ortaya qoyur.

Müasir şəraitdə şəxsi identiklik problemi görünməmiş aktualıq qazanmışdır. Şəxsi identikliyin birinci komponentinin əhəmiyyəti kəskin şəkildə artır. Şəxsiyyət yalnız özünə heyran olur və “Mən-şəxsiyyət” üstünlük təşkil edir. V. Heslenin fikrincə, bu fenomenin mahiyyəti “mən” tərəfindən imtinaadır. Bu imtina tamamilə açıq olmaya bilər. İlk baxışda sosial ölçünü şəxsi identiklik anlayışından təcrid etmək mümkündür. Bunun nəyi pisdir - şəxsi özünü ifadə etmək, öz müqəddəratını təyin etmək, özünü identifikasiya etmək... Əslində, sosial özünüidentifikasiyada həmişə şəxsi identikliyin itirilməsi təhlükəsi, sıxışdırılması ilə nəticələnir. Bu halda fərd gələcəkdə kollektiv strukturun sadəcə tərkib hissəsinə çevrilir. “Şəxsi identiklik” anlayışının mənası itir, çünki məhz bu konsepsiyada fərdin özünü dərk etməsində aktiv fəaliyyəti və fərdin aktiv subyekt kimi qavranılması imkanları baş verir. Bu halda V.Hesle “şəxsiyyət böhranı”ndan danışır. Bu ifadə depersonizasiya prosesinin mənasını tam şəkildə əks etdirir. Yeri gəlmişkən, burada fərd və cəmiyyət arasındakı münasibətlərin böhranı haqqında danışmaq olar, çünki onlar arasında qarşılıqlı əlaqə faktı fərdin həyata identifikasiyası faktı olmadan sadəcə yoxdur. Şəxsi identiklik böhranlarına dair çoxlu nümunələr var. Demək olar ki, hamısında bir ümumi cəhət var - hər yerdə şəxsi identiklik böhranı yerli xarakter daşıyır. Biz artıq şəxsi identiklik böhranı prosesinin sərhədlərini araşdırdıq. Ən maraqlısı böhranın ikinci mümkün variantı - qlobal depersonizasiya - şəxsi identiklik səviyyəsindən sosial səviyyəyə keçiddir. Yəni, bütün qrupun maraq və münasibətlərinin təcəssümü, burada orijinal və bənzərsiz şəxsiyyətin məhv edilməsi və ya silinməsi yoxdur, lakin şəxsiyyətin sosial komponentinin şəxsi identikliyin zərərinə üstünlük təşkil edir, çünki onlar eyni kəsilməz qütblərdir və onlar arasında əks əlaqə mövcuddur. Şəxsi identiklik fərdin subyektiv xassəsi olduğundan və refleksiv xarakter daşdığından, yalnız onun komponentləri arasındakı tarazlıq həqiqi varlığın, həqiqi şəxsi azadlığın mənbəyinə çevrilə bilər, çünki şəxsi azadlıq insanın öz varlığını, şəxsiyyətini təsdiq etmək qabiliyyətində ifadə olunur. Fərd və cəmiyyət arasındakı əlaqənin əsasında şəxsi identikliyin ziddiyyətli reallığı dayanır. Beləliklə, fərdi şəxsiyyət probleminin sosial, fəlsəfi və psixoloji problemin nəticələrinin tədqiqi kontekstində şəxsi identiklik anlayışının öyrənilməsinə olan yanaşmaları yekunlaşdıraraq nəticələri ümumiləşdirə bilərik:

— birincisi, müasir Qərbi Avropa və Anglo-Amerika sosial-fəlsəfi ədəbiyyatında “şəxsi identiklik” termini ümumi “şəxsiyyət” anlayışının ayrılmaz anlayışı və tərkib hissəsi kimi istifadə olunur və qəbul edilir;

— ikincisi, şəxsi identiklik heç bir halda xəyali bütövlüyə endirilə bilməz - o, dinamik, iki-komponentli strukturdur və onun komponentləri arasında əlaqə var;

— üçüncüsü, şəxsi identiklik sosial proseslərin və hadisələrin real inkişafının göstəricisidir;

— dördüncü, şəxsi identiklik real və potensial tendensiyaları nəzərə almaqla şəxsiyyət və cəmiyyət arasındakı əlaqəni təmsil edir. Ənənəvilik dövründə şəxsiyyət və cəmiyyət münasibətlərini müasirlik dövründə şəxsiyyət və cəmiyyət münasibətlərindən keyfiyyətcə fərqləndirən amilləri müəyyən etmək mümkündür. Bu amillər ənənəvilik, müasirlik və yeni tendensiyalar amillərinin birləşməsinin nəticəsidir;

— beşincisi, şəxsi identiklik orijinallığı ilə xarakterizə olunur. Bu, köklü şəkildə cəmiyyət

modelindən asılıdır, müvafiq olaraq, ənənəvi - uzaq keçmişə aid, müasir - post-ənənəvi, indiki və gələcəyə aid;

— altıncısı, keçmiş və indiki sosial filosofların nəzəri irsində konseptual birlik yoxdur. Bu fəlsəfi hadisənin şəxsiyyət və cəmiyyət münasibətləri kontekstində heç bir araşdırması yoxdur;

— yeddincisi, nəticədə ümumi metodoloji əsas və tədqiqat sahəsinin birmənalı tərifı yoxdur. Fərd və cəmiyyət arasında münasibətlərin modelləşdirilməsinə və onların inkişafının proqnozlaşdırılmasına vahid yanaşma yoxdur. Yuxarıdakı modelləşdirmə və proqnozlaşdırmanın mexanizmləri açıqlanmır. Məhz buna görə də hazırda bu fenomen əlavə aydınlaşdırma və inkişaf tələb edir. Xüsusilə müasir şəraitdə fərd və cəmiyyət arasında münasibətlərin konseptual çərçivəsini hazırlamaq lazımdır. Bu, əlbəttə ki, müasir tədqiqatların nəticələri və öz ideyalarımız əsasında mümkündür.

Problemin aktuallığı. Şəxsiyyətin formalaşması fərdi xüsusiyyətlər ilə sıx bağlıdır. Belə ki, ətrafda baş verən proses və hadisələr hər bir insan üçün özünəməxsus məna və məzmun ifadə edir. İnsanlarda şəxsiyyətin hansı növünün tədqiq edilməsindən asılı olmayaraq, bu fərdlərin psixoloji vəziyyətini, onların fərqliliklərini, özünəməxsusluqlarını daha yaxşı öyrənməyə kömək edir. Bu problem bütün dövrlər üçün öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə şəxsiyyət identikliyi probleminin konseptual dizaynı əsaslı araşdırılmış və problemin təsnifatı sistemli şəkildə verilmiş və müəyyən olunmuşdur ki, şəxsi identiklik orijinallığı ilə xarakterizə olunur və bu, köklü şəkildə cəmiyyət modelindən asılıdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Şəxsiyyət identikliyi probleminin sistemli şəkildə öyrənilməsi və müəyyənləşdirilməsi bütün dövrlərdə cəmiyyətdə gedən proseslərin düzgün istiqamətdə aparılması üçün çox vacibdir. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrələr istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Бахтин М.М. Автор и герой в эстетической деятельности // Автор и герой. К философским основам гуманитарных наук. СПб.: Азбука, 2000.
2. Бурдые П. Начала / Пер. с фр. Н.А. Шматко. М.: Socio-Logos, 1994.
3. Козлова Н.Н. Методология анализа человеческих документов // Социологические исследования. – 2004, № 1. с. 21.
4. Элиас Н. Общество индивидов / Пер. с нем. А. Иванченко [и др.]; общ. ред. М. Хорькова. – М.: Праксис, 2001, 331 с.
5. Ожигова Л.Н. Проблема субъектности: гендерная идентичность и профессиональные стратегии женщины // Субъект, личность и психология человеческого бытия / Под ред. В.В. Знакова и З.И. Рябикиной. М.: Изд-во “Ин-т психологии РАН”, 2005.

S.X. Pirieva**Концептуальные вопросы проектирования проблемы личностной
идентичности****Резюме**

Статья посвящена вопросам исследования проблемы личностной идентичности. В статье рассматриваются основные подходы современных исследователей к вопросу личностной идентичности. Предпринята попытка концептуального оформления исследуемой проблемы. Индивидуальность – это своего рода самораскрытие человека. В классификации личности особенно предметом интереса исследователей стало понятие социальной индивидуальности. Личность считается основным объектом социальной индивидуальности. Формирование и развитие личности напрямую связано с ее социальной индивидуальностью. Индивидуальные характеристики и социальные процессы находятся в состоянии взаимного единства. Социальные процессы особенно важны при изучении социальной личности. В статье на основе изучения вопросов, связанных с сущностью личности, предмет проанализирован на основе современной научной литературы.

S.X. Pirieva**Conceptual design issues of the identity problem****Summary**

This article is devoted to the research questions of the problem of personal identity. Basic approaches to the question of personal identity of the contemporary researchers are discussed in the article. The author makes an attempt of the conceptual execution of the researched problem. Individuality is a kind of self-discovery of people. In the classification of personality, especially the concept of social individuality has become the object of interest of researchers. Personality is considered the main object of social individuality. The formation and development of personality is directly related to its social individuality. Individual characteristics and social processes are in a state of mutual unity. Social processes are especially important when studying social personality. In the article, based on the study of issues related to the essence of personality, the subject was analyzed on the basis of current scientific literature.

Redaksiyaya daxil olub: 04.11.2024

**FİLOLOGİYA
ФИЛОЛОГИЯ
PHILOLOGY**

**ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ
ЛИТЕРАТУРАВЕДЕНИЕ
LITERARY CRITICISM**

UOT 82.0

**BƏDİİ SİMVOLDA EKOMƏDƏNİYYƏTDƏN EKOCƏMİYYƏTƏ
İNTEQRASIYA**

Günay Ağaməhəmməd qızı Qarayeva

*AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
Təhsil şöbəsinin müdiri filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

ORCID: 0000-0002-9934-019X

E-mail: gunaygarayeva@gmail.com

Açar sözlər: təbiət, ekologiya, simvol, mədəniyyət, cəmiyyət

Ключевые слова: природа, экология, символ, культура, общество

Keywords: nature, ecology, symbol, culture, society

Çağdaş ədəbiyyatda yeni metodların tətbiqi, təkmilləşən konsepsiyalar mədəni, əxlaqi, psixoloji aspektdən mövcud münasibətlərin yenidən dəyərləndirilməsi, tarixən mövcud olan insan-təbiət əlaqələrinə nəzəri baxış sistemlərini bir araya gətirir. Eko, ekologiya, ekotənqid, ekolinqviстика, ekopoetika müasir dövr insan-təbiət münasibətlərində mədəni-əxlaqi, psixoloji əlaqələrin qurulmasına, mövcud ənənəvi harmoniyaya qarşı disharmoniyanın yaranması faktorlarının elmi-nəzəri izahının şərhinə istiqamətlənir.

Simvol-mədəniyyət-cəmiyyət üçlüyü fəlsəfi, sosioloji, tarixi, kulturoloji yönümdən insan, cəmiyyət, mədəni sferada əlaqələrin qurulması və tənzimlənməsində önəmli və birgə funksiya daşıyıcısına çevrilir, hər üç anlayış ətraf mühit, təbiət və ekoloji mühitlə əlaqələrin yaranması, inkişafı meyarlarına söykənir.

XX əsrin ortalarından başlayaraq ekoloji böhran, ETT, insan-təbiət münasibətlərindəki mövcud əlaqələrin qırılması, xaosun yenilənməsi bədii söz sənətində də mədəniyyətdə mövcud olan mənəvi, əxlaqi dəyərlərin dəyişilməsinə gətirib çıxardı.

Nizam, intizam, gözəllik, bir sözlə, bəşərin nizamlı davamı harmoniya – insan-təbiət arasındakı əlaqələrin bir-birini tamamlanmasından yaranır. Harmoniya pozulduqda xaos yaranır. Xaosun nizama salınması isə iki tərəfin - təbiət və insan münasibətlərinin arasında yaranan tarazlığa əsaslanır. S.A. Lipin yazır: “Təbiətin ətrafında insan yalnız obyektiv maddi reallıqları hiss etmir, həm də əvvəlki nəsillərin poetik təcrübəsinin gerçəkliyini hiss edir” (1, s. 163-164).

Ekoloji bərpanın “mif üsulu” təbiət-insan əlaqələri, bağlılıqları üzərində qurulur. Bu bağlılıqlar qırıldıqda ekoloji tarazlığın pozulması mənəvi tarazlığın itməsi ilə bir araya düşür. İnsanın hər zaman güvəndiyi, güc aldığı arxalandığı varlıq təbiət olub. Dünyanın ilk yaranış modelində

ağac, dağ, qurd, dəniz, qaya, daş və d. təbiət atributları xaosun idarəedicisi, cəmiyyətin tənzimləyici funksiyaları yerinə yetirirlər.

Təbiətlə baş-başa vermək, ünsiyyət qurmaq, dərd ortağı, munis dost kimi onunla söhbətləşmək bədii düşüncə faktı kimi ta qədimlərdən mövcud olmuşdur. İnsanın təbiətə hər zaman mənəvi və fiziki ehtiyacı olub. Çünki insanı formalaşdıran, ona güc, qüvvət verən təbiətdir. S. Vurğunun “Dağlar”, Q. Qasımzadənin “Gəlmişəm”, “Dağlar buraxmır məni”, M. Arazın “Dağlara çağırış”, “Dağlar küsüb”, M. Yaqubun “Dağlar, məni qəbul edin”, M. Aslanın “Dağlar həsrətimi duyacaqdımı”, A. Zeynallının “Dağlardan ayrılanda” və s. şeirlərdə babalarımızın dağlardan güc və qüvvət alması yeni insanın da insan-təbiət qarşılıqlı münasibətində ilk daldalandığı məkan kimi dəyişməz olaraq qalır.

Səndən ayrılanda dağlar, cavandım
İndi görüşünə qoca gəlmişəm (2, s. 13).

“Dağlara” canlı bədii obraz kimi simvolik məzmun vermək, onu obrazlaşdırmada el ağsaq-qalı, müdrik qoca kimi yanaşma Qasım Qasımzadə şeirində özünəqayıdış, özünüdərk etmə kimi səciyyələnilir. Dağın böyüklük, ucalıq rəmzi kimi müqəddəs statusu müasir şeirdə təzələnilir və dağın simvolik statusunun yenilənməsi, bədii obrazın kult, dəyər anlamının təzələnməsinə yönəlir.

XX əsrə doğru təbiət antitəbiət qarşılıqlı münasibətində tarazlığın pozulması, təbiiliyə qarşı sivilizasiyanın yeni təbiət kultunun yaranması ilə müşahidə olunur. Təbiət-insan münasibət və bağlılıqlarına ikinci tərəfin – ağıl, düşüncə predmetinə çevrilən sivilizasiyanın qoşulması tərəflər arasında pozulan əlaqələrin bərpəedicisini itirir. Nizam və harmoniyanın pozulmasına, təbiət-sivilizasiya qarşılıqlı münasibətində bəşər tarixinin inkişafı aspektində fəlsəfi, psixoloji, bədii və obrazlı yön verən ədəbiyyatşünas prof. Y. Qarayev yazırdı: “Antitəbiətlə mübarizədə insan həmişə Təbiətin özünə güvənib, onun bətnində, qoynunda qayğı, yuva və ocaq tapıb. Lakin təbiət antitəbiət müxalifəti daha sonralar özünü təbiət – sivilizasiya qarşılıqlı münasibətində də göstərə bilib. Assimilyasiya İnsanla (mədəniyyətlə!) təbiət arasında başlayıb. Zərəyə kim məruz qalıb? Əvvəlcə İnsan! Və bu zaman Təbiət dərhal ona köməyə tələsib” (3, 588). “Diriliyin xilaskarı” öz yerini simvolik olaraq diriliyin xilaskarına verir, bu insanın varlığın davamı, yaşama üçün dərin mənəvi məsuliyyətini üzə çıxarır. İlk olaraq təbiətin xilaskar qismində təqdimi ekomədəniyyətin yeni xilaskar tipə, ekocəmiyyətə keçidi ilə yeniləndi. Mədəniyyətin qavranılması və dərk olunmasında ümummədəniyyət kontekstində fərdiləşən, simvolların ənənəvi, mədəni layları ekomədəniyyətdən çıxaraq zaman, ideologiya, cəmiyyətin dərk olunması və yeni insan-təbiət münasibətlərinin qurulmasında yaranan ekocəmiyyət modelində yeni xüsusiyyətlər əldə etdi. İki doğma qütb arasında ilkin olaraq yaranan doğmalığ, tərəflər arasında harmoniyanın mövcudluğu onların bir-birini nəinki müstəqil şəkildə anlamaq, həm də bir-birinə tapınmaq, bir-birindən güc almaq, nəhayət biri olmadan digərinin mövcudluğu mümkün olmadığı anlama gəlib. Ekocəmiyyət modeli insan-təbiət arasında disharmoniya, tərəflər arasında əlaqələrin qırılması, nizamın pozulması, ekoloji böhranın yaranmasına gətirib çıxardı. Ekomədəniyyətdə insanın hər zaman təbiətə ehtiyacı var, o hər zaman o mənəvi ehtiyacı ödəmək üçün təbiətlə ünsiyyət qurur, dərini bölüşür, ortaq məqamlar təbiətlə ünsiyyətdə meydana çıxır. Təbiət, təbiət varlıqları rəmz, obraz, obyekt olmaqla yanaşı, həm də canlı varlıqdır, ünsiyyət quranın,

yaşam mücadiləsi aparan insanın məskənidir, özüdür. Əski çağ anlamında ovçu-ceyran, gül-bülbül, bənövşə, lalə, insan və təbiətə aid olaraq bir anlamada araya gəlir, hər biri canlı obraza çevrilir. Ovçu ovlayan, ceyran isə ovlanan, hər ikisi təbiət daxilindədir, ondan kənar və ya fərqli statusda deyil, tərəflərin hər ikisi bir məzmunun boy vermişdir. Amma sivilizasiya, insan-təbiət qarşılıqlı, dishormoniya, xaosun əvəzlənməsi artıq rəmzi olaraq dərk edilmiş, tipoloji - simvolik modelin yenilənməsi ilə müşahidə olunur. Lirik qəhrəmanın “Ovçu insaf elə, keçmə bu düzdən, o ellər qızını ayırma bizdən” (S.Vurğun), “Ceyran azalıb, yaman azalıb” (M.Araz), “Bir yolluq kəsildi Mildən, Muğandan, Qamçıya sap oldu ceyran ayağı” (H.Kürdoğlu) kimi misralar varlıqların eynihüquqlu kimi deyil, əksiliklərin mübarizəsində məğlub təbiətə digər adekvat canlıların səmimi, acizənə etirafları idi.

İnsan-təbiət münasibətlərində öz nizamını qoruyan təbiət, digər tərəfdə isə nizama qarşı ağılı, gücü ilə qalib gəlməyə çalışan insanın fəaliyyət məkanı olaraq təbiətdə yaratdığı disharmoniya təbiət-sivilizasiya qarşılıqlı münasibətində hər iki tərəfin fəlakətə uğramasına səbəb olub.

Simvolik model olaraq bir çox təbiət obyektlərinə münasibətin ekomədəniyyətdən ekocəmiyyətə keçiddə dəyişilib yenilənməsi bədii düşüncənin həmin obrazlara münasibətin müxtəlif mərhələlər üzrə açılıb mənalandırılmasında daha səmətəli və əyani görünür. Mifoloji təsəvvürlərdə müxtəlif anlamları ifadə edən təbiət obyektlərinə sivilizasiyanın, ekoloji şüurun formalaşdırdığı nöqtəyi-nəzərdən yanaşma poeziyada ekocəmiyyət modeli olaraq ənənəvi simvolların fərqli müstəvidə ifadə və təqdim üsulunun yenilənməsi ilə müşahidə edildi. Mifoloji görüşlərdə “həyat ağacı”, “kosmik ağac”, “yaşam ağacı”, “müqəddəs ağac” anlamları ağacla bağlı ilkin təsəvvürlərlə əlaqəlidir. Kök, universal simvol olaraq ağacın bütün mədəniyyətlərdə simvolik və müqəddəs anlamda dərk olunması və onun tanrını simvolizə etməsi ilə bağlı görüşlərə bir çox mənbələrdə rast gəlmək mümkündür (4, s. 269; 5, s. 151; 6, s. 160). Ağacın quruluş və model olaraq üç formatda – kök, gövdə və budaqlarının simvolik olaraq yerin alt və üst qatını, göyü təmsil etməsi, bir-birindən fərqli və eləcə də bir-birinə bağlı bu üç aləm arasında bağları qurması, canlı, əbədi və müqəddəs məzmun qazanması (7, s. 316-317) bütün mədəniyyətlərdə ortaq simvolik anlam baxımından eynidir. Bir çox simvolik anlamlar daşıyan ağac, ağac-insan, ağac-varlıq anlamlarında simvolik təyinatını müəyyənləşdirmiş, həm mifoloji (ekomədəniyyət), həm də sosial-psixoloji (ekocəmiyyət) anlamda simvolik obraz xüsusiyyəti kəsb etmişdir. Ağacların kəsilməsi, meşələrin qırılması, bulaqların itməsi, insanın təbiət üzərində hökmranlığının psixoloji yaşantılarda ifadəsi hələ 1960-cı illər şeirində ən aparıcı yönümlərdən biri idi. F. Qocanın “Qovaqlar yıxılır”, M. Yaqubun “Qarağaclar”, “Zərnavada bağlar gördüm” şeirlərində meşələrin qırılması, ağacların qırılıb məhv edilməsi, quruması faktı ekoloji böhranın yaratdığı qlobal vəziyyətin nəticəsi olaraq yangılı, kədərli etiraflarla bitmir, insan-təbiət münasibətlərindəki ziddiyyətlərin fəlsəfi, mənəvi-psixoloji tərəflərinin simvollaşmasına, mədəni yaddaşda mövcud olan mədəni-tarixi bağların qırılması drammatizmini əks etdirir.

M. Yaqubun “Qarağaclar” şeirində isə ağac kultu ağac-insan modelində ekocəmiyyətə inteqrasiyada yalnız təbiətə qayğı, mərhəmət, təəssübkeşlik hissi oyatmır, yeni müstəvidə simvolikləşərək ictimai-sosial məzmunla, insanlararası faciələrin bədii-fəlsəfi ümumiləşməsinə çevrilir. “Əyilməyib son nəfəsdə”, “Quruyurlar ayaq üstə”, “bu ağaclar”, “Bəlkə yaxın olsaydılar”, “Arxa durub bir-birinə”, “Qurumazdı”, “Qarağaclar, qarağaclar... (8, 219).

Ekomədəniyyətdə insanın hər zaman təbiətə ehtiyacı var, o mənəvi ehtiyacı ödəmək üçün təbiətlə ünsiyyət qurur, dərini bölüşür, ortaq məqamlar təbiətlə ünsiyyətdə meydana çıxır.

Ekocəmiyyət modeli insan-təbiət arasında disharmoniya, tərəflər arasında əlaqələrin qırılması, nizamın pozulması, ekoloji böhranın yaranmasına gətirib çıxardı. Bu isə insan-təbiət münasibətlərindən keçid alaraq insan-cəmiyyət əlaqələrinə, ekoloji böhranın yaratdığı problemlərin çərçivəsində psixoloji, fəlsəfi, ictimai-sosial məsələlərin simvollaşmasına, bədii düşüncədə ekopoetika və ekotənqidin əsasında yeni simvolik modelin yaranmasına gətirib çıxardı.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə insan-təbiət münasivətləri arasında tarazlığın pozulması, disharmoniya, ekoloji böhranın yaranması bir çox sahələrdə olduğu kimi ədəbiyyatda da yeni yanaşma metodlarının, termin və anlayışların meydana çıxmasına zəmin yaradır. İnsan-təbiət münasibətlərində yeni tərəflərin üzə çıxarılıb, müasir yanaşma metodlarına əsasən təhlil edilməsi mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Problemin elmi yeniliyi. XX əsr Azərbaycan şeirində ekomədəniyyətdən ekocəmiyyətə keçiddə bədii simvolun struktur-semantik model dəyişimi nəzəri və bədii nümunələr əsasında tədqiq olunur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən XX əsr Azərbaycan şeirində bədii simvol problemi ilə məşğul olan tədqiqatçılar yararlanırlar.

Ədəbiyyat

1. Липин, С.А. Человек глазами природы. М.: Советский писатель, 1985, стр.163-164.
2. Qasım Qasımzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərənəşr, 1988, 336 s; s. 13.
3. Qarayev Yaşar. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, III c., Bakı, Elm, 2015, 908 s; s.588.
4. Eliade, M. (2003). Dinler Tarihine Giriş. (L. Arslan, çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi, s.269.
5. Baheaddin Ögel. Türk mitolojisi. İki cildə, II c., İstanbul, Milli Egitim basımevi, 1971, 342 s; s 151-167.
6. Eda Turançı, Özlem Özgen. Türk kültüründe ağaç sembolizmi ve filmlere yansımaları, s.160. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/710282>
7. Eliade, M. (2005). Dinler Tarihi (İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi). (M. Ünal, çev.). Konya: Serhat Kitabevi. 2005, s.316-317.
8. Yaqub Musa. Bu dünyanın qara daşı göyərməz. Bakı, Azərənəşr, 1997, s.219.

Г.А. Гараева

Интеграция экоккультуры в экообщество в художественном символе

Резюме

Экологический кризис, утрата связей в отношениях человека и природы, безразличное отношение человека к природе меняет механизм воздействия многих символических образов, противоречия между отношениями человека и общества, понятия культуры и культа, решение серьезных проблем. проблемы в диалоге личности и общества, который подвергся духовно-нравственной эрозии и направлен на взаимопонимание.

В ходе исследования изменение функции знаков и символов, реализующих культурные

коды при нарушении экологического баланса в новой модели культуры и общества, приведены примеры поэзии XX века - С. Вургун, Р. Рза, Х. Ариф, Н. Хазри, М. Ягуб, Г. Гасымзаде и др. . будут исследованы на основе его творчества.

G.A.Garayeva

Integration from eco-culture to eco-society in the artistic symbol

Summary

The ecological crisis, the loss of relations in human-nature relations, the indifferent attitude of man to nature changes the mechanism of influence of many symbolic images, the contradictions between human-society relations, the concept of culture and cult, the solution of serious problems in the dialogue of the individual and society, which has been subjected to spiritual and moral erosion, and is aimed at understanding.

In the course of the research, the change of the function of the signs and symbols implementing the cultural codes in the violation of the ecological balance in the new culture and society model, will be investigated based on examples of 20th century poetry - creativity of S.Vurgun, R. Rza, H. Arif, N. Khazri, M.Yaqub, G. Gasimzadeh and others.

Redaksiyaya daxil olub: 02.12.2024

SİCİLİYADA YARANMIŞ ƏRƏB ƏDƏBİYYATI: ƏS-SİQILLI YARADICILIĞI ÖRNƏYİ**Cəmilə Vaqif qızı Dəmirova***AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyinin elmlər doktoru proqramı üzrə dissertant***ORCID:** 0009-0003-7502-4293**E-mail:** jamiladamirova@yahoo.com

Açar sözlər: *ərəb-Siciliya ədəbiyyatı, Qərbdə yaranan ərəb ədəbiyyatı, Siciliya müsəlman ağalığında, Əli əs-Sıqilli, əs-Sıqillinin divanı*

Ключевые слова: *Арабско-сицилийская литература, арабская литература, возникающая на Западе, Сицилия под властью мусульман, ас-Сыгылли, диван ас-Сыгылли*

Key words: *Arab-Sicilian literature, Arabic literature that originated in the West, Sicily under Muslim rule, Ali as-Siqilli, diwan of as-Siqilli*

Ərəb ədəbiyyatı və mədəniyyətinin yaranıb inkişaf etdiyi ərazilər yalnız Şərq ilə məhdudlaşmır. Burada VIII əsrdən ərəb xilafətinin 5 əsr boyunca hökmranlıq etdiyi İspaniya – Əndəlus ədəbiyyatı ilə paralel Siciliyada yaranan ərəb ədəbiyyatını da qeyd etmək lazımdır. Siciliyada ərəb hökmranlığı İspaniyaya nisbətən daha az davam etmişdir - təqribən 2 əsrdən (IX-XI əsrlər) bir az artıq. Bu zaman kəsiyində Siciliyada ərəb ədəbiyyatının olduqca maraqlı nümunələri yaranır.

Ərəb-Siciliya ədəbiyyatının formalaşmasında xüsusi xidmətləri olan şairlərdən biri də Əbu-l-Həsən Əli ibn Abd ər-Rəhmandır. Mənbələrdə XI əsr Siciliya şairi haqqında məlumatlar olduqca azdır. Hazırkı yazının da əsas məqsədi şairin əlimizdə olan bu divanını araşdırmaq, onun şeirlərini ideya-məzmun və bədii cəhətdən təhlil etməkdir.

Yaqut əl-Həməvinin معجم البلدان (Mucamu-l-buldan) əsərinin I cildində şair haqqında belə bir məlumata rsat gəlinir: “Bəllənubə (بلنوبة) Siciliyada kiçik bir qəsəbədir (بلدية). Əbu-l-Həsən Əli ibn Abd ər-Rəhman bu qəsəbədəndir (4, s.491).

Şairin poeziyasından bir sıra nümunələr misal gətirən Əbul-Qasim Əli ibn Cəfər ibn əl-Qatta (أبو القاسم علي بن جعفر السعدي ابن القطاع) isə الدرة الخطيرة في شعراء الجزيرة - əd-Durra əl-Xatıra fi Şuara əl-Cəzirə (Ada şairləri barədə layiqli inci) əsərində onun barəsində رحل إلى مصر (rahələ ilə Mısr) – Misirə getmişdir – sözlərindən başqa heç bir məlumat vermir (5, s.119).

Şairin divanını toplayıb nəşr etdirən Hilal Naci onun barəsində yazır: "Əli əs-Sıqilli ədiblər ailəsindən idi. Atası Əbu-l-Qasim Abd ər-Rəhman savadlı adam idi. Qardaşı Əbu Məhəmməd Abd əl-Əziz istedadlı şair olub. Bir çox siciliyalılar kimi Əli əs-Sıqilli də normanlar Siciliyanı tutduqdan sonra ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalıb Misirə köçmüşdür. Misirdə olarkən o, İskəndəriyyə şəhərində müəllimlik etmişdir. Tələbələrindən əl-Xureymi (الخريمي) sonradan onun divanını tərtib etmişdir. Misirdə əl-Yəzuri (اليازوري) vəzirlik edən dövrdə (hicri 442-450; miladi 1050-1058) yaşayan şair ona mədhiyyələr həsr etmişdir. Onun anadan olma və ölüm tarixi barədə əlimizdə heç bir məlumat yoxdur (6, s.3-7).

Hilal Nacinin tərtib etdiyi divanın əsasında onun Eskoriyal (Madrid) kitabxanasında tapdığı 467 sayılı əlyazma dayanır. Bir neçə şairin poeziyasından nümunələri hifz edən divanın 1-21-ci səhifələrində Əli əs-Sıqillinin şeirləri cəmlənib. Əs-Sıqillinin şeirlərini əl-Xureyminin

topladığı aydınlaşır. Divandakı haşiyə yazılarından o dövrün bir sıra görkəmli şəxslərinin Əli əs-Sıqillinin şeirlərinə bələd olub onları söyləməsi aydınlaşır (6, s.10). Hilal Naci yalnız bu kiçik əlyazmanın nəşri ilə kifayətlənməmiş, divana İbn Qattanın adını çəkdiyimiz antologiyasından və bəzi ərəb mənbələrindən topladığı şeirləri də əlavə etmişdir. İki hissədən ibarət olan divanın birinci hissəsi bu sözlərlə başlayır:

بسم الله الرحمن الرحيم. أنشدنا الفقيه أبو محمد عبد الله بن يحيى بن حمود الخريمي بالاسكندرية، أنشدنا أبو الحسن علي بن عبد الرحمن الصقلي الكاتب لنفسه وشعر بالبلنوبي النحوي الانصاري. (6, s.14)

“*Bismillahir-Rəhman ər-Rəhim. Fəqih Əbu Məhəmməd Adulla ibn Yəhya ibn Həmur əl-Xureymi İskəndəriyyədə olarkən Əbul-Həsən Əli ibn Abd ər-Rəhman əs-Sıqillini öz dilindən (aşağıdakı şeiri) eşitmişdir. əs-Sıqilli əl-Bəllənubi ən-Nəhvi əl-Ənsari kimi tanınır*”.

Divanın birinci şeiri “ha” (ح) hərfi ilə qafiyələnən (haiyyə) şeiridir. 29 beytdən ibarət qəsidə mədhiyyə janrında olsa da, sinkretik xarakterdədir. Bənu Muvaffaq ailəsinə həsr olunmuş qəsidənin ənənəvi tərzdə nəsiblə başladığını görürük. İlk 10 beyt müzəkkər qəzəl janrındadır. Sonrakı iki beyt vəsfdir. Axırını 17 beyt mədhiyyə janrındadır.

هل على ذي شبيبة من جناح	في تماديه خَطوة في المزاح
أيها اللائم الذي حَسَبَ اللوم	صلاًحاً ما فيه لي من صلاح
خَلَّني أعتتم سعادة عمري	في اغتياق مُردِّدٍ واصطباح
قبل أن يعقدَ المشيبُ بفودي	لجاماً يكفني عن جماحي
إن أكن في الهوى مُعنى المُعنين	فقد صادني مليحُ الملاح
لستُ بالراح مُستهماً ولكن	بغلامٍ سعى إليّ براح (6, s.14-17)

Cavan bir insanın zarafata meyl etməsi günahdır mı?

Ey danlağı əlində silah edən kəs!

Mənim üçün bu danlağın heç bir xeyri yoxdur.

Qoy mən həyatın xoşbəxtliyindən öz qənimətimi qoparım

Və gecə-gündüz şərab içim.

Gicgahlarıma qocalıq öz kəməndini atmamış

İstəyimə çatım.

Eşq yolunda hədsiz əzab çəkərsə,

Və gözəllər gözəli məni çağırırsa,

Bil ki, mən şəraba aludə deyiləm.

Bu şeir yalnız bir məhəbbət nəğməsi olmayıb, həm də şairin yaşadığı dövrün etik-estetik özəlliklərini əks etdirir. Biz burada qız kimi zərif oğlanlar, oğlan kimi kobud qızlara heyranlıq görürük. Əsər özündə həm qəzəl, həm də xəməriyyə elementlərini birləşdirir. Burada aşiqi məzəmmət edən bir toplumun da olduğunu görürük. Həmçinin şeirdə poetik ənənənin canlandığını da düşünə bilərik. Bu yerdə Tərəfə ibn əl-Abdın müəlləqəsinə nəzər salaq:

ألا أيهذا الزاجري أحضر الوغى	وأن أشهد اللذات هل أنت مخلدي
فإن كُنتَ لا تُسَطِّعُ دَفْعَ مَنِّي	فَدَعْنِي أَبَادِرْهَا بِمَا مَلَكَتْ يَدِي (7, 400)

*Ey döyüşdə iştirak etdiyim və
Dünyanın ləzzətini daddığım üçün məni danlayan!
Sən mənə əbədi həyatı verəcəksən?*

Əgər ölümümü dəf edə bilmirsənsə, qoy onu özüm bildiyim kimi qabaqlayım.

Şeir sonrakı beytlərində Tərəfə öz həyat fəlsəfəsini açıqlayır. Məlum olur ki, onun həyat ideali üçdür: Eşq, şərab və igidlik! (1, s.115).

Əli əs-Sıqillinin yaşadığı XI əsrdə artıq əxlaq normaları dəyişmişdi. Ədəbiyyata yunan poeziyasının təsiri altında əvvəl rast gəlmədiyimiz mövzular daxil olmuşdu. Müzəkkər qəzəl də belə dəyişikliklərdəndir. Bu qəzəlin yaranması həm də şərab məclislərinin artması, saqi obrazının poeziyaya nüfuz etməsi ilə bağlı idi. Qryunebaum (Gustave von Grunebaum) göstərir ki, şərabı qadağan edən islam şəriəti bu sahədə monopoliyanı yəhudi və xristianlara verir. Eyš-işrət məclisləri də xristian monstrlarında təşkil edilirdi (2, 281-295). Eyni fikri J.Montgomery də dəstəkləyir (3, s.115-124). Bu motivlər təbii ki, xristian dünyasında, Siciliya kimi ölkələrdə poeziyaya daha asanlıqla yol açır.

Divanda 35 beytlik növbəti qəsidə “həyyə”dir. Şeir qəzəl janrında yazılıb. Növbəti şeir Mustafa ibn Məhəmməd adlı şəxsin mədhinə həsr edilmiş “dəliyyə”dir. Şeir 36 beytdən ibarətdir. Giriş hissə yenə də müzəkkər qəzəl ilə başlayır. Bu hissə 23 beytdən ibarətdir. Mədhyyə hissəsində məmduhun səxavəti və igidliyi təriflənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, divanın yuxarıda vurğuladığımız əlyazma əsasında yazılan birinci hissəsində qəsidələr üstünlük təşkil edir. Yuxarıdakı qəsidədən sonra burada 37 beytlik لامية (lamiyyə), 32 beytlik رائية (raiyyə) qəsidələri gəlir. Bunun ardınca isə kiçik həcmli qitələr gəlir. Bu şeir parçaları içərisində yalnız bir qitə nisbətən böyük olub 18 beytdən ibarətdir.

Divanın ikinci hissəsində Əli əs-Sıqillinin müxtəlif mənbələrdə əks olunan şeirləri cəmlənib. Bu şeirlər içərisində şairin Mihrican bayramında Nil çayının vəsfinə verdiyi şeiri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məlumdur ki, islam dünyasının bir çox ərazilərində fars təsiri güclü olmuş, Novruz, Mihrican kimi bayramlar xilafətin bir çox ərazilərində qeyd edilmişdir. Seyf əd-Dövlənin saray şairlərindən olan Kuşacım (v. 961) yazın gəlişini və bu münasibətlə keçirilən Mihrican bayramını təsvir edib (1, s.429). Adətən multikultural cəmiyyətlərdə bir toplumun bayramı digər toplumlar tərəfindən də qeyd edilir. Əli əs-Sıqilli də fars bayramını, bu bayramın Misirdə doğurduğu coşğunluğu həvəslə təsvir edir. Bu barədə İmad əl-İsfahaninin خريدة القصر وجريدة العصر (Xəridət əl-Qasr və Cəridət əl-Asr) əsərində yazır ki, bu şeir Əli əs-Sıqillinin gənc müasiri, Əndəlusun görkəmli ədib və alimi Uməyyə ibn Əbi-s-Saltın (1068-1134) nəzərdiqqətini cəlb etmişdir (8). Qeyd etmək istərdik ki, İmad əl-İsfahani öz əsərinin “Məğrib şairləri” bölməsini məhz Əli əs-Sıqillinin oçerki ilə başlayır. Bu fakt şairin Məğribdə - Misirdə və digər şimali Afrika ölkələrində nə qədər şöhrət qazanmasına dəlalət edir. İmad əl-İsfahani Nil çayının Mihrican bayramı zamanı işığa qər q olmasını başqa şairlərin - Əndəluslu Uməyyə ibn Əbi-s-Saltın və İbn Xafəcənin də vəsf etdiyini bildirir.

Mövzu rəngarəngliyinə baxmayaraq, Əli əs-Sıqilli yaradıcılığında əsas yeri məhəbbət şeirləri tutur. Bu, divanın ikinci hissəsində də özünü göstərir. Burada əksəriyyəti müzəkkər olsa da, müənnəs qəzəllər də əks olunub. Qəzəl janrında şair ənənələrə riayət edib alışdığımız obrazları yaradır, amma hissələrin səmimiliyi bu şeirləri cəlbədicidir.

وساقٍ كمثل الغزال الريب
جريت عليه فقبَّلته

بصير اللحاظ بصيد القلوب
مجاهرةً في جفون الرقيب

فلما توسد كفت الكرى
تَعَجَّلْتُ ذنبا بفتكي به

وأهداه لي سُكْرُهُ من قريب
(6, s.44) ولكنَّهُ من مליح الذنوب

*Saqi körpə ceyran balası kimidir
Baxışları ilə qəlbləri ovlayır.
Cəsarət edib ona tərəf yaxınlaşdım
Və rəqiblərin gözü qarşısında üzündən öpdüm
Yastığa söykəndikdə yuxu onu tutdu
Və sərxoşluq onu mənim qoynuma atdı
Günah edib ona sahib oldum
Amma bu günahların ən gözəlidir.*

Gördüyümüz kimi, burada olduqca real səhnə təsvir olunub. Bu səbəbdən şairin bu hadisəni həqiqətən yaşamasını yoxsa ənənələrin təsiri altında belə bir şeir yazmasını söyləmək çətindir. Qeyd etmək lazımdır ki, Əli əs-Sıqilli şeirində müzəkkər qəzələ daha geniş yer ayrılıb. Bu şeirlərin bəzisini qəsidələrə yazılmış nəsim kimi görürük. Bəzi qəzəllər isə müstəqil qitə şəklindədir.

Şair 29 sayılı şeiri (Divan, səh. 59) Nasır əd-Din adlı şəxsin mədhinə həsr edib. Şeiri müənnəs qəzəllə başlayır. Bu gözəlin əsas məziyyəti onun abır-həyasıdır, əxlaq çərçivəsində olması, açıq-saçıqlığa yol verməməsidir. Onun yanaqları qırmızı gül kimidir. Üzündə həya təri vardır.

Ərəb məhəbbət poeziyasında məktublaşmalara xüsusi yer ayrılıb. Əli əs-Sıqilli də şeirlərindən birində sevgilisindən aldığı məktubu təsvir edir:

ففضضته وجعلت أئثم كل ما
(6, s.74) ككتبتهُ أو مرّت عليه يداه

*Məktubu açıb onun əli ilə yazılan və
Əli ilə toxunan hər bir şeyi öpdüm.*

O, məktubu ətir saçan bir gülüstana, buradakı sözləri dürrə və mirvariyyə bənzədir.

Eşq, vəsf, mədhiyyə şairi olan Əli əs-Sıqilli şeirində zəmanədən şikayət də yer alıb:

يرفع أهل الجهل والعجب
زماننا منقلب فاسد
(9) ختم به إلا مع القلب
كالنقش في الخاتم لا يستوي

*Zəmanə hər şeyi alt-üst edən fitnəkardır
O, cahili göylərə qaldırır. Necə də təəccüblüdür.
Bir möhürün naxışı ilə
Onun qəlblərə vurduğu möhürün naxışı eyni ola bilməz.*

Bu şeirdə zəmanədən şikayətlə yanaşı, qəlblə bağlı Quran ayələrinə və hədislərə işarə var. Qurani-Kərimdə qəlblərə möhür vurulması bildirilir:

(10) فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ" (سورة التوبة، الآية 87) قُلُوبِهِمْ عَلَى "..... وَطَبَعُ

"Onların qəlbinə möhür vurulub, onlar anlamırlar" (11).

Gördüyümüz kimi, Əli əs-Sıqilli islamdan, onun müqəddəs kitabından, hədislərdən başı çıxan bir şair olub. Amma onun şeirində dünyəvi motivlər həmişə aparıcı yer tutub.

Qeyd edilənləri yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlinir ki, ərəb-Siciliya poeziyasının bir çox nümayəndələrinin adı çox da məşhur olmadığını, poeziya nümunələrinin azlığını və yaxud bizə olduqca az şeirin gəlib çıxmasını görürük. Bununla belə, ərəb-Siciliya ədəbiyyatının öz dövründə şöhrət tapmış Əli əs-Sıqilli kimi görkəmli nümayəndələri də var. Əli əs-Sıqillinin

yaradıcılığı öz orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Onun poeziyası ayrıca divan halında zəmanəmizədək gəlib çatmışdır. Yaradıcılığında müzəkkər qəzəl, xəməriyyə, vəsf kimi janrlarda şeirlər üstünlük təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. A.Qasımova, Ərəb ədəbiyyatı tarixi, V-XIII əsrlər, Bakı, Elm, 2019, 674 s
2. Gustave von Grunebaum, Aspects of Arabic Urban Literature mostly in Ninth and Tenth Centuries, Islamic Studies, vol 8, No 4 (1969) pp 281-295, p 300.
3. J.Montgomery, For the Love of Christian Boy: A song by Abu Nuwas, Journal of Arabic Literature, Leiden, Brill, 1969, pp 115-124
4. ياقوت الرومي الحموي البغدادي، معجم البلدان، المجلد الأول، دار صادر، بيروت، 1977، ص 540
5. أبو القاسم علي بن جعفر السعدي ابن القطاع، الدرّة الخطيرة في شعر الجزيرة، دار الغرب الإسلامي، بيروت، 1995، ص 119
6. ديوان علي بن عبد الرحمن البلنوبي الصقلي - حققه وقدم له وصنع ذيله هلال ناجي ، دار الرسالة للطباعة ، بغداد ، 1376 هـ / 1976 م ، ص 79
7. دواوين الشعراء السنة الجاهليين، شرح وترتيب عبد المتعال الصعيدي، مكتبة القاهرة، 1968، ص 400
8. www.islamport.com/adb/web/b32/888
9. [زماننا منقلب فاسد - ابن أبي البشر - الديوان](#)
10. [القرآن الكريم - تفسير الطبري - تفسير سورة التوبة - الآية 87](#)
11. [Tövbə surəsi, ayə 87 · Quran-i Kərim Azərbaycanca](#)

Дж.В. Дамирова

Арабская литература, возникшая в Сицилии: На примере творчества ас-Сыгылли Резюме

На протяжении более чем двух столетий (IX -XI), Сицилия, находившаяся под властью арабов, являлась частью мусульманского мира и дала нескольких арабских филологов и поэтов. Среди сицилийских поэтов одним из самых знаменитых был Али ас-Сыгылли. Обращаясь к его дивану, сохранившемуся до нашего времени, можно сказать, что его творчество отражает классические арабские традиции.

J.V. Damirova

Arabic literature that originated in Sicily: based on the work of Al-Siqilli Summary

Sicily, which was under Arab rule for more than two centuries (9th-11th centuries), as part of the Muslim world produced several Arab philologists and poets. One of the most famous Sicilian poets was Ali Al-Siqilli. Referring to his diwan, which has survived till nowadays, we can say that his work reflects classical Arab traditions.

Redaksiyaya daxil olub: 27.11.2024

DİLÇİLİK
ЛИНГВИСТИКА
LINGUISTICS

UOT 81

RUS DİLİ FRAZEOLÖJİYASINDA GENDER MÜXTƏLİFLİYİ**Гюнай Гумбат кызы Бабаева***доктор философии по филологии, доцент
заведующий кафедрой Иностранных языков
Бакинский Славянский Университет***ORCID:** 0000-0003-1435-569X**E-mail:** gunasha79@mail.ru

Ключевые слова: фразеология, русский язык, гендерные различия, идиома, лингвокультурные особенности.

Açar sözlər: frazeologiya, rus dili, gender fərqləri, idiom, linqvokulturoloji xüsusiyyətlər.

Key words: phraseology, Russian language, gender differences, idiom, linguocultural features.

С целью анализа фразеологии русского языка в гендерном плане основным источником можно считать фразеологический словарь русского языка, составленный под редакцией А.И. Молоткова.

В русском языке существует множество фразеологических оборотов, отражающих гендерные различия в обществе. Некоторые из них связаны с представлениями о мужском и женском поведении, ролях и качествах, присущих каждому полу. Однако, стоит отметить, что существуют и нейтральные выражения, не **связанные** с гендером и не отражают стереотипы (12, с.255-256).

Гендерные различия во фразеологии русского языка проявляются на разных уровнях:

— На уровне лексики и словосочетаний: существуют фразеологизмы и устойчивые выражения, которые имеют разные формы в зависимости от пола человека, к которому они относятся. Например, «говорить от имени мужчины» и «говорить от имени женщины».

— На уровне значений: некоторые фразеологизмы имеют разные значения в зависимости от пола человека. Например, «конь под женой» может означать «бедняк» или «жеребец, которым владеет женщина».

— На уровне использования: некоторые фразеологизмы используются только в отношении людей определенного пола. Например, «забить на женскую логику» имеет негативную коннотацию и используется только в отношении женщин (10, с.31-32).

Культурно-гендерные коды во фразеологии русского языка могут проявляться на нескольких уровнях:

— Существуют фразеологические единицы, которые содержат гендерные и культурные стереотипы. Например, выражение «женщина за рулем» может использоваться, чтобы указать на то, что водитель женского пола не может хорошо водить машину.

— Некоторые фразеологические единицы содержат образы, связанные с мужской

или женской ролью в обществе. Например, выражение «мужчина в доме» может использоваться, чтобы указать на то, что мужчина является главой семьи и отвечает за все внутренние дела.

— Фразеологические единицы могут содержать культурные коды, связанные с традициями и обычаями. Например, выражение «поднять руку на женщину» может использоваться, чтобы указать на то, что мужчина нарушает культурные нормы, запрещающие насилие в отношении женщин.

— Фразеологические единицы могут содержать отсылки к религии и культуре. Например, выражение «черный как сатана» может использоваться, чтобы указать на то, что очень темное и зловещее.

— Некоторые фразеологические единицы могут отражать положение женщин в обществе. Например, выражение «женское слово – не крепко» может использоваться, чтобы указать на то, что женщина не может держать слово и не является надежным источником информации (4, с.21-22).

В целом, гендерные различия во фразеологии русского языка связаны с традиционными стереотипами о мужчинах и женщинах и могут отражать социально-культурные особенности общества. Однако, современные требования к языку и обществу подразумевают более гибкий и равноправный подход к использованию языка и избегание дискриминации на основе пола. (9, с.11-13).

Существует несколько подходов к исследованию гендерных различий в фразеологии русского языка. Один из них – это анализ употребления гендерно-нейтральных и гендерно-специфичных фразеологизмов в зависимости от пола говорящего и адресата. Также изучаются особенности употребления фразеологизмов в различных социальных группах, таких как возрастные, профессиональные или этнические группы. Другой подход заключается в анализе семантики фразеологических единиц и выявлении гендерных стереотипов, связанных с ними. Например, исследуются фразеологические выражения, содержащие слова, связанные с мужской или женской сферой деятельности, и анализируются стереотипные представления о ролях мужчин и женщин в обществе. Важно отметить, что исследование гендерных различий в фразеологии русского языка имеет не только лингвистический, но и социокультурный аспект, так как язык является отражением общественных отношений и стереотипов, связанных с полом (6, с.122-123).

Актуальность данного исследования заключается в том, что фразеология русского языка, как важная часть лексической системы, отражает социальные, культурные и гендерные особенности общества. Гендерные различия в языке становятся важным объектом исследования, поскольку они влияют на восприятие людей и их роли в обществе. В условиях современного общества, где гендерная идентичность и роль женщины и мужчины обсуждаются активно, важность анализа фразеологических выражений, отражающих гендерные стереотипы, возрастает. Язык несет в себе исторически сложившиеся представления о половых различиях, которые находят отражение в устойчивых выражениях и идиомах.

Новизна исследования заключается в том, что оно впервые в азербайджанском языкознании предоставляет гендерный анализ фразеологии русского языка, выявляя специ-

фические фразеологические единицы, которые касаются мужских и женских ролей, поведения и качества, а также рассматривает влияние этих единиц на социальные отношения. Исследование вводит новые подходы к анализу фразеологических выражений, акцентируя внимание на их культурно-гендерных аспектах, что вносит вклад в изучение фразеологии как элемента культурной идентичности.

Одна из основных задач исследования — выявить, как устойчивые выражения, идиомы и фразеологизмы отражают социальные, культурные и гендерные стереотипы, связанные с ролями мужчин и женщин в обществе, оценить фразеологизмы, в которых выражены конкретные гендерные особенности, как позитивные, так и негативные, а также их влияние на общественное восприятие мужского и женского поведения, изучить, как изменялись фразеологизмы, связанные с гендером, со временем, особенно в контексте изменений в социально-политической жизни и культурных изменений, таких как феминизм, гендерная равенство и т. д.

Методы и материалы исследования. Методы исследования в данной работе включают классификационный анализ фразеологических единиц, а также компаративный анализ фразеологизмов, отражающих гендерные стереотипы в русском языке. Для выявления гендерных аспектов в фразеологии будет использован метод контекстного анализа, с целью изучения конкретных фразеологизмов в различных текстах и контекстах. Это позволит определить, какие фразы могут быть отнесены к категории гендерных стереотипов и как они меняются в зависимости от социокультурной ситуации. Также будет применяться метод историко-генетического анализа, позволяющий проследить эволюцию гендерных фразеологизмов с точки зрения их происхождения и изменений в обществе.

Материалы исследования включают разнообразные источники, такие как литературные произведения, публицистика, современные средства массовой информации, а также интернет-ресурсы. В качестве основного корпуса данных будут использованы словари фразеологизмов, а также корпуса текстов, включающие диалоги, статьи, интервью, публикации в социальных сетях и другие виды общения, в которых активно используются фразеологизмы. Исследование охватывает как классические, так и современные источники, чтобы понять, как изменяются фразеологизмы, связанные с гендером, в зависимости от времени и контекста.

Основная часть исследования. Современный язык является не только средством коммуникации, но и важным инструментом формирования и поддержания социальных норм и стереотипов. Одним из таких элементов языка является фразеология, которая отражает образы и установки общества, а также служит индикатором культурных и социальных изменений. Особенно важным аспектом является гендерная составляющая фразеологии, поскольку именно через устойчивые выражения и идиомы часто транслируются представления о ролях, поведении и характеристиках мужчин и женщин в обществе.

В последние десятилетия наблюдается активное обсуждение вопросов гендерного равенства, что привело к пересмотру старых стереотипов и формированию новых взглядов на гендерные отношения. В связи с этим фразеологизмы, которые долгое время отражали

традиционные представления о мужчине и женщине, начинают подвергаться изменениям или исчезать из употребления. Однако многие из них до сих пор остаются важной частью языка, оказывая влияние на общественное сознание. Данное исследование направлено на изучение фразеологических единиц русского языка, связанных с гендером, их классификацию и анализ влияния на восприятие гендерных ролей в современном обществе.

1. Фразеологизмы, связанные с образом мышления мужчин и женщин. Фразеологизмы – это выражения, используемые в языке как целостные единицы, имеющие устойчивый смысл и неразрывную связь между словами, которые их составляют. Они могут иметь происхождение из разных культур и эпох, и часто связаны с образом мышления и поведения людей в определенной культурной среде. Существует множество фразеологизмов, связанных с образом мышления мужчин, отражающих различные аспекты мужской культуры и психологии. Некоторые из таких причин включают:

— Спортивный образ жизни: мужчины, которые росли в спортивной среде, часто используют фразы, связанные с спортивным духом, победой и проигрышем. Например, «взять верх» или «подчинить себе» могут отражать желание быть лидером и выиграть.

— Военный опыт: мужчины, прослужившие в армии, используют фразы, связанные с милитаристской культурой и силой, такие как «встать на защиту» или «взять на себя ответственность». Они также могут использовать язык, связанный с иерархическими структурами и командованием.

— Сексизм: в некоторых культурах существует распространенное представление о том, что мужчины должны быть более доминантными и агрессивными, чем женщины. Это может отразиться в фразеологизмах, таких как «брать за правило», «крепкий пол» и «мужская работа».

— Профессиональная культура: в зависимости от профессии, мужчины могут использовать фразы, связанные с их работой и ремеслом. Например, «делать свою работу на совесть» может отражать профессионализм и ответственность (8, с.34-35).

В целом, фразеологизмы, связанные с образом мышления мужчин, связаны с различными аспектами мужской культуры и психологии, отражающие определенные социальные и культурные нормы (9, с.11-13).

Фразеологизмы, связанные с образом мышления женщин, обусловлены культурно-гендерными факторами. Например, во многих культурах женщины часто играют роль воспитателей детей и заботятся о семье, что влияет на их образ мышления: фразеологизм «материнский инстинкт» может быть связан с этой ролью женщин. Или же, некоторые языки могут иметь определенные фразы, которые употребляются для описания поведения женщин, таких как «женская интуиция». Это может быть связано с традиционным представлением о женской роли и мужской роли в обществе.

В некоторых культурах мужчины и женщины проявляют определенные качества. Например, мужчинам часто приписывают сильные, агрессивные и решительные черты, тогда как женщинам — мягкие, заботливые и чувствительные. Эти стереотипы могут проявляться в языке и фразеологизмах. *«В прошлом женщинам не разрешалось занимать руководящие позиции и принимать важные решения. В результате, у женщин мог-*

ла сложиться более осторожная и обдуманная мысль, что может отразиться в фразеологизмах, связанных с женским образом мышления» (13, с.133-134).

В целом, фразеологизмы, связанные с образом мышления женщин и мужчин, вызваны культурно-гендерными причинами, включая стереотипы, социальные нормы и культурные традиции.

2. Фразеологизмы, отражающие различия в социальных ролях мужчин и женщин. Фразеологизмы, связанные с различием в социальных ролях мужчин, могут иметь культурно-гендерные причины. Они отражают представления о традиционных мужских ролях в обществе и культуре. Например, в некоторых культурах считается, что мужчина должен быть сильным и бесстрашным. В связи с этим, в фразеологии могут появляться выражения, относящиеся к силе и мужеству, такие как «крепкий как бык» или «сильный как бык». Эти выражения подчеркивают важность физической силы и мужества для мужчин. Кроме того, фразеологизмы отражают традиционные мужские роли в отношениях с женщинами. Например, выражение «бросить девушку» может быть связано с представлением о мужчинах как охотниках и женщинах как добыче. Некоторые фразеологизмы могут также содержать сексуальные и/или унижительные оттенки, которые могут быть связаны с сексуальными стереотипами и дискриминацией. Например, выражение «отдать жену на попечение» может отражать представление о женщинах как о чем-то, что мужчина может «отдать» другому мужчине (11, с.133-134).

Фразеологизмы, связанные с различием в социальных ролях женщин, могут иметь культурно-гендерные причины, так как культура и гендерные стереотипы оказывают влияние на то, как мы выражаем свои мысли и как мы воспринимаем мир. Например, в русском языке много фразеологизмов, связанных с женщинами, которые выражают отрицательные стереотипы о женской роли в обществе, таких как «баба с возу — кобыле легче», «женщина за рулем — как корова на льду», «женщина — зло», и т.д. Эти фразеологизмы отражают представления о том, что женщины не могут быть хорошими водителями, неумелы в управлении делами и принятии решений, и в целом неспособны к логическому мышлению. С другой стороны, есть и фразеологизмы, отражающие положительные стереотипы о женщинах, например, «женщина с умом, да и без ума красива», «женщина — цветок жизни», «женщина — огонь», и т.д. Эти фразеологизмы ассоциируют женщин красивыми, чувствительными, эмоциональными, а также способных приносить радость и счастье в жизнь людей. Таким образом, «культурно-гендерные причины фразеологизмов, связанные с различием в социальных ролях женщин, связаны с традиционными представлениями о женщинах, которые формировались в прошлом и до сих пор влияют на наше мышление и языковую практику» (7, с.183).

3. Фразеологизмы, отражающие различия в экономических возможностях мужчин и женщин. Фразеологические единицы, относящиеся к женщинам и мужчинам, могут отражать сексистские стереотипы, которые в свою очередь основываются на идеологии, связанной с различием в экономических возможностях мужчин. Например, фразеологизм «мужская работа» отражает сексистский стереотип того, что работа, обычно выполняемая мужчинами, является наиболее важной и ценной, чем работа, выполняемая женщиной. Также можно найти фразеологизмы, связанные с мужскими профессиями и

занятиями, указывающие на то, что мужчины являются более успешными и влиятельными в обществе (2, с.44).

В контексте экономических возможностей мужчин, многие фразеологизмы могут отражать стереотипы и представления о роли полов в обществе, приводящее неравенству. Например, фразеологизм «женщина за плитой» указывает на то, что традиционно женщина несет ответственность за приготовление пищи и домашние дела, ограничивающие их возможности в других областях, включая экономическую.

Фразеологизмы также могут отражать различия в социально-экономическом статусе мужчин и женщин. Например, фразеологизм «мужчина за работой» указывает на то, что мужчина традиционно отвечал в первую очередь за финансовое благополучие, а женщины за уют в семье. Это приводило к тому, что мужчины имели больше возможностей для карьерного роста и получения высокооплачиваемых должностей, чем женщины (5, с.55-56).

В целом, фразеологизмы могут быть использованы для поддержания и усиления гендерных стереотипов и неравенства, которые существуют в обществе. Однако они также могут быть использованы для вызова и изменения этих представлений, если они используются сознательно и целенаправленно для борьбы с неравенством и дискриминацией.

Фразеологизмы, связанные с различием в экономических возможностях женщин, могут иметь культурно-гендерные причины. В некоторых культурах женщины длительное время не имели равных экономических возможностей с мужчинами, что могло привести к появлению фразеологизмов, отражающих эту неравенство. В русском языке существуют фразеологизмы, связанные с различием в экономических возможностях женщин, например, «жить на гроши» или «жить на скромные средства». Эти фразеологизмы могут отражать традиционное представление о том, что женщины должны заниматься домашним хозяйством и заботиться о детях, а не заниматься заработком. Также стоит отметить, что *«фразеологизмы могут влиять на формирование общественного мнения о женщинах и их экономических возможностях»* (14, с.149). Например, использование фразеологизма «жить на гроши» может укреплять стереотип о том, что женщины не могут достигнуть финансовой независимости и приводит к дискриминации при приеме на работу или при распределении заработной платы (3, с.99)

4. Фразеологизмы, отражающие различия в политических ролях мужчин и женщин. Во многих обществах мужчины традиционно занимали лидирующие политические позиции, в то время как женщины были ограничены в своих возможностях. Это может проявляться в фразеологизмах, связанных с женскими и мужскими политическими ролями. Например, в русском языке есть фразеологизм «бабье царство», описывающий ситуацию, когда женщина занимает лидирующую позицию, традиционно считающейся мужской. Этот фразеологизм может отражать отношение к женщинам в политике и сомнения в их способности эффективно управлять.

С другой стороны, существует также и множество фразеологизмов, характеризующих мужчину как лидера и определяют мужскую политическую роль, например, «быть вожаком», «брать на себя ответственность», «быть на переднем плане». Эти фразеологизмы могут отражать ожидания, связанные с традиционной мужской ролью в обществе

(1, с.150-151). Культурно-гендерные причины возникновения фразеологизмов, связанных с политическими ролями женщин и мужчин, могут быть связаны также с оценкой поведения и действий женщин и мужчин в соответствии с ожиданиями, связанными с их полом (4, с.24-25).

В заключении можно сказать, что гендерные различия во фразеологии являются отражением социокультурных стереотипов, существующих в обществе. Они проявляются в том, как мы выражаем определенные идеи, эмоции и отношения, а также как мы воспринимаем людей по половой принадлежности. Некоторые фразеологические выражения могут содержать явно или неявно гендерные коннотации, влияющие на наше восприятие и оценку людей. Однако, в современном обществе все чаще учитывается гендерная нейтральность в языке и избегается использование выражений, содержащих гендерные коннотации. Это способствует созданию более равноправного и инклюзивного общества, где каждый человек имеет право на свое собственное уникальное выражение и не ощущает дискриминации на основе своего пола.

В целом, гендерные различия во фразеологии требуют серьезного изучения и анализа со стороны лингвистов и специалистов по гендерным исследованиям. Важно не забывать, что язык является не только отражением действительности, но и средством ее формирования, поэтому необходимо следить за тем, как мы используем язык и как это влияет на восприятие нами окружающего мира.

Актуальность проблемы. Актуальность данного исследования заключается в том, что фразеология русского языка, как важная часть лексической системы, отражает социальные, культурные и гендерные особенности общества. Гендерные различия в языке становятся важным объектом исследования, поскольку они влияют на восприятие людей и их роли в обществе.

Научная новизна проблемы. Исследование вводит новые подходы к анализу фразеологических выражений, акцентируя внимание на их культурно-гендерных аспектах, что вносит вклад в изучение фразеологии как элемента культурной идентичности.

Практическая значимость проблемы. Практическая значимость данного исследования заключается в том, что оно предоставляет новые подходы к анализу фразеологических единиц, отражающих гендерные различия в русском языке, что помогает глубже понять роль языка в формировании социальных и культурных стереотипов и способствует более инклюзивному использованию языка в современном обществе.

Литературы

1. Алексеенко М.А. Феминизмы в лексико и фразеографическом отражении // Славянские языки в свете культуры: Сборник научных статей. – М.: ООО “А Темп”, 2006. – С. 146-159.

2. Арсентьева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц, выражающих характер человека, в английском и русском языках: дисс. ... канд. филол. наук. – Казань, 1983. – 213 с.

3. Арсентьева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц, ориентированных на человека в русском и английском языках, и вопрос создания русско-английского фразеологического словаря: дисс. ... д-ра филол. наук. – Казань, 1993. – 329 с.
4. Артемова, А.В. Концепт «женщина» во фразеологии / А.В. Артемова // Лингвистические основы межкультурной коммуникации: материалы международной научной конференции (Н. Новгород, 14-15 ноября 2003). -Н. Новгород: Нижегородский государственный университет им. Н.А. Добролюбова, 2003. - С. 20-30.
5. Бабушкин, А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка / А.П. Бабушкин. - Воронеж: Воронежский государственный университет, 1996. - 104 с.
6. Васькова О.А. Гендер как предмет лексикографического описания: На материале фразеологии: дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2006. – 177 с.
7. Гасанова Т. И., Габибова К. А. К вопросу о включении пословиц и поговорок во фразеологический состав языка на материале азербайджанского и английского языков // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. 2019. №. 2. с. 182-186.
8. Картушина Е.А. Гендерные аспекты фразеологии в массовой коммуникации: дисс. ... канд. филол. наук. – Ижевск, 2003. – 175 с.
9. Коноплева Н.В. Фразеологические единицы, характеризующие лиц мужского пола, в английском и русском языках: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Казань, 2009. 23 с.
10. Кормильцева А.Л. Гендер во фразеологии: учебное пособие. – Елабуга, 2020. – 63 с.
(Электронный ресурс): URL: https://kpfu.ru/staff_files/F1863079175/A5_uchebnoe_posobie_Kormilceva.pdf
11. Ларионова Ю.А. Фразеологический словарь современного русского языка. – М.: «Аделант», 2014. – 512 с.
12. Соловьева Н.С. Динамика гендерных стереотипов в английской и русской языковых картинах мира (на материале фразеологии): монография / Н.С. Соловьева. – 2-е изд., стер. – М.: ФЛИНТА, 2014. – 466 с.
13. Чибышева О.А. Концепт «женщина» в русской и английской фразеологии: на материале предметных фразеологизмов, именующих женщину: дис. ... канд. филол. наук. – Челябинск, 2005. – 250 с.
14. Nabibova K. SOSIOLINGUISTIC ANALYSIS OF POLITICAL COMMUNICATION
СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ //ФІЛОЛОГІЧНІ
СТУДІЇ. – 2019. – С. 149.

G.H. Babayeva

Rus dili frazeologiyasında gender müxtəlifliyi Xülasə

Leksik və frazeoloji birləşmələr baxımından dilin öyrənilməsi həmin dildə formalaşan mədəniyyət sistemlərini anlamağa kömək edir. Frazeoloji vahidlərin strukturuna və onların semantikasına diqqət yetirərək, eyni zamanda, onların linqvomədəni xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərək həm kişi, həm də qadın səviyyələrində cinsi analizi aparmaq mümkündür. Çünki dil mədəniyyət fenomeni kimi, ənənəvi olaraq formalaşmış bütün tarixi və müasir cinsi kodlarını

özündə daşıyır. Rus dili, bir çox digər dillər kimi, cəmiyyətin müəyyən sosial və mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirən frazeoloji ifadələrə malikdir. Bu xüsusiyyətlərdən biri də cinsi kateqoriyasıdır ki, bunlar da rus dilinin frazeologiyasında özünü göstərir. Rus frazeologiyasında gender müxtəlifliyi müzakirə edilən şəxsin cinsinə aid olan müəyyən ifadə və idiomların istifadəsi ilə özünü göstərir.

G.G. Babayeva

**Gender differences in the phraseology of the russian language
Summary**

The study of language from the perspective of lexical and phraseological combinations helps to understand the cultural systems formed within that language. By paying attention to the structure of phraseological units and their semantics, while also identifying their linguocultural features, it is possible to conduct a gender analysis at both the male and female levels of language. This is because language, as a cultural phenomenon, carries all historically established and contemporary gender codes that have traditionally developed. The Russian language, like many other languages, contains phraseological expressions that reflect certain sociocultural characteristics of society. One such characteristic is gender differences, which are reflected in the phraseology of the Russian language. Gender differences in Russian phraseology are manifested in the use of certain expressions and idioms related to the gender of the person being discussed.

Redaksiyaya daxil olub: 20.11.2024

UOT 81

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ DİSKURS PROBLEMI**Leyla Eldar qızı Hacıyeva***Azərbaycan Dillər Universitetinin baş müəllimi**filologiya üzrə fəlsəfə doktoru***ORCID:** 0009-0003-7555-3208**E-mail:** leyla.suleymanova.78@bk.ru*Açar sözlər: diskurs, ünsiyyət, linqvistik, mətn, üslub**Ключевые слова: дискурс, коммуникация, лингвистический, текст, стиль**Key words: discourse, communication, linguistic, text, style*

Aydın terminoloji sərhədlərin olmamasına baxmayaraq, diskurs bu gün dilçiliyin aparıcı tədqiqat obyektlərindən biridir. Ona maraqlı “daxili” dilçilikdən “xarici” dilçiliyə keçidin ümumi tendensiyası fonunda yaranır. F.de Saussure qeyd etdiyi kimi, “daxili dilçilik” onun orqanizminə, sisteminə yad olan hər şeyin “dil” anlayışından çıxarılmasını” nəzərdə tutur [1, s.28], yəni onun ekstralingvistik komponenti. XX əsrə qədər dilin tədqiqində ünsiyyət vəziyyəti, ünvan sahibin və müraciət edəninə (şifahi ünsiyyətdə iştirak edənlərin) sosial vəziyyəti, onların ideoloji, dini, mədəni üstünlükləri və s. nəzərə alınmırdı. Müvafiq olaraq, “daxili dilçilik” bu halda daha çox dil vahidlərinin (morfemlər, fonemlər, sözlər, cümlələr) sistemli əlaqələrini öyrənirdi, lakin dilin özünü ünsiyyətin təşkili və məlumat ötürülməsinə cavabdeh olan orijinal semioloji sistem kimi deyil [2, s.530]. Bütün qeyri-sistemli, fərdi dil elementləri tədqiqat predmeti kimi götürülüb.

Bu gün müasir linqvistik tədqiqatlar getdikcə daha çox dilin xarici xüsusiyyətlərinə müraciət edir. Dilin “öz yaradıcısı və istifadəçisi ilə əlaqəsi olmadan başa düşülə və izah edilə bilməz” mövqeyini əsas götürərək antroposentrik paradigma ön plana çıxır [3, s.6]. Dilin antroposentrik konsepsiyasının banilərindən biri V.fon Humboldt qeyd etdiyi kimi, “insan ancaq dil vasitəsilə şəxsiyyətə çevrilir, burada insanın yaradıcı ilkin gücləri, onun ən dərin imkanları fəaliyyət göstərir. Dil xalqın vahid mənəvi enerjisidir” [4, s.314]. Beləliklə, dilçiliyin antroposentrik paradigmasında tədqiqatçılar linqvistik hadisələri onların istehsalçısı ilə birlikdə nəzərdən keçirməyə başlayırlar (şəxs tərəfindən), nitqin həm daxili, həm də xarici linqvistik xüsusiyyətləri də daxil olmaqla, dilin diskursiv elementlərinə diqqət yetirilir.

“Diskurs” anlayışının özü latın leksemlərinə *discursus* (əvvəlcə hərəkət aktını bildirir, sonra “nitq”, “söhbət”, “danışmaq”, “əsaslandırma”) və *discurrere* (“müzakirə etmək”, “danışmaq etmək”) gəlib çıxır, şifahi ünsiyyətin müxtəlif formalarını ifadə edir. Sözlün qədim mənşəyinə baxmayaraq, diskurs öz terminoloji statusunu yalnız 20-ci əsrin ikinci yarısında almışdır. Bu anlayışı müəyyənləşdirən ilk tədqiqatçılardan biri Z. Harrisdir. “Discourse Analysis” adlı məqaləsində o, “nitq”i “bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən bir situasiyada ardıcıl danışan və ya yazılan cümlələrin ardıcılığı” kimi təsvir edir (5, s.3). Beləliklə, Z. Harris diskursa formal yanaşma nöqtəyi-nəzərindən, yəni nitq aktlarının bağlı ardıcılığı kimi baxırdı və burada terminin özü “nitq” və “dialoq” kimi sözlərin sinonimi kimi çıxış edə bilər. Lakin Z. Harrisin təfsirində diskurs linqvistik vasitələrdən istifadənin sosial və kontekstdən asılı xüsusiyyətlərini ehtiva etməmişdir

və son 60 ildə diskursun bu tərifi ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Bu gün diskurs getdikcə daha çox “mətnin başa düşülməsi üçün zəruri olan mətnlə yanaşı, həm də ekstralingvistik amilləri (dünya haqqında biliklər, rəylər, məqsədləri) ehtiva edən mürəkkəb kommunikativ hadisə adlandırılır” [6, s.8]. Müvafiq olaraq, diskursun öyrənilməsinə müasir yanaşma ilə vurğu “nitq situasiyası”na, yəni bu kommunikativ aktın hansı şərtlər və hansı şəraitdə baş verməsi, onun sosial, psixoloji, ideoloji amilləri də nəzərə alınır. Buna görə də söhbət təkcə dilçiliyin deyil, həm də başqa elmlərin: fəlsəfə, psixologiya, politologiya, sosiologiya və s.-nin tədqiqat obyektinə çevrilir.

V.İ. Karasik nitqi dilin öyrənilməsinə funksional yanaşmaya uyğun hesab edir və onun içindəki “nitq fəaliyyətinin iştirakçıları arasında əlaqə yaratmaq və saxlamaq, emosional və məlumat mübadiləsi, bir-birinə təsir etmək, ani dəyişən ünsiyyətin bir-birinə qarışmasını ehtiva edən interaktiv elementi vurğulayır, strategiyalar və onların ünsiyyət praktikasında şifahi və qeyri-verbal təcəssümü” [7, s.5]. Beləliklə, diskursda həm ünvan sahibin, həm də müraciət edənin rolu eyni dərəcədə vacibdir, çünki bu halda nitq praktikası ikitərəfli xarakter daşıyır.

Diskurs anlayışı “nitq” və mətn kimi əlaqəli anlayışlar vasitəsilə getdikcə daha çox açılmaqdadır. Diskurs eyni vaxtda mətndən əvvəl olur və onun yaradılması prosesini özündə ehtiva edir. E.S. Kubryakov və O.V. Aleksandrov mətndə müəyyən bitmiş formanın mövcudluğunu fərqləndirir, diskurs isə “real nitq istehsalı”dır [8, s.19]. Əgər mətni formallaşdırılmış nitq əsəri adlandıra bilsək, diskurs onun aktuallaşmasıdır, yəni hadisə aspektində mətn. Diskurs mənaları sistemi onların nitq ifadəsi vasitəsilə formalaşır və müraciət edənin kommunikativ məqsədini həyata keçirməyə yönəldilir. Müvafiq olaraq, müəyyən vaxtda və müəyyən şəraitdə danışılan hər hansı mətn diskursa çevrilir.

Roland Bart diskursa translingvistik işarə sistemlərini özündə birləşdirən semiotik konsepsiya vasitəsilə baxır. Söhbət filosof tərəfindən şifahi və qeyri-verbal işarə sistemlərini özündə birləşdirən xüsusi işarə sistemi kimi baxır. Semiotikada nitqin zahiri əlamətləri representativ, psixi əlamətlər isə şərhçi adlanır. Barta görə, diskurs müxtəlif sosial-mədəni mənalar və müəyyən mifoloji məzmunla dolu olan sosial əlamətlərdən ibarətdir. İstənilən diskursiv əlamət insan şüurunda müəyyən mənə ilə əlaqələndirilir. Məsələn, filosof gül buketini məhəbbət əlaməti adlandırır, çünki “sevgi ilə dolu qızılgülər dəqiq və qüsursuz şəkildə qızılgül və məhəbbətə parçalanır; biri və digəri birlikdə birləşənə qədər ayrı-ayrılıqda mövcud olub, üçüncü bir şeyi - əlaməti əmələ gətirir” [9, s.237-238]. Beləliklə, Bartın nitqi insan şüurunda müxtəlif mənalar toplusu ilə əlaqəli olan əlamətlər sistemidir.

Fransız strukturistlərinin M.Fukoya əsaslanan konsepsiyası diskursu nitq praktikasının və insanın psixi konstruksiyalarının korrelyasiyası ilə əlaqələndirir. Nitqin köməyi ilə insan dünyanı mənimsəyir, onu formalaşdırır və bununla da nitq davranışının və düşüncə tərzinin bəzi qaydalarını öyrənir. Bu nöqtəyi-nəzərdən diskursu nitqdə reallaşan dünyanı görmənin müəyyən yolu kimi xarakterizə etmək olar.

Fransız strukturistlərinin M.Fukoya əsaslanan konsepsiyası diskursu nitq praktikasının və insanın psixi konstruksiyalarının korrelyasiyası ilə əlaqələndirir. Nitqin köməyi ilə insan dünyanı mənimsəyir, onu formalaşdırır və bununla da nitq davranışının və düşüncə tərzinin bəzi qaydalarını öyrənir. Bu nöqtəyi-nəzərdən diskursu nitqdə reallaşan dünyanı görmənin müəyyən yolu kimi xarakterizə etmək olar. Foucault özü bunu eyni diskursiv formasiyaya aid deyimlərin məcmusu, habelə “müəyyən dövrdə və müəyyən sosial, iqtisadi, coğrafi və ya lingvistik məkan

üçün müəyyən bir sosial, iqtisadi, coğrafi və ya linqvistik məkanda müəyyən edilmiş tələbləri yerinə yetirmək üçün şərait yaradan anonim tarixi qaydalar toplusu” kimi müəyyən edir. ifadə funksiyası” [10, s.108]. Deməli, Fuko diskursu müəyyən tarixi dövr üçün xarakterik olan və müəyyən fəaliyyət qaydaları toplusuna malik olan ifadələr məcmusudur. Söhbəti öyrənərkən strukturalistlər təkcə nitq istehsalı prosesini deyil, həm də onun nəticəsini (subyektlərin bir-birinə nitq təsiri, nəticədə insanın düşüncə tərzini və onun ideoloji mövqeləri dəyişir) nəzərə alırlar.

Diskursun inkişafında müxtəlif yanaşmaları birləşdirən T.van Deyk diskursu kommunikativ hadisə və “dil formasının, mənasının və hərəkətinin mürəkkəb vəhdəti” kimi nəzərdən keçirməyi təklif edir [11, s. 121-122]. Deykin qeyd etdiyi kimi, bu konsepsiyanın üstünlüyü ondan ibarətdir ki, onun tərifinə intuitiv və ya linqvistik yanaşmaları pozan diskurs konkret linqvistik deyim çərçivəsi (mətnin çərçivəsi və ya dialoqun özü) ilə məhdudlaşmır. Buna görə də istənilən sosial vəziyyətə (məsələn, partiya çıxışı, işgüzar müsahibə, valideyn-müəllim görüşü) diskurs nöqtəyi-nəzərindən baxmaq olar. Bu şərhə nitqin mənimsənilməsi zamanı ümumən çoxşaxəli yanaşmanın nəzərə alınmasına və onu mətn və nitqdən daha geniş bir hadisə kimi nəzərdən keçirməyə cəhd edilir.

Eyni zamanda, T.van Deyk diskursun ardıcıl cümlələr ardıcılığı kimi şərhindən imtina etmir, yəni mətn və nitq. Alimin fikrincə, diskursun belə bir baxışı “bir-biri ilə əlaqəli şərtləri öyrənməyə imkan verir”, yəni cümlələrin bir-biri ilə semantik səviyyədə əlaqəsi. Beləliklə, ardıcılıqda *She stared at the sidewalk. Quartz glittering in the cement* (S. King. Carrie) semantik əlaqə var, çünki sementdəki kvarsı yalnız yola baxsanız görə bilərsiniz. Əksinə, Deyk-in verdiyi ardıcılıq *We went to the beach yesterday. The price of the dollar dropped by 10% last year* semantik cəhətdən tutarlı deyil, çünki çimərliyə baş çəkmək dolların məzənnəsinin dəyişməsinə təsir edə biləcək tipli bir hadisə olmur. Beləliklə, diskursu cümlələrin ardıcıl ardıcılığı kimi nəzərdən keçirmək bizə deyişin kontekstini, dünya haqqında fikirlərin nitqin yaradıcısı ilə onun şərhçisi arasında uyğunluğunu öyrənməyə imkan verir ki, o da nitqdə ardıcılıq və ardıcılıq görməlidir, içindəki mətni tanıyın.

Diskursun inkişafına multidissiplinar yanaşmanın nəticələrindən biri alim Norman Feyrklou tərəfindən işlənib hazırlanmış tənqidi diskurs təhlili metodunun meydana çıxmasıdır. Tədqiqatçı öz əsərlərində diskurs anlayışının bir neçə şərhini araşdırır. Birincisi, tədqiq edildikdə sosial dil hadisəsi kimi müəyyən edilir Feyrklou sosial təsir təhlilini əsas metod kimi istifadə edir (social effects). İkincisi, diskurs müəyyən bir sahədə (məsələn, siyasətdə) istifadə olunan dil növüdür. Üçüncüsü, diskurs həyat təcrübəsinə məna verən və hansısa nöqtəyi-nəzərdən əsaslanan “danışma” üsulu kimi qəbul edilir (12, s. 96-98).

Diskursun funksiyası kimi Feyrklou sosial kimliyin, sosial münasibətlərin, eləcə də bilik və məna sistemlərinin formalaşmasını müəyyən edir. Tənqidi diskurs təhlilinin obyektləri həm daxili siyasi problemlər (gender, etnik, sosial bərabərsizlik), həm də beynəlxalq münasibətlərdir. Bunu hələ 2002-ci ildə Kaliforniyanın The Los Angeles Times qəzetinin materiallarında müzakirə olunan monoqrafiyalarından birini Latin Amerikasından mühacirətin metaforik təsvirlərinə həsr etmiş Otto Santa Annanın tədqiqatında görmək olar. Amerikalı alim bu gün ayrı-seçkilik metaforalarının vəziyyəti təsvir etməyin təbii yolu kimi qəbul olunmağa başladığına diqqət çəkib. Beləliklə, onun müəyyən etdiyi “yadların” bütün metaforik obrazları açıq-aşkar mənfi məna daşıyırdı: mühacirlər od (*fire*), sel (*dangerous moving water*), işğal (*invasion*),

xəstəlik (*disease*), heyvanlar (*animals*) və s. [13, s. 73-78] 2016-cı ildə Donald Tramp kampaniyasını latınlara qarşı ayrı-seçkilik edən metaforalara əsaslandıraraq ABŞ prezident seçkilərində qalib gəldi. Müvafiq olaraq, O. Santa Ananın tənqidi diskurs təhlili hələ Trampın qələbəsindən əvvəl ABŞ-da mühacirlərə qarşı diskriminasiya diskursunun qurulduğunu müəyyən etməyə imkan verdi.

Meyarlardan asılı olaraq tədqiqatçılar diskursun müxtəlif təsnifatlarını qururlar. Beləliklə, C.Torfinq onun tədqiqi ənənələrindən asılı olaraq üç növ diskurs müəyyən edir: dar linqvistik mənada diskurs, tənqidi diskurs təhlili və poststrukturalist mənada diskurs [14, səh.23-25]. Öz növbəsində V.İ. Karasik diskurs növlərini şəxsi (şəxsiyyətli) və institusional olaraq ayırır. Şəxsi diskurs gündəlik (natiqlər bir-birini mükəmməl başa düşəndə və söhbətin mövzusu kəskin şəkildə dəyişə bildikdə) və ekzistensial (nitq struktur olaraq təşkil edildikdə və fikirlər mümkün qədər aydın ifadə olunduqda) ünsiyyətdə özünü göstərir. Hər iki halda nitq fəaliyyəti ünvançı tərəfindən onun məzmununu fəal dərk etməsinə əsaslanır. Amma əgər gündəlik nitqdə “mənanın dərk edilməsi ünsiyyətin konkret vəziyyətindən asılıdırsa”, ekzistensial diskursda “işarənin formasından və ünvanlananın şəxsi konseptual sferasından asılıdır” [7, səh.9-11]. Müvafiq olaraq, şəxsi diskurs ilk növbədə informasiyanın qavranılmasının idrak və funksional mexanizmlərinin öyrənilməsi, onun dərk edilməsi və şəxsiyyətlərarası ünsiyyətdə sonrakı həyata keçirilməsi ilə xarakterizə olunur.

İnstitusional diskurs üçün ən mühüm meyar natiqin sosial statusudur, çünki insanların fəaliyyəti bu və ya digər şəkildə onların diskursiv praktikalarına uyğun gəlir [10, səh. 25-27]. Nəticə etibarilə, hər hansı bir sosial-mədəni fəaliyyət sahəsi müəyyən bir diskursa aid edilə bilər. Bu vəziyyətdə “diskurs” və “üslub” anlayışları bir araya gəlir. O.S. Axmanova özünün “Dilçilik terminləri lüğəti”ndə üslubu “özünəməxsus lüğəti, frazeoloji birləşmələri, ifadələri və konstruksiyaları ilə digər növlərdən əsasən tərkib elementlərinin ekspressiv-qiyətləndirici xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən və adətən nitqin müəyyən sahələrlə bağlı olan” dilin alt sistemi kimi müəyyən edir. [2, s. 455]. İnstitusional diskurs, eləcə də üslub, müəyyən fəaliyyət sahəsində istifadənin intensivliyi prinsipinə görə linqvistik elementlərin diferensiallaşdırılması ilə xarakterizə olunur.

İnstitusional diskursla şəxsi diskurs arasındakı mühüm fərq ondan ibarətdir ki, institusional diskurs konkret dil vəziyyəti ilə məhdudlaşmır. Tədqiqat obyektlərinə daxildir yalnız iştirakçıların şəxsi və sosial xüsusiyyətlərini deyil, həm də tədbirin digər aspektlərini (söhbətin məqsədi, xronoloji və topoloji çərçivə, söhbətin rəsmiləşmə dərəcəsi, kommunikativ strategiya və taktikalardan istifadə, mövzu material, janr xüsusiyyətləri və s.) [7, s.20-22]. Beləliklə, pragmatik diskurs əlaqə, emosional və məlumat mübadiləsi, ünsiyyət iştirakçılarının bir-birinə təsiri, davamlı dəyişən ünsiyyət strategiyalarının qarşılıqlı əlaqəsi və nitq praktikasında şifahi və şifahi olmayan təcəssümlərinin qurulmasına və saxlanmasına yönəlmiş nitq aktlarının ardıcılığı kimi nəzərdən keçirir, açıq və gizli məzmunun bir-birinə qarışmasında kommunikativ addımların müəyyən edilməsi. Beləliklə, bütün mümkün sistem formalaşdırıcı xüsusiyyətlərin müxtəlifliyini nəzərə alaraq, biz institusional diskursların ən müxtəlif növlərini ayırd edə bilərik: pedaqoji, siyasi, elmi, işgüzar, tənqidi, etik, hüquqi, hərbi, valideynlik, pragmatik və s. Onların hər birinin linqvistik və ekstralingvistik elementləri özündə birləşdirən öz linqvistik alt sistemi var. Beləliklə, siyasi diskurs müəyyən siyasi terminlər toplusuna, konvensional normalara və tətbiq sahələrinə malikdir.

Problemin aktuallığı. Diskurs təhlili məna yaratmaq üçün dilin sosial kontekstlərdə necə istifadə edildiyini araşdıran geniş bir yanaşmadır. Sosial reallığı, güc münasibətlərini və şəxsiyyəti qurmaq və saxlamaq üçün dilin necə istifadə edildiyi maraqlıdır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə diskurs vahidləri şifahi və qeyri-verbal elementlərdir. Diskurs nitqin mövzusu, sferası və mövzusu ilə müəyyən edilir. Tədqiqat diskurs nəzəriyyəsinin inkişafına müəyyən töhfə verir, tədqiqatın terminoloji aparatının aydınlaşdırılmasına kömək edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalənin əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələri və konkret dil materialı diskurs təhlili nəzəriyyələri və funksional dilçiliyin tədrisi sahəsində dərslərin və metodiki işlərin, habelə bu sahədə mütəxəssislərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Соссюр, де Ф., Курс общей лингвистики, Екатеринбург, 1999.
2. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. / О.С. Ахманова // 2-е изд. – М.: Советская Энциклопедия, 1969.
3. Кравченко, А.В. Язык и восприятие: Когнитивные аспекты языковой категоризации, Иркутск: ИГУ, 1996.
4. Гумбольдт, В. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт // М.: Прогресс, 1984.
5. Harris, Z. Discourse analysis / Z. Harris // Language. – 1952. – V. 28. № 1.
6. Караулов, Ю.Н., Петров, В.В. От грамматики текста к когнитивной теории дискурса. – Б.: БГК им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 2000.
7. Карасик, В.И. О типах дискурса, Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: Сб. науч. тр. – Волгоград: Перемена, 2000 (а).
8. Кубрякова, Е.С., Александрова, О.В. Виды пространства, текста и дискурса / Категоризация мира: пространство и время: материалы научной конференции. – М.: Диалог-МГУ, 1997. – С. 19–20.
9. Барт, Р. Мифологии / М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2000. – 320 с.
10. Фуко, М. Археология знания / Киев: Ника-центр, 1996. – 208 с.
11. Ван Дейк, Т.А. Язык. Познание. Коммуникация /Б.: БГК им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. – 308 с.
12. Fairclough, N. Analysing Discourse /London; New York, 2003. – 288 p.
13. Santa Anna, O. Brown Tide Rising: Metaphors of Latinos in Contemporary American Public Discourse /Austin, 2002. – 402 p.
14. Torfing, J. Discourse Theory and European Politics: Identity, police and governance/London, Palgrave Macmillan, 2005.

Л.Э. Гаджиева**Вопрос дискурса в новейшем языкознании
Резюме**

Термин «дискурс» имеет множество значений. При всем разнообразии мнений на данную формулировку допускается определять их единые задачи, в частности, что дискурс представляется собой как комбинационный языковой феномен, содержащий подобные элементы, как текст и речь, прочно совокупные с экстралингвистическими аспектами, соответствующими в целях формирования суждения. В новейшем языкознании одним из спорных задач является необходимость дифференциация определений «дискурс», «текст», «речь», «диалог», поскольку они не более чем восполняют один другого, но не представляют собой абсолютно взаимозаменяемыми. К тому же, дискурс — это наивысшая языковая комбинация, единящая все несходные понимания.

L.E. Hajieva**Discourse problem in modern linguistics
Summary**

The term discourse has many meanings. With all the variety of points of view on its definition, one can highlight their general provisions, namely that discourse is considered as a complex linguistic phenomenon, including such components as text and speech, inextricably linked with extralinguistic factors necessary to generate an utterance. In modern linguistics, one of the controversial issues remains the issue of distinguishing the concepts of “discourse”, “text”, “speech”, “dialogue”, since they only complement each other, but are not completely interchangeable. Moreover, discourse is the maximum linguistic unit that unites all other concepts.

Redaksiyaya daxil olub: 19.11.2024

UOT 81

MÜRƏKKƏB SINTAKTİK BÜTÖVÜN ƏSAS TƏRKİB HİSSƏLƏRİNƏ DAİR**Günəl İmran qızı Eyvazlı***Azərbaycan Dillər Universitetinin filologiya üzrə fəlsəfə doktoru***ORCID:** 0009-0009-2568-094X**E-mail:** e.n.g.i@rambler.ru

Açar sözlər: mürəkkəb sintaktik bütöv, abzas, məzmun vahidliyi, məna vəhdəti, frazafövqü, lingvistik matris, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə, sintaktik vahid.

Ключевые слова: сложное синтаксическое целое, абзац, единство выражения, смысловая целостность, супрафраза, языковая матрица, простое предложение, сложное предложение, синтаксическая сущность.

Key words: compound syntactic whole, paragraph, expression unity, meaning integrity, supraphrase, linguistic matrix, simple sentence, composite sentence, and syntactic entity.

Mətnin mənası müəyyən maddi işarələr ilə reallaşır və müxtəlif semantik tiplərə, abzalara bölünmək imkanına malikdir. Bu, mətnin subyektiv bölməsidir və müəllifin mənanı necə ifadə etməsi bu bölünməni şərtləndirən əsas xüsusiyyətdir.

Mürəkkəb sintaktik bütöv (MSB) xüsusi təşkil edilmiş qapalı cümlələr qrupudur və sistematik dil vahidi kimi mətnin daxilində fəaliyyət göstərir. Dil fəaliyyətinin bir forması olaraq yazılı kommunikasiyada lingvistik vasitələrin seçimi qeyri-məhduddur. Bununla belə, funksional üslublarda və ədəbi mətnlərdə mürəkkəb sintaktik strukturlara üstünlük verilir, yəni müxtəlif tipli mürəkkəb cümlələr, abzaslar, mürəkkəb sintaktik vahidlər və s. daha çox istifadə olunur. MSB-lərdən daha böyük olan yüksək kommunikativ sintaktik vahidlər (YKSV) nitqdə müxtəlif dərəcəli kohezivaya malik olan seqmentli və ya seqmentsiz variantların birləşməsindən meydana çıxır.

Mürəkkəb sintaktik bütöv adlanan vahidin təcrid edilməsində mətnin təkə həcmi deyil, həm də strukturu və məzmunu nəzərə alındığından, mürəkkəb sintaktik bütöv xüsusi struktur-semantik komponent sayıla bilər. Mətnin əsas struktur-semantik vahidinin elmdə birmənalı terminoloji ifadə forması yoxdur. Belə ki, mürəkkəb sintaktik bütövlük, frazafövqü vahid, frazalararası vəhdət, mətn komponenti, kommunikativ blok, sintaktik kompleks, mikromətn və s. kimi ifadələr daha çox rast gəlinir. Mürəkkəb sintaktik bütöv termini digərlərinə nisbətən daha geniş şəkildə istifadə olunur və kontekstdə semantik bütövlüyə malik bir neçə cümlədən ibarət olan mürəkkəb struktur birliyini ifadə edir.

Abzasdan fərqli olaraq, MSB xüsusi kəmiyyət xarakteristikasına malik olmadığından və onun sərhədlərinin qrafik təsviri olmadığından, bu faktlar onun quruluşunun müəyyən edilməsində çətinliklər yaradan səbəblər hesab oluna bilər. Ən kiçik bir mikrotəmadən digərinə keçid frazalararası ünsiyyətin sərhədini açır. MSB-nin başlanğıcında səs tonunda daha çox artım və səsin tembrində müəyyən dəyişiklik hiss olunur. Frazafövqü vahidin sonunda səs tonunun azalması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və cümlənin sonundakı fasilə digər cümlələrdən daha uzun olur. MSB formalaşmasında qrammatik vasitələr mühüm rol oynayır – ilk növbədə vasitənin birləşməmiş və ya qovuşmuş olması, cümlə strukturunda paralellik, giriş sözləri, zaman

məhdudluğu və s. Digər tərəfdən, MSB-nin sərhədləri abzasın sərhədləri ilə üst-üstə düşə bilər (bu halda tematik və ya klassik abzas nəzərdə tutulur). Eyni zamanda, mətnin bölünməsi adətən məntiqi-semantik prinsip əsasında aparılmalıdır (5).

Bir çox hallarda MSB ilə abzasın eyniləşdirilməsi hallarına rast gəlirik ki, bu məsələnin də araşdırılması xüsusi diqqət tələb edir. Abzas və MSB üzvlənmənin müxtəlif səviyyələrinin vəhidləridir, çünki onların təşkilinin əsasları fərqlidir (mürəkkəb sintaktik bütövdən fərqli olaraq, abzasın xüsusi sintaktik dizaynı yoxdur), lakin hər iki vahid semantik-üslubi rol oynadığından funksional təmasda olan kəsişən vəhidlərdir. Məhz buna görə də abzas və MSB öz xüsusi təzahürlərində üst-üstə düşə və bir-birinə uyğun gələ bilər.

Abzasın və MSB-nin sərhədləri üst-üstə düşməyə bilər: bəzən bir paraqraf bir cümlədən ibarət olduğu halda (məsələn: rəsmi yazışmalarda, qanunların, nizamnamələrin, diplomatik sənədlərin və s. mətnlərində), mürəkkəb sintaktik bütöv ən azı iki cümlədən ibarət olur. Eyni zamanda bir abzasta ayrı-ayrı mikrotemalar bir-biri ilə əlaqələndirilərək iki və ya daha artıq mürəkkəb sintaktik bütövü özündə ehtiva edə bilər (1).

Q.Kazımov MSB-nin əsas xüsusiyyətləri olaraq məzmun vahidliyi, məna vəhdəti, bütövlük, struktur qapalıqlıq, komponentlərin qarşılıqlı münasibətində meydana çıxan əlaqə üsulları, əlaqə üsullarının mürəkkəb cümləyə nisbətən dərinliyini qeyd etmişdir. O zənn edir ki, mətn özünəməxsus, təşkilədiçi vəhidlərə bölünməyən, frazafövqü, yalnız özünə bərabər olan bir bütöv kimi təzahür edir (3, s.3-4). Mətnin məzmun vahidliyi və məna vəhdəti, qrammatik və leksik vəhidlərin müstəqilliyi, onun tərkibi komponentlərinin qarşılıqlı əlaqə üsulları, bu üsulların çoxtərəflilliyi və s. kimi xüsusiyyətlər mətnin bütövlüyünə dəlalət edir. Mətn müxtəlif dil vəhidlərinin düzxətli düzülüşü olduğundan, onun kommunikativ bitkinlik əsas şərtlərdən biri hesab olunur. Mətnin tərtibi həm qrammatik, həm də məntiqi-semantik qaydalara söykənir. Ona görə də mətn “daxili enerji” əsasında təşəkkül tapan və inkişaf edən bir prosesin yekununda formalaşır (3, s.3-4).

Q.Kazımova görə, mətn möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyidir. Cümlə tipləri və onların daşdığı məna yükü təsadüfi xarakter daşımır və bir məna ətrafında birləşir. Mənanın açılmasında kontekstin, mətnin üslubi bütövlüyünü təşkil edən sinonimlərin özünəməxsus əhəmiyyəti vardır. (3, s.4).

Q.Kazımov mətn komponentləri arasındakı zəncirvari məntiqi əlaqəni iki qrupa ayırır: formalaşmış və formalaşmamış. “Mətn tora düşüb blokda bütövləşir, linqvistik kateqoriyal əlamətlərini (əlaqəlik, bütövlük, müəllif niyyətinə görə bitkinlik) həmin blokda tapır. Üslubi tərtibat və ekstralingvistik işarələr (tematik məzmun, əsərin mənası), müəllifin fikri (üslubi funksiyası, adresata münasibəti), dünyagörüşü, mətnin yarandığı şərait (onun yazılmasının vəziyyəti, mühiti) mətnə dil vəhidlərinin seçilməsinə, təşkilinə təsir edən faktorlar kimi çıxış edir” (3, s.5-6).

Bölünməzlik mətnin əsas xarakter cəhətlərindən biri olduğundan, tərkib hissələri arasına başqa elementlərin yerləşdirilməsinin mümkün olmadığı fikri üzərində xüsusi olaraq dayanmağı lazım bilir. Burada diqqəti çəkən əsas məqam rəbitəlik, asılılıq, qapalıqlıq, tamlıq, konseptual informasiya və bitkinlik kimi xüsusiyyətlərin üstünlük təşkil etməsidir. Mətn onun tərkibi hissələri sayılan müxtəlif tipli cümlələrin bir-biri ilə əlaqəsi və məna bağlılığı əsasında formalaşır.

Mürəkkəb sintaktik bütöv mətnin ən kiçik hissəciyi kimi xüsusi seqmentləşdirilmiş temalardan ibarət olan bütöv bir mətn parçasıdır. Mürəkkəb sintaktik bütövün quruluşu və semantikasi bir-birindən qarşılıqlı şəkildə asılı olmaqla yanaşı, bütün qapalı qrupun ümumi mənasını təşkil edir və məzmunun bölünməzliyini ehtiva edir (4).

Qeyd etmək lazımdır ki, mətn daxilində cümlələr qrupunu müəyyən etmək həmişə asan olmur, çünki bütöv mətnin daxili strukturunda mütləq tematik keçidlər olur və mətndəki şərti və mürəkkəb sintaktik vahidlər heç də hər zaman bir-birinin ardınca gəlmir. MSB deyiminin mənası həmişə daha böyük olur və ona daxil olan dil vahidlərinin mənalарının cəmindən daha çox məzmun ehtiva edir. Bu özünəməxsus xüsusiyyət mürəkkəb sintaktik vahidin vasitəsilə mətnin çoxşaxəli mənalарını açmağa və əsaslandırmağa imkan verir (2). Güman edilir ki, MSB həm semantikasına, həm də strukturuna nəzərən məzmun müstəvisi və ifadə müstəvisi fonunda müəyyən qrammatik məna ifadə edir və qrammatik vasitələrin bölünməzliyi fikrini ehtiva edir (4).

Mürəkkəb sintaktik bütövün dil və ya nitq vahidi olaraq həm məzmun, həm də ifadə müstəvisində bu sistemin əsas xüsusiyyətlərini ifadə edir. MSB-nin ifadə tərzii xarici forma, daxili struktur və elementlər arasındakı daxili əlaqələr ilə formalaşır (4, səh.3).

MSB-nin xarici quruluşu onu fərqləndirməyə, mətnin içərisindən seçməyə və onu şifahi nitqdə yenidən ifadə etməyə imkan verir. Mürəkkəb sintaktik vahidin zahiri formalarının müxtəlif variantları sabit çoxluqlar – *invariant matrisləri* təşkil edə bilir. Bu matrislər mətn daxilindəki MSB-lərin yaranma qanunauyğunluqlарını aşkar etməyə və qavramağa imkan verir. Qeyd edək ki, mürəkkəb sintaktik bütöv sabit strukturun təkrarlana bilən vahidi deyil və istənilən təhlil zamanı konkret variantın çərçivələnməsinin əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri onun matrisinin xarici sərhədlərini təyin edən sxem daxilində araşdırılır.

MSB-nin quruluş sxemi sintaktik vahid və onun komponentləri arasındakı birləşdirici əlaqə növlərini ifadə edir. Bura MSB-yə daxil olan cümlələrin sayı, müxtəlif quruluşlu cümlələrin ardıcılığı; sadə cümlələrin sayı və onların yeri; mürəkkəb cümlələrin sayı və onların yeri; təktərkibli cümlələr və onların yeri; sual və əmr cümlələri; nida cümlələri; müxtəsər cümlələr; başlanğıc və sonluqların quruluşu, sadə cümlələrin və mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri, sadə və mürəkkəb sintaktik strukturlar arasındakı bağlayıcı vasitələr – bağlayıcılar, ara sözlər, təkrarlar, paralel konstruksiyaları və s. daxildir.

MSB-nin komponentləri olan cümlələrin müvafiq strukturlarının birləşməsi onun linqvistik matrisi kimi müəyyən edilmişdir. Linqvistik struktur matrislərinin invariantlılığı bizə belə deməyə əsas verir ki, mürəkkəb sintaktik vahidlər özünəməxsusluğu ilə seçilən linqvistik vahidlərdir (8). MSB-nin formalaşmasına cəlb olunan strukturların müxtəlifliyindən asılı olaraq fərqli linqvistik matrislər tətbiq oluna bilər. Aparılan təhlillər zaman linqvistik matrislərin aşağıdakı növləri müəyyən edilmişdir:

- sadə cümlələrin birləşmiş matrisi
- genişlənmiş linqvistik matrislər
- daraldılmış linqvistik matrislər
- birləşmiş linqvistik matrislər
- mürəkkəb cümlələrin birləşmiş matrisi (4, s.3-4).

Linqvistik matris anlayışı bəzən cümlələrin quruluşunu təsvir edən zaman dil modeli anlayışı ilə kəşifir. Sintaktik səviyyədə araşdırıldığı zaman sintaqmatik aspektdən cümlələrin ardıcılığı kontekstində MSB-nin həcmi birləşmiş cümlələrin sayı ilə müəyyən edilir (7). Sadə cümlələrin birləşməsindən yaranmış mürəkkəb matrislərdən daha çox rəsmi üslubda, kütləvi informasiya vasitələrində nəşr olunan yazılarda, uşaq ədəbiyyatına aid bədii ədəbiyyat nümunələrində, eləcə də, dərin məna ifadə etməyən nəsr nümunələrində istifadə olunur (9).

Genişləndirilmiş linqvistik matrislər sadə və mürəkkəb cümlələrin birləşməsindən yaranır. Bu linqvistik matrisin genişləndirilmiş kimi qəbul edilməsinə əsas səbəb hər növbəti cümlənin əvvəlkindən daha mürəkkəb quruluşa malik olmasıdır. Belə matrislərin köməyi ilə induksiya modelinə uyğun gələn xüsusidən ümumiyyə, sadədən mürəkkəbə doğru gedən düşünmə modelləri dildə ifadə olunmaq imkanı qazanır. Matrisin əvvəlində təktərkibli və ya cüttərkibli sadə cümləyə rast gəlsək də, matrisin sonunda mütləq şəkildə müxtəlif quruluşlu mürəkkəb cümlələr işlənir.

Daralmış linqvistik matrislərdə də sadə və mürəkkəb cümlələrin birləşməsindən istifadə olunur. Lakin burada əvvəlki matris növündən fərqli olaraq, hər növbəti cümlə əvvəlkindən daha sadə quruluşa malik olur. Bu matris növü daha az işlənmə tezliyində malik olmaqla yanaşı, düşünmənin deduksiya modelinə uyğun gəlir. Belə ki, bu halda ifadə tərzini mürəkkəbdən sadəyə doğru, ümumidən xüsusiyyə doğru inkişaf etmiş olur.

Birləşmiş linqvistik matrisdə həm genişləndirilmiş, həm də daralmış matris növlərindən istifadə olunmaqla yanaşı, tərkibindəki mürəkkəb cümlələrin işlənmə yerindən asılı olaraq iki növə ayrılır: mürəkkəb cümlənin ortada işləndiyi hallar, mürəkkəb cümlənin matrisin əvvəlində və ya sonunda işləndiyi hallar. Bu matris növü bədii və elmi mətnlərdə daha sıx rast gəlinən növ hesab olunur.

Mürəkkəb cümlələrin birləşmiş matrisi həm eyni tipli, həm də müxtəlif tipli mürəkkəb cümlələrin birləşməsindən yaranır. Burada əsas əlaqə növü olaraq paralell strukturlardan istifadə olunur. Bu matrisdə də, əvvəlki matris növündə olduğu kimi, daha çox bədii və elmi mətnlərdə rast gəlinir.

MSB-nin struktur tamlığına nəzər saldıqda, mətndən fərqli olaraq MSB-nin quruluşunda koheziya, məntədaxili əlaqələr, leksik, leksik-sintaktik, sintaktik, düzxətli əlaqələrə xüsusi diqqət ayrıldığı məlum olur. Digər tərəfdən, burada məntiqi, üslubi, ritmik və s. bu kimi daxili əlaqələrin rolu da danılmazdır.

Mətnin tərtibi və qavranılması prosesi ən mürəkkəb mexanizmlə zehni fəaliyyət hesab olunur ki, burada müxtəlif linqvistik və eksralinqvistik faktorlar daxili zehni fəaliyyətdən xarici zehni fəaliyyətə keçid zamanı müəllifin məqsədinin struktur elementlərini müəyyən etməyə imkan verir. Digər tərəfdən, mətnin tərtibi prosesində dilin sistematik təbiəti linqvistik vahidlərin seçimini asanlaşdırır, istənilən nitq aktında seçilmiş dil vahidinin ünsiyyətə xidmət etməsinə səbəb olur.

İşin elmi nəticəsi: MSB linqvistik vahid olaraq, öz qrammatik tərtibatı ilə seçilir və mətn komponentlərinin xüsusi ardıcılığı ilə müəyyənləşir. Xüsusi qrammatik komponentlər mətnin mikrodeyasını üzə çıxarır, müəllifin məqsədini aydınlaşdırır, mürəkkəb sintaktik vahidin leksik-qrammatik quruluşunu təyin edir. Digər tərəfdən, MSB mətn formalaşdıran element hesab olunur və mətnin əsas struktur-semantik vahidi kimi qəbul edilir. MSB və mətn ayrılmaz vahidlər hesab olunmaqla yanaşı, struktur-sintaktik, kommunikativ-sintaktik, semantik-sintaktik

cəhətləri də nəzərə alınmaqla qarşılıqlı şəkildə bir-birindən asılı şəkildə mövcud olur (6). MSB-nin mətn yaratma xüsusiyyəti bir tərəfdən sintaktik bazada linqvistik sistemi ifadə edir, digər tərəfdən isə, linqvistik strukturu sintaktik hərəkətiliklə nitqə çevirmiş olur.

Problemin elmi aktuallığı. Mürəkkəb sintaktik bütövlər iri həcmli mətnləri formalaşdıran əsas element hesab olunduğundan, bu cür mətn parçalarının əsas struktur-semantik vahid kimi təhlil edilməsi son dövrlərdə aktualıq kəsb etməyə başlamışdır. MSB və mətn bir-birindən qarşılıqlı şəkildə asılı formada mövcud olur və birincinin mətnyaratma xüsusiyyəti həm bütöv linqvistik sistemi sintaktik səviyyədə şərh edir, həm də xüsusi hərəkətiliklə mətni nitqə çevirir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə mürəkkəb sintaktik bütövü təşkil edən və xüsusi ardıcılıqla düzülmüş cümlələr qrupu sistematik dil vahidi olaraq iri mətn parçalarının daxili tərkib hissəsi kimi araşdırılır. MSB öz qrammatik tərtibatı ilə fərqlənən linqvistik vahid hesab olunduğundan, xüsusi qrammatik komponentlər bazasında mətn parçalarının leksik-qrammatik quruluşunun təyin edilməsi üsullarının təhlili məqalənin elmi yeniliyinə dəlalət edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən müəllim və tələbələr, dilçilik sahəsi üzrə tədqiqatçılar, magistr pilləsi üzrə tələbələr, doktorant və dissertantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И. Современный русский язык. Москва, 2002, 528 с.
2. Gerasimenko N.A. Complex syntactic whole as a linguistic text unit. Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriya: Russkaia filologiya 4, 177, 2012.
3. Məmmədli N., Kazımov Q., Kazımov İ. və b. Mətn dilçiliyi problemləri. Monoqrafiya. Bakı: Zərdabi nəşr MMC, 2023. 260 s.
4. Papusha I. Complex syntactic whole as a linguistic text unit. Moscow Region State University, E3S Web of Conferences 210, 21001, 2020.
5. Головкина С.Х., Смольников С.Н. Лингвистический анализ текста. Вологда, 2006. 63 с.
6. Крылова О. Ю. Коммуникативный синтаксис русского языка. Изд. 2-е, испр. и доп. М.: Книжный дом «Либроком», 2009. 176 с.
7. Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке: Учебное пособие, Москва: Высшая школа, 2004. 320 с.
8. Лурия А. Р. Язык и сознание. Под редакцией Е. Д. Хомской. Изд-во Моск. ун-та, 1979. 320 с.
9. Сергиевская Л.А. Языковая модель: перспективы развития. Болгарская русистика N 3-4, Рязань, 2004.

Г.И. Эйвазлы**Об основных компонентах сложного синтаксического целого
Резюме**

Группа предложений, расположенных в особой последовательности, используется для организации сложного синтаксического целого (ССЦ). Такие части текста выступают как системная языковая единица и как внутренний компонент больших текстовых фрагментов. В типах текстов с различным содержанием, особенно в художественных и научных текстах, предпочтение отдается сложным синтаксическим структурам, т. е. Часто используются простые и сложные предложения разных типов, абзацы, сложные синтаксические единицы и т. д.

ССЦ считается иным по своей грамматической структуре и отличается особой последовательностью текстовых компонентов. Специальные грамматические компоненты определяют лексико-грамматическую структуру текста как сложной синтаксической единицы. С другой стороны, ССЦ рассматривается как основной элемент, образующий более крупные тексты, и принимается как важнейшая структурно-семантическая единица текста. ССЦ и текст считаются неразрывными частями и существуют во взаимозависимой форме. Textoобразующее свойство ССЦ не только интерпретирует языковую систему на синтаксическом уровне, но и преобразует текст в речь с синтаксической подвижностью.

G.I. Eyvazly**On the main components of a complex syntactic whole
Summary**

A group of sentences arranged in a special sequence is used to organize a complex syntactic whole (CSW). Such text parts act as a systematic linguistic unit and as an internal component of large text fragments. In text types with different content, especially in literary and scientific texts, complex syntactic structures are preferred, i.e. simple and complex sentences of various types, paragraphs, complex syntactic units, etc. are oftenly used.

CSW is considered to be different in its grammatical structure and is distinguished by a special sequence of textual components. Special grammatical components determine the lexical-grammatical structure of a text as a complex syntactic unit. On the other hand, CSW is considered as the main element forming larger texts and is accepted as the crucial structural-semantic unit of the text. CSW and text are considered inseparable parts and exist in an intermutually dependent form. The text-forming property of CSW both interprets the linguistic system at the syntactic level and transforms the text into speech with syntactic mobility.

Redaksiyaya daxil olub: 20.11.2024

UOT 81

**SÖZLƏRİN MƏNASINI GENİŞLƏNDİRƏN MEXANİZMLƏR KİMİ
METONİMİYA VƏ METAFORA****Nigar Vaqif qızı Seyidova***Bakı Dövlət Universitetinin baş müəllimi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru***ORCID:** 0009-0005-4533-2513**E-mail:** nigar-seidova@mail.ru*Açar sözlər: metafora, metonimiya, məna, genişlənmə, mücərrəd**Ключевые слова: метафора, метонимия, значение, расширение, абстракция**Key words: metaphor, metonymy, meaning, extension, abstract*

Dildə daim dəyişikliklər baş verir, bu da sözlərin yeni mənalar qazanmasına şərait yaradır. Bu dəyişikliklər müxtəlif mexanizmlərdən qaynaqlana bilər və bunların arasında metonimiya və metafora xüsusi yer tutur. Bu mexanizmlərin necə işlədiyini və söz mənalarının genişlənməsinə necə təsir etdiyini başa düşmək dilin təkamülü və semantikasının öyrənilməsi üçün vacibdir.

Metonimiya problemi metaforalar kimi onların iki funksiyası ilə bağlıdır: a) bədii nitq yaratmaq vasitəsi kimi; b) nominasiya vasitəsi kimi. Metonimiya XIX əsrin sonu — XX əsrin əvvəllərində intensiv inkişaf edən mənaların dəyişməsi problemi ilə əlaqədar olaraq öyrənilməyə başlanılır. Q.Paul [3], Q.Şternin [4] və başqalarının əsərlərində metonimik köçürmələr tarixi köçürmələrdən biri və semantik proseslər kimi nəzərdən keçirilir. Q.Paulun “Dil tarixinin prinsipləri” kitabında ən aydın şəkildə ifadə olunan bu metonimiya anlayışı A.Ullmanın [6] əsərlərində tədqiq olunur. Burada metonimiya və metafora da tarixi semantikaya uyğun olaraq təhlil edilir [10, s. 206-225; 6]. Metonimiya və metaforanın tədqiqi metonimik və metaforik köçürmələrin təkcə dilin tarixi inkişafı yolu deyil, həm də lüğətin sinxron sistemini təşkil etmək vasitəsi olduğunu bilməklə daha da inkişaf etdi [1; 8; 10; 11].

Dildə sözlərin mənasının genişlənməsi onun dinamik və dəyişkən təbiətinin göstəricisidir. Müasir dilçilikdə sözlərin mənasının genişlənməsində müxtəlif mexanizmlərin rolu xüsusi diqqət mərkəzindədir. Bu mexanizmlər arasında metonimiya və metafora ən mühüm mövqelərdən birini tutur. Metonimiya bir sözün digərinə real və ya məcazi əlaqələr əsasında istinad etməsinə imkan yaradan vasitədir. Metafora isə obyekt və ya anlayışlar arasında oxşarlığa əsaslanaraq, mürəkkəb və ya mücərrəd fikirləri konkret obrazlar vasitəsilə çatdırmağa xidmət edir. Hər iki hadisə dilin ifadə gücünü artırmaqla yanaşı, onun semantik strukturunun zənginləşdirilməsinə əhəmiyyətli töhfə verir.

Bu araşdırmada əsas məqsəd bu mexanizmlərin dilin semantik inkişafına təsirini araşdırmaq, onların fərqli və oxşar cəhətlərini müəyyən etməkdir. Metonimiya və metafora yalnız dilçiliyin nəzəri məsələləri baxımından deyil, həm də ədəbi üslubun formalaşması və gündəlik ünsiyyətin zənginləşdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən, onların tədqiqi dilin təkamül mexanizmlərinin öyrənilməsi üçün zəruri vasitələrdən biridir.

Metod və materiallar. Bu araşdırmada metonimiya və metaforanın dilin semantik inkişafında rolunu müəyyən etmək üçün müqayisəli-təhlil metodundan istifadə edilmişdir. Araşdırma çərçivəsində metonimiya və metaforanın fərqli və oxşar xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün müqayisəli-təhlil, onların struktur və semantik funksiyalarını təsvir etmək üçün dilçiliyin təsviri metodu tətbiq edilmişdir. Kontekstual analiz yolu ilə müxtəlif mətnlərdən (ədəbiyyat, gündəlik ünsiyyət, elmi yazılar) seçilmiş nümunələrdə bu mexanizmlərin istifadəsi və kommunikativ funksiyaları araşdırılmışdır. Bu yanaşma dil sistemində metonimik və metaforik ifadələrin rolunu daha yaxşı anlamağa və onların dilin zənginləşməsinə necə töhfə verdiyini müəyyən etməyə imkan yaradır.

Metonimiya və metaforanın dilin semantik inkişafındakı rolu və fərqli funksiyaları. Metonimiyanın mənalar arasında əlaqə növlərindən biri kimi tanınması polisemantik sözün olması metonimik konstruksiyaların inkişafına təkan verən və ya məhdudlaşdıran lingvistik şərtlər (semantik və qrammatik) üzərində dayanmağa imkan verir. Metonimiya sözlərin mənaları və dilin lüğət tərkibinin artırılmasının əsas əmələ gəlmə yollarından biridir [12, s. 127]. Metonimiya bir söz və ya ifadənin mənaca yaxından digərini təyin etmək üçün istifadə edildiyi dil hadisəsidir. Metonimik köçürmələr leksik çevrilmələrin təbiətinə görə müxtəlifliyə malikdir [9]. Metaforadan fərqli olaraq, metonimiya anlayışların oxşarlığına deyil, həqiqi bitişikliyinə əsaslanır. Məsələn, “tac” sözü kral ailəsinə və ya monarxiyaya, “Hollywood” isə kino sənayesinə aid edilə bilər.

Metafora bir sözün və ya ifadənin oxşarlıq və ya bənzətmə əsasında digərini təmsil etmək üçün istifadə olunduğu dil hadisəsidir. Metafora mücərrəd və ya mürəkkəb fikirləri daha başa düşülən və konkret obrazlar vasitəsilə çatdırmağa imkan verir. Məsələn, “həyatımın günəşi” ifadəsi günəşdən sevinc və hərarət gətirən insan üçün metafora kimi istifadə olunur.

Metonimiya və metafora dil sisteminin ayrılmaz elementləridir, bu da ana dilində danışanlara mürəkkəb fikirləri ifadə etməyə və dili dəyişən reallıqlara uyğunlaşdırmağa kömək edir. Bu hadisələri öyrənmək dilin necə inkişaf etdiyini və sözlərin necə yeni mənalar qazandığını anlamaq üçün vacibdir. Bundan əlavə, metonimiya və metafora ədəbiyyatda, ritorikada və gündəlik ünsiyyətdə əsas rol oynayır, dili daha ifadəli və çevik edir.

Bu məqalənin məqsədi metonimiya və metaforanın söz mənalarının genişlənməsinə necə töhfə verdiyini ətraflı araşdırmaq, onların dilin semantik inkişafındakı rolunu təhlil etmək, müxtəlif dil və mədəniyyətlərdən nümunələr gətirərək müxtəlifliyi və zənginliyini göstərməkdir.

Metonimiya və metafora ilk baxışda oxşar görünsə də, sözlərin mənasını genişləndirmək üçün iki fərqli mexanizmdir. Onların arasında əsas fərqlər bunlardır:

1. Dəyərin köçürülməsinin səbəbi. Metonimiya cisimlər və ya hadisələr arasında real, məntiqi və ya fiziki əlaqəyə əsaslanır. Məsələn, “book” kitabın məzmununa istinad etmək üçün istifadə edilə bilər. Metafora cisimlər və ya hadisələr arasında oxşarlıq və ya bənzətmə əsaslanır. Məsələn, “günəş” sevinc gətirən bir insanı təmsil etmək üçün istifadə edilə bilər.

2. Əlaqə növü. Metonimiya bitişiklik və ya birbaşa əlaqədən istifadə edir. Məsələn, “ağ xalat” həkim mənasını verə bilər. Metafora oxşarlıq və ya bənzətmə istifadə edir. Məsələn, “bilik okeanı” nəhəng informasiyaya aiddir.

3. Dil təsiri. Metonimiya tez-tez dildə qənaətə və ifadələrin sadələşdirilməsinə səbəb olur, çünki anlayışlar arasında mövcud əlaqələrdən istifadə edir. Metafora mürəkkəb və mücərrəd fikirləri konkret obrazlar vasitəsilə ifadə etməyə imkan verən yeni, obrazlı ifadələr yaradaraq

dili zənginləşdirir.

Hər iki mexanizm dil yaradıcılığında mühüm rol oynayır, ana dilində danışanlara fikirlərini ifadə etmək üçün yeni yollar tapmağa və dili dəyişən reallıqlara uyğunlaşdırmağa kömək edir. Metonimiya və metafora ədəbiyyatda, ritorikada və gündəlik ünsiyyətdə geniş istifadə olunur, dili daha ifadəli və çevik edir.

Metonimiya və metaforanın semantik mexanizmləri. Metonimiya və metaforanın tədqiqi dilin necə inkişaf etdiyini və sözlərin necə yeni mənalar qazandığını anlamaq üçün vacibdir, bu da semantik dəyişiklik və dilin təkamül dinamikasını daha yaxşı başa düşməyə kömək edir. Çünki “dil, əsasən, milli düşüncə strukturu ilə sıx əlaqədədir” [7, s. 15]. İngilis dilində metonimiya tez-tez məntiqi və ya fiziki əlaqəyə əsaslanaraq bir anlayışı digəri ilə əvəz etməklə sözlərin mənasını genişləndirmək üçün istifadə olunur.

1. Məzmun əvəzinə konteyner. “Cup” sözü tərkibindəki çay və ya qəhvəyə istinad etmək üçün istifadə edilə bilər. Məsələn, “Would you like a cup” (Bir fincan istərdinizmi?) — bu halda “fincan” metonimik olaraq stəkandakı içkini ifadə edir.

2. Tam yerinə hissə (sinekdoxa). “Hands” müəyyən bir sahədə çalışan insanlara aid ola bilər. Məsələn, “Many hands make light work” (Bir çox əl işi yüngülləşdirir) — Burada “əllər” bir işə kömək edən insanlara göstərmək üçün istifadə olunur.

3. Hissə əvəzinə tam. “The White House” çox vaxt Birləşmiş Ştatların administrasiyası və ya prezidentliyinə istinad etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, The White House issued a statement (Ağ Ev bəyanat yayıb) — Burada “Ağ Ev” dedikdə, metonimik olaraq prezident ofisi nəzərdə tutulur.

4. Müəssisənin əvəzinə yer. “Wall Street” maliyyə icması və ya maliyyə institutlarına istinad etmək üçün istifadə edilə bilər. Məsələn, “Wall Street reacts to the news” (Uoll Strit xəbərlərə reaksiya verir) — Burada “Uoll Strit” metonimik olaraq maliyyə sənayesi və onun iştirakçılara aiddir.

5. Hərəkət əvəzinə alət. Pen yazı fəaliyyətini təmsil etmək üçün istifadə edilə bilər. Məsələn, “He earns his bread by the pen” (Çörəyini qələmlə qazanır) — burada “qələm” metonimik olaraq yazı əməliyyatını bildirir.

Bu nümunələr ingilis dilində metonimiyanın artıq qurulmuş assosiasiyalardan və anlayışlar arasında əlaqələrdən istifadə etməklə ifadələri qısaltmağa və ünsiyyəti sadələşdirməyə necə kömək etdiyini nümayiş etdirir.

Metafora ingilis dilində əsas rol oynayır, konkret obrazlar vasitəsilə mürəkkəb və ya mücərrəd fikirləri çatdırmağa kömək edir. İngilis dilindən bəzi metafora nümunələrinə nəzər salaq:

1. Life is a journey “Həyat bir səyahətdir”. Bu metaforada “yol” həyat yoluna və ya prosesinə istinad etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, “He’s at a crossroads in his life” (O, həyatında yol ayrıcındadır) — burada “yol ayrıcıları” məcazi mənada insanın həyatında mühüm seçim və ya dəyişiklik dövrünə işarə edir.

2. Time is money “Vaxt puldur”. Bu metafora zamanın və onun iqtisadi dəyərini ifadə etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, “Time is money, so let’s not waste it” (Vaxt puldur, ona görə də onu boş yerə sərf etməyə) — burada “vaxt” məcazi mənada məqsədlərə çatmaq üçün istifadə oluna bilən resursdan bəhs edir.

3. Heart is a stone “Ürək bir daşdır”. Bu metafora soyuq və hissiz xarakterə malik bir insanı təsvir etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, “She has a heart of stone” (Onun daş ürəyi var) —

burada “daş ürək” metaforik olaraq insanın empatiyasının və ya həssaslığının olmamasını təsvir edir.

4. Love is a fire “Sevgi atəşdir”. Bu metaforada “atəş” ehtiras və ya hissin intensivliyini göstərmək üçün istifadə olunur. Məsələn, “Their love burned brightly” (Onların sevgisi işıq saçdı) — burada “burned brightly” güclü və ehtiraslı hissləri metaforik şəkildə təsvir edir.

5. Education is the key to success “Təhsil uğurun açarıdır”. Bu metafora həyatda məqsədlərə çatmaqda təhsilin əhəmiyyəti fikrini ifadə etmək üçün istifadə olunur. Burada “key” metaforik olaraq uğur əldə etmək üçün amil və ya vasitələri ifadə edir.

Bu nümunələr ingilis dilində metaforaların ifadəni necə zənginləşdirdiyini və mürəkkəb ideyaları və ya konsepsiyaları konkret təsvirlər vasitəsilə çatdırmağa kömək etdiyini, dili daha ifadəli və emosional cəhətdən zəngin etdiyini nümayiş etdirir.

Bu nümunələr ingilis dilində metaforaların ifadəni necə zənginləşdirdiyini və mürəkkəb ideyaları və ya konsepsiyaları konkret təsvirlər vasitəsilə çatdırmağa kömək etdiyini, dili daha ifadəli və emosional cəhətdən zəngin etdiyini nümayiş etdirir. Metonimiya və metaforanı müqayisə etmək, sözlərin mənasını genişləndirmək üçün istifadə olunan linqvistik mexanizmlər kimi onların fərqli və oxşar cəhətlərini daha yaxşı anlamağa kömək edir.

Metonimiya fiziki, məntiqi və ya mədəni əlaqəyə əsaslanaraq bir obyektə və ya anlayışa digəri vasitəsilə istinad etmək üçün istifadə olunur. Əsas olaraq anlayışlar arasında mövcud əlaqələrə və ya assosiasiyalara əsaslanaraq, onu daha sadə və faktiki edir. Metafora oxşarlıq və ya bənzətmə əsasında bir obyektə və ya anlayışa digəri baxımından istinad etmək üçün istifadə olunur. Məsələn: İdeyalar yeməklə assosiasiya edilir: “That’s a really meaty idea” (Həqiqətən mənalı fikirdir) – burada meaty “ətli” məcazi mənada məzmunla dolu ideya deməkdir. Qəzəb oddur: “He was burning with rage” (Qəzəbdən yanırdı) — burada burn “yanmaq” onun qəzəbinin şiddətini məcazi şəkildə ifadə edir. Həyat bir oyundur: “He plays his cards close to his chest” (Kartlarını açmır) — burada “plays his cards” kartları ilə oynayır məcazi mənada gizlilik və hərəkətlərdə ehtiyatlılıq deməkdir. Məlumat yüngüldür: “She was kept in the dark about the plans” (Ona plan haqqında deyilmirdi) — burada “kept in the dark” (qaranlıqda qalmaq) metaforik olaraq məlumat çatışmazlığı deməkdir. Beyin kompüterdir: “He’s trying to program his mind to think positively” (O, zehni müsbət düşünmək üçün proqramlaşdırmağa çalışır) – burada “program his mind” aqlını proqramlaşdırmaq məcazi mənada təlim və düşüncə tərzinizi dəyişdirmək deməkdir.

Nəticə. Hər iki hadisə dildə mühüm rol oynayır, onu zənginləşdirir, daha çevik və ifadəli edir. Metonimiya və metafora sözlərin mənasının genişləndirilməsində və linqvistik ünsiyyətin zənginləşməsində mühüm rol oynayan linqvistik ifadənin iki əsas mexanizmidir.

Müqayisə kontekstində metonimiya və metafora mənənin ötürülməsi üçün müxtəlif əsaslara, müxtəlif növ əlaqələrə, dildə müxtəlif təsirlərə malikdir. Metonimiya tez-tez konkret və dəqiq istinadları çatdırmaq üçün istifadə olunur, metafora isə emosional və ya mücərrəd məlumatları çatdırmaq üçün istifadə olunur.

Bu hadisələrin hər ikisi dil yaradıcılığında, ədəbiyyatda, ritorikada və gündəlik ünsiyyətdə mühüm rol oynayır, dili daha çevik, ifadəli və mürəkkəb fikirləri çatdırmaq qabiliyyətinə malikdir. Metonimiya və metafora arasındakı fərqləri və oxşarlıqları başa düşmək linqvistik strukturları və onların auditoriyaya təsirini daha yaxşı təhlil etməyə kömək edir.

Problemin aktuallığı. Metonimiya və metafora yalnız dilçilik nəzəriyyəsi üçün deyil, həm də gündəlik ünsiyyətdə, ədəbi yaradıcılıqda və tədris prosesində mühüm rol oynadığından müasir dövrdə dilin dəyişkənliyi və ifadə vasitələrinin zənginləşdirilməsi baxımından bu mexanizmlərin funksional xüsusiyyətlərinin araşdırılması aktualıq kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Araşdırma çərçivəsində təqdim olunan müxtəlif dillərdən alınmış praktik nümunələr bu mexanizmlərin universal və spesifik xüsusiyyətlərini üzə çıxarır və dilin təkamül dinamikasının yeni aspektlərini ortaya qoyur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Metonimiya və metaforanın dilə təsirini anlamaq, lingvistik analizlər üçün təməl yaratmaqla yanaşı, gündəlik ünsiyyətdə və ədəbi yaradıcılıqda ifadələrin daha çevik və təsirli istifadəsinə şərait yaradır. Ədəbiyyat və ritorika sahələrində, həmçinin tədris prosesində bu mexanizmlərin öyrənilməsi dili zənginləşdirir, nitq mədəniyyətini inkişaf etdirir və insanlara mürəkkəb fikirləri sadə və təsirli yollarla ifadə etmək imkanı verir. Eyni zamanda, bu tədqiqat dilin semantik inkişafını araşdırmaqla, müxtəlif dillər və mədəniyyətlər arasında tərcümə və ünsiyyətin effektivliyini artırmağa xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Birkenmaier, W.: Einführung in das vergleichende Studium des deutschen und russischen Wortschatzes. Tübingen: Francke Verlag, 1987. 175 s.
2. Fritz, G.: Bedeutungswandel im Deutschen: Neuere Methoden der diachronen Semantik. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1974. 126 s.
3. Paul, H. Prinzipien der Sprachgeschichte. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1975. 428 s.
4. Stern, G.: Allgemeine Theorie des Bedeutungswandels. In: Dinser, G. (Hrsg.) Zur Theorie der Sprachveränderung. Skripten Linguistik und Literaturwissenschaft 3. Kronberg /Ts., 1974, 67-112.
5. Ullman, S.: Semantics. An Introduction to the Science of Meaning. Oxford, 1964. 127 p.
6. Ullman, S.: Grundzüge der Semantik. Die Bedeutung in sprach— wissenschaftlicher Sicht. Berlin: W. de Gruyter, 1967. 347 s.
7. Габибова, К.А. Творческий аспект языка: [Электронный ресурс] / К.А.Габибова, З.С.Гусейнова // Scientific discussion, — 2019. 29, — с. 15-17. URL: https://www.researchgate.net/publication/375120777_TVORCESKIJ_ASPEKT_AZYKA
8. Гинзбург Е.Л. Конструкции полисемии в русском языке: Таксономия и метонимия. М.: Наука, 1985. 223 с.
9. Метонимия и её виды. Синекдоха: [Электронный ресурс] / URL: https://kamgift.kamch.muzkult.ru/media/2020/04/22/1255579286/Zanyatie_5_Metonimiya_i_eyo_vidy._Sinekdoxa.pdf
10. Новиков Л.А. Семантика русского языка. М.: Высш. шк., 1982. 272 с.
11. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. М.: Наука, 1973, 280 с.
12. Якобсон Р. О. Два аспекта языка и два типа афотических нарушений II Теория метафоры. М.: Прогресс, 2010. – с. 110–132.

H.V. Сеидова**Метонимия и метафора как механизмы расширения значения слов****Резюме**

В данной статье исследуется сравнительный анализ метонимии и метафоры как механизмов расширения значений слов в языке. Метонимия - это явление, когда одно слово или фраза используется для обозначения другого на основе существующих отношений или ассоциаций, что часто приводит к экономии языка и упрощению выражений. С другой стороны, метафора использует сходство или аналогию между объектами или понятиями для передачи абстрактных или сложных идей через конкретные образы, делая язык более выразительным и эмоционально богатым. В статье подробно анализируются причины передачи смысла, виды общения, влияние на язык и примеры употребления обоих случаев. Понимание различий и сходств метонимии и метафоры не только в лингвистических исследованиях, но и в повседневном общении и литературном творчестве помогает обогатить язык и расширить возможности выражения.

N.V. Seyidova**Metonymy and metaphor as mechanisms of expanding the meaning of words****Summary**

This article explores a comparative analysis of metonymy and metaphor as mechanisms for expanding the meanings of words in language. Metonymy is the phenomenon where one word or phrase is used to refer to another based on an existing relationship or association, often resulting in an economy of language and simplification of expressions. On the other hand, metaphor uses similarity or analogy between objects or concepts to convey abstract or complex ideas through concrete images, making language more expressive and emotionally rich. The article analyzes in detail the causes of meaning transfer, the types of communication, the effects on the language and the usage examples of both cases. Understanding the differences and similarities between metonymy and metaphor not only in linguistic research, but also in everyday communication and literary creativity helps to enrich the language and expand the possibilities of expression.

Redaksiyaya daxil olub: 26.11.2024

UOT 81

**MODALLIQ, ZAMAN VƏ MƏKAN KATEQORİYALARININ DİALOJİ
DİSKURSUN KONSEPTUALLAŞMASINDA ROLU****Səbinə Vilayət qızı İsmayılova***Bakı Dövlət Universitetinin baş müəllim,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru***ORCID:** 0000-0002-0737-1280**E-mail:** sabina.ismayilova.88@gmail.com*Açar sözlər:* diskurs, dialoq, modallıq, konseptuallaşma, epistemik məzmun*Ключевые слова:* дискурс, диалог, модальность, концептуализация, эпистемическое содержание*Key words:* discourse, dialogue, modality, conceptualization, epistemic content

Giriş. Dialoji diskurs insan ünsiyyətinin əsas forması olaraq gündəlik həyatın, ədəbi yaradıcılığın və peşəkar fəaliyyətin mərkəzində dayanır. Müasir cəmiyyətin sürətli inkişafı və informasiya mübadiləsinin intensivləşməsi ünsiyyətin dinamikasını daha da mürəkkəbləşdirir. Bu şəraitdə qrammatik vasitələrin dialoji diskursda konseptuallaşma prosesindəki rolu xüsusi aktualıq qazanır. İnsanlar arasında mənaların birgə qurulması və ideyaların paylaşılması üçün qrammatik strukturlar əsas vasitə kimi çıxış edir. Bu mövzunun öyrənilməsi yalnız linqvistik nəzəriyyə üçün deyil, həm də tərcümə, dil tədrisi və nitq patologiyası sahələrində praktik təbiqlər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki “*diskurs səviyyəsində nəzərdən keçirdikdə qrammatik səviyyədəki obyektiv modallıq subyektiv kimi və subyektiv modallıq obyektiv kimi (xüsusilə də əbədi-bədii diskursda) qiymətləndirilə bilər. Bu isə modallığın yalnız qrammatika səviyyəsində nəzərdən keçirilməsinin yetərli olmadığını göstərir*” [7, s. 21].

Digər tərəfdən, qloballaşma və çoxmədəniyyətli cəmiyyətlərin formalaşması ilə, fərqli dillər və mədəniyyətlər arasında ünsiyyət daha geniş miqyasda aktualıq qazanır. Bu kontekstdə qrammatik vasitələrin konseptuallaşma prosesindəki rolu, müxtəlif dillərin sintaktik və semantik xüsusiyyətlərini anlamağa kömək edir. Həmçinin, bu mövzu, süni intellekt və maşın tərcüməsi kimi sahələrdə də mühüm yer tutur, çünki qrammatik vasitələrin düzgün işlənməsi, dialoji diskursun daha təbii və səmərəli modelləşdirilməsini təmin edir. Buna görə, dialoji diskursda qrammatik vasitələrin konseptuallaşmasının tədqiqi, müasir dilçilik və texnologiya sahələrində aktuallığını qoruyur və daha geniş araşdırmalara ehtiyac yaradır.

“*Monoloji və dialoji mətnlərdə məntiqi-semantik səciyyəni araşdırarkən morfoloji və sintaktik normalara diqqət yönəlir, sintaktik bütövlər arasında əlaqə formaları üzə çıxır. Bu əlaqə formaları aşağıdakılardır: eynizamanlıq, qarşılaşdırma, ardıcılıq, səbəb-nəticə, sadalama, müqayisə, aydınlaşdırma*” [5, s. 6]. Deməli, monoloji diskurs kimi, dialoji diskurs da insan ünsiyyətinin mərkəzində dayanır və danışıq iştirakçıları arasında qarşılıqlı fikir mübadiləsinə təmin edən bir prosesdir. Bu diskurs növündə qrammatik vasitələrin rolu böyükdür, çünki onlar təkcə fikrin strukturunu qurmağa deyil, həm də konseptuallaşma prosesinə təsir edir. Konseptuallaşma, insan beynində abstrakt və konkret anlayışların formalaşması və ifadə olunması pro-

sesi kimi dilin semantik və qrammatik quruluşlarının təhlili üçün vacib anlayışdır. “*Mental leksikonumuza daxil olan sözlər söz toruna düşərək qavramlaşma (konseptuallaşma) prosesinə məruz qalır*” [6, s. 163]. Bəsit şəkildə ifadə etsək, konseptuallaşma insan beynində hadisələr, obyektlər, anlayışlar və ya fikir strukturlarının formalaşdırılması və mənalandırılması prosesidir. Bu proses dil vasitəsilə dünyanın qavranılması və bu qavrayışın semantik strukturlara çevrilməsini təmin edir. Konseptuallaşma dilin semantik və qrammatik quruluşlarının tədqiqində mərkəzi rol oynayır, çünki insanların dünya haqqında anlayışlarını necə formalaşdırdığını və bu anlayışları necə ifadə etdiyini izah edir. Konseptuallaşma həm fiziki obyektləri (məsələn, “ev”, “ağac”), həm də abstrakt anlayışları (məsələn, “sevgi”, “ədalət”) insan təfəkküründə, idrakında mənalandırmaq üçün istifadə olunan bir mexanizmdir. Dil konseptuallaşmanın əsas vasitəsidir, çünki o, insan təcrübəsini təsvir etmək və paylaşmaq üçün vasitə təmin edir. Qrammatik strukturlar, semantik elementlər və kontekstual göstəricilər anlayışların necə qurulduğunu və ünsiyyət zamanı necə ötürüldüyünü göstərir. Məsələn, keçmiş zaman forması (“getdi”) bir hadisənin artıq baş verdiyini, gələcək zaman forması (“gedəcək”) isə bir hadisənin baş verəcəyini konseptual olaraq çatdırır. Konseptuallaşma insan düşüncəsinin və dilin inteqrasiyası ilə dünyanı qavramaq və mənalandırmaq üçün əsas mexanizmdir. “*Dilin bu prosesdəki rolu insan ünsiyyətini daha dərinəndən anlamaq və müxtəlif elmi sahələrdə bu anlayışı tətbiq etmək üçün mühüm bir təməl yaradır*” [3, s. 93].

Bu məqalədə dialoji diskursda qrammatik vasitələrin konseptuallaşma prosesində oynadığı rola diqqət yetiriləcəkdir.

Dialoji diskursun xüsusiyyətləri. Dialoji diskurs iştirakçıların bir-biri ilə qarşılıqlı təsirini, fikir mübadiləsini və mənaların birgə yaradılmasını əhatə edir. Bu cür diskurs spontanlıq, çeviklik və kontekstdən asılılıq kimi xüsusiyyətlərə malikdir. “*Bədii əsərlərdən seçilən dialoqları şifahi nitq və yaxud danışq dili materialı kimi tədqiq etmək diskursdan mətnə keçid yaradır. Yəni araşdırmanın obyektini diskurs deyil, mətn olur. Şifahi nitqin mətnə çevrilməsi prosesində kommunikasiya iştirakçılarının nitq axtarı intonasiya, emosionallıq nəzərə alınmazsa öz struktur-qrammatik, leksik xüsusiyyətlərini saxlayır. Bədii mətnə dialoq replikalari nitq qüsurlarından, dialekt elementlərindən, tələffüz çatışmazlıqlarından təmizlənir. Bu cəhətlər diskursiv təhlildə az relevantdir. Dialoq mətnlərini diskursa yaxınlaşdıran dialoqun, ünsiyyətin baş verməsi və davam etməsini təsvir edən, verballaşdıran əsas vasitə müəllif şərtləri, yaxud müəllif nitqidir*” [2, s. 238] Bu mütəhdə qrammatik vasitələr, məsələn, modal ifadələr, zaman və məkan göstəriciləri, sual strukturları və intonasiya vasitəsilə mənanın qurulmasında əsas rol oynayır. Dialoji diskursda konseptuallaşma təkcə semantik elementlər vasitəsilə deyil, həm də qrammatik strukturların birləşməsi ilə təmin olunur.

Modallıq və Epistemik Məzmunun konseptuallaşmada rolu. Modallıq vasitələri danışanın və ya dinləyənin fikir və mövqeyini ifadə etmək üçün vacibdir. Məsələn, “Ola bilər ki, gələcək” ifadəsində “ola bilər” modal köməkçi feili qeyri-müəyyənlik və ehtimal anlayışını konseptual çərçivədə formalaşdırır. Dialoji diskursda bu cür vasitələr danışq tərəflərinin fikirlərini dəyərləndirmək və qarşılıqlı təsir prosesində rolunu müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunur. “*Modallıq bütün dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də ünsiyyəti təmin edən ən mühüm nitq vahidlərindəndir və bu kateqoriya dilin ifadə planından tutmuş onun məzmun planınadək, dilin adlandırma (işarəetmə) funksiyasından tutmuş onun idarəetmə, yəni kommunikativ vəzifəsinə qədər çoxlu sayda qrammatik məsələləri əhatə edir*” [1, s. 50]. Dialoji

diskursda modallıq və epistemik məzmun iştirakçıların fikirlərini, münasibətlərini və mövqelərini ifadə etməkdə əsas rol oynayır. “Söyləm semantik baxımdan iki hissəyə bölünə bilməz. Məna cəhətinə görə cümlə tamdır. Semantika modallıqdan doğur və kommunikasiya prosesində reallaşır” [7, s. 11]. Modallıq danışanın məlumatın doğruluğu, mümkünsüzlüyü, ehtimalı və ya vacibliyi ilə bağlı mövqeyini göstərən qrammatik kateqoriyadır. Epistemik məzmun isə danışanın biliyi və ya inancları əsasında ifadə olunan mənəvi dəyərləndirmələri əhatə edir. Bu vasitələr diskursun strukturunda və mənaların konseptuallaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki onlar danışıq iştirakçıların fikirlərinin məntiqi və emosional çərçivələrini müəyyən edir.

“*Dialoglarda interaksiyanın, iştirakçıların bir-birinə nitq təsirləri baş verir və bu təsirlər qarşılıqlıdır. Real gerçəklikdə ünsiyyət prosesində tərəflərin replikalarının bir-birinə təsiri bu ünsiyyətdə iştirak edənlərə məlum olur*” [2, s. 239]. Modallıq vasitəsilə danışan müəyyən bir vəziyyətin mümkünlüyünü, zəruriliyini və ya qeyri-müəyyənliyini vurğulayır. Məsələn, “Ola bilər ki, geciksin” ifadəsində “ola bilər” epistemik modal feil kimi qeyri-müəyyənliyi və ehtimalı konseptual çərçivədə formalaşdırır. Bu, dinləyicinin danışılan hadisəni necə qavrayacağına birbaşa təsir edir və diskursun mənəvi çərçivəsini müəyyən edir. “*Modallıq kateqoriyasının mətnə yaranan yeni ifadə vasitələrinin və ona cümlədən gələn vasitələrin qarşılıqlı təsiri və kəsişməsi mətnin xüsusi modal polifonizmini yaradır, özü də hər dəfə bu və ya digər fikir ifadəçiləri özünəməxsus tərzdə bölünür və bütün mətni, onun ümumi modal tərtibatını dəstəkləyən modal “tor” yaradır*” [7, s. 12] Eyni zamanda, epistemik məzmun vasitəsilə danışanın biliyi, gümanı və ya inamı diskursun əsas istiqamətini müəyyənləşdirir. Məsələn, “Məncə, o razılaşacaq” ifadəsində “məncə” epistemik məzmun danışanın subyektiv fikrini ifadə edərək mənanı daha konkret və şəxsiyyətlə əlaqəli edir.

Modallıq və epistemik məzmun dialoji diskursda iştirakçılar arasında qarşılıqlı təsirin qurulmasında əsas vasitədir. Modal ifadələr danışıq tərəfləri arasında razılığın və ya mübahisənin əsasını qoyur. Məsələn, “Sən bu məsələni həll etməlisən” ifadəsində “həll etməlisən” modal forması zəruriliyi vurğulayaraq diskursun tonunu müəyyən edir. Digər tərəfdən, epistemik məzmun tərəflər arasında məlumatın paylaşılmasını tənzimləyir və iştirakçıların birgə konseptuallaşma prosesini təşviq edir. Məsələn, “Deyəsən, biz səhv etmişik” ifadəsində “deyərsən” qeyri-müəyyənlik və qarşılıqlı razılaşma üçün zəmin yaradır.

Modallıq və epistemik məzmun yalnız məzmunun semantik strukturu üçün deyil, həm də sosial və emosional aspektlər üçün əhəmiyyətlidir. Onlar iştirakçıların münasibətini, emosional vəziyyətini və sosial statusunu ifadə etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, “Görünür, bu iş alınmayacaq” ifadəsində “görünür” danışanın emosional və sosial mövqeyini çatdırır, bu da diskurs iştirakçıların mənanı necə qəbul edəcəyinə təsir edir. Dialoji diskursda modallıq və epistemik məzmun mənanın konseptuallaşmasında iştirakçılar arasında fikir mübadiləsinin və qarşılıqlı təsirin qurulmasında mühüm rol oynayır. Onlar danışıqın semantik və pragmatik aspektlərini tənzimləməklə yanaşı, sosial və emosional çərçivələrin formalaşmasına da xidmət edir. Bu vasitələrin funksionallığının öyrənilməsi diskursun qurulması, nitq aktlarının analizi və ümumilikdə dilin semantik inkişafının başa düşülməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Zaman və məkan kateqoriyalarının dialoji diskursun konseptuallaşmasında rolu. Zaman və məkan göstəriciləri dialoji diskursun məzmununu strukturlaşdırmaqla yanaşı, iştirakçıların təcrübələrinin paylaşılmasında da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, “Sabah görüşürük” ifadəsində “sabah” zaman göstəricisi konseptual məzmunun gələcəyə yönəldilməsini

təmin edir. Qeyd edilir ki, “predikativlik registrin nüvəsində durduğu üçün tamamlanan informasiyadakı zaman və şəxs münasibətləri, bu münasibətləri əmələ gətirən qrammatik vasitələrin registri tərkibində xüsusi mövqe tutmasını aşkara çıxarır” [4, s. 50]. Deməli, registrin nüvəsində predikativliyin dayanması, dialoqun əsas semantik mərkəzinin məhz predikativ strukturlar üzərində qurulduğunu ifadə edir. Bu, hər bir ifadənin konkret zaman və şəxsə aid olması ilə diskursun dinamikasını təmin edir. Tamamlanan informasiyada zaman və şəxs münasibətləri, yəni hadisələrin başvermə vaxtı (məsələn, keçmiş, indiki və ya gələcək) və bu hadisələrin hansı şəxs tərəfindən icra olunduğu, dialoji diskursun semantik çərçivəsini təşkil edir. Bu münasibətlər, danışıqın mənasını anlamaq və iştirakçılar arasında mənalarnın qurulması üçün zəruridir. Dialoji diskursun əsas məqsədi ünsiyyət zamanı iştirakçılar arasında mənalarnın qurulması və paylaşılmasıdır. “Nitq situasiyasının dəyişməsi dialoji və poliloji nitq üçün səciyyəvidir. Belə ünsiyyətdə həm stimuly, həm də cavab reaksiyaları olur. Diskursun kommunikativ mənzərəsindən bəhs edərkən, bədii diskursda monoloji nitqdən dialoji nitqə keçid yerlərini ilk növbədə ayırmaq olur. Nitq situasiyasında dəyişmə ilə səciyyəli digər kommunikativ hissələr dialoqun nitq aktları səviyyəsində təhlili əsasında müəyyənləşdirilir. Bu zaman müəllif nitqində nitq situasiyasının verballaşması halları da nəzərə alınır” [2, s. 240]. Zaman və məkan kateqoriyaları bu prosesdə mühüm əhəmiyyət daşıyır, çünki onlar danışıqın kontekstini və strukturunu təmin edir, iştirakçıların ünsiyyət çərçivəsində hadisələri və fikirləri konseptual olaraq təşkil etməsinə şərait yaradır. Bu kateqoriyalar danışıqın tək-cə məzmununu deyil, həm də onun dinamikasını formalaşdırır.

Zaman kateqoriyası danışıqın ardıcılığını və hadisələrin xronologiyasını müəyyən edir. Bu, danışanların fikirlərini konkret bir zaman çərçivəsində yerləşdirməyə və dinləyicilərin həmin hadisəni düzgün anlamasına imkan yaradır. Məsələn, “Dünən görüşdük” ifadəsi zaman zərfi vasitəsilə hadisəni keçmişə aid edərək dinləyicinin təsəvvüründə konkret bir anı konseptual olaraq formalaşdırır. Eyni şəkildə, məkan göstəriciləri, məsələn, “Burada baş verdi” ifadəsi hadisənin coğrafi və ya fiziki çərçivəsini müəyyənləşdirir. Bu cür göstəricilər iştirakçıların diqqətini konkret bir məkan və zamana yönəldərək mənanı daha aydın edir.

Zaman və məkan göstəriciləri diskurs iştirakçılarının ortaq konteksti daha asan qurmasına imkan verir. Məsələn, “İki saat sonra görüşəcəyik” ifadəsi zamanı konkretləşdirərək iştirakçıların birgə fəaliyyətini planlaşdırmasına yardım edir. Eyni zamanda, “Bu otaqda danışdıq” kimi ifadələr məkanı konkretləşdirərək diskursun məzmununu daha kontekstual edir. Bu proses danışıq tərəfləri arasında anlaşmanın qurulmasına və fikirlərin qarşılıqlı şəkildə konseptual çərçivədə yerləşdirilməsinə şərait yaradır.

L.B. Karpenko rus və bolqar dillərində məkan kateqoriyasının konseptuallaşmasını üqayisəli şəkildə təhlil edərkən qeyd edir ki, “məkan anlayışları dilin bir neçə səviyyəsində (leksik, morfoloji, sintaktik və s.) təmsil olunur. Bu vasitələr məkan anlayışını yalnız dil strukturlarında deyil, eyni zamanda danışıq aktlarının mənasını qurmaqda da əhəmiyyətli edir... Rus dilində məkanın konseptuallaşdırılmasında fiziki məkan anlayışına xüsusi diqqət yetirilir. Bu, rus dilində məkan əsaslı ifadələrin, metaforların və frazeoloji vahidlərin daha geniş istifadəsi ilə özünü göstərir. Məsələn, “на дворе” ifadəsi məkanın semantik mənasını genişləndirərək zaman və sosial vəziyyətləri də əhatə edir” [8, s. 11].

Zaman və məkan kateqoriyaları diskursun dinamikasını və inkişafını istiqamətləndirir. Za-

man göstəriciləri hadisələrin başvermə ardıcılığını və gələcəkdə gözlənilən nəticələri konseptual olaraq proqnozlaşdırmağa imkan verir. Məsələn, “Sabah layihəni təqdim edəcəyik” ifadəsi gələcək zaman anlayışını vurğulayaraq iştirakçıların diqqətini gələcək fəaliyyətlərə yönəldir. Məkan kateqoriyaları isə diskursun fiziki çərçivəsini təşkil edir və iştirakçılar arasında oriyentasiya təmin edir. Məsələn, “Parkda görüşəcəyik” ifadəsi fiziki məkan anlayışını dəqiqləşdirərək diskursun məqsədini konkretləşdirir. Məsələn, qeyd edilir ki, “... *dildə məkanın konseptuallaşdırılması semantik-qrammatik dominant kimi fikrin ifadəsini təşkil edən bir sxem, dünyanın qavrayışını formalaşdırın və əks etdirən özünəməxsus bir matrisə rolunu oynayır. Bu məkan matrisi yalnız rus dilinin daşıyıcılarının danışq praktikasında deyil, həm də fərdi müəlliflərin dünya mənzərələrində özünü göstərir və müxtəlif bədii paradigmalarda özünəməxsus bir ifadə tapır*” [8, s. 14]. Məkanın konseptuallaşdırılması dilin leksik və qrammatik vasitələrlə məkan anlayışını necə təsvir etdiyini ifadə edir. Bu proses, dilin məkan münasibətlərini (harada, hara, nə vaxt və s.) strukturlaşdıraraq, fikirləri ifadə etməyin əsas vasitəsi kimi çıxış edir. Azərbaycan dilində də məkan konseptuallaşdırması bəzi hallarda oxşar funksiyalar yerinə yetirir, məsələn, “evdə” (mövqe), “evə” (istiqlal) kimi qrammatik formalar vasitəsilə. Məkan matrisi, yəni fikrin quruluşunda və dünyanın dil vasitəsilə qavranılmasında mərkəzi element kimi çıxış edən məkan əlaqələri, dilin semantikasını formalaşdırır. Rus dilində bu matris daha geniş istifadə olunur, çünki məkan ifadələri yalnız konkret obyektlərə deyil, zaman, səbəb, məqsəd kimi abstrakt anlayışlara da şamil edilir (məsələn, “из-за ревности” – “qısqanclıq səbəbindən”). Azərbaycan dilində bu cür ifadələr ümumiyyətlə leksik və ya daha az təfərrüatlı qrammatik vasitələrlə ifadə olunur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, rus dilində məkan göstəriciləri gündəlik danışqda, bədii ədəbiyyatda və fərdi müəlliflərin əsərlərində geniş istifadə olunur. Məsələn, “на дворе зима” ifadəsi ilə həm məkan (“həyətdə”), həm də zaman (“qış mövsümü”) nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilində isə məkan göstəriciləri bəzən daha məhdud semantik imkanlarla işlədilir, məsələn, “həyətdə qışdır” ifadəsi yalnız məkan anlamını vurğulayır, zaman aspektini dolaylı yolla çatdırır.

Zaman və məkan kateqoriyaları tək-cə obyektiv konteksti deyil, həm də sosial və emosional mənaları formalaşdırır. Məsələn, “Bu küçədə uşaqlığım keçib” ifadəsində məkan göstəricisi emosional bağlılığı və nostalji hissini ifadə edir. Zaman göstəriciləri isə sosial əlaqələri və hadisələrin kollektiv yaddaşda necə saxlandığını vurğulaya bilər. Məsələn, “O hadisə 10 il əvvəl baş verdi” ifadəsi zaman anlayışı vasitəsilə hadisənin sosial əhəmiyyətini qeyd edir. Zaman və məkan kateqoriyaları dialoji diskursun konseptuallaşmasında iştirakçıların ortaq bir məna məkanını yaratmasına və qarşılıqlı anlaşma qurmasına imkan yaradan əsas vasitələrdir. Onlar hadisələri və fikirləri xronoloji və coğrafi olaraq strukturlaşdırır, konteksti təmin edir və diskursun dinamikasını istiqamətləndirir. Bununla yanaşı, sosial və emosional mənaların formalaşmasında mühüm rol oynayaraq, diskurs iştirakçılarının nitqi daha zəngin və mənalı edir. Bu kateqoriyaların öyrənilməsi, insan ünsiyyətinin semantik və pragmatik aspektlərinin dərinləşdirilməsinə mühüm töhfə verir.

Nəticə. Araşdırma göstərir ki, dialoji diskursda qrammatik vasitələr, o cümlədən modallıq, epistemik məzmun, zaman və məkan kateqoriyaları konseptuallaşma prosesində mühüm rol oynayır. Bu vasitələr vasitəsilə danışq iştirakçıları arasında mənaların qurulması və paylaşılması təmin edilir. Xüsusilə modallıq və epistemik məzmun vasitələri ünsiyyət prosesində iştirakçıların münasibətlərini, fikirlərini və sosial mövqelərini ifadə edərək, diskursun strukturunu

və semantik çərçivəsini formalaşdırır.

Zaman və məkan kateqoriyaları diskursun kontekstini müəyyənləşdirən əsas vasitələrdir. Bu kateqoriyalar vasitəsilə hadisələrin xronologiyası və məkan əlaqələri qurulur, danışıq tərəfləri arasında ümumi anlaşma yaradılır.

Konseptuallaşma insan düşüncəsini və dil vasitəsilə dünya qavrayışını formalaşdıran əsas mexanizmdir. Qrammatik vasitələr bu mexanizmin ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edərək, təkcə ünsiyyəti deyil, həm də mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqəni dəstəkləyir.

Problemin aktuallığı. Məqalənin aktuallığı, qloballaşma və çoxmədəniyyətli cəmiyyətlərdə fərqli dillərin qrammatik vasitələrinin anlaşılması və tətbiqi zərurətindən irəli gəlir, bu da dilçilik, tədris və süni intellekt sahələrində geniş tətbiq imkanları yaradır.

Problemin elmi yeniliyi. Dialoji diskursda modallıq, epistemik məzmun, zaman və məkan kateqoriyalarının konseptuallaşma prosesində oynadığı funksional və semantik rolun hərtərəfli araşdırılması tədqiqatın elmi yeniliyini şərtləndirir

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Bu tədqiqat dialoji diskursda qrammatik vasitələrin rolu barədə nəzəri bilikləri genişləndirməklə yanaşı, tərcümə, dil tədrisi və süni intellekt kimi praktiki sahələrdə tətbiq üçün də əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədova, E. Modallıq məntiqi və qrammatik kateqoriya kimi // Dilçilik araşdırmaları, — 2021. № 2, — s. 49-53.
2. Xuduyeva, G. Diskursun kommunikativ mənzərəsi // İpək yolu, — 2024. №1, s. 235-243
3. Habibova K. Speech effect function of presupposition // Linguistic Researches, – 2024. №. 1, — s. 91-97.
4. Həmidli, A.Z. Kommunikativ reqistrlərdə modallıq və zaman kateqoriyası // Bakı Qızlar Universiteti. Elmi əsərlər, — 2021. — Cild 12, № 4 (48), — s. 47-51.
5. Məmmədli, N. və b. Mətn dilçiliyi problemləri / N.Məmmədli, Q.Kazımov, İ.Kazımov, N.Hacıyeva və b. — Bakı: Zərdabi nəşr, — 2023. — 260 s.
6. Quliyev, H. Konsept koqnitiv dilçiliyin əsas vahidi kimi // Əlyazmalar yanmır, — 2021. № 2 (13), — s. 161-169.
7. Səlimova, F.S. Diskursun formalaşmasında modallığın rolu (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında): / fil.ü.fəl.doktoru dis./ — Bakı, 2017. — 28 s.
8. Карпенко, Л.Б. Грамматическая концептуализация пространственности в русском языке (в сравнении с болгарским языком) // Actual issues of modern philology and journalism, — 2023. № 2(49), с. 7-15

S.V. Исмаилова**Роль модальности, категорий времени и пространства в концептуализации диалогического дискурса****Резюме**

Данная статья исследует важную роль модальности, эпистемического содержания, категорий времени и пространства в процессе концептуализации диалогического дискурса. Исследование показывает, что грамматические средства формируют семантические и структурные рамки дискурса, выступая ключевыми инструментами в создании и передаче значений во время коммуникации. В частности, модальность и эпистемическое содержание выражают позиции, отношения и эмоциональное состояние участников, повышая эффективность общения. Категории времени и пространства структурируют содержание дискурса, определяя хронологию событий и пространственные отношения, что способствует созданию общего контекста между собеседниками. Результаты статьи углубляют понимание функциональных и семантических аспектов языка и открывают новые возможности для применения в преподавании языка и разработке искусственного интеллекта.

S.V. Ismayilova**The role of modality, temporal, and spatial categories in the conceptualization of dialogic discourse****Summary**

This article examines the significant role of modality, epistemic content, and the categories of time and space in the conceptualization of dialogic discourse. The study reveals that grammatical tools form the semantic and structural framework of discourse, serving as key mechanisms for the creation and sharing of meanings during communication. Specifically, modality and epistemic content express the positions, attitudes, and emotional states of participants, enhancing the effectiveness of interaction. Temporal and spatial categories structure the discourse's content, organizing the chronology of events and spatial relations, thus ensuring a shared context among interlocutors. The findings deepen the understanding of the functional and semantic aspects of language and expand its practical applications in language teaching and artificial intelligence development.

Redaksiyaya daxil olub: 26.11.2024

TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRƏ TƏLƏBLƏR

1. Digər redaksiyalara təqdim olunmamış məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalələr son tədqiqatların nəticələrini əks etdirməli, yeni ideyalarla zəngin olmalı, elmi məqalələrin yazılışına qoyulan tələblər gözlənilməlidir.
3. Məqalənin mətni təxminən 6-8 səhifə olmalıdır. Məqaləyə Azərbaycan, rus və ingilis dillərində açar sözlər yazılır.
4. Məqalənin mətni Azərbaycan dilində latın əlifbası (Times New Roman), rus dilində krill əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman — 14 şrift ilə 1,5 intervalla yığılmalı, elektron variantı ilə birlikdə təqdim olunmalıdır.
5. Məqalələr üç dildən — Azərbaycan, ingilis və rus dillərindən birində çap olunur. Məqalənin 3 (üç) dildə xülasəsi təqdim edilir. Xülasədə məqalənin adı, irəli sürülən başlıca elmi müddəalar, tədqiqatdan alınan nəticələr, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti öz əksini tapmalıdır.
6. Məqaləyə müəllif haqqında aşağıdakı məlumatlar təqdim olunur: adı, atasının adı, soyadı, iş yeri, vəzifəsi, elmi dərəcəsi və adı, iş və ev telefonları, ünvanı, E-mail.
7. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla yazılır: birinci sətirdə böyük hərflərlə məqalənin adı; ikinci sətirdə müəllifin adı, ata adı və soyadı, elmi dərəcəsi və elmi adı; üçüncü sətirdə iş yeri, vəzifəsi, daha sonra elektron poçtu (E-mail).
8. Həmmüəlliflərin üç nəfərdən artıq olması məqsəduyğun deyildir.
9. Redaksiya məqalədə zəruri dəyişiklər və ixtisarlər, redaktə aparmaq hüququna malikdir.
10. Məqalələrə iki mütəxəssisin rəyi, şöbə və ya kafedranın, həmçinin ali məktəbin Elmi Şurasının və orta ixtisas təhsili məktəbinin Pedaqoji Şurasının iclas protokollarından çıxarışlar əlavə olunur.
11. Məqalədəki faktların, məlumatların dürüstlüyünə müəlliflər cavabdehdir. İrəli sürülən elmi müddəalar müəllifin özünə məxsus olmalı, istifadə edilmiş nəzəri fikirlərin mənbəyi göstərilməlidir.
12. Məqalədə son 5-10 ildə çap olunan əsərlərə istinadlara üstünlük verilməlidir. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəndiyi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, s. 119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnədə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
13. Jurnal öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.
14. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq aktualıq əsaslandırılmalı, elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
15. Plagiatlıq faktları aşkar edildikdə həmin məqalənin nəşri dayandırılır.
16. Məqalə müəlliflərinin hüquqları qorunur.
17. Jurnalda “ardı növbəti nömrədə” adı altında seriya məqalələr dərc olunmur.
18. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir.

ТРЕБОВАНИЯ К ПРЕДСТАВЛЕННЫМ СТАТЬЯМ

1. Принимаются статьи, не представленные в других редакциях.
2. Статьи должны отражать результаты последних исследований, быть богатыми новыми идеями, в них должны быть соблюдены требования, предъявляемые написанию научных статей.
3. Представленные статьи должны отражать Orcid автора. Аннотация и ключевые слова для статьи должны быть представлены на трех языках: азербайджанском, русском и английском. 3. Текст статьи должен быть представлен на диске вместе с электронным вариантом, с интервалом 1,5; шрифтом 14 Times New Roman - латинского алфавита на азербайджанском языке, кириллицы на русском языке, и английским алфавитом (США) на английском языке.
4. Статьи публикуются на одном из трех языков - азербайджанском, русском и английском. Резюме статьи предоставлено на 3 языках (азербайджанском, русском и английском). В статье должны быть отражены основные научные положения, изложенные в резюме, выводы, сделанные из исследования, должна быть представлена теоретическая и практическая значимость проблемы.
5. Статья должна быть написана в следующем порядке: на первой строке имя, фамилия и отчество автора (авторов); вторая строка содержит ученую степень и ученое звание (диссертант или докторант и т. д.); третья строка указывает место работы, должность; на четвертой строке представлено название статьи прописными буквами. Затем эта же информация повторяется на русском и английском языках.
6. Нежелательно иметь более трех соавторов.
7. Редакция имеет право вносить изменения и сокращения в статью.
8. Вместе со статьей должно быть предоставлено два отзыва специалистов: заведующих кафедрой или отделом, а также выписка из протокола Ученого совета вузов и педагогического совета общеобразовательного или среднего специального образования.
9. Авторы статьи несут ответственность за достоверность приведенных в статье фактов и информации. Предлагаемые научные положения должны принадлежать автору и должен быть указан источник используемых теоретических идей.
10. Ссылки следует давать на работы, опубликованные за последние 5-10 лет. Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть пронумерован не в алфавитном порядке, а в том порядке, в котором указанная литература появляется в тексте, например (1) или (1, стр. 119). Если та же самая литература повторяется в другом месте в тексте, то эта же литература должна быть указана под предыдущим номером.
11. Журнал публикует статьи, имеющие отношение к его профилю.
12. В конце научной статьи должна быть обоснована актуальность в соответствии с характером статьи и областью науки, четко указана научная новизна, важность ее применения, экономическая эффективность и т.д.
13. Затем предоставляется список использованной литературы.
14. При обнаружении фактов плагиата публикация статьи прекращается.
15. Права авторов статьи защищены.
16. Журнал не публикует серии статей под заголовком «продолжение в следующем

номере».

17. Резюме статей на разных языках должны быть одинаковыми и соответствовать содержанию статьи.

18. В конце статьи должно быть указано имя, отчество и фамилия рецензентов, их ученая степень и ученое звание; следующая строка должна содержать адрес электронной почты автора статьи.

19. В статью добавляется следующая информация об авторе: имя, фамилия, отчество автора (авторов), учреждение, где он работает (докторантом или диссертантом которого является) адрес учреждения, должность, ученая степень и звание автора(ов), домашний и рабочий телефоны, домашний адрес, электронная почта (Email).

REQUIREMENTS FOR SUBMITTED ARTICLES

1. Submitted articles should not be published or accepted for publication in other editions.
2. Articles should reflect the results of recent research, be rich in new ideas and they must comply with the requirements for writing scientific articles.
3. Submitted articles must reflect the author's Orcid. Abstract and keywords for the article must be presented in three languages: Azerbaijani, Russian and English.
4. The text of the article should be presented on the disk together with the electronic version, with an interval of 1.5; 14 point Times New Roman font - Latin alphabet in Azerbaijani, Cyrillic in Russian, and English alphabet (USA) in English.
5. Articles are published in one of three languages - Azerbaijani, Russian and English. A summary of the article is provided in 3 languages (Azerbaijani, Russian and English). The article should reflect the main scientific provisions presented in the summary, the conclusions drawn from the study, the theoretical and practical significance of the problem should be presented.
6. The article is written in the following order: on the first line the name, surname and patronymic of the author (s); the second line contains the academic degree and academic title (doctoral student or candidate for a degree, etc.); the third line indicates the place of work, position; the fourth line represents the title of the article in capital letters. Then in this order the same information is repeated in Russian and English.
7. It is undesirable to have more than three co-authors.
8. The Editorial Board has the right to make changes and reductions in the article.
9. Two expert reviews should be provided together with the article: heads of department or chair, as well as extract from the protocol of Academic Council of the higher school and the Pedagogical Council of general or secondary special education institutions.
10. The authors of the article are responsible for the accuracy of the facts and information provided in the article. The proposed scientific provisions should belong to the author and the source of used theoretical ideas must be indicated.
11. The articles should refer to works published in the last 5-10 years. The list of references given at the end of the article should not be numbered in alphabetical order, but in the order in which the indicated literature appears in the text, for example (1) or (1, p. 119). If the same literature is repeated elsewhere in the text, then the same literature should be indicated under the previous number.
12. The journal publishes articles related to its profile.
13. At the end of a scientific article, the relevance should be justified according to the nature of the article and the area of science, scientific novelty, importance of its application, economic efficiency, etc. should be clearly indicated.
14. Then a list of references is provided.
15. When the facts of plagiarism are discovered, the publication of the article is stopped.
16. The rights of the authors of the article are protected.
17. The journal does not publish a series of articles under the heading – continued in the next issue.
18. Summary of articles in different languages should be the same and consistent with the

content of the article.

19. At the end of the article the name, patronymic and last name of the reviewers, their academic degree and academic title should be indicated; the next line should contain the email address of the author of the article.

20. The following information about the author is added to the article: name, surname, patronymic of the author (authors), the institution where he works (doctoral student or candidate for a degree), address of the institution, position, academic degree and the title of the author (s), home and work phones, home address, email address.

**MÜNDƏRİCAT
ОГЛАВЛЕНИЕ
CONTENTS**

***BAŞ REDAKTORDAN
ОТ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
FROM THE EDITOR IN CHIEF***

İstifadə edilmiş ədəbiyyatın bibliografik təsviri
Библиографическое описание использованной литературы
Bibliographic description of used literature3

**PEDAQOJİ ELMLƏR
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES**

***ÜMUMPEDAQOJİ PROBLEMLƏR
ОБЩЕПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
GENERAL PROBLEMS of PEDAGOGY***

Səbinə Vaqif qızı Rüstənova. Tədqiqat zamanı tələbələrdə məlumatın toplanılması, mənbələrin qiymətləndirilməsi bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və əhəmiyyəti
Развитие и значение у студентов навыков сбора информации и оценки источников при выполнении исследовательской работы
The importance and ways of developing students' skills in collecting information and evaluating sources during conducting research 5

Nigar Xanməhəmməd qızı Kazımzadə. Şagirdlərdə nitq mədəniyyətini formalaşmasının nəzəri əsasları
Теоретические основы формирования речевой культуры студентов
Theoretical foundations of the formation of students' speech culture 9

***TƏRBİYƏ TEXNOLOGİYALARI
ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ
UPBRINGING TECHNOLOGIES***

Şəms Vüqar qızı Fətəliyeva. Şagirdləri fəal həyata hazırlamaqda intizam tərbiyyəsinin rolu
Роль дисциплинарного воспитания в подготовке студентов к активной жизни
The role of disciplinary education in preparing students for active life 14

Pərizad Zərdabi qızı Rzazadə. Məktəblərdə ekoloji tərbiyənin rolu və əhəmiyyəti Меняющиеся парадигмы высшего образования Changing paradigms of higher education	21
--	----

***МƏКТƏВƏҚƏДƏР ТƏHSİL VƏ ТƏРБİYƏ
 ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ
 PRESCHOOL EDUCATION AND UPBRINGING***

Qönçə Mahmud qızı Rəhimova. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda həyatı bilik və bacarıqların inkişafında istifadə edilən metodik priyom və üsullar Методические принципы и методы, используемые при развитии жизненно важных знаний и умений у детей дошкольного возраста Methodological approaches and techniques used in the development of life skills and knowledge in preschool children	26
---	----

Məryam Çingiz qızı Mirzəyeva. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində qruplarda idarəetmənin müxtəlif metodları Методы управления группами в учреждениях дошкольного образования Various methods of group management in preschool education institutions	32
---	----

Əminə Ayxan qızı Tağiyeva. Məktəbəqədər təhsilin inkişaf aspektləri Аспекты развития дошкольного образования Developmental aspects of preschool education	36
--	----

***İBTİDAI SİNİFLƏRDƏ ТƏHSİL VƏ ТƏРБİYƏ
 ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ
 EDUCATION AND UPBRINGING IN PRIMARY CLASSES***

Məsmə Çingiz qızı Əsgərova. İbtidai sinif şagirdlərinin xarakterinin formalaşmasına məktəb mühitinin təsiri Влияние школьной среды на формирование характера у учеников начальных классов The impact of the school environment on the formation of character in primary school students	41
--	----

Aysel Musa qızı Əmirova. Kiçik yaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinin-motivasiyasının artırılması və dəyərləndirilməsi yolları Меняющиеся парадигмы высшего образования Changing paradigms of higher education	47
--	----

Aydan Ramiz qızı Həsənlı. İbtidai sinif şagirdlərində intellektual qabiliyyətin inkişaf etdirilməsində standart riyazi tapşırıqların rolu
Роль стандартных математических задач в развитии интеллектуальных способностей учащихся младших классов
The role of standard mathematical problems in the development of intellectual abilities of primary school students 53

Gülçin Xudaverdi qızı Xəlilova. Kiçikyaşlı məktəblilərdə yaradıcı fəallığın inkişaf etdirilməsi üzrə işin mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri
Характер, цели и обязанности работы по развитию творческой активности у младших школьников
Character, goals and obligations of work on the development of creative activity in junior schoolchildren 58

Türkan Bəxtiyar qızı Əliyeva. Sinif şagirdlərinin təlim fəallığında məktəbəqədər təhsil standartlarının təsiri
Влияние стандартов дошкольного образования на учебную деятельность первоклассников
The effect of preschool education standards on the learning activity of first grade students 62

RİYAZIYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ
METHODS OF TEACHING MATHEMATICS

Xumar Tofiq qızı Novruzova. Cəbrin bir elm kimi yaranma tarixi və inkişaf meylləri haqqında
История науки алгебры и современные тенденции развития
History of the science of algebra and modern development trends 65

Xavər Süleyman qızı İsmayılova. Psixoloji və pedaqoji baxımdan kəsr mövzusunun öyrədilməsi metodikası
Методика преподавания предмета дроби с психолого-педагогической точки зрения
Methodology for teaching the subject of fractions from a psychological and pedagogical point of view 70

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕОГРАФИИ
METHODS OF TEACHING GEOGRAPHY

Könül Akif qızı Abbasova. Azərbaycanca müasir coğrafi tədris metodlarının əhəmiyyəti
Важность современных методов преподавания географии в Азербайджане
Importance of modern geographical teaching methods in Azerbaijan 74

MUSİQİNİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МУЗЫКИ
METHODS OF TEACHING MUSIC

Rəqsanə İsmayıl qızı Məmmədova. Musiqi fənninin tədrisi prosesində mənəvi tərbiyə və insani dəyərlərin aşılması
Нравственное воспитания и общечеловеческих ценностей в процессе обучения музыке
Moral upbringing and universal human values in the process of teaching music..... 79

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ
METHODOLOGY OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Mələkxanım Müşviq qızı Abdullayeva. Ümumtəhsil məktəblərində ingilis dilinin tədrisində müasir yanaşmalar
Современные подходы к преподаванию английского языка в общеобразовательных школах
Modern Approaches in Teaching English in General Education Schools 91

Rovshan Urfan oğlu İsmailov. Общие принципы преподавания иностранного языка
Xarici dilin tədrisinin ümumi prinsipləri
General principles of teaching a foreign language 95

SÜNİ İNTELLEKTİN TƏDRİSƏ TƏTBİQİ
ПРИМЕНЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБРАЗОВАНИИ
APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION

Səid Seyidağa oğlu Həmidov. Süni intellektin tədrisə tətbiqinin yolları və vasitələri
Пути и средства применения искусственного интеллекта в образовании
Ways and means of applying artificial intelligence in education 100

TƏHSİLDƏ İNNOVASIYALARIN TƏTBİQİ
ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИЙ В ОБРАЗОВАНИИ
APPLICATION OF INNOVATIONS IN EDUCATION

Nigar Rəhib qızı Mirzəzadə. Ali təhsil sistemində innovasiyaların tətbiqi problemi
Проблема внедрения инноваций в систему образования вуза
The problem of introducing innovations into the university's education system 105

TƏHSİLDƏ İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARI
ИНФОРМАЦИОННО-KOMMUNIKACIONNYYE TEXNOLOGIYI B
ОБРАЗОВАНИИ
INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN EDUCATION

Minayə İntiqam qızı Sadıxova. Təhsildə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə üçün infrastruktur ehtiyacları və yeni kommunikasiya texnologiyaları
Инфраструктурные потребности и новые коммуникационные технологии для использования информационно-коммуникационных технологий в образовании
Infrastructure needs and new communication technologies for the use of information and communication technologies in education 109

Səmra Faiq qızı Quluzadə. İnternet məkanında istifadə edilən qrafik ixtisarlarnın təsnifatı
Классификация графических сокращений, используемых в интернет-пространстве
Classification of graphic abbreviations used in internet space 115

İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
ISSUES IN INCLUSIVE EDUCATION

Ləman Nemət qızı Məmmədli. Təhsildə bərabərsizlik
Неравенство в образовании
Educational inequality 124

TƏHSİLİN İDARƏEDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЕМ
ISSUES OF EDUCATIONAL MANAGEMENT

Solmaz Elçin qızı Hüseynova. Müasir Azərbaycan təhsilində yeni hədəflər və gələcək nailiyyətlər
Новые цели и будущие достижения в современном Азербайджанском образовании
New goals and future achievements in modern Azerbaijani education 132

Ülkər Rəfayıl qızı Əfəndiyeva. Orta ixtisas məktəblərində idarəetmənin spesifik xüsusiyyətləri
Особенности управления в средних специальных школах
Specific characteristics of administration in secondary specialized schools 136

***PSIXOLOJİ XİDMƏTİN TƏŞKİLİ
ОРГАНИЗАЦИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ
ORGANIZATION OF PSYCHOLOGICAL SERVICE***

Əminə Şahin qızı Əlizadə. Ümumtəhsil müəssisələrində psixoloji xidmətin təşkili yolları
Пути организации психологической службы в общеобразовательных учреждениях
Ways to organize psychological services in general education institutions 140

***MÜƏLLİMİN ÖZÜNÜTƏHSİLİ
САМООБРАЗОВАНИЕ УЧИТЕЛЯ
TEACHER SELF-EDUCATION***

Gülnurə Zamil qızı Mirzəyeva. Xarici diplomların tanınması prosedurları
Порядок признания иностранных дипломов
Procedures for recognition of foreign diplomas 144

**PSIXOLOGİYA
ПСИХОЛОГИЯ
PSYCHOLOGY**

***ÜMUMİ PSIXOLOGİYA
ОБЩАЯ ПСИХОЛОГИЯ
GENERAL PSYCHOLOGY***

Türkan Qurban qızı Qurbanova. Autizmlı uşaqların psixoloji və pedaqoji cəhətdən öyrənilməsi aspektləri
Аспекты психолого-педагогического обучения детей с аутизмом
Aspects of psychological and pedagogical study of children with autism 149

Qasımova Səmilə Qabil qızı. Bağlanma stilləri və onların həyatımızdakı rolu Стили привязанности и их роль в нашей жизни Attachment styles and their role in our lives	153
--	-----

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ
PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY

Əminə Baba qızı Qədimova. Təlim materialının mənimsənilməsində operativ hafizənin rolu Роль рабочей памяти в усвоении учебного материала The role working memory in mastering educational materials	158
--	-----

Nəzrin Mirdamət qızı Əsədova. Emosional intellekt təhsilin tərkib elementi kimi Эмоциональный интеллект как составляющий элемент образования Emotional intelligence as a composition element of education	163
--	-----

HÜQUQ PSIXOLOGİYASI
ЮРИДИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ
LEGAL PSYCHOLOGY

Şəhrizad Rafil qızı İmanova. Hüquq mühafizə orqanı işçilərinin fəaliyyətində ünsiyyət çətinlikləri və aradan qaldırılması yolları Коммуникативные трудности в деятельности сотрудников правоохранительных органов и пути их преодоления Communication difficulties and the overcome strategies in the activities of law enforcement officers	169
---	-----

SOSIAL PSIXOLOGİYA
СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ
SOCIAL PSYCHOLOGY

Səbinə Xeyrulla qızı Piriyyəva. Şəxsiyyət identikliyi probleminin konseptual dizayn məsələləri Концептуальные вопросы проектирования проблемы личностной идентичности Conceptual design issues of the identity problem	175
---	-----

FİLOLOGİYA
ФИЛОЛОГИЯ
PHILOLOGY

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ
ЛИТЕРАТУРАВЕДЕНИЕ
LITERARY CRITICISM

Günay Ağaməhəmməd qızı Qarayeva. Bədii simvolda ekomədəniyyətdən ekocəmiyyətə inteqrasiya

Интеграция экокультуры в экообщество в художественном символе

Integration from eco-culture to eco-society in the artistic symbol 182

Cəmilə Vaqif qızı Dəmirova. Siciliyada yaranmış ərəb ədəbiyyatı: əs-sıqilli yaradıcılığı örnəyi

Арабская литература, возникшая в Сицилии: На примере творчества ас-Сыгылли

Arabic literature that originated in Sicily: based on the work of Al-Siqilli 187

DİLÇİLİK
ЛИНГВИСТИКА
LINGUISTICS

Gюнай Гумбат кызы Бабаева. Rus dili frazeolojiyasında gender müxtəlifliyi

Rus dili frazeolojiyasında gender müxtəlifliyi

Gender differences in the phraseology of the russian language 192

Leyla Eldar qızı Hacıyeva. Müasir dilçilikdə diskurs problemi

Вопрос дискурса в новейшем языкознании

Discourse problem in modern linguistics 201

Günel İmran qızı Eyvazlı. Mürəkkəb sintaktik bütövün əsas tərkib hissələrinə dair

Об основных компонентах сложного синтаксического целого

On the main components of a complex syntactic whole 207

Nigar Vaqif qızı Seyidova. Sözlərin mənasını genişləndirən mexanizmlər kimi

metonimiya və metafora

Метонимия и метафора как механизмы расширения значения слов

Metonymy and metaphor as mechanisms of expanding the meaning of words 213

Səbinə Vilayət qızı İsmayılova. Modallıq, zaman və məkan kateqoriyalarının dialoji diskursun konseptuallaşmasında rolu
Роль модальности, категорий времени и пространства в концептуализации диалогического дискурса
The role of modality, temporal, and spatial categories in the conceptualization of dialogic discourse 219

Texniki redaktor: Aləmzər Fətəliyeva
Dizayn-operator: Sevda Quliyeva
Korrektor: Lalə Əlizadə

Yığılmağa verilmiş: 22.11.2024
Çapa imzalanmış: 23.12.2024
Kağız formatı: 27 x 18
Çap vərəqi: 14,8 ç.v.
Sayı: 200 nüsxə

Jurnalın web səhifəsi: bgu.edu.az
Elektron poçt ünvanı: info@bgu.edu.az
Bakı, M.Sənani küç. 62
Tel: (012) 595-30-02
(055) 360-67-98